

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

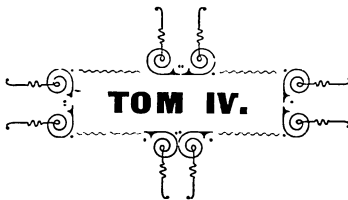
В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, ОСИП МАКОВЕЙ, ДР. ІВАН ФРАНКО.

За редакцію відповідає: **Осип Маковей.**

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

З М І С Т.

	Стор.
<i>На селі</i> , повість М. Школиченка	1, 159 і 283
<i>Наш альбом</i> . З скорбних пісень Перебенді	47
Осінна думка Богдана Лепкого	49
Порвала ся нескінчена розмова, Лесі Українки	50
<i>Мужицька смерть</i> . Оповіданє з покутського життя Олексі Мартовича	52
<i>З татарських легенд Маміна-Сибиряка</i> .	
I. Майя	87
II, Баймаган	217
<i>Злочинець Сальва</i> . Виривки з повісти Е. Золя „Paris“:	
V. Кара (докінчене)	101
<i>Американський претендент</i> , повість Марк-Твайна 113, 230 і 344	344
<i>У сні мені марилось небо</i> , поезія Надсона	128
<i>Великі роковини</i> , прольоґ Івана Франка	129
<i>Шевченко про Котляревського</i> . Виривки з повісти Шевченка „Близнюки“	137
<i>На полях</i> , нарис Ольги Кобилянської	146
<i>Самотою на чужині</i> , поезії А. Кримського	154
<i>Осіннє сонце</i> , поезія Л. Якововського	254
<i>Хоча-б була постаті дожала!</i> Етюд Ол. Кониського	255
<i>З поезій засудженого на смерть</i> . Ол. Козловського	262
<i>Для брата</i> , оповіданє Богдана Лепкого	268
<i>На печі</i> , українська патріотична дума В. Сивенького	275
<i>Землякам</i> , поезія Бориса Грінченка	277
<i>Перші проби</i> . Дві цегли, нарис Конст Сроковського	279
<i>Ліспет</i> , новеля Редьярда Кіплінґа	326
<i>З новель Людвіка Якововського</i> .	
2. I Сотона засьміяв ся	332
2. Парфума	337

	Стор.
<i>Століття „Енеїди“ Івана Котляревського (з портретом Котляревського) — стаття Грицька Коваленка . . .</i>	1
<i>Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу, — відчит проф. Мих. Грушевського</i>	75
<i>Перші видання „Енеїди“ — М. Грушевського (з портретом І. Котляревського і заголовком першого видання Енеїди)</i>	84
<i>Котляревський і його Енеїда, — відчит проф. д-ра Стефана Смаль-Стоцького</i>	87
<i>Століття обновленої українсько-руської літератури, відчит проф. д-ра Олександра Колесси</i>	161
<i>Ювілей відродження українсько-руського письменства</i>	101
<i>Ювілей 25-літньої літературної діяльності д-ра Івана Франка (з портретом І. Франка)</i>	115
<i>Новини нашої літератури:</i>	
Богдан Хмельницький, історична драма М. Старицького, оцінка Стефана Томашівського	11
<i>З російської України — Spectator-a</i>	20 і 220
<i>З культурного життя на Україні. Лист з Чернигова</i>	
Гр. Коваленка	31
<i>Із чужих літератур: Еміль Золя, его жите і писаня. (з портретом Золя). — Стефан Маллярме. — Стаття Ів. Франка</i>	35
<i>Новини російської літератури: Л. Толстой; Чехов; Боборикін; Мамін Сибиряк й иньші „сибиряки“; Потапенко; Микулич; Горькій; ювілей Белінського) — стаття Мих. Грушевського</i>	134
<i>Генрик Ібзен, его жите і твори, стаття Юрія Кміта (з портретом Г. Ібзена)</i>	188
<i>Перша руська вистава штуки — Івана Труша</i>	151
<i>Хроніка і бібліоґрафія</i>	69, 154 і 229

Н а с е л і.

Повість

М. Школиченка.

Присвячую моїй дружині.

I.

У Максима Мисака, як і у кожної людини, був і батько і мати, але хто вони були — ніхто того не знав і не відав, так само не відав, як і сам Мисак. Коли йому було дев'ять років і на його очах умирала хора „мама“, тоді вперше довідав ся він, що та мама була зовсім не його мама, а просто чужа, стороння жінка, що годувала Максима до дев'ять років. Покійну „маму“ звали Марусею Степовою; вона доживала останні свої дні на квартирі у міщанки, перекупки Мокрини Хведорівни. З того часу, як Максим почав пам'ятати себе, то завжди бачив перед собою ті самі дві кімнати, у яких жив з мамою, і ту саму Мокрину, що завжди приносила їм ранком молоко і яку мама називала або хазяйкою, або Мокриною Хведорівною. Коли-ж мама заслабла, то не раз посилала Мокрину за лікарем, часто скаржилась їй на свою хворобу і не раз в розмовах з нею згадувала імя — Максим. Хлопець угадував, що то про його була річ, але не прислухав ся до розмови і не знав, про що була бесіда. Коли-ж мамі зробило ся дуже вже недобре, тоді вона послала за Мокриною і наказала, щоб та зараз же прийшла вкупі з ним. Мокрина жила в одному домі через сїни і через хвилину обоє вони вернулись до хорої мами. Мама важко дихала; у грудях у неї хрипіло і вона дуже часто спинялась, коли говорила тоді. Усіх маминих слів Максим не памятав гаразд або позабував, але-ж ті слова, що доторкались саме до його, він памятав

ясно і виразно. Мама поклала тоді йому на голову свою холодну важку руку і говорила до хазяйки:

— Мокрино Хведорівно! Чую в своїй душі, що завтра вже мене не буде на світі. Сю ніч я умру. Усе, що бачите отут у хатах, я призначаю вам, — візьміть собі. У скрині знайдете гроші... Що зостанеться після похорону — потратьте на його, на Максима... Не обижайте його. Він був круглим сиротою до цього часу, а завтра осиротіє ще більше, — тож не обижайте його. Малим немовлятком я знайшла його в Полтаві, в снігу, на вулиці. Цілу ніч відтирала його спіртом, плакала над ним, побивалась, просила Бога оздоровити його. Бог прийняв мої молитви, оживив, оздоровив його. Я хотіла віддати його в поліцію, але та ніч, віддана на пів замерзлій дитині, зробила мені Максима рідною дитиною і я лишила його у себе. Ось уже дев'ять років минуло, як кохаю його, доглядаю, обороняю від хороб та всього поганого. Задля його тільки і приховувала я ті гроші, хотілось мені зробити його людиною, та Господь не допускає... Театральне життя розбило мої нерви, здоров'я, силу... А ти, дитя моє, — знявши з Максимової голови руку, говорила мама далі, — не забувай... Не забувай, синочку, що ти на світі сам, що від тебе самого залежати буде зробитись або гарною людиною, або поганою... Дбай, прикладай усі свої сили, щоб стати гарною, а не поганою людиною... Чуєш мене, Максимку?

— Чую! — ледво відповів тоді Максим, але не плакав. Плакати йому не хотілось, а тільки важко було, відбирало голос. Мама теж не плакала і не стогнала; вона тільки часто спинялась, бо у неї хрипіло в грудях, у горлі, і важко було говорити.

Тієї-ж таки ночі сонного Максима забрали від мами і перенесли в хату до хазяйки Мокрини. Там розбуркали його і відвезли аж на другий кінець міста до Мокриноного брата. Максим прожив там два тижні, а може й більше, бо коли Мокрина забрала його і привела до себе до дому, то на квартирі у неї стояли вже мамині шафи, етажерки, зелений стіл, декілька малих круглих столиків, канапка, крісла, зеркало мале і велике і багато дечого пншого,

окрім одежі та зеленої великої скрині, — сього не бачив він ні в одній хаті. Про маму йому не казали нічого, але він дуже добре розумів, що мами вже не було на світі, бо й та квартира, де жили вони, була тепер порожня, обита новими шпалерами і красільщик докрашував саме підлоги.

Максим думав про маму що дня, сумно було йому без неї, та він мовчав, не скаржився і не казав нікому ні єдиного слова. Страшно було йому питати про се, та і взагалі він почував себе ніби заляканим, хоч його й не обижав ніхто і не гримав на його. Мокрина та її чоловік поводитись з ним ласкаво, так саме як і з Омельком, своїм сином, що був на два роки старший від його. Кождої суботи, як і при мамі велось, йому мили голову, давали чисту сорочку, а раз на місяць водили до лазні і він ні в чому не спостерігав різниці між собою і Омельком, а все таки почував себе чужим, боязко ходив по хаті, несміливо просився піти погуляти з дітьми, а коли йому приказували що, то слухав уважно і зараз же робив, що було зведено, хоть часом і не бажалось йому того робити.

Через рік Максима віддали до тієї самої школи, до якої другий уже рік ходив і Омелько. Максим був тихим і в школі, боявся учителя і все, що той задавав виучувати — виучував як своїх п'ять пальців. Учитель часто хвалив Максима і сим надавав йому ще більшої охоти до науки і разом з тим ставав уже не таким страшним, як то було з початку. На весну Максим догнав наукою Омелька; учитель хвалив його за се ще більше, і взагалі так гарно поводився з ним, що Максим справді почав любити його і через те на кожному кроці дбав догодити йому ще більше. Раз тільки трапилося так, що обидва хлопці не повиучували своїх лекцій, але той один раз запав Максимови в голову на віки. Коли другого дня йшли вони з Омельком у школу, Максима пронизувало то огнем, то холодом, — він і турбувався і боявся, що не виучив лекцій. Чим ближше доходили вони до школи, тим страшніше робилося Максимови. Коли-ж він ступив на шкільний поріг, то зовсім уже не міг утриматися і на весь голос розплакався. Плач його мішався з нервовими викриками

і чим більше дбав хлопець утримати себе, тим голоснійше виривались з його грудей здавлені покрики і він сам не тямив, що дієть ся з ним. Наука в школі ще не починалась, бо було досить рано, але-ж Максимів плач та викрики примусили вчителя вийти з своєї кімнати ранійше і розпитатись. Чверть години допитував ся вчитель, що таке з ними, але не маючи змоги нічого зрозуміти, силоміць повів Максима до своєї кімнати і, заспокоївши його з великим трудом, сяк-так довідав ся про причину плачу. Коли причина виявилась, учитель мягким, ласкавим голосом промовив:

— Яке-ж бо ти дурне хлопя! Замість отак плакати взяв би ти краще книжку, сів денебудь у закутку і поки почалась би наука, ти-б і вивчив свою лекцію.

Максим сподівав ся і був певний, що його ждала якась надзвичайна кара, а коли почув, що вчитель так ласкаво пораяв йому що діяти, він раптом засьміяв ся, живо кинув ся до вчителя і хотів поцілувати його, але знов злякав ся і спинив ся.

Учитель пильно подивив ся на Максима, погладив його по голові, спитав, яким родичем доводив ся він Омельковн і коли почув, що Максим сам не знав, чий він з, замислив ся на хвилину і нарешті спокійно вимовив:

— Так отже засядь у закуток тай учи ся, поки що!

Коли Максим вийшов від учителя, дівтора кинулась до його і почала розпитувати. Максим не знав що кому сказати і мовчки пробивав ся у закуток школи, а товариші товпились за ним. На порозі з'явив ся учитель і гукнув:

— Не чіпайте його, він мусить вивчити лекцію!

Школярі розсипались по всій школі, а Максим справді заїз у самий закуток і там, розгортаючи свою книжку, почував сором, що всі товариші його відали про те, що він не знає лекції. Одначе-ж знайшовши те, що йому треба було вивчити, Максим вигнав із своєї голови всі сторонні думки і взяв ся до лекції.

Три роки ходив Максим до школи, але ні разу вже не трапило ся, щоб він не знав лекції. За сі самі три роки йому так припала до вподоби наука, що коли повернув ся з сьвідомством до дому, то замість радості був

сумний і невеселій. Мокрина подивилась на його, здвигнула плечима і промовила:

— Чудний ти хлопець! Чужі діти радіють, що покінчили школи, а ти неначе той оселедець посолений! Чого тобі ще треба?

— Хотів би ще вчитись, — несміливо відповів Максим.

— Бач, чого тобі захотіло ся! Нікому було, хлопче, дбати, щоб було за що вчитись. І так Богови дякуй!

Не сьому закінчились усі розмови. Другого дня обидва хлопці приставлені були на базарі до торгівлі: Омелькови звеліла мати продавати хліб та булки, а Максимови призначила продавати на базарі і розносити по дворах бублики.

Максим узяв ся до роботи. Ранком рано розносив бублики повсягдашнім покупцям до дому, а далі весь день сидів з вязками бубликів на базарі і торгував. Діло у його йшло добре; догани від хазяйки Мокрини не випадало ніякої і Максим почував себе задовольненим, що справляв ся в торгівлі, як і дорослий купець.

Якось раз пізнав Максима учитель і підійшов до його:

— Бублики продаєш? — запитав він.

— Бублики, — почервонівши відповів хлопець.

— Сам додумав ся торгувати, чи тебе посилають?

— Ні, посилають... Я живу у Омелькової матері.

— А вільний час буває у тебе?

— А вже-ж буває.

— Що-ж ти тоді робиш?

— Та так — то се, то те!

— Ти-б краще до мене заходив; я давав би тобі книжки читати, — читав би та осьвічував ся.

— Я й сам думав про се, та не посмів...

— Собі шкоду робиш! Ти-ж знаєш, що я всім школярям книжки даю. Коли книжки цікавлять тебе, то добувати їх і учитись по їх треба сміливо, а не з нишка! Ти хлопець здатний і коли не марнувати-меш часу, а читати-меш книжки, то вони тобі віддячать згодом, сам побачиш!

Учитель купив вязку бубликів і пішов, а Максим дивився за ним у слід і думав. Учителеві слова розжеврили в йому притихлу на час охоту до науки і його груди наповнялись бажанням учитись, учитись, учитись...

Максим почав учащати до вчителя, брав у його різні книжки і вчився. В розмовах з учителем Мисак докладнійше розповів йому про своє життя, а той довідавшись, що Максим був годованцем Марусі Степової, пояснив і йому докладнійше, хто була його названа мати. Маруся Степова була артистка і не сходила зо сцени щось з двайцять років. Учитель додавав, що вона була першорядною артисткою; він також чув колись, що коли вона була в Полтаві і вертала з театру до свого готелю, то знайшла в снігу хлопця, видимо його, Максима. Ніяких більше подробиць не відав і учитель, а через те всі Мисакові знання про „маму“ на сьому тільки й обмежувались.

Два роки вчащав Мисак до вчителя і брав у його книжки; коли-ж учителя перевели в якесь инше місто, то Максим знову цілком віддав ся своїй комерції і тільки в ряди-годи читав ті книжки, які траплялось йому добувати у своїх знайомих. Так вело ся доти, аж поки Максима забрали в Москалі і зареєстрували в той полк, що був на постої у Києві. Після невеликого, бруднього повітового міста Мисак опинив ся в великому, чарівному місті — Києві.

Не подобав ся йому зразу бурхливий та клопотливий Київ, але згодом те саме бурхливе життя закрутило й його в своїх каламутних хвилях і не вернуло вже більше до тих людей, з якими жив і ріс він доси.

Оговтавшись з салдатчиною та розміркувавши в казармі про своє одиноке життя, Мисак поклав собі зробитись чиновником і взяв ся знову за книжки. Самовченне йшло у його не погано і під кінець військової служби він здобув собі титул „кандидата на класний чин“. Право се зараз же дало йому спромогу перемінити салдацьку шинелю на чиновницьку і засісти в полковій канцелярії діловодом.

Потягли ся роки за роками і коли Максим Мисак здобув собі чина „надвального совітника“, то сидів уже

чимало років не в полковій канцелярії, а в „інтендантстві“.

Чин надвального совітника дали Максимови саме тоді, коли пішов йому 48-ий рік життя. Мисак спокійно зустрів і свого чина і 48. роковини свого віку. Чини не цікавили його ніколи, а 48-літній вік не лякав і не турбував його. У Мисака не було ні жінки, ні дітей, турбуватись не було про кого, а економічно бережливе життя давно вже заспокоїло його матеріальні турботи і старість та кінець віку не лякали його ні злиднями, ні жебрацтвом. Великих капіталів та маєтків у його не було, та про те він počував себе цілком забезпеченим і по своєму щасливим.

Ще служивши в полку „рядовим“ і ламаючи свою голову над тим, як прожити на ті 45 копійок, що видавали йому через кожних два місяці, він намалював собі в думках ідеальний плян будучого свого життя і дав на віки нерушиме слово, що виконає той плян, здійснить, зреалізує його хоч би там що! І постанові своїй він не зрадив. Ставши чиновником він з першого-ж року своєї нової служби строго розмежував та урівноважив свої приходи з розходами і що місяця енергійно дбав, щоб з 25 карбованців, які получав, 24 карбованці йшли на прожиток, а один карбованець до ощадної каси, що переховувалась в його-ж власній шуфлядці. Як зрачував Мисак, так справді і виконував. Коли-ж платня йому де далі збільшала ся та виростала, богатшала разом з тим і ощадна каса. „Наградні“ та „пособія“, що видавали ся йому по два рази на рік, ділив він на половину і таким чином через перші два роки чиновницької служби мав уже 100 карб. і поклав їх у банк.

Скупим він не був ніколи, та ніхто й не вважав його за скупого, бо завжди бачили його всі знайомі і товариші чистим і чепурним. Кватиру мав невеличку, але теж обставлену по людському, з надзвичайним порядком і чистотою. Знали Мисаківі товариші та знайомі й те, що в карти він не грав, по ресторанах не ходив, на звозчиках не їздив, золотих годинників та інших цінних річей не купував, але-ж відомий був усім і той факт, що Мисак ніколи і ні

в кого ні разу не позичав не тільки якогось там карбованця, а навіть копійки, за те й сам нікому не позичав грошей, та, правду кажучи, ніхто й не звертав ся до його за позичками, бо нікому й на думку не спадало, щоб у Мисака були зайві гроші. Для всіх досить було знати, що в його не було довгів і злиднів, щоб уже запевне думати, що за позикою до його і вдаватись нічого. Тай хто-б окрім Мисака з'умів відкладати що небудь з такого мізерного жалування, живучи так само, як жив він, носячи чисту одежину, сілизну і взагалі маючи все те, що мав Максим Мисак? А в Мисака у всьому такий був вигляд, що треба було тільки дивуватись, як умудряв ся він робити все те на такі невеличкі гроші, і йому справді дивувались, а думати ще про якісь там грошові запаси — ніхто і в голові не покладав, та навіть і не вірили-б, коли-б хто й наважив ся покладати. А Мисак тимчасом складав потроху гроші тай складав. Чим більше проходило часу, тим дужче радувалось його серце, бо його плян, його ідеал наближав ся і подавав надії на можливе здійснення. І справді як раз через десять років Максим Мисак попросив свого начальства увільнити його на 28 днів у відпуск, а отримавши дозвіл зараз же виїхав із Києва. Куди поїхав і в якій справі — ніхто тим не цікавив ся і не звертав жадної уваги, як то звичайно водить ся між дрібними чиновниками, а Мисак тимчасом їхав уже по зарані виробленій подорожі — здійснити свій ідеал, розшукувати клапоть землі. Плян сей виробляв ся у него довгими роками, стоячи завжди на тому, що він одинокий, самотній на весь сьвіт. Підстава ся в очах його була дуже важна. Він знав, що в біді, нужді чи якому иньшому горю ніхто не допоможе йому, бо у його не тільки рідні або родичів, а навіть земляків не було. Хто він, звідкиля він? Для його всі на сьвіті були чужі! Всі чужі! А життя з чужої ласки та ще при лихих обставинах — се було для Мисака гірше смерти. Досить було й того, що з ласки забрали його з снігу, з ласки вагали ся, чи віддати на опіку поліції, чи взяти собі, з ласки нарешті взяли і ласкаво покинули. Такої надзвичайної ласки з його досить! Він дякує і буде дякувати свою „маму“ до кінця віку, вона була йому як

рідна мама. Вся його душа пестить її величній, дорогий образ, — вона для його найкрасша, найріднійша і найціннійша людина на цілому світі, але не добре було-б з його боку покладатись на таку чиюсь ласку і на старість. Отже-ж і покійна мама жила сама собі, а тимчасом на людську ласку не покладалась, робила, працювала, побила свої нерви, завчасу пішла в могилу, а з чужої ласки не жила, та не тільки не жила, а ще й з ним поділила ся своєю ласкою, своїми достатками. Марив і Мисак поділити ся своєю ласкою з ким небудь, та тільки не ставало сміливости зробити се. Страх материяльної нужди спиняв, захолював думки його про подружнє життє. Одружитись не маючи засобів — то на його думку була-б не ласка, а егоїзм, низький, мізерний егоїзм. Узяти собі жінку, дїждатись сім'ї тай кинути їх згодом без жадного забезпечення на божу волю, — о ні, сього він ніколи зробити не може. А все таки йому бажало ся поділитись своєю ласкою з ким небудь. Йому нераз спадала думка про свою дійсну, рідну матір, нераз хотїло ся розшукати її, забрати до себе, заспокоїти, допомогти, бо-ж певно не з доброго життя, не з розкоші і не через один тільки жіночий сором кинула вона його зимою посеред дороги? Зробити се з розкошів вона не могла, а коли-б зробила се з сорому, то кинула-б його того самого дня, коли народив ся на світ, не тоді, коли йому було пять місяців. Значить, цілих пять місяців носила його мати біля своїх грудей, проливала може сльози над ним, поки нарешті замкнула своє серце і кинула його на божу волю. Сотні разів приходили йому такі думки, нераз болїло його серце за ту нещасну рідну матір, але-ж як розшукати, як пізнати її? Назад тому років чотири він так багато думав про се і так настроїв себе на можливість розшукати матір, що брав відпуск і навмисне їздив у Полтаву, але проживши там цілий тиждень повернув ся назад ні з чим, хиба тільки з більше розворушеними нервами, бо розшукування матері та життє в тому самому місті, де на одній вулиці найшли його, не могло не впливати на його нерви, на його чуле серце.

Чого, чого тільки не передумав Мисак до сього часу про свою самотність! Та чим більше думав про се, тим

міцнійше закріплювалась його думка про кінцеве здійснення виробленого плану — забезпечити себе на старість матеріально так, щоб можна було дожити до кінця не з чужої ласки, а з власної праці, щоб поховали його не громадським і не казенним коштом, а на його власні достатки, щоб ні єдина душа не сказала, що він обтяжив її своєю старістю, своєю хворобою, своєю смертю. Чи егоїстичний був такий його план, чи ні, про се він не думав ніколи, а знав тільки одно, що так зробити слід і можна зробити, коли тільки людина справді не бажає заважити кому небудь своєю старістю, кінцем свого самотнього віку.

Мисак добре знав, що без грошей цього зробити не можна, знав також, що і самі гроші з неба не сиплють ся, а треба працювати, збирати їх і берегти. І він працював, збирав і беріг. Десять років нудної канцелярської праці до виробленого вже загального плану будучого життя додали ще й деякі деталі. Висихування за писарським столом в прокуреному, важкому канцелярському повітрі, вуличне київське повітря, густо напоєне кам'яним пилом, поганенькі дешеві квартири, поганенька реставраційна страва — все отсе вкупі вказувало ще й на те, що відпочинок на старість повинен бути забезпечений не самими тільки грошми, а по справедливості і тим, щоб старість, добута таким шляхом життя, забезпечена була і добрим повітрям і не сирою квартирою і не якоюсь фальсифікованою стравою. Старість така заслугує на поліпшення всього, навіть і на ті художні обставини, які безкористно дає людям щедра природа. Взявши все отсе на увагу, Мисак детально розробив свій план і тепер їхав з готовим уже проєктом. Сидячи в вагоні він уявляв собі невеличкий, але густий, зелений сад, недалеко від саду блищала чиста, прозора річка, а в самому саду за шаблястою огорожею білів невеликий, але чепурний, веселий будиночок. Навкруги білого будинка зеленіла м'ягка, мов шовкова, трава, росли квітки, пишали ся кущі калини, бузку, а там далі зеленіли вишні, кучеряві яблуні, груші, довгими стальками простягались кущі порічок, а поміж ними слались доріжки, гладенькі, рівні, неначе розгорнені довгі сувої полотна. Одна з таких доріжок вела поза межі саду і спускалась

повільним сугорбом до річки, а друга пересікала її і вела до ганку, що весь аж ніби потонув у зеленому пової дикого винограду. На тому чудовому ганку сидить за столом старенький чоловік і держить у руках якусь книжку. На столі вилискує чистий самовар, недалеко від його парує в шклянці чай, посеред стола стоїть повна тарілка свіжої буйної малини, зо стола звисають краї білої, чистої скатерті... Сонце осьвічує увесь сад. Над квітками літають метелики, бджоли, оси, голосно щебечуть пташки... Старий господар підвів очи і задивився в сад. І по очах і по обличчю старого видно, що на душі його було так любо, так весело... Видимо, старий відпочиває не тільки тілом, а й духом, стареньке обличчя його щасливе, радісне, веселе... З колін його зповзла книжка і упала до долу, але старий не помічає, він усе дивиться на свій чудовий сад. Не перший, не десятий раз дивиться він на його, а тимчасом у очах його світить ся щось не земне, він відчуває себе найщасливішим на всьому світі, відчуває і знає разом з тим, що таке щастє не люде дали йому з ласки, не їх се праця і турбота, а він сам придбав собі сей закуток, се щастє; придбав у надгороду за довгі роки тяжкої праці і втішаєть ся тепер, насолоджуєть ся душевним спокоєм. Се був Мисаків ідеал.

Замислений Мисак не відводив очей своїх від вагонного вікна. Перед ним далеко і широко розгортали ся зелені поля, виглядали села, обсажені густими вербами, свіжий, чистий вітер вривав ся в вікно вагона і наповняв Мисакові груди, що так не часто дихали свіжим, вільним повітрем. Підвисшений Максимів душевний настрої ще жвавійше розворушував улюблені фантазії і Мисак почував себе веселим, щасливим.

— Господи! Поможи мені здійснити мою думку, мої бажання! Дай дожити того веселого часу, коли спокійний духом і тілом хоч раз на своєму віку почую я земні блага, радості життя! — так молив ся сам собі Мисак не відриваючи очей від широкого простору, покритого густою зеленою рослиною, садками, гайками, селами, що розгорнулись, розкинулись по широкому просторі, куди тільки досягне око.

Мало що не три тижні їздив Мисак понад Дніпром, Удаєм, Ворсклом, та все розглядав і вишукував собі такий закуток, який припав би до його мисли і до душі. І закуток такий зачарував його біля Дніпра на правому березі.

Левадка, що зацікавила його, мала в собі десятин дві з половиною, а може й більше. На леваді окрім доброї густої трави та старої дикої груші не було нічого, та за те округ неї була справді божа краса. З одного боку гордо пяла ся до неба висока зелена гора, з другого — одна за другою, неначе хвилі, пишно розлягли ся маленькі гори, густо засіяні житом і виростаючі де далі; десь там далеко-далеко перекинулись у височезну гору, що потонула, сховалась за обрієм. Супроти левади розгорнув ся широкий луг, зарослий густою лозою, а за ним вилискував могутній Дніпро, заскочивши одним своїм коліном аж до тієї гори, що стояла майже над левадою.

— Оттут і оселюсь! — твердо, непохитно промовив собі Мисак.

Левада належала заможньому козакови, що недалеко жив у великому селі, і коли Мисак розшукав його та розказав, чого йому треба, так той хсч і не зовсім охоче, а проте згодив ся продати свою леваду.

Пішли до левади знову, оглянули її і Мисак запитав про ціну.

Козак нахмурив ся і відповів:

— Та мені, властиво кажучи, і не хотілось би продавати сієї левади, та коли вже вона так припала вам до вподоби, то що-ж з вами робити? Треба продать.

— Так скільки-ж ви за неї хочете?

— Се-ж бачите, левада, а левади значно дорожші, ніж звичайна польова земля. Вони иноді продають ся дорожше, ніж ірунт.

— Ну те!

— Знаєте, що я вам скажу, якби отся левада була не в шести верствах від нашого повітового міста, а так за верству або за дві, так я не віддав би вам її і за тисячу карбованців, а то до міста далеко, а від моєї землі ще дальше, одно слово, вона у мене мов та сирота, от через се тільки я й згожуюсь продати вам її.

— Скільки тут буде землі? — з досадою запитав Мисак.

— Тут, як капля води, без чверти три десятини. Вона у мене на пляні є, я сам купив її назад тому років з вісім. Тут инколи така буває трава, коли зародить Бог, що в иньших місцях і на пяти десятинах стілько не вродить! Та ще яка трава! Висока, аж до пояса, а густа, густа, мов щітка! А на груші на отсій кучерявій — вона стара, то правда, а проте як уродить, так і листу не знать, — мішків по чотири натрушум инколи, он що!

— Так се-ж дичка, — які там з неї груші!

— Овва! А ось нехай вони вилежать ся, або зварить з ними бузину! Та я вам кажу, що в бузині вони такі смачні, що їж-їж і ще хочеть ся! Добрі вони і на узвар, коли сахарцем підсолодити трохи.

— Так скільки-ж ви хочете за сю леваду?

— Вам, звісно, по божому?

— Та вже-ж що по божому.

— Та отже леваді сій, як тому бублику, ціна кругла: 600 карбованців — тай ваша!

— А чи не дорого часом? — так собі для виду запитав Мисак, бо цін на землю зовсім не знав.

— Ні, я з вас, пане, по божому.

Мисак повернув ся спиною до левади, а передом до Дніпра і розмірковував, куди зручніше буде ходити на купання, коли зовсім уже оселить ся тут. Козакови здало ся, що пан хоче відмовитись, а сього йому зовсім не бажало ся і він зараз же пішов на уступку.

— Знаєте що, пане, — заговорив він, — я трохи пожартував: за сю леваду, коли справді хочете ви її купити, візьму я з вас рівно 500, та ваші будуть видатки по купчій.

Мисак після такої уступки відповів уже цілком серіозно:

— А я вам от що скажу: торгуватись я не люблю і не вмю, хочете продати леваду, то ось мої умови: 500 карб. та видатки по купчій ваші.

— Так нехай же буде і не по мойому і не по вашому, — підхопив козак, — а так: 500 карб. і видатки по половині, — згодні?

Поторгувались ще трохи, нарешті прийшли до згоди і того-ж дня поїхали до повітового міста робити купчу.

II.

Від дня купівлі левади житте Мисакове перемінило ся. Турботи про самотність, старість та незабезпеченість він залишив відразу і, здавало ся, ніби переродив ся. Цілковита певність в тому, що він уже має власний клопоть землі, натхнула на його душу нові течії життя, такі нові і такі приємні, що Мисак почував себе немов би вісімнадцятилітнім парубком. Веселощі, хороший настрій духа не покидали його. Наймиліїші думки його та мрії жили тепер на леваді. У невеличкій кімнаті своїй що вечера працював він тепер над ріжними плянами: то малював будинки, то рисував сад, розмежовував доріжки, вимальовував квітники, розсажував квітки та дерева і після безчисленних змін, відмін, поправок та переробок затвердив нарешті свій плян і ждав тільки, поки вишлють йому купчу. Купчою довго не затримували, і коли Мисак одержав її, то зараз же поїхав на свою землю знову. Приїхавши наняв грабарів, обкопав леваду з трьох боків ровом, а з четвертого поставив часову огорожу. В осени навідав ся в третє і вже на сей раз засадив свою землю деревами. Дерева посажені були по його пляну, а саме: понад самим ровом левада засажена була колючою дозою, попід валом — рівними високими тополями, а поміж ними жовтою акацією. Далі розплянували землю доріжками і засадили ріжною садовиною. Дбаючи, щоб у саду в його була найкрасша садовина, Мисак не жалував грошей і засадив свій сад найціннішими щепами. Так само норічки, анїрус, малина — се все було ріжних іатунків і самої найкрасшої культури.

Турбуючись про те, щоб садовина його була доглянена, Мисак поставив невелику просту хату, наняв за сторожа старенького діда Омелька, наказав йому доглядати

усього, як свого власного ока, і поїхав у Київ на цілу зиму.

Купівля землі, огорожа, садовина, будівля хати, платня сторожу — все отсе вкупі так витрусило Мисакові гроші, що він міг тільки малювати та перемальовувати пляни своїх будівель на папері, приступити-ж до дійсної будівлі не наважував ся. Правда, у його залишилось декілька вільних сотень, але-ж розпочинати на їх будування було не можна. Час минав. Молодий сад вкупі з тополями, акаціями та колючою дозою ріс неначе з води і тішив Максимове серце. Дерев на хорошій землі поприймались усі і вже на третій рік чимало було у Мисака своїх власних порічок, вишень, анґрусу, малини і навіть волоських та простих оріхів. Густи цвїли і яблуні, груші та сливи, але-ж кермуючись садовницькими книжками, Максим вкупі з дідом позрізували завязки садовини, щоб дати деревам окріпнути яко мога міцнійше.

Пятого літа на садовину випав такий надзвичайний дорід, що молодий Мисаків сад аж гнув ся під чудовою садовиною. Уродило її так багато, що Максим і радїв і разом з тим турбував ся, бо не знав, що й робити з нею. Продавати він не хотїв, пороздавати людям радий був, але не знав, як се так зробити, щоб не похуже було на щось нерозумне. Нераз турбували його думки про сю садовину, аж поки нарешті дід Омелько не поміг йому розв'язати се питання і швидко і легко, а склало ся се так. Мисак, користуючись сьвятними днями, приїхав на свій хутір, оглянув сад, сїв і задумав ся.

— Що ви, паночку, думаете зробити з своєю садовиною? — запитав дід.

— А як ви думаете, діду?

— Та Бог же вас знає, — ви хазяїн.

— Ну, а коли-б ви були хазяїном, то щоб зробили?

— На сей рік, на самого Спаса, роздав би садовину убогим людям. Нехай би подякували люде і Богу і вам. Та якось би й краще було роздати перший урожай садовини, — нехай би знали добрі люде, що перший дорід на господарській землі не гроші, а божа ласка. А у вас, паночку, се перший дорід садовини. Торік ми зоставляли

тільки подекуди, а сього року нічого не чіпали, — що Бог уродив, те й є.

— А якже-ж се можна зробити?

— І, паночку, аби ваша ласка, скажіть тільки слово! І хто на селі не знає діда Омелька? Або кого не знаю я? І убогих і богатих — усіх знаю. Перекажу ваше слово і на Спаса, ще до схід сонця, сироти, вдови та інші убогі люде дожидати-муть ся отут під ворітьми. Та за такою садовиною, як у вас, і пан не посоромив ся-б до схід сонця приїхати, а не то що!

— Гаразд, діду, так і зробимо; але чи ведеть ся-ж воно справді так, що перший дорід роздати личить?

— Не всі так роблять, а тільки здаєть ся мені, що так добре. Сад ваш не такий уже великий, щоб ви занадто втратились, а на Спаса і одним яблучком поділяють ся! А межі добрими людьми звичайно ведеть ся так: у кого сад великий, то заможнійшим продають, а убогим роздають дурно. Про вас знають уже всі, що ви купили леваду, що засадили її добрим садом, а які ви самі — чи гарні, чи негарні — про се знають не всі, а з людьми, паночку, вам доведеть ся жити, от через те і думаю я собі, що так зробити треба. У вас ні жінки, ні діток — лишаєть ся тільки продавати садовину, і будемо продавати на той рік, хто живий буде, а сього року роздати. Визначте собі, скільки там треба дерев, а решту на боже діло.

Мисак цілком згодив ся з дідом і відібравши собі одну яблуню та дві груші, решту звелів роздати убогим тай поїхав знову до Київа.

Незабаром на селі знали вже всі, що на Спаса роздана буде вся садовина з панового саду, або як звали його, з панового „затишку“. Назвиско таке Мисаковому хутору приложили селяне з дідових слів, бо Омелько ніколи инакше не називав його, як затишок. І справді назвиско було досить удатне, бо лоза, акація, тополі та висока гора з півночі дійсне зробили колишню леваду тихим, приемним затишком.

Наблизив ся Спас. Старий Омелько веселий та радісний ходив по саду, підбирав гнилички та в ряди-годи

позирав на Дніпро, чи не везе пароплав пана, бо перед Спасом пан обіцяв приїхати знову.

У вечері, проти самого Спаса, приїхав і Мисак. У діда Омелька кипів уже самовар і стояв під найгустішим деревом на столику, засланому хоч і рядняною, а проте білою скатертю.

Коли останнє вечірнє проміннє сонця позолотило затишок, Максим Мисак сидів уже за столом, пив з насолодою чай і наказував дідови, щоб той купив два великі кошики і приготував їх для садовини.

— Так може-б я зараз пішов за кошиками? — розпитав ся дід.

— Як хочете.

Поки Мисак чаював, дід тимчасом купив два чималі кошики, показав їх панови, а потім вистелив мягкою соломою і поставив під деревами.

Другого дня, як тільки почало благословитись на сьвіт, дід розбудив Мисака і вкупі з ним пішли трусити груші та яблуні. Красну садовину обидва вони відбирали і клали в кошики, а решту зносили до дідової хатини і зсипали на розстелену солому.

Коли на сході зачервоніло небо, до затишка почали сходитись люде і ждали, поки відімкнуть ворота.

— Діду, може-б ви пішли та впустили людей, що ждуть під ворітьми, — заговорив Мисак, позираючи на ворота.

— Ні, паночку, нехай підждуть. До церкви ще рано, а поки що, так ми поносимо до купи те, що натрусили.

Мисак не перечив і знову взяв ся до роботи.

Трохи згодом дід відімкнув ворота і впустив людей у двір, або вірнійше на те порожнє місце, де мав бути двір. Народу зібралось доволі, а особливо дітвори. У кожного з їх були в руках у кого хустка, у кого кошик, а діти здебільшого держались за кінчики своїх хвартушин, або ладнали пелену.

Мисак поздоровкав ся з людьми і сів під хатою на ослоні, а дід, називаючи по йменню і великого і малого, по черзі викликав і наділяв грушами та яблуками. Декому давав він по десятку, декому по два, три і більше. Мисак

мовчки стежив за роздаванням садовини, але згодом звернув ся до діда і запитав:

— Чого-ж ви, діду, неоднаково усіх наділяєте?

— Ні, паночку, однаково! Я вилічую тільки по сім'ї, бо у кого вона з трьох душ, у кого з п'яти, у кого з десяти, а у інших більше як з дванадцяти, от на долю таких і більше випадає.

Роздавання садовини тягло ся добрих дві години. Натомлений дід утирав на лобі піт, а проте був радісний, веселий. Коли останні люде вийшли з двору, дід підвів ся на ноги, перехрестив ся і промовив:

— Бачте, паночку, за дві години садовини не зостало ся, а ви турбували ся, як се зробити.

— Добре, діду, добре! — Мисак був цілком задовольнений і звелів дідови піти до церкви, а сам пішов ходити по своєму саду. Тепер у його роїлись думки про те, що час би вже розпочинати і будову будинку. Після купівлі землі минуло вже п'ять років; витрачені гроші поповнили ся знову і вже цілком давали спромогу розпочинати купівлю дерева. Мисак з усіх боків розглядував те місце, де повинен стояти будинок і навіть розміряв його ступнями і від воріт і з інших боків. Плян будинку виготовлений був у його вже давно. Максим поклав собі збудувати оселю на чотири комнати, а дідову хатину повернути на пекарню, звязавши її з будинком довгими сіннями.

Коли дід Омелько повернув ся з церкви, то ще застав Мисака, як той кілочками зазначував ті місця, де повинні стояти кутки будинку, де кінчати-меть ся ганок, починати-меть ся дровник, стайня, коровник, погріб і ледівня.

— А що, паночку, час уже мабуть і горниці ставити. Годі вже вам перебувати у моїй хаті.

— Пора, діду, пора! І от я хотів би з вами порадитись, як і де красше закупити ліс, цеглу та інші потрібні речі.

— Ви-ж коли саме хочете будуватись — чи сього року, чи на той рік?

— Та я мав думку розпочати сього року.

— А вам, паночку, до спіху, чи ні?

— Та не до спіху, але-ж пора.

— Коли не до спіху, так я раяв би вам відкласти до того року. По весні можна накупити доброго і не дорогого лісу у тих плотовників, що гонять дерево на Херсонщину. Ми-б весною закупили, поскладали його на сонці тай нехай сохне. За літо, а потім за зиму він висохне добре та тоді весною і до майстрування. Цеглу можна купити і купувати коли завгодно. Цегольня тут — рукою подати — і шести верстов не буде. Зимом на безробітті усю цегольню за карбованця перевезти можна у затишок.

— У який затишок?

— У ваш, пане, у отсей самий.

— Хто-ж се його так зве?

— Усі люде так зовуть.

— І ранійше так звали?

— Ні.

Мисак пробіг очима по своєму саду, позирнув на околицю і промовив:

— Назвиско хороше, воно мені подобаєть ся. Ну, так і будемо-ж називати мій хуторець.

— Та його, паночку, инакше назвати і не можна. Ніякого другого ймення і не підбере ніхто. Сам Господь зробив так, щоб тільки Затишком і називати сей райок божий.

— Ну, діду, так якже нам красше зробити?

— Та то вже ваша воля, паночку! Ви хазяїн, ви голова — як скажете, так і буде.

— Я, діду, людина недосьвідчена в таких справах, і коли ви думаете зробити красше так, як ви говорите, то й добре, аби тільки усе було гаразд, усе як слід, аби ліс був і сухий і добрий, щоб простояла будівля наша не один і не пять років, от би чого мені хотіло ся.

Після довгеньких балачок та вияснення ріжних господарських подробиць поклали зробити так, як раяв дід Омелько. Мисак цілком здав ся на діда і доручив йому хазяїнувати в усьому як для себе, по правді та по совісти.

Коли про будівлю обговорили все докладно і перейшли на иньшу тему, дід Омелько після деякого вагання заговорив несміливим і нерішучим голосом:

— Паночку, простіть мене, коли слово моє буде не до речі... Років мабуть три усе збираюся я запитати вас: і чому ви, паночку, не одружитесь? На що, кому і задля чого турбуєтесь ви, утрачаєтесь, коли нікому буде веселити ні вашого будинку, ні всього вашого Затишка?

Мисак осьміхнув ся.

— Чому нікому? Я та ви, дїду Омелько, та ще най-мемо собі наймичку-кухарку, та хлопця на поміч вам, от і звеселимо Затишок.

— Та воно то, паночку, так, а все-ж таки наняті руки не те, що свої рідні. Чужа рука гребе і розгрібає, а своя — гребе і загрібає. На рідних руках, хоча-б і на твердих, голова лежить мягко, а на чужих і мягких дуже невивідно.

— Та чого-б же ви, дїду, хотїли?

— Одружитись треба вам, паночку.

Максим засьміяв ся знову.

— І вже, дїду! Парубоцтво наше минуло ся! Ось уже, слава Богу, сорок два роки стукнуло менї, годї про жінку думати. Проживемо у Затишку і без неї.

— А з нею, паночку, ще краще! Чи, борони Боже, заслабнете — догляне, чи туга яка на душі — розважить; чи радісно та весело на серці — є кому слово сказати по душі. Та ще й те: ми люде не вічні, — сьогодні живі, а завтра — Бог святий знає! Кому-ж зостанеть ся тоді усе те, до чого докладались і думки і праця, біля чого дбали ви, як біля своєї рідної дитини. Хто поживе теє добро?

— Так отже найдїть, дїду, таку людину, яка була-б такою, як ви кажете.

— І найду, паночку, і знайшов уже, коли хочете!

— От тобі й на! — засьміяв ся Мисак: — От і вскочив несподівано! Ні, дїду, про се треба поміркувати, та ще й добре поміркувати!

— А вже-ж що треба, а вже-ж, я не перечу. Се діло важне.

— А ви таки справді розшукали кого? — зацікавив ся Мисак.

— Та не те, щоб і розшукав, а так тільки думав про се не один раз. У мислях моїх так завжди й стоїть одна панночка, — як раз була-б доброю дружиною для вас. Вона живе у нашому селі. Їх дві сестри — дочки покійного старого попа, отця Івана. Не прості вони, як бачите, а тільки убогі — усе роблять самі, як і прості дівчата. У їх є будиночок, сад і огорог, — з того й живуть. Менша, правда, заробляє ще добрі гроші музикою. Вона уміє добре грати на скрипці і учить панських дітей у нашому повіті. Отсю меншу я й присудив у своїх думках за вашу дружину. Коли-б ви тільки побачили її! Вона і хазяйка, вона і заступниця наша в усьому і сьпіває таким чудовим голосочком, як янгол божий, привітна, розумна, проста і все, все знає! Покійний батюшка, царство йому небесне, віддавав її до тої дівочої школи, що гімназією називається ся. Казали мені, що вчила ся вона там красше, ніж дочка самого предводителя!

— Побачимо, подумаємо, — промовив Мисак, — а поки що запакуйте, діду, груші та яблука, бо я сьогодні і виїхати мушу. Та запакуйте так, щоб не подавились, поки доведу до Київa.

— Добре, паночку, я зараз, та тільки я хотів ще сказати вам, що вона сама сьогодні прийде сюди.

— Хто сама, чого прийде? — здивовано запитав Максим Мисак.

— Панна прийде — Уляна Іванівна. Ви може, паночку, думаєте, що я казав їй що небудь — борони Боже! Єдине словечко не злітало з губів моїх про се, я не говорив нічого не тільки їй, а окрім вас та моїх думок власних ніхто не відає про се, тай відати ніколи не буде... Сьогодні УлянУ Іванівну бачив я у церкві, а коли вийшли, так вона гукнула на мене тай говорить: „Бачите, діду, які ви добрі з своїм паном, — усім сиротам та вдовам роздавали садовину, а мене й забули! Хиба-ж я не сирота по вашому?“ Вона, звісно, жартуючи, сказала про се, так і я до неї теж: „Усі, кажу, приходили до нас, а ви ні, от через те і не дали вам!“ — „Ну, так і я прийду!“ каже вона. — „Просимо, кажу, просимо!“ — „А може ваш пан і в двір не пустить такої сироти, як я?“

говорить вона тай сьмієть ся. — „Прийдіть, кажу, то й побачите!“ — „Добре“, сказала вона тай пішла, а я таки навздогінці ще раз запитав: „Так прийдете, кажу, чи ні?“ — „А вже-ж прийду“, гукнула вона. От значить і прийде сьогодні.

— А ви, дїду, й повірили? Ніколи вона не прийде! Тай ніяково було-б їй приходити до незнайомої людини.

— Отже й ні! Те, що вона сказала, то завжди зробить. Такою знають її усі. Вона не випускає слів на вітер, — сказала: прийду — значить, прийде. Так і покійний отець Іван робив. Скаже було, що зробить те або те — так то вже значить як Бог сьвятий — так і буде. Отже і Уляна Іванівна вдалась точнісенько така, як її батько. Вона тут у вашому Затишку була вже нераз. Зайде, походить, подивить ся, дечому научить мене, тай піде собі або до пристані або до дому. Вона часто гуляє тут, иноді і скрипку з собою носить. Тут недалеко межі горами є так звані „Розгуки“, от вона инколи і ходить туди на скрипці грати. У тих Розгуках луна так ходить, неначе у церкві, і коли грає хто на дудку або на скрипку, так здаєть ся, ніби сто чоловіка грає, так сильно видає на всі околиці.

— А чому-ж вона навчила вас? — запитав Мисак.

— Перший раз звелїла зараз же при нїй взяти ножці і постригти малину, щоб не отїкала, каже вона, а вдруге звелїла попідв'язувати кущі порічок та анїрусу і розказала мені, на що се слід робити. Ви-ж самі питали тоді мене, на що попідв'язував я кущі, я розказав, а ви поглянули в книжку і сказали, що так — памятаєте?

— Памятаю.

— Ну, так ото-ж вона навчила мене.

Відомости про те, що в Затишок навідувалась панночка, Уляна Іванівна, приємно озвали ся в Мисаковій душі. Йому було любо, що якась чужа, невідома людина виявила до його власного добра увагу, прихильність і деякі турботи.

Минув обід. Наближала ся пята година вечера — час, коли підходить до пристані той пароплав, що їде до Київа, а Уляна Іванівна всеж таки не приходила.

— А що, діду, я-ж казав, що панночка не прийде, — ніби докірливо завважив Мисак.

— Не знаю, як се воно так склало ся... не знаю... Сього-б не повинно бути. Уже коли сказала вона, що прийде, так хоч нехай камінне з неба падає, а все таки вона зробить обіцяне.

У воротах з'явив ся чоловік, уклонив ся панови і підійшов до дідової хати.

— Се я прохав його прийти та допомогти мені перенести до пристані кошпки з садовиною, — пояснив Омелько своїйому панови.

— От і добре, що догадались ви, діду, се зробити, а я й байдуже собі — як достанемось до пароплаву! Так і переносьте-ж коли так, бо вже час.

Дід і помічник його взяли на плечі по кошику з садовиною і вкупі з Мисаком пішли до пристані. До пристані було недалеко і всі вони незабаром були вже на березі і дожидали пароплаву.

Коли пароплав підійшов і Мисак узяв уже собі квітка на проїзд, дід Омелько нахилив ся до його вуха і шепнув нишком:

— А що, я-ж казав, що вона прийде, — он вона, бачите? — І дід очима показав на Уляну Іванівну, що стояла на пристані і стежила за рухом пасажирів, що клопотливо вертіли ся по широкій палубі.

Мисак зиркнув на панночку, попрощав ся з дідом, дав щось тому чоловікови, що помагав кошики переносити, і пішов аж на горище, на дах пароплаву. З гори вільнійше було йому стежити, що діялось у низу взагалі і що робила Уляна Іванівна особливо. Думок у Мисака про жіння не було ніяких; він був певний, що доживе свій вік самотою, та коли вже дід так багато наговорив йому про Уляну Іванівну, то йому було цікаво приглянути ся до неї близше, щоб на підставі і слів і власного вражіння скласти собі повнійше та суцільнійше розумінне про панночку. Уляна Іванівна здалась йому досить типічною, обличливою Українкою. Темне волосє, карі очи, повні червоні губи, ледви придавлений у гору носик, свіжа, злегенька румяна, огрядна, жвава — справила на Мисака добре вражінне,

але міцненько стиснуті губи і острий, прямий, упертий трохи погляд свідчив, не вважаючи на її сімнайцяти- чи вісімнайцяти-літній вік, що панна була з міцною волею і певне мало кому уступала в тій або иньшій своїй постанові. Така риса подобалась Мисакові в усіх людях взагалі, а коли завважав він її у тих жінок, про які гадав — чи добре було-б мати таку жінку, — то завжди була у його відповідь одна, що такої жінки собі він не бажає. В удачі своїй він не мав тієї міцної волі, а через те ніколи не бажалось йому, щоб його жінка могла мати такі ознаки волі; хоч і навпаки — жінки з рисами слабкої волі і мягкой вдачі йому не були о стільки до вподоби, щоб він віддавав їм перевагу перед жінками з твердою волею. З чверть години стежив Мисак за Уляною Іванівною, але вона жадного разу не зиркнула на його навмисне, а так тільки, випадково, пробігла по йому очима два, а може й три рази. Мисак бачив з пароплаву, як Уляна Іванівна вкупі з дідом пішла по дорозі до Затишку і намагався простежити обох їх найдалі, але-ж густа доза швидко заслонила йому дві постаті і заховала десь у своїому зеленому морі.

Мисак спустився з пароплавного даху на палубу, подивився на людей і пішов до каюти. Присівши біля столика він приказав лакеєви подати йому чаю і повагом пючи його гадав собі про те, що він буде робити далі. Два кошики з грушами та яблуками він у Києві ще призначив своїй начальству, щоб з сього приводу мати нагоду признатись йому про свої власні діла та турботи і попрохати начальство не затримувати його на той час, коли розпочнеться будівництво, щоб найчастійше можна було йому навідуватись у Затишок і власним оком господарським бачити, що і як робить ся. Наближаючись до виконання сього заміру, Мисак обмірковував усякі такі подробиці, щоб замір його вийшов удатним, звичайним, щирим, а не носив характера взятки, піддобрювання, підкупу. Та як він про се не міркував, а виходило все таки, що се був підкуп, задобрювання начальства, а сього Мисак не робив ніколи і йому дуже непрjemно було се виконувати, а тимчасом треба-ж було якось зробити, треба було признатись начальству про свої особисті діла, бо инакше йому не

дозволяти-муть користуватись хоча й короткими, а все таки доволі частими відпусками. Обміркувавши з усіх боків свої заміри, Мисак спинився нарешті на тому, що зразу признаєть ся своїйому начальству про свої діла, просити-ме увільнення що тижня на суботу та на неділю і коли побачить, що з сього виходити-ме, то видно тоді буде, що слід робити і далі.

Як поклав Мисак, так і зробив. Другого дня по приїзді в Київ нарядив ся він у свого нового мундира і пішов на квартиру до свого начальства.

Начальство було саме в благодушному настрою, досить привітно зустрінуло свого чиновника, запросило до кабінету і запитало, з якої нагоди надумав ся Мисак за довгі роки хоч раз відвідати своє начальство. Мисак змішав ся трохи, але отверто пояснив, що візитів ніколи нікому не робить, а через те лежить на йому вина і перед його превосходительством.

Превосходительство ласкаво зняло з Мисака вину при такій нагоді і подало Мисакови папіроску. Мисак відмовив ся, бо не курих ніколи, і нарешті перейшов до діла.

— Я, ваше превосходительство, наважив ся потурбувати вас своїми особистими проханнями.

Превосходительство при сьому слові зробило серйозну і навіть строгу фізіономію.

— Проханне моє, — послішив Мисак, — не дотикаєть ся ні до побільшення жалування, ні до чинів, ні до ордерів і ні до чого такого иньшого, а я мав думку отверто переказати вам про цілком особисте моє діло, але звязане з службою тим, що мені безумовно треба буде відлучатись на один день що тижня і так в протязі цілого літа. З сього приводу і осьмілив ся я потурбувати вас зарані.

Превосходительство знову зробило ся благодушне і ласкаво відповіло:

— Розкажіть, розкажіть, яке таке особисте діло відривати-ме вас від служби?

Мисак прокашляв ся і розпочав довгеньку промову, пояснюючи превосходительству свою самотність, турботи за будучину, брак материяльних засобів і всі ті мотиви,

які спричинили ся виробленню того пляну, що вимагає тепер останнього виконання. Його превосходительству подобав ся такий Максимів плян і він декілька разів досить щиро висловив Мисакови свої симпатії за такий розумний напрямок у його житю; з подробицями випитував про Затишок, де він саме, який має вигляд, які дерева посажені, як розмежований доріжками, де стояти-ме будинок, — чи зараз біля дороги, чи в дворі, — який вигляд мати-муть ворота, коли має Мисак оселитись у своєму Затишку і чи родить уже його сад садовину?

Мисак в подробицях відповідав на всі запитання, а на останні двоє так пояснив його превосходительству:

— Служити я буду, поки не скінчить ся мені п'ятьдесят років, а тільки діжду ся сього дня — зараз же в одставку тай на відпочинок у Затишок. А що до мого саду, так сього року він уродив так добре, що дав спромогу наділити більше як сто душ вдів та сиріт ріжною садовоною на минулого позавчора Спаса.

— Ого-го-го! — здивувало ся начальство і додало: — А чи вислужите-ж ви пенсію до того часу, коли зрівняєть ся вам п'ятьдесят літ?

— Повної пенсії не вислужу, а половину певне дадуть. Та я за великою пенсією і не ганяю ся, — додав Мисак, — для мене досить буде і половини, маючи свій власний закуток з садом, городом та будинком. Село не Київ — тут з півпенсією з голоду вмреш, а у власній хаті проістнувати можна за півпенсії не гірше, як у Києві за цілу пенсію.

Його превосходительство згодилось, ще раз похвалило симпатичні заміри та дбання про власну старість і під кінець завважило:

— Задержувати вас при такій нагоді я не буду і наперед дозволяю вам користуватись відпусками не тільки з весни, а хоч і зараз; а коли потрібно буде инколи і більше загаяти ся, ніж один-два дні, то й супроти сього нічого-нічогісінько не буду мати, при добрій службі вашій взагалі, а при таких симпатичних випадках і особливо.

Мисак вклонив ся його превосходительству, горяче подякував його і додав:

— Я, ваше превосходительство, мав на увазі привитати вас своєю садовоною з Затишка, привіз її у Київ, але не посьмів привезти вам сьогодні... коли дозволите...

— Спасибі вам, спасибі! Мені дуже приємно покоштувати садовини з вашого Затишка. Після розмов з вами він уявляєть ся мені дуже художним та цікавим. Я, по совісти кажучи, о стілько навіть зацікавив ся, що хотів би коли небудь і позирнути на ваш Затишок. Я сам марив колись придбати собі дачку, а через те і всі ваші думки та турботи дуже близькі мені і досить зрозумілі.

— Коли ваша ласка, — промовив Мисак, — то я з великою радістю наперед запрошую вас на осьвятини моєї господи, коли доведу її до пуття та до кінця.

— Спасибі вам, спасибі!

До кабінету увійшов слуга і доложив:

— Чай поданий, ваше превосходительсво!

— Скажи барині, що і я і гість будемо зараз! — на швидко відповів його превосходительство і звернув ся до Мисака; — Ви знаєте, я навіть зараз отсе так під'охотив ся вашими плянами та їх здійсненнем, що дозволяю собі просити вас мати на увазі і мої, такі-ж точнісенько інтереси, то-б то, коли денебудь поблизу від вас трапляти-меть ся придатне місце для дачі, — так десятин 5—6 землі, — то подивіть ся на його, розвідайте умови і дасьте мені знати.

— З охотою радий зробити се для вашого превосходительства.

— А поки що, ходіть зо мною, — познайомлю вас з своїми домашніми, попемо чайку, поговоримо. Моя жінка теж цілком поділяє мої думки що до купівлі дачі, і певне рада буде поговорити на сю тему.

— Так може дозволите мені, ваше превосходительство, зараз з'їздити до себе до дому та привезти до чаю садовини з мого Затишку?

— А може послати можна?

— Та воно-б, ваше превосходительство, можна, але я людина одинока і нікому буде там без мене дати порядок, що, і як.

— Коли вже ви такі ласкаві, то як хочете, а ми підождемо вас... Я не прощаюсь з вами.

Мисак вийшов від свого начальства, а через якийсь там час повернувся з двома великими кошиками, які слуга приніс до їдальні.

Начальство познайомило Мисака з своєю жінкою, двома дочками і хлопцем, учеником четвертої класи гімназії.

— Отсе і вся моя родина! Великої дачі, як бачите, мені не треба, — 5—6 десятин дворища з садом та для нас і досить.

Розмову про дачу зараз же підхопило її превосходительство. Видимо, що ця тема була вже по часті обговорена до приїзду Мисака, а через те зразу-ж завязалась загальна розмова і досить одностайно та жваво провадилась дві години.

Розпаковані кошики з садовою здивували усю сім'ю. Груші та яблука справді були такі буйні та чудові на смак, що навіть молодша панночка, що весь час стояла в опозиції супроти села, помякнула о стільки, що почала врешті признавати й деякі добрі сторони сільського життя, як от наприклад смачна садовина, спокій, гарне повітря, але-ж решта на її думку все-ж таки була о стільки сумна та нецікава, що вона ні за що в світі не оселилась би в селі на ціле життя, як думає зробити се Мисак.

— Не змагаюся з вами, — говорив Мисак, — у кожного свої погляди. Я, наприклад, знахожу на селі доброго значно більше, а через те і переїду туди.

— А я вам ще раз скажу — село погреб! Досить нагадати собі, що ні інтелігенції там, ні бібліотек, ні театрів — навкруги темнота, та ще яка темнота, — в самому найширшому змислі, то-б то і природна і розумова!... Чи треба купити що — нема ніде нічого, — їдь або у місто, инколи в страшенну негоду, або сиди без нічого. І в отакий погреб лізти самохіть, — Боже мене спаси, ні за що в світі не оселилась би! Часово пожити на селі, на дачі — се инше діло, приємно навіть, а далі... ні за що в світі не примирюсь з селом!

Ще раз позмагались з панночкою гість і сім'я; нарешті Мисак розкланявся, подякував господарям за їх

ласку і вислухавши ще раз прохання про дачу та пообі-
цявши пам'ятати про се, пішов до дому. Він був цілком
задовольнений і вже спокійно розмірковував про свою бу-
дівлю та купівлю лісу, як раєв про те дід Омелько.

III.

Наступила зима і цілком відмінила плян купівлі де-
рева. Дід Омелько прислав Мисакови лист, що трапляєть ся
дуже добрий випадок купити хорошого, сухого лісу і коли
пан згоджуєть ся, то було-б добре купити той ліс зараз же
не гаючись, і перевезти у Затишок, поки стоїть добра
зимова дорога.

Максим Мисак цілком покладаючись на діда, не гаю-
чись відпросив ся, захопив з собою гроші і поїхав купу-
вати ліс. Дід писав правду і Мисак був задовольнений
до небес, що випадково трапилось накупити безперечно
доброго, сухого, вилежаного лісу, та ще до того і зо-
всім не дорого.

Закуплений ліс надав Мисакови знов і нових думок
і свіжої енергії. Він рвав ся тепер яко мога хутчій за-
вершати своє розпочате діло тай заспокоїть тоді, безтур-
ботно дожидаючи п'ятидесятилітнього віку. Правда, йому
приходили і такі думки, щоб зараз же кинути службу, бо
половина пенсії вже виходила, але-ж спиняли його дві
причини: одна, що ранійше п'ятидесяти літ він уважав
незаслуженим відходити на спокій, а друга — мав надію
зібрати ще трохи грошей, щоб незалежно від Затишка
і пенсії, було що небудь і „на всяк випадок“, бо невеличка пенсія не могла заспокоїти його з цього боку. Сі
дві причини не дозволили Мисакови кинути службу і він
скріпивши серце ще раз підкреслив собі, що мусить і по-
винен прослужити до п'ятидесятилітнього віку. Воно неда-
леко вже було й ждати, не ставало ще як шести років.

Розміркувавши про все, Максим знайшов плян свого
будинку, перевірив його уважно ще раз, ще раз затвер-
див, розшукав доброго підрядчика, умовив ся з ним про
будову і поїхали вкупі в Затишок. Розказавши на місці,

що і як думає він зробити, та наказавши дідови доглядати за будівлею, коли вона почнеться, прохав підрядчика не затягати умовленої роботи.

З кінцем місяця марта Затишок раптом загомонів, засьпівав, наповнився галасом, — майстри розпочали будівлю. Одностайна жвава робота в умілих та міцних руках кипіла. Білі тріски розлітались зпід сокир на всі боки, а витесане дерево, немов та викупана дитина, чисте та біле, складалося плаха за плахою, брус за брусом, стовп за стовпом і незабаром обмалювався будинок і не на чотири комнати, як малося раніше, а на п'ять. Невеличка пята комната призначалася Омелькови, хоч він того не знав ще і не відав.

Мисак що тижня приїздив у Затишок, уважно оглядав кожен деревину, кожен замок у зрубі, стукав палицею у деякі місця і, видимо, блаженствував. Обличчя його було веселе, радісне; у погляді просьвічувалося те щастя, яке охоплює людину, коли досягає своєї мети після довгих дум, турбот, перешкод та праці.

Майстри роботи не тягли. Через місяць будинок був уже не тільки завершений майстрами, а вже й бляхар закінчив свою працю над дахом. Дах був залізний і попід стріхою оторочений штучними вирізками. Водобіжні труби мали вигляд змиїв: хвости їх були на стрісі, а голови простягалися аж до долу. Залізні змиїні голови мали роззявлені роти, довгі язички, острі, повирізовані зуби, а на плечах мали крила. Хатня робота в будинку затяглася значно довше. Аж тільки під кінець жнив закінчене було останнє хварбування віконниць, помостів та двох розкішних ганків, що виступали один до воріт, маючи вигляд великого півкруга, з широкими східцями по середині, а другий у сад — угловастих, просторих, з східцями в одну сторону біля стіни. Східці виходили на доріжку, що вела до квітників, а далі в сад. Ворота і огорожа, що виходили в сторону Дніпра, були щаблясті, штучно, але міцно зроблені і через свої прогалини показували передній вигляд будинка. Стіни будинку були гладенькі, рівні і вибілені мов тее полотно в Спасівку; віконниці мали світло-сірий колір, а береги їх обведені були темно-зеленою

хварбою. На ворота дивилось четверо великих вікон, а двоє менших, що були побіч дверей, які виходили на середину ганку, супроти широких сходів. Загальний вигляд будинку був дуже веселий і приємно вабив до себе кожного, хто задивлявся на його. Межі ворітьми і будинком зроблений був по середині круг, засажений молодими деревами та кущами. Довкола круга зроблена була широка дорога. Між кущами та деревами, у самому крузі, зеленіла густа м'яка трава; береги круга оточені були низенькими стовчичками, з'єднаними між собою товстим дротом, по якому вилась берізка, розвішуючи свої квітки-дзвоники по всьому дроті. Між дорогою, що оточала круг, і межами дворища зеленіли кущі калини, червоної бузини і бузку, а понад самими межами землі — молоді, кучеряві каштани, посажені рівною сталкою з обох боків аж до будинку. Далі вже починались тополі, що оточали увесь сад. У дворі було чисто, гарно, — дід прибрав його „як дівчину“, по його власному виразу. Побудовані були також і льох і дровник і стайня і коровня, а дідова хатина була пересипана на ново, значно поширена і сполучена з будинком довгими сіннями. Все було приведено до пуття, не ставало тільки господаря, щоб оживити Затишок своєю присутністю.

— Коли-ж ви, пане, переберете ся вже сюди з усіма пожитками? — запитав Омелько Мисака, коли сей приїхав у любий свій Затишок навідатись.

— Ще, діду, не скоро! — коротко відповів господар і міркував тимчасом про те, що будівання знову витрусило у його майже всі гроші і тепер, що не кажи, а до п'ятидесяти літ служити треба. Правда, у його лежало ще в запасі сотень чотири чи п'ять, — грошей таких поза-очи стало-б на потрібну обстанову хат, ще й лишилось би дещо, але-ж Мисак не зважив ся витратити їх. Він так уже звик мати „копійку про чорний день“, так бояв ся нещасливих випадків і так не звик позичати, прохати, кланятись, що ладен був швидче дожити свій вік у канцелярії, ніж видавати кому небудь розписки або векселі, коли несподівано спіткає яка недобра пригода.

Пробувши весь св'яточний день у Затишку Мисак повернув ся до Київa і завітав до свого начальства, щоб

подякувати за виповнену обіцянку. Він знову привіз з собою садовини, і на сей раз ще більше, ніж торік. Мисака привитала вся сім'я дуже ласкаво. За останній рік він був у свого начальства декілька разів і був уже потроху ніби „своя людина“, бо начальство, за його за допомогою, купило вже собі бажану дачу, що задовольнила всіх і художньою місцевістю і тими вигодами, які були на ній. Принявши подяку від Мисака його превосходительство зволило запитати:

— Значить, тепер уже все ви закінчили в своєму Затишку?

— Все, ваше превосходительство, тільки ще порожні хати стоять, — не купував обстанови.

— А коли-ж думаєте обставити?

— Мабуть на той рік, а може і через два роки, діло се не спішне, а до кінця служби ще далеченько!

— Так, так! — буркнуло його превосходительство і зараз же перейшло на свою власну дачу, цитаючи деяких господарських порад у Мисака.

Мисак відповідав на всі запитання, давав деякі поради і цілий вечір не говорили ні про що иньше, як тільки про дачу його превосходительства; коли-ж наступив доволі вже пізньенький час і Мисак почав збирати ся до дому, начальство конфіденційно заявило йому, що він уже призначений на висшу посаду і мати-ме на рік 300 карб. прибавки. Мисак почервонів, подякував його превосходительству, дав обіцянку старанно справляти нову службу і цілком задовольнений пішов до дому.

Через місяць дійсне вийшов „приказ“ по належному „відомству“ і Мисак заняв висшу посаду. Він мав тепер 1500 рублів на рік і сім останнім найбільше був задовольнений. Тепер зовсім уже він був певний, що в протязі останніх пяти років не тільки оборудує обставини свого будинку до смаку, а складе і про запас дещо.

Привчивши себе до ощадности взагалі, а останніми роками особливо, Мисак, коли зрівнялось йому 48 років життя і поздоровили його чином „надвального совітника“, мав уже в запасі два тисячі карбов., не беручи на увагу, що будинок його був уже і обставлений і посвячений.

Обстанову придбав він собі не пишну, — зайвого в хатах у його не було нічого, але-ж усе потрібне мало вигляд і добрий і не зовсім дешевий. Найцінніше обставленим виглядав у Мисака його кабінет; тут окрім дубового під зеленим сукном стола і доброго до нього крісла стояли дві шафи з книжками, широка м'ягка отоманка, четверо високих м'яких крісел, під столом розісланий був великий килим, до однієї стіни прироблена була полиця і карниз з різними зарубками, — тут красувалися різні господарські знаряди, починаючи від сокири та молотка і кінчаючи найдрібнішими долотами та сверликами. Під полицею стояв вузенький, але довгий шкафчик; він був ще зовсім порожній, бо призначався задля домашньої аптечки, яка повинна була скласти ся тільки тоді, коли Мисак зовсім уже переїде у Затишок. Думки про домашню аптеку у його раніше не було, але перебуваючи на своєму хуторі по три, по чотири дні, і бачучи у деяких селян різні виразки, та стріваючи їх з слабими очима, йому спало на думку завести таку аптечку і навіть підготувитись по книжках по деяким медичним питанням, щоб можна було при нагоді стати селянам в пригоді, бо до повітового міста було верстов 5 чи 6, а на селі добувати лікарства не легко.

Кінець служби здавав ся Мисакові на десять разів довшим, ніж уся попередня служба, але-ж він не зрадив своєї постанови, і хоч сумуючи та нудячись, а все-ж таки дотяг рівно до 50 літ свого віку і того самого дня, коли зрівнялось йому пятьдесят — подав ся „у відставку“. Прохало начальство Максима зістатись на декілька місяців, та Мисак відмовляв ся усіма сьвятими не затримувати його, а відпустити на волю. Начальство нічого не могло зробити і затримало Мисака усього тільки на тиждень, поки здавав він свою службу та познайомлював замістника з ділами. Нарешті все владнало ся як слід. Мисак зітхнув повними вільними грудьми і почав збиратись до переїзду. Збори були незатяжні, бо чимало дечого перевезено було в Затишок по троху та помалу, так що за два дні Мисак цілком розпрощав ся з Київом і з скринями, кошиками та різними пакунками рушив у вечері на пароплав. Коли пароплава відіпхнули від пристані і він свиснувши поплив

по течії Дніпра, у Максима Мисака покотили ся з очей сльози. Не перший раз відвозив пароплав Мисака, та тільки відвозив не так, як сьогодні. Сьогодні Мисак від'їзжав не від звичайного Дніпрового берега, не від Київа, що так завжди подобав ся йому, а відвозив його пароплав з канцелярського повітря, ослобоняв від матеріального і морального гніту, який переживав він що дня з товаришами, рабами-чиновниками і віз його не кудись, не за якимсь невідомим шматком хліба, не в нове ярмо, не в иньшу канцелярию, а на волю, на спокій, на відпочинок, на який заробляв він так довго і такою важкою працею. Багато пережив він до сього часу турбот, багато передумав усяких невеселих думок, та Бог поміг йому все перенести своїми міцними молодими силами і діддатись нарешті бажаного, спокійного відпочинку.

Чого-ж з очей Мисакових капали сльози? Не горе і не радість викликали у його ті сльози, а душа його наповнила ся минулим, пережитим. Задля його тепер минуло все, минуло без вороття, без сліду, та не минуло воно всім тим соткам тисяч ріжного люду, що он частина його ворухить ся на київських вулицях і живую картину малює йому той безконечно довгий час, коли з такими-ж турботами міряв він ті самі київські вулиці та міркував ті самі нерозважні думи, які наповняють тепер мозок отих людей, що он живую чорною лавою ворухать ся перед його очима.

Бідні люде! І невже-ж отсе краса та радість життя? Чи справді се те саме дійсне життє, до якого так прагнуть люде, за яке борють ся весь свій вік і не заспокоївшись ні тілом, ні душею, ідуть на той сьвіт? Воно!... Отсе воно, отсе його краса, його радощі!... І Мисакові груди знову стискало невимовною тугою.

А може я еґоїст надзвичайний? — гадав він далі. — Може дійсне тільки оттаке життє і є справжнє життє? Може іменно в сьому і є краса його? Кожда людина вимагає одна від другої боротьби, діяльности, — та чи боротьбу-ж, чи діяльність виявляють оті тисячі, той натовп, до якого ввесь вік належав і я? Що добре роблять або зробили вони для суспільства, для родини — оті тисячі

чиновників у різних мундирах? Чим красні вони від мене, коли життя своє покладають в біганині та в канцелярії, а я тихо та спокійно у своєму Затишку? Що і чого більше зроблять вони, ніж я зробив?... Посписують більше паперу, нікому не цікавого, нікому непотрібного! Так хиба-ж се діяльність, хиба-ж се боротьба, хиба-ж таке життя і красше і користнійше, ніж тепер починаєть ся моє? Він, отой сотисячний чиновник, чирикати-ме „отзывы“, „отношения“, „рапорты“, „вѣдомости“, „таблицы“, „свѣдѣнія“, а я сидіти-му в Затишку і спочивати-му — чи вже-ж таки кождий з їх користнійший суспільству, ніж я? Дурниця, усе дурниця! Яка там може бути користь суспільству з таких людей, що навіть собі не зможуть здобути користи чесним шляхом, без крутїйства, без злодійства? Ні, нехай я буду еґоїст, нехай буду зайвий, непотрібний член суспільства, але-ж я тому самому суспільству коли не був ніколи користним, то не був і не буду шкідливїйшим, ніж перший-ліпший чиновник. Я нікому не сяду на шию, нікого не буду визискувати, я користувати-мусь, як користував ся і до сього часу, тільки тим, чим користують ся сотки тисячів таких, як і я. Рїжниця між мною і ними тільки та, що я не всі свої заробітки раптом кидав у той загальний торговельний водограй, а частками, але-ж під кінець кинув і я затриману часово ту решту і виміняв за се ціннійший товар, ніж вони, — отсе тільки і рїжницї між нами... Ні, я не еґоїст, я не глїтай, не грошоїд, — вина моя перед суспільством не більша, як і їх! Я маю право кинути канцелярию і скористуватись спочинком, що здобув собі власною працею, власними турботами.

І довго ще міркував Мисак на сю тему, аж поки не сховав ся з його очей Київ зі своїми високими горами, камяними будинками та золотoverхими церквами; та скілько не міркував він, усе визнавав себе цілком правим і настрій його що далі відміняв ся, на душі робило ся яснійше, веселїйше, а коли визирнув ще здалека його Затишок, так Мисак і зовсім почував себе заспокоєним і нетерпляче ждав, поки виступить з пароплаву, увїйде в свій власний будинок і вже без жадних турбот за свою будучність оселить ся на тому клапті землі, з якого не має права ви-

гнати його ні начальство, ні хтось иньший. Клапоть той, — то його власність, яку вирвав він з лабет матеріальної боротьби аж після п'ятидесяти літ життя та невпинної, хоч і нікому непотрібної праці.

IV.

Була вже пізна осінь, коли Максим Мисак переселився з Київа у свій Затишок.

Після перших двох-трьох днів життя в Затишку першим Максимовим ділом було потурбуватись заготовити на зиму варива, бо про се дід Омелько не догадав ся, а Мисакови і на думку не спадало, бо він не звик дбати про такі речі. Господарі, у яких він жив та харчував ся в Київі, думали про се і дбали без його. Чого, що, як і скільки треба було заготовити — Мисак майже цілком не розумів і йому було неприємно. Одначе-ж, порадившись з дідом, порішив він наняти жінку і доручити їй упорядкувати се діло. Так було й зроблено. Нанята жінка уміло приняла ся до діла і незабаром Мисаків погріб заставлений був діжечками з капустою, бураками та усім тим, що мало забезпечити Максима до самої весни. Не насолили тільки огірків, бо їх уже ніде було купити. Та-ж сама жінка знайшла між пньшим Мисаків господарський недогляд і в пекарні і навіть у будинку, бо ні там, ні тут не знайшла жадної комірки, а в господарстві без неї „як без рук“. Мисак цілком згожував ся, бо сам бачив, що ніде було переховувати тих запасів, які він сам привіз для куховарських потреб. За такий видимий недогляд Мисак перш над усе докорив себе, діда Омелька, підрядчика, що будував, а тоді мусів наняти майстрів і поприроблювати потрібні комірки біля пекарні, а в будинку мусів відділити частину дідової хати і там зробити комору для таких уже запасів як борошно, крупи, цукор та иньші потрібні речі.

Тиждень за тиждень, і Мисак почав запевнятись, що в його власному Затишку найнеприємнішим йому ділом ставало хатне господарство. Що дня не ставало у його то того, то иньшого, що дня куховарка звертала ся до його

з запитаннями, що на завтра варити, як готувати або приправляти ту чи іншу страву, — саме такі були питання, яких не задавав він собі ніколи за весь свій вік і не вмів давати на їх відповіді, а тимчасом його що дня питали і часто годували зовсім несмачною стравою. Крім того жінка, що служила у його за куховарку, доводила що дня, що вона не може вправитись, що дід не помагає їй, а тільки дразнить своєю невмілістю чи підмести, чи пил повитирати, а їй самій не по силі вся ота робота, бо треба було що дня і кімнати поприбрати і обід наготовити і подати його, і прибрати, а там ще корову доїти, з маслом возитись, з сиром, сорочки прати і т. д., і т. д. Мисак бачив, що се правда і запевняв ся, що доведеть ся наняти ще одну наймичку. Але-ж се неможлива річ! Хиба-ж таки можна одній людині держати для себе трьох наймитів! Та у його нарешті і грошей на се не стане, та не такий же він і пан, щоб сидів у хаті не доторкаючись і за холодну воду. Він же й сам що дня ходив по хатах, витирав пил, переставляв меблі, затоплював печі, дуже часто заносив корові сіна, сам і наливав і світив лампи тай взагалі чимало дечого робив і в хаті і на дворі. Невже-ж у його так багато діла? Пробував Мисак декілька разів стежити весь день за Улиною, своєю-ж наймичкою, але-ж запевняв ся що раз, що вона справді з ранку до вечера вертіла ся не присідаючи, не спочиваючи. Про діда Омелька і говорити було нічого, — він завжді був за якою небудь роботою: то дрова рубає, то воду носить, то прибирає у дворі, в коровнику, обмотує на зиму молоді дерева, їздить у місто за ріжними справами, а там, дивись, коромисло робить, мітли вяже, на зиму матки соломяні плете, щоб було чим позатикати вікна у погребі та в коровнику, а коли й буває якась там вільна година, так іде до Дніпра з своїми риболовними пристроями і ловить рибу, а се теж була зовсім не зайва річ. Виходило, що треба було наняти ще одну наймичку і Мисак наняв. Наняти наняв, а тимчасом усе таки думав, що господарство ведеть ся у його не по господарськи, що тут не наймичок треба, а умілости, але-ж умілости такої у його не було.

З третьою наймичкою діло пішло красше, але-ж і троє їх крутились весь день, бігали, і всім було ніколи. Мисак покликав до свого кабінету діда Омелька і запитав його:

— Скажіть ви мені, діду, на милість божу, і звідкіля у нас береть ся те діло, що роблять його дві наймички, ви, я, і все таки ділу тому нема кінця? Чи так усі господарюють, як отсе ми з вами, чи ні?

— Гм! — відворкнув дід Омелько, — я й сам уже думав про се нераз, та ніяк собі не второпаю, через що воно так! У панів завжді більше діла, ніж у нашого брата, — се так, але-ж я знаю, наприклад, панночок — Уляну Іванівну та її сестру, — вони теж пани, а отже подивіть ся: наймички у їх нема ні однієї, господарство їх зовсім не менше, як і ваше, та не тільки не менше, а більше навіть, бо у їх окрім корови є ще і гуси і качки і кури, индики, свині, — усе-ж отсе треба нагодувати, доглянути; так само для себе і обід треба зварити і сорочки попрати і в комнатах поприбирати... Сад і будинок у їх, правда, менший, а проте всюди і чисто і лагідно, і можете побачити що дня, як вони сидять собі у двох та або читають книжку, або старша шиє, а менша на скринці грає. Та ще-ж отся сама менша, я вже вам казав колись про неї, ще і в місто їздить, учить там панських дітей... Мабуть у нас, пане, все так робить ся через те, що є хазяїн та нема хазяйки. Не наше, не чоловіче дідо заводити хатній лад; се не по нашому стану, не зуміємо ми і не придумаємо з вами такого хатнього порядку, який не думаючи заводить кожда жінка-хазяйка.

— Так у нас же їх, діду, аж дві, — завважив Мисак.

— Дві, то дві, та що з того, — вони все-ж таки наймички, а не хазяйки. Хазяйка робить для себе, а наймичка для пана. Що хазяйка зробить за годину, те робить наймичка весь день, та ще й спішучи робить, а діло все такп не те вийде. Хто його знає, чого воно так, а тимчасом всюди і завжді так. А от дайте сюди справжню хазяйку, то побачите, що наймичкам і робити буде нічого, — сидіти-муть на куховарні та сьпівати-муть або хихикати-муть лузаючи насінне. Се вже я нераз спостерігав на своєму віку.

— Так що-ж нам, діду, робити? Мені що дня спадає на думку, що одному держати три душі наймитів — се і багато і зайво, але-ж разом з тим бачу, що дві душі не справляють ся.

— А я вам, пане, мав розказати ще таке: позавчора, як ото перевозили ми з чоловіком дрова, зустрілась з нами Уляна Іванівна; вона комусь несла лікарство. Так от як зустріли ся та поздоровкали ся з нею, так вона й питає мене:

— Чула я, діду, що твій пан зовсім уже переїхав у Затишок.

— Переїхали, — кажу, — слава Богу!

— Він сам живе, чи і сімю має? — питає вона про вас.

— Ні, — кажу, — самі собі.

— А на що-ж ви аж двох наймичок наняли? Що вони у вас роблять?

— Звісно що, — кажу я, — по хазяйству все — печуть, варять, микють та прибирають.

А вона засьміялась таї говорить:

— Не вмієте ви хазяйнувати з своїм паном, от що! Одному панови та троє наймитів, — се дуже по панськи!

Я засьміяв ся, а все таки задумав ся, бо справді у нас якось не так ведеть ся, як треба, а якби се слід — сьвятий його знає!

— Одно слово, діду, я бачу, що ви знову навертаєте до свого, хочеть ся таки вам, щоб закохав ся я в Уляну Іванівну та одружив ся з нею.

— Хочеть ся, — се правда, я не криюсь.

— Через що-ж хочеть ся вам, щоб одружив ся я безпремінно з Уляною Іванівною?

— Через те, що Уляна Іванівна самим Богом призначена для вас. Як подивлю ся я на неї, так і в голові моїй не вяжеть ся, щоб вона могла бути чиеюсь иньшою панею, а не вашою. Така вже мабуть і її і ваша доля. Не дурно мабуть оселились ви саме тут, а не десь иньше. Так уже доля ваша склала ся, так уже вона робить, нікого не питаючись.

— Добре, діду, а якже вийде так: ви про Уляну Іванівну думаєте і говорите одно, а вона друге — візьме та вашому панови і піднесе оттакого гарбуза? — Мисак показав руками. — Що тоді ви про долю скажете?

— Ніколи в сьвітї! — аж підскочив дід Омелько.

— Так хіба-ж ви сватали її, чи що? — незадоволь-
неним голосом запитав Мисак.

— Сохрани мене Мати Божа! — перехрестив ся дід і образливо додав: — Хіба-ж таки я, пане, божевільний, або дурнійший від усіх на сьвітї? Кажу-ж вам, що я тільки почуваю се в своїй душі, вірю, що так воно складаєть ся.

— Так то, так, а отже ви мене сватаєте, впевняєте... Так само і з нею могли говорити.

— Та нехай же мене Господь скарає, коли не вірите! А що я вам кажу, се правда, але-ж тільки вам, пане, і більше нікому... Я не знаю, чого воно так... Менї однаково, чи одружитесь ви, чи не одружитесь, не сватаю я вас і не сватав, а тільки кажу вам те, що у мене в душі ворухить ся. А їй, панночці, я не казав нічого і ніколи, та і нікому не казав, а передчуваю тільки тай годї!

Розмова з дідом не допомогла нічого. Хатнє господарство вело ся по старому; Мисак почував, що троє наймитів і зайві і непотрібні йому, але-ж помешшити їх не міг. Колись здавало ся йому, що він у двох з дідом весь свій вік проживе, а по троха та помалу з'їхало зовсім на иньше. Ні, дід таки правду каже, що без хазяйки инакше й не може бути, але не дружити ся-ж йому зза якогось хатнього господарства, та ще на 51 році життя!

Так міркував собі Мисак, а тимчасом дідів запевнений голос та пророкування мимоволї впливали на Максима і примушували спинятись на питанню: а що, якби і справді пішла за його Уляна Іванівна, чи слід би дружитись? І коли Мисак давав собі на запитаннє відповідь згодну та малював собі образи того, якби жило ся йому з жінкою, то виходили вони у його зовсім не темними. Максим чимало находив цікавих, сьвітлих тонів в такому життю, але-ж з'їзжав що раз у те, що годї вже йому думати про женінне, досить з його і того, що зумів самого себе забез-

печити, а братись з жінкою — се значить знову ламати свою голову над ріжними недостатками і приходити знову до того, що треба служити, бо які у його достатки? І Максим вираховував свої фінанси. Він мав пенсії всього тільки двацять три карбованці на місяць і тепер ледви вистачало йому тих грошей пережити від місяця до місяця. Правда, було у його в запасі круглих три тисячі рублів, але такої суми за мало, щоб наважитись одружити ся, бо він і так нарушив уже свій капітал на деякі потреби та певне нарушати-ме його і на далі, значить і сподіватись нічого, щоб вистачило тих грошей дожити віку вкупі з жінкою. А дружитись на те, щоб залишити згодом жінку у власній господі, але без жадної копійки, се було-б не по людському, так робити можуть хіба тільки егоїсти, та ще й холодні егоїсти! І Мисак махав рукою на подружнє життє; але-ж згодом воно спливало на поверх думки знову, і знову являли ся ріжні образи життє з дружиною.

Настала весна. В середині травня дід Омелько ходив по якомусь ділу на село і повернувшись у Затишок пішов просто у садок до свого пана і переказав йому невеселу вістку.

— Учора ввечері померла, царство їй небесне, сестра Уляни Іванівни, — підходячи до Мисака заговорив дід. — Хотів я зайти подивитись, попрощатись, та не посьмів.

Максим здивовано подивив ся на діда, але не сказав нічого. Звістка про те, що померла якась чужа та незнайома йому людина, не вразила його, а тільки, як звичайно, здивувала трохи; разом же з тим впринув перед ним і образ Уляни Іванівни. Мисак думав про неї. В уяві своїй побачив він її в тому самому убранні, в якому бачив раз на своїому віку, саме тоді, як відїздив пароплавом у Київ. Максимови виразно пригадались тепер і ті думки, які передумав він тоді і та розмова, що відбулась у його з дідом перед виїздом, згадалось і те, як Уляна Іванівна учила діда підв'язувати кущі, стригти малину і йому забажало ся ще раз позирнути на сю панночку і придивитись до неї ближше. Так що-ж, він може се зробити в церкві, коли ховати-муть її сестру... Але-ж мабуть так не гаразд

буде... Приглядатись до людини саме тоді, коли душа її наповнена смутком, — се недобре!

Хтось заскрипів ворітьми. Мисак повернув ся передом до воріт. У двір увійшла Уляна Іванівна. Вона була спокійна, серйозна, хода її була поважна, тверда, смілива. Панночка прямувала до Мисака. Максим збентежив ся трохи, але підвів ся з свого місця і пішов на зустріч.

— Здоровенькі! — промовила Уляна Іванівна.

— Здоровенькі, — знявши шапку відповів Мисак і показуючи на садового ослона, додав: — Милости просимо!

Обоє сіли на ослоні. Уляна Іванівна заговорила перша:

— Ви мене простіть, що я, невідома вам людина (вона тут же назвала себе і подала Мисакови руку), невідома, кажу, людина, вдаю ся до вас з просьбою. Вчора померла у мене сестра. Я тільки що вернулась з нашого повітового міста; там винні мені за лекції гроші, але люде ті виїхали на тиждень в Київ. До нашого попа звертатись в сій справі я не хочу, але-ж і ні до кого більше. Коли можете, позичте мені на один тиждень трийцять карбованців.

Мисак встав, мовчки пішов до свого кабінету і через хвилину виніс Улянї Іванівні гроші.

Панночка підвела ся зі свого місця.

— Спасибі вам, — промовила вона і подавши руку пішла з саду.

Мисак провів її аж до воріт, а потім повернув ся в сад і знову приняв ся до своєї роботи; він розсажував на грядках квітки та деяку садову рослину, що мала згодом пересажуватись на квітники. У другому кінці саду порав ся дід Омелько. Він бачив, що до Мисака приходила Уляна Іванівна, що говорила щось і пішла. Дід догадував ся, що панночка позичала гроші і на душі його було щось неприємне. Йому і жаль було Уляни Іванівни і досадно, що довело ся їй, незнайомій з паном, приходити з позикою. Він знав, що панночка ніколи не позичала у людей грошей, а тут на тобі! Дід аж роздраговував ся, так важко було йому думати про сей випадок. Старому здавало ся, що пан його ось-ось гукне на його

і почне розпитувати про Уляну Іванівну, про її достатки та недатки. Але-ж Мисак не гукав на його, а також і згодом нічого не казав і ні про що не розпитував. Минуло днів п'ять, а Мисак усе ще нічого не згадував. Завважив тільки Омелько, що пан його став мовчазніший і ніби суворий трохи або занадто задуманий, бо говорив останні дні дуже мало, а коли й говорив що, так тільки те, що конче треба було сказати, тай то коротко, немов би нехотя або зневолено.

— Чи вже-ж пан сердить ся, що панночка позичила у його скількоє там грошей? — закрадали ся у дідову голову думки і йому робилось сумно, невесело.

Як раз через тиждень навідалась Уляна Іванівна знову, на дідових очах вернула панови гроші, подякувала його і, не загаючи ні на хвилину, пішла з двору. Старому здавало ся, що тепер уже все піде по старому, але-ж дід помилив ся. Пан його зоставав ся таким самим неговірким, яким зробив ся того дня, коли позичав панночці гроші. Декілька разів наважував ся дід заговорити з паном, та з того нічого не вийшло, — пан сухо та коротко відповідав і дід мусів замовкнути.

Мисак був мовчазний, то правда, та тільки не позичка засмутила його, а факт позички навів його на сумні думки. З того часу, як оселив ся він у Затишку, ніщо особливе не приходило йому на думку. Він собі пив, їв, ходив по хатах, по двору, по саду, рано лягав, пізно вставав і почував себе на тому самому спокою, якого прагнув і який здобув. Але-ж позичивши панночці гроші, у його ні з сього ні з того виникло раптом таке питання: на що, для кого і для чого він живе? Кому користний він оселившись в отьому Затишку? Тай взагалі чи користний він кому небудь, окрім себе? Подумавши деякий час Мисак дійшов до відповіді, що користний він тільки для себе та для трьох наймитів своїх. Але-ж і тут було питання, чи користний же він дійсне хоч наймитам? Виходило, що й наймитам своїм не дуже то він користний. Яка вигода їм? Та хіба, що платить їм заслужені гроші? Але-ж се мусить робити кождий, хто користуєть ся з чужої праці. Се зовсім не користь наймитам, і тут виповняє він ні більш,

ні менш, як звичайний обов'язок, такий самий обов'язок, який виконувала перед ним і казна, коли він служив. Та ще навіть казна значнійші обов'язки взяла на себе: вона платила йому не тільки тоді, коли він служив, а й тепер виплачує йому по 23 карб. на місяць, — виходить, що вона значно користнійша для його, ніж він сам для своїх наймитів. — Ні, так не можна жити! — міркував собі Мисак, — се егоїзм, чистої води егоїзм!... Маруся Степова, названа його мати покійна, жила не так; учитель, що колись учив його, знову-ж таки не так жив, як він тепер живе... Мисакови ставало соромно. Він ясно бачив, що прожив до сього часу тільки собі на користь, для себе тільки й дбав, про себе тільки й думав.

— Так не можна, так не можна! — раз-по-раз повторяв Мисак і йому ставало нудно, досадно, соромно, бо не знав що робити, аби зробитись користним хоч на останку свого віку.

І хто-ж винен, що так, а не инакше пішло його життя? Які завдання слід би було йому мати на оці, щоб почувати себе людиною корисною не тільки самому собі, а й иньшим? Через що так рано втиснула ся в його голову одна тільки думка — страх за кінець свого життя? Невже-ж всє отсе виробила в йому матерняльна нужда та почування самотності? Невже тільки сі два чинники життя засліпили йому очи і повели його таким шляхом? А як живуть і що думають ті люде, що не почували себе самотніми, не думали про матерняльну нужду? Мисак пригадував собі цілі десятки своїх знайомих, перебривав у своїх думках їх життя, пригадував їх діяльність, напрямки думок, та громада його знайомих не відріжнялась життям своїм від його життя: тільки й бачив між собою і ними ту різницю, що вони витрачували свої заробітки на різні дрібниці та дурниці, а він складав їх на визначену мету. Здавало ся, що винуватим Мисак не був: діяльність його, коли була не красша, так разом з тим ні на крихту і не гірша, ніж діяльність усіх його знайомих. Правда, була ще одна різниця: дехто з його знайомих був одружений і мав сім'ю, але ті-ж самі люде ніколи не хвалили свого життя, ніколи не вважали себе корисними ні собі, ні сім'ї,

а швидше всього нарікали та каляли, що зробили дурницю і одружились. Мисак наслухався про се, думав, роздумував і поклав ніколи не дружитись, — поклав і виконав, та чи винуватий же він за се? Кождий з одружених ніколи не дорікав йому за се, а навпаки — хвалив, завидував.

— Ні, я не винен, — думав Мисак, — я не йшов навпаки всіх тих, що оточали мене; діяльність моя така сама, як і їх, я тільки був обережніший, ніж вони, і те, що придбав собі, здалося мені не кривдою, не здирством, а чесною працею; діяльністю в с'їм напрямі не з'обидив я нікого, про се свідчить і Бог і власна моя совість. Для досягнення своєї мети я не користувався нічим поганим: взяток не брав, до начальства не підлизувався, нікому не піддобрювався, не морив і себе холодом та голодом, не ходив обірваний, я тільки не витрачав грошей на які небудь розкоші, на які небудь примхи... Ні, я не тунеядець, не еґот, я тільки звичайна смертна людина, я тільки той чиновник, що вдався здатним потурбуватися про свою будучину і турбувався про неї, не бажаючи і не роблячи нікому зла. Хиба-ж се моя вина, хиба-ж се злочинство? Я зробив тільки те, що міг зробити, що здатний був виконати.

Таке міркування захопило Мисакову голову; так виправдував він себе; а тимчасом все-ж таки почував і почував дуже виразно, що він людина безкористна для суспільства, що з ним і без його люде жили-б цілком однаковієнько, а коли так, то видима річ, що він живе зовсім не так як слід і як повинна жити кожда людина. — Не так, не так, — шептало щось в його душі, і в голові знову підіймалися думки і знову вели до того, що так жити не можна, що не має він жадного права існувати між людьми, не роблячи суспільству жадної користі.

Мисак прирівнював своє життя до життя Уляни Іванівни. Правда, він її майже не знав, а тільки чув дещо про неї, але-ж діяльність її здавалась йому значно користнішою. Він чув, що Уляна Іванівна живе без наймички, значить, усе робить сама; чув, що учить вона чужих дітей, значить, приносить тим дітям користь; чув, що вона і людям помагає в чомусь, але не цікавився, чим і не виш-

тував подробиць; бачив нарешті, що затратила вона безповоротно свої зароблені гроші на похорони сестри, значить, не на свою користь, — а він, Мисак, чи хоч таким ділом поступив ся кому небудь? Ніколи, нікому! У його не було ні одного випадку в життю, щоб він бачив у йому користь для інших. Запомогли у його ніхто ніколи не прохав, а службу свою вважав він завжди безкористною. Сидіти цілий вік за ріжними канцелярськими справозданнями. — хиба-ж се діяльність? Се мертве діло, марнуванне часу!...

Дні минали за днями; почутте власної бездіяльності у Мисака все зростало і він почав нудитись. Бажанне користної діяльності і разом з тим невмілість розшукати її довели Мисака до того, що він нераз уже шкодував про те, що кинув канцелярську працю. Сидячи в душній канцелярії за „непотрібними“ паперами Мисакові не було часу задумуватись над суспільним життєм і він тоді ніколи не почував себе бездіяльним; а тепер, кинувши службу та відпочивши за пів року, думка його прокинулась, очі побачили життє, а здатности до діяльності не було.

— Красше було-б умерти, не пізнавши своєї бездіяльності, ніж пізнати її та не зуміти, не придумати поправити свою вину! — промовив нарешті Мисак і, щоб уникнути як небудь від докучливих думок, узяв ся за книжки.

Цілими днями не випускав він із рук книжки; читав і читав без вибору. Бібліотека його включно складалась з белетристики і найщиріше читанне не піддавало йому жадного рішинця на ті турботливі питання. Та, правду кажучи, він і не гадав розшукувати в книжках відповідь, він просто читав тільки їх тай годі. Часами й стрівались навіть такі події в книжках, що могли-б навести Мисака на деяку діяльність, але-ж він дивив ся на ті події як на події книжкові, а не живі, дійсні, а через те і не спляв ся на їх, не задумував ся, не прикладав до живого життя, а бажав тільки заглушити в собі оті пекучі думки.

(Далі буде).

НАШ АЛБМ.

3 скорбних пісень Перебенді.

Біля моря в Криму.

I.

Не грає безкрає, а тихо шумить,
мов свічки по небі, ті зірки горять;
за хвилию хвиля цілує ґраніт,
гонкі кипариси байдужні сплять,
лиш кедри з Ливану в далекій чужині
журливу, скорботну розмову зняли
про край незабутній, про любу родину...
Я бачив, що з жалю тремтіли вони...

II.

Одна одинока берізка стоїть,
на гору Ай-Петрі журливо глядить;
ні велетні кедри — сусіди німі,
ні мірти пахучі не ваблять її,
фонтани про неї не мають ваги.
А ген на Ай-Петрі біліють сніги;
туди її думи, туди її очі
пильнують від рапку до темної ночі.
Вона споминає далекі гаї —
до сестри зростають на рідній землі.
Коли-б її воля, коли-б її сила
з розкішного парку туди-б полетіла...

III.

Дрімає море, вітер спить,
 суворі гори сном повиті;
 німує пишний кедр; мовчить
 і лавр немов журбою битий;
 і тьмяно, сумно круг мене
 Осінна хмура ніч паує;
 листок ніде не шолохне,
 в пустім тумані все німує...
 Отак густа неволі сила
 своєю тяжкою рукою
 мене покрила, сповила,
 немов сповивачем, нудьгою.

Селеіз, 1895 р.

Біля моря в Одесі.

IV.

Тебе я знову бачу, море!
 ти знов привітно гомониш
 і на широкому просторі
 блакитю й зорями гориш.
 Дивлюсь на тебе й забуваю
 свій лютий недуг і журбу
 та німо в небо посилаю
 палку до Господа мольбу,
 щоб Він послав любов нам, згоду,
 щоб розум з серцем примирив,
 щоб ростічи лиху негоду
 наш край як швидче пережив.

V.

Під впливом моря чарів могутніх
 росте бажанє жить і жить
 і під погоду і негоду
 робить на Україну, робить!

VI.

Зняв ся вітер і на сході море почорніло ;
 покотило гори -- хвилі, піна берег вкрила.
 А рибалку в хисткім човні буря не лякає :
 в море сьміливо він невод з човна закидає...
 От і вщухнув буйний вітер і затихло море ;
 і рибалка сивоусий човном хвилі оре
 та на берег невод повен риби витягає.
 „Гей! по рибу! Ну-те, швидче!“ на курінь гукає.

з (15) липня, 1898.

Осінна думка.

Сумна, холодна осінь. Небо хмари вкрпили,
 важкі як олово, непривітні і сірі.
 Лежать поля німі, самотні як могили,
 над ними буйний вітер грає, як на лірі.
 Сумні єго пісні, сумні літають звуки,
 як відгомін глухий стражданя і розпуки.

І чую я сеї сьпів єго і розумію.
 Не даром він такий жалібний і тужливий,
 не даром у душі він глушить всю надію —
 і плаче чоловік, прибитий, нещасливий ; —
 таж він іде по тих полях крови і муки,
 тому такі сумні й жалібні в нього звуки...

Ні, вітре, ти покпнь ті сьпіви сумовиті!
 У нас і так м'ягка, плаксива, ніжна вдача!
 Від жалісних пісень ми сидимо прибиті,
 а нас же жде усіх така важка задача!
 Нам сили треба всім, завзята і охоти,
 і ньших сьпівів нам потрібно до роботи!

Звени ти нам, брени, як тії ясні коси,
 як ті серпи женців, що жито жнуть на полі,
 як гук глухий сокир, що ліс рубають в стоси,
 як гомін ясних збруй, що добувають волі!
 Греми, як молоти, що скелі розбивають, —
 сумні пісні нехай по цвинтарях лунають!

Богдан Лепкий.

*

*

*

Порвала ся нескінчена розмова.
Тремтить вона, мов порвана струна,
в мойому серци. Від одного слова
розкрила ся в душі моїй труна.

Повстала туга, сном важким приспана,
повстала велптом і досягла до хмар,
жаль запалав, прибором океана
загомонів його страшний пожар.

Ох, той пожар у других будить силу
ту, що Бастилії тиранів розбива,
що визволя з кайданів волю милу, —
у мене-ж будить він — слова, слова!...

Товаришу! Не можу я мовчати!
Таке лежить прокляте на мені,
що мушу тугу словом зустрічати, —
вони дзвінки, мої думки сумні.

Часи глухонімії не заглушать
дзвінких думок, вони брешуть, брешуть..
Оттак невільники руками ледви рушать,
як на руках кайдани вже дзвенять.

І там, де на всьому лежить печать мовчання,
де стримані і скарги і пісні,
де здавлені проклони і ридання,
вість людям подають кайдани голосні.

Нехай дзвенять, нехай брешуть кайдани!
Не треба заглушать! Коли-б могли
вони збудить луну і розтродити рани
в серцях людей, що мохом поросли;

коли-б могли вони так людям нагадати
про поневоленних, замучених братів,
посажених поза залізні ґрати,
відданих в руки навісних катів; —

коли-б кайданів брязкіт міг ударить
перуном в тії заспані серця,
спокійні чола соромом захмарить,
і нагадать усім, що зброя жде борця;

коли-б та зброя здійнялась до бою,
загомонїла б так, мов туча градова, —
тоді-б замовкли вже сами собою
кайданів брязкіт і мої слоєа... .

14. серпня 1898.

Леся Українка.

МУЖИЦЬКА СМЕРТЬ.

Оповіданє з покутського житя.

I.

Его називали Банатом, властиве-ж імя его було Гриць. Банатом прозивали его тому, бо він служив при війську на Угорщині в Банаті і нераз розповідав про той свій побут в Банаті.

Він був жонатий у друге з Калиною, тепер Грициха, що мала в одній нозі „роматиз“ і без палиць не могла ходити.

Мав навичку що неділі впити ся.

Як упив ся, то забував зовсім, що жонатий: все мав себе за вдівця тай згадував першу небіжку. Се тому — так говорили сусіди — що з першою добре жив, а з другою оженив ся тільки для того, що господареви ніяк без жінки.

Що неділі торкотів Гриць. Виходив перед хату на запусчене подвірє, поросле буряном, ставав собі коло калабані, що з неї кури воду пють, тай торкотів.

— Де пліт від вулиці? — питав ся сам себе. — У кожного є пліт, а в мене нема? А я-ж гірший газда від вас? Мо-ой, богачі!... Нема плота, лиш поплотина! А давно був пліт. Ще за небіжки жінки... Вона мені їсти варила, як я его городив. Моя газдиня! Бувало — горожу пліт, або перед хатою щось роблю, може ні?! (він говорив се слово з притиском, наче би з ким перечив ся),

а вона, бувало, небіжка, стане на порозі та: Грицю — каже — ходи полуднувати. Я лишая роботу, може ні?!, ухожу до хати. Ану! стоїть стіл, застелений білою скатертю, може ні?! Святючна скатерть! Ану! стоїть склянка на столі — із горівкою. Дає миску яєшниці, дає миску барабуль у юшці, дає молодшу кашу, дає запашну кулешу з спром. Як сонце! Їж, пий і весели ся!

Та не лиш плота чіпляв ся Гриць: він накладав собі також із курми і з воронами. Навіть нашому невинному псови, з лагідними й сльозавими очима, оброслому довгою козячою вовною, не давав Гриць спокійно перебігти.

Також із прохожими людьми заходив Гриць у бесіду. Поперед его хату переходив що неділі молодий парубок, Петро, йдучи до читальні. Він був секретарем читальні тай Гриць его за то ненавидів.

— А куда йдеш, Петре?

— А куда-ж би? — відповідав Петро. — Іду на танець. Дав Бог неділю та при святі хоче молодіж попіграти ся.

Гриць знав, що Петро его дурить.

— Ой так. Таже й я був молодий. Може ні?! Але давно не так ішли іграшки, як тепер. Давно були парубки, а тепер що? Саме дранте!

— А хіба-ж давно були инакші люде? — перебив оздоблений Петро.

— Но-но-но-но, — успокоював Гриць, — не за тебе байка, а за других.

— А другі-ж які?!

— Но-но-но! Ти не знаєш, що кождий циган свої діти хвалить? Може ні?! Я лиш так собі. Ти, Петре, як якийсь казав, бери на розум. То не те, що гірші парубки, але гірші часи настали. Може ні?!

Тепер звертала ся дискусія на злі часи.

— Та як то гірші часи? — питав ся Петро, — що за гірші?!

— Так, що гірші! — впевняв Гриць. — Давно парубкам було лиш до іграшок, а тепер що? біда!

— А хіба-ж давно парубки були панами, чи як?

— Но-но-но! — доказував Гриць. — Таже то не туди. Давно, бувало, як челядь збере ся коло коршми, то провадить іграшки цілий день. А днина давно не то, що тепер. Вереме на дворі таке, що аж серце радує ся. Може ні?! Тай днина довша.

— А тепер як? — запитав ся Петро. — Таже адіт, вереме; а в літі — то днина в двос довша, як у зимі.

— Е, говори! Вереме веремо не рівне, тай днина днині! А давно, коби ти знав, то таки доба була довша. Може ні?! Бувало в неділю як заведем танець коло коршми, то подубцюєш, небоже, до схочу, заки сонце зайде. Або як у Банаті, бувало, вийдеш на зицирку, мой, як розпустить кольони по чистім поли, то якийсь раз таністрою підкинеш...

— Та то, вуйку Грицю, — перебив Петро, — не днина тому винна, але видко, що на танци охоти не було тай таністра була за тяжка, що вам так навтямило ся до заходу сонця.

— Що ти мені перечиш! Вже я тобі кажу свіську правду, що давно ціла доба була довша: і ніч і днина, а тепер настає чим раз коротша!

Петро засьміяв ся.

— Та се, по вашому, ще на таке зійде, що буде година днини, а година ночі. А відтак уже таке настане, що не буде ні днини ні ночі, лиш хіба — раз темно, раз ясно, раз темно, раз ясно: михтіти-ме поперед очі, що люде бити-муть ся головами один до одного.

— Ей-же бо ти, небоже! То ти береш мене, старого, на глум?!

Петро пішов, а Гриць відказував на молодіж і на читальню.

Гриць відай був би в неділю сам до хати ніколи не зайшов. Кликала его двацятилітна донька (ще від першої жінки), Василина. Вона підходила тихо, босими ногами, аж до Гриця, сіпала его за рукав тай шептала:

— Дьидю! ходіть вечеряти!

Гриць обертав ся здивований, хвильку надумував ся і йшов до хати.

Від Васплини заносило на кілька кроків в округ потом. Дівчата мнють ся що суботи лугом майже до пояса. Васи-линка очевидно не робила того, бо не мала часу: вона за-ступала в хаті газдиню, тай робила на лані, а мачусі не було в голові, аби „дівка була змита“.

— Такий-єм добрий-добрий, як молоко, — говорив Гриць входячи до хати, але его прибитий вигляд не пока-зував зовсім молочного настрою.

— Ігі на тебе, піяку! — відповідала ему Грициха з печі. — Ти з глузду зсунув ся, що плетеш, не видиш, що образи в хаті?!

— Но-но-но, жінко, Бог з тобою! Чоловік, як якнийсь казав, хоче зажити сьвіта: на то Бог дав неділю. Цілий тиждень працюємо, як той казав, в поті чола, а — —

— Ей, робітнику мій! — аж засьпівала Грициха. — Іди, йди, старцуне, ще колісь горівка в тобі займе ся. Тай то ні встиду, ні сорому не має: уже, дідовід, одною ногою в ямі, а ще як залле собі пельку, то мало що хи-бує, аби по стінах не дер ся.

Гриць замуракотів щось під носом, а потому вхопив ся обома чорними, костистими руками за голову, сів за стіл тай: „Убила мене — каже — як кагла!“ Від заправленої чорт зна чим горівки боліла его голова.

Васплина подала ему вечерю тай пішла лагодити по-стіль.

II.

Чи він був піяк?

Варвара, Павлова донька, дівка чорнява, висока й гнучка, напала була раз серед поля на Василю, бо Ва-сплина десь її по селі обсужувала.

— Ти обсудо якась! — кричала Варвара. — Розпо-відай ліпше по селі за себе та за свого дьидю-піяка, а не за мене, бо я тобі зараз кіски повимикаю.

Васплина дивила ся звичайно в землю тай тому всі казали, що вона „непевна“. Тепер вона глигнула на Вар-вару своїм низим оком.

— Брешеш, Варваро, я тебе не обсужувала, а від мого дьидя тобі зась!

— Бреши сама з псами, ти опуде вонючий! Аді, воняє від тебе, як від тхора. А твій дьдя такп піяк: малі діти знають, що він піяк.

Василіна відійшла. Ішла зовсім спокійно так, наче б нічого їй не стало ся.

Варвара кричала ще їй на вздогін:

— Сокоти ся ти, зелепуго, сокоти ся мене, як вогню, бо як іще раз учую за якусь обсуду, то розідру тобі хавки від вуха до вуха; серед села розідру!

А сусіда Грицева, стара Семениха, ймила була раз Грицевого синка Николу в своїм саду на яблінці. Зсадила его відти тай випарила, не жалуючи долоні.

Счинив ся вереск. Сусіди зазирали через плоти. Вийшла їй Грициха тай стала впевняти, що Никола зодймив лиш одно-одніське яблуко з землі, а на яблінку зовсім не лазив.

Семениха аж руки заломила з пересердя:

— Гей, люде добрі! Та через се злодійкувате насієс ніяк буде стебельця на дворі вдержати: обнесуть де що с. Тай то малий злодій украв, а стара злодійка покриває. Та ти, крива відьмо, вчиш дітей крадіжки! Ти чоловіка звела на нінащо. За першої небіжки Гриць був порядний газда, а за тебе він і піяк і нетріб. А то, бігме, радше би ему було повісити ся, ніж мав завязувати собі сьвіт із такою кривою відьмою.

Грициха замахнула ся палицею:

— А йди-ж ти, мерзо! Я тебе до суду завдам, що ти мене відьмою називасш. Абисте були люде сьвідомі. (При сїм слові сусіди поховали ся поза плоти). А я присягну, що то ти відьма. Я знаю, що ти ходила гола навкруг хати з макітрою на голові.

То була робітна днина: чоловіків не було дома, лиш жінки. Тому Семениха балакала ще довгенький час із Процихою. Проциха плекала дитину обвислими, зжовклими грудьми тай приповідала:

— Добре кажете, Семенишко, то вона звела Гриця на нінащо. Який став тепер! Сором межп люде показати ся: та він і в неділю в чорній сорочці. Не дбас

вона ні за чоловіком, ні за Василюю. Дівці вже двадцятий рік, а люде не трафляють ся. А все через ню.

— Погань, кажу вам. Таже я ще затирила его першу небіжку. Жили, як той казав, у мирности і в радості. Мав з нею двое дітей. Старша, Марія, та померла вже віддана при першій дитині. А отся молодша, Василюна, та яка стала? Непевне воно таке: і в очи чоловікови не подивить ся, все в землю. А всему вона винна.

— Гриць забанував за першою небіжкою; після її смерти та ходив цілий тиждень, як строний: ні робота его не брала ся, ні їда. Потому, що робити, оженив ся. Та — якби жінка людяна. А то лучила ся така помийниця, що не то роботи з неї, але й доброго слова нема. Крива відьма тай решта.

— А ви-ж гадаєте, що він чого розпив ся? Таже за першої небіжки — де-де-де — господар на все село. А тепер? От гноба: і сама не здихає тай ему не дає жити. Боже, прости мені! От гріхи.

Також панотець Антоній мав Гриця за піяка. Незабавки після того, як Гриць оженив ся в друге, панотець закликав его до себе.

О. Антоній був старий чоловік старої школи, завзятий табачник. Він належав до „твердих Русинів“, говорив з жінкою й дітьми по польськи, а на мужиків натискав, аби не говорили це, цесе, але сіє.

— Учить нас сіяти! — говорили люде.

Гриць увійшов до комнати, поцілував панотця в руку і став оглядати перепудженими очима портрет Снігурського, що висів над бюрком: іще не видів такого „страшного сьвятця“.

— Слухай-но ти, Грицю, (панотець кождому тикав), питаю ся я тебе, чого ти розпіячив ся? Та тобі не встид: таже ти якийсь іазда?!

Іазда глипнув жалісними очима на Снігурського.

— Прозя божої ласки, тай вашої, та де-ж я? Лучила ся пару раз оказія та — що правда — був-ем трохи горівчынний, але аби аж розпити ся, то... бігме, я не тото... не свідім тай уже.

О. Антоній зажив табаки тай став Гриця, як то кажуть, псячити:

— Ти сякий-такий, маєш мені присягнути від горівки, розумієш?!

— Таже я розуміти розумію, але присягнути... то вже ні.

— Як? що? чому? Ти не хочеш присягати від горівки?!

— Бо то з хліба, — сказав Гриць непевним але переконуючим тоном.

І з присяги нічого не було.

— Чекай-чекай, ти лайдаку, прийде коза до воза.

Тай прийшла коза.

— Узяв піп на мене пізьму, — говорив Гриць до жінки по якімсь часі, вернувши від хресту.

— Як, за що?

— А чи-ж я знаю.

— Но, а відки знаєш, що взяв пізьму?

— Як відки? Аді, охрестив дитину Ерстиною!

— А ти-ж що?

— Та я казав: хрестить, кажу, Єрина, а він охрестив Ерстина.

По двох роках охрестив знов панотець хлопця Родіоном.

— А як хлопець називає ся? Казав-єсь, що Никола?

— Таже я казати казав, коли-ж бо має на мене пізьму. От і не нагадати, як назвав... Редьковою назвав.

— Йой! а ти-ж що?! Та як, хлопець, та аби звав ся Редькова?

— Іди, питай ся єго. Я єму кажу Никола, а він: хрещає ся — каже — раб божий Редькова — тай решта.

Проте однако Ерстину всі звали Єриною, а Родіона Нпколою.

Але Гриць не був такий піяк, як другі піяки. Піяком звичайно є той, хто не в корчмі тай хто не завсїди: чи є товариство, чи ні, чи є причина пйти, чи ні. А Гриць не так. Він майже ніколи в корчмі не пив. Прпносив собі завсїди горівку до дому. Лиш мав ту піяцьку прикмету, що пив сам, не дбаючи про товариство.

Гриць „заживав світа“ лиш у неділю. Буденного дня ходив у поле, як кождий. Та тільки тоді майже ніколи не говорив. Сусід Іван, шо мав письменну жінку, розповідав нераз, шо: Гриць — каже — виговорить ся в неділю на весь тиждень тай цілий тиждень відтак не потребує говорити.

Грициха через „роматиз“ не могла ходити. Вона вічно прjala. Прjala в село вовну й повісма, а за то діставала „межи діти“ то муки, то скорому.

Василина була в хаті газдинею, але й на лані робила. Двірський економ, гербовий шляхтич, шо був колись високим урядником, обікрав касу й пішов „на утшимане родакуф“, уважав Василину майже за двірську наймичку. Коли треба було робітника, то він приходив до Гриця тай кричав із вулиці:

— Васирино, а ти ще дома? Ти не знаєш, шо в мене робота? Махай на лан!

Василина заробляла тільки, шо ставало наймати плуга (у Гриця було два помірки й город), ну — тай Грицєви на горівку.

III.

Се діяло ся по жнивах у середу. Було якесь церковне святю; у поле ніхто не йшов. В громадській канцелярії сидів писар Васпль під образами за столом, війт коло вікна за столом, а Семен касир і присяжний подальше на ослоні.

Громадська канцелярия була в Семена. Він мешкав по однім боці, а другий відступив на канцелярию.

Всі дивили ся зі співчутєм на писаря, шо аж упрівав, читаючи якесь письмо від старости. Тай мав чоґо впрівати.

Повітовий староста, ревний оборонець краюї автономії, переслідував як лиш міг тоту раду громадську.

Громада, бачите, завзяла ся тай вибрала до ради самих противників дідича. Староста розписав другі вибори. Громада вибрала тих самих. Староста розписав треті вибори тай приїхав сам до села на вибори.

Старий вїт перешудив ся: сам перший голосував на нових радних. Переголосувало ще кількох, а старості здавало ся, що то панська ліста, тай зробив виборчий маневр, винайдений польською шляхтою в східній Галичині. Закінчив голосованє, хоть голосуючих було ще кілька кіп.

— Решта не будуть голосувати, бо то самі лайдаки, — порішив староста й від'їхав.

Коли-ж рада громадська зачала урядувати, тоді аж староста догдував ся, як він сам себе в дураки пошив. Тото-ж було відказуваня!

— Та то самі лайдаки, розбійники, злодії! Не вір жадному хлопови, як псови. Я їм дам, я їм покажу!

Найгірше вийшов на тім писар Василь. Нова рада громадська відрядила старого писаря, котрий був правою рукою старости тай обікрадав громадську касу, і вибрала Василя. А Василь іще в писарці початковий чоловік. Тамошній учитель привчив Василя трохи „краєвого язика“ той Василь уже знав, що рачи звешхносць їмінна не значить: най громада ловить раки, а полеца се не значить: бити по лиці, але за те до урядової стилізації не міг ніяк привикнути.

— Слухайте, Василю, — говорив учитель, — вас того мплить, що на кождім письмі стоїть усе на самім початку: Високе ц. к. міністерство зарядило рескриптом з дня такого до числа такого, а високе ц. к. намісництво з дня такого до числа такого..., а вас най то нічо не обходить. Що вам там міністерство, намісництво, ви читайте самий кінець, там є то, що треба.

— А того-ж не треба?

— Не треба.

— А на що-ж пишуть?

— Гм, гм, на що пишуть — учитель подумав хвилю — на що пишуть? А на що дають над і кропку, таж і й без кропки не було би „, тільки і.

— Правда.

Та тільки Василь ніколи не знав, що лишити, а що читати, а тут староста тисне.

Тож Василь прів над письмами, а присяжний говорив до Семена:

— Ой так, так: чптати, то не ціпом махати.

— А ви-ж як гадали? Таже то працює ся головою.

До хати ввійшов Гриць, темний та назний, з запалними очима. Видко було, що слабий. За ним високий, синий Жид Борух. Єго називали „Короп“, бо був дуже худий. Гриць почав говорити, не привитавши ся; знак, що справа дуже важна.

— Просяю вас, пане вийте, тай ви, пане писар, тай ви, панове радні. Наперед просяю божої ласки, а відтак вашої: дайте мені поміч, зробіть межі нами ряд. Короп наважив ся мене з світа зігнати!

Короп замахав руками:

— Я від тебе нічого не хочу, ти мені верти мої гроші.

— Відки-ж я тобі, добрий чоловіче, гроші дам? Таже з коліна не вилуплю. Зажди: я ще з села не втікаю. Уста-раю; то дам.

— Чи-ж я тебе в шию бю? Не маєш, не віддавай.

— А чого-ж хочеш? Бій ся Бога, май серце, Борух! Чого мене ріжеш без ножа?!

— Таже чекайте, говоріть за рядом: як зайшло, що є межі вами? Відки-ж я можу знати? — говорив вийт своїм звичаєм, поволн й виразно, наче би проводив молитви малій дитині.

— То так було, — зачав Короп, але Гриць перебив:

— Чекай, най я скажу!

Вийт дав першенство Грицеві:

— Ти, Коропе, зажди, най Гриць говорять, а відтак ти маєш своє говорити.

Короп не перечив: — Най говоріть Гриць.

— То отак було, — зачав Гриць. — Я з Борухом нічого не мав, у жадні інтереса не заходив, за ґрунт, за поле не було межі нами й слова бесіди. Може ні?! Кажі, Борух, осьде при людях, най чують пан начала, пан писар тай люде. Кажі: так, чи не так; була межі нами бесіда за ґрунт?

— Грицю, ти говори далі. Я своє скажу на кінци, — задепотів борзенько Короп.

— А я осьде побожу сто раз, не раз, перед цілою громадою, в церкві побожу, коло престола, і я побожу й жінка моя й діти мої, що я Борухови за ґрунт ані словом не писнув. Хоть най він присягає, а хоть най я присягаю. Осьде кладіть хрест, сьвітіть сьвічки, най присягаю. А ні, то приводіть рабіна, най Борух побожить. Най він побожить, що була бесіда, а я побожу, що не правда. Най він побожить на свою душу, що була бесіда, а я побожу на своє здорове, що не правда. Най він побожить на свої діти, а я побожу на свою маржину. Маю всего одно паця й коровку, а вже бп-м зараз на маржину побожив.

— Тай видите, пане вйіте, і ви, пане писар, і ви, панове радні, ви в нашім селі урядники, а вже щоби-м ся з сего місця не поступив, щоби ми руки покорчило, щоби ми очи білками стали на верха, як я з Борухом за ґрунт хоть пuste слово заговорив. Що правда, то не гріх. Може ні?

— А сегодня рано приходить Борух тай ні в дві ні в три каже, що мені ґрунт зліцітує, говорить, що я підписав ся ему на ґрунт: „Ти — каже — підписав ся мені на ґрунт“. Жінка колотила на припічку кулешу, та як у Боруха се слово почула, то колотач їй у руках застиг. Ти мені, мой, жінку перепудив! Жінка до мене: ти сякий, ти такий, ти затеряв ґрунт, ти лайдаку, ти піяку, ну — пашлюжить. Публіка на все село. Жінка в плач, діти в плач, а я став ні живий, ні вмерлий.

— Се ошука, Борух, ти на ошуку взяв ся, бо я аби то, що за нігтем, то ні!

Короп прийшов до слова:

— Чекай-чекай, Грицю, ти говориш ні се, ні те. От послушайте, пане вйіте, що було межі нами...

— Ні, — достоював Грिць, — за ґрунт я ему нічого не казав.

— Що тобі таке? Я за ґрунт тобі нічого не кажу.

— От крутиш, а видиш, що крутиш, не крути, Борух!

Короп став нетерпеливий:

— Що хочеш від мене? Я до тебе нічого не говорю, я собі до вйіта. Слушайте, пане вйіте. Він позичив у мене на Знесіне перед десятьма роками сто левів на процента,

бо казав, що має довг сплатити до банку. Я єму чекав-чекав за той довг, а він як не віддавав, так не віддавав. Я єго запізвав до суду, а на терміні він підписав мені злагоду, що має мені вернути до трьох років ратами двісті левів. Він рати не поповнив, а я заінтабулював ся на ґрунт. Він не платить далі, а я хочу пустити ґрунт на ліцитацію. А щоби люде не казали, що я злий чоловік, то я сам не буду ґрунт ліцитувати. Я продам банкови, а банок єго зліцитує. Я єму прийшов казати по добру так, як чоловікови: верни мої гроші. А як ні, то я ґрунт продам на ліцитації. А щоби люде не казали, що я злий чоловік, то я продам банкови, най банок твій ґрунт ліцитує. А він до мене...

— Що до тебе? — крикнув Гриць. — Я до кожного! Хто би мені зважив ся мою діднину, мою працю порушити, то, аді, осьде кажу при людях, сокирою гачу в голову тай сам іду до криміналу гнити, а ти йдеш сиру землю гризти!

Тепер надійшла Грициха. Через „роматиз“ не могла враз із чоловіком іти тай припізнала ся. До канцелярії не входила. Стала собі в сїнях, сперла ся на одвірок, куделю встромила за крайку і почала прями, перехиливши голову аж до канцелярії, щоби чути розмову. До неї вийшла Семениха (вони вже не гнівали ся), стала собі також у сїнях і слухала розмови ніби від нехотя. Бабське діло не до ради.

Тимчасом Корон виймив письмо і подав Василевиписареві:

— Що то богато говорити? Осьде є злагода, ти її підписав у суді. Най пан писар прочитають та най скажуть.

Пан писар почіхав ся в голову. Він був приготований, що — оглянувши то письмо — мусіти-ме заявити: „Я до сего не беру ся, треба пана учителя“. Але ні. Се письмо було знайоме Василеві. Корон уже приносив ту злагоду до Васнля тай Василь відчитував її враз із учителем. Учитель вняснював Василеві, що там стоїть. Се не була злагода, се був дозвіл на реальну ексекуцію. Василь тепер старав ся лиш дошукати ся в письмі того, що єму

учитель говорив. Та не міг ніяк. Він чудувався лиш, як учитель тільки в тім письмі дочитався.

— Та що, вуйку Грицю, злагода. Підписалистеся, що заплатите. А не платите, то суд йому позволив заінтабулюватися на ґрунт.

Гриць стис плечима. — Я на ніякий ґрунт не підписувався.

— Чи підписувалистеся, чи ні, то право так каже, що Короп може собі на вашім ґрунті пошукувати свого довгу.

Грицяха перехилила ся через одвірок:

— Як то може бути, щоби право було для Коропа, а щоби для нас жадніського права не було?

— Так, так, — доправив Гриць, — право є кождому однаке.

— Що-ж воно таке за право? — говорила Грицяха, — тай від коли воно так на світі, аби віддавати ґрунт із межі дітей у жидівські руки. Я дурна баба, але мені здає ся, що право не може нікому ґрунт відбирати тай жидови давати.

— Я такого права не приймаю ся, — сказав рішучо Гриць. — Як мені нема права в громаді, то я йду деінде: я знаю, куда двері втворюють ся.

Тепер зачав говорити вїт поволи й впрасно:

— Таже погодїть. Я вам жадного права не можу робити, бо вже суд ізробив: суд старший над мене. А з сим така справа, вуйку Грицю. Таже ви затямили небіжчика Гаврила. Який був богатир? Парі єму в селі не було. А що собі вистроїв? Заліз у банок, рат не поповнив; та не пішло все іосподарство на бубен? Пішло! А також ви-крикував, що: ану — каже — най хто — каже — прийде, то — каже — заріжу. А з'їхала комісія тай хату й увесь ґрунт віддала панови. Ще й дотепер сидить у нїй Кручка. Позичив — віддай, а ні, то з'їде комісія тай уже.

— Таже я не спираю гроші віддати, — почав ладїдно Гриць, — але тепер не маю. Відки возьму?

Короп приступив ік Грицеви:

— Кажи мені правду, відки ти можеш відтак мати? Маєш що продати на двісті левів, чи маєш відки їх устарати? Таже то не двісті крейцарів, то сума. Я тобі скажу

правду, мене кортить купити в тебе помірок під горою. Ти мені відступи помірок, а я тобі підпишу, що межі нами злагода, що я заспокоєний. Однак той помірок тільки не варта, ніхто би тобі за него тільки не дав.

Грициха скричала:

— Я не зволяю! Що то за якесь ошуканство?! Ти, Коропе, не підходи мені чоловіка: в мене діти є. Ми годуємо з того помірочка дітей тай себе. А ти, Грицю, най тебе Бог боронить! Гей люде! Що сей загадав? що сей загадав? Хоче мене з дітьми з торбами на старість пустити. Сьвітку ти мій гіренький!

— То не силувана річ. Я собі своє пошукаю: роблю цесию на банок та най вас ліцтє.

Грициха впустила веретено тай ухопила ся обома руками за одвірок:

— Як то може бути? Пане начальнику! Таже ви вїйт у громаді, а ви мовчите?! Кудаж се? Гей люде добрі! Та я через лайдака аби-м з дітьми з хати забирала ся? Таже, адїть, ми калїки!

— Вічні калїки! — додав Гриць.

— Він що недїлі пїячить, а я з дітьми караю ся та на старість піду попід чужі плоти?! Наробив довгів, а мене з дітьми в старці пускає. Таже вас громада вїйтом настановила, аби-сте робили право межі людьми. А ви за бідними людьми, за калїками не хочете обстати?

— А якже-ж я обстану, — відповів вїйт, — заплачу за вашого чоловіка, чи як?

— Та хто вам каже платити? А як? Аби не було припору лайдакови, що пускає діти в жебри? На що ти діти наплодив?!

Вїйт озлобив ся:

— Мовчи, бабо, не теремкоти мені тут! Тут імінська канцелярия, не коршма! Тут урядкує ся!

Грициха на такі тверді слова, а ще урядовою бесїдою, притихла, але журу свою виливала далі перед Семенихою на пів шепотом:

— А дивїть ся, сусїдо, наплодив ворог діти та хиба йди до дому та ший торби на него і на себе. Таже діти не просили ся на сьвіт.

Тай Семениха так гадала:

— Ой правда, кумо, правда: дитина не просить ся на сьвіт та не просить ся.

— Знаєте, кумко Семенишко, — говорила Грициха, — прийшов сьогодні рано Короп... Я сиділа на припічку тай колотила кулешу, бо я немічна каліка, я стояти не годна, аби при якій роботі. Николка десь вибіг на вулицю, а дівчище (так називала Василю) засувала горшки в піч, Єрина силяла тердан, а Гриць робив щось у хаті, чи зубок до грабель тесав, чи... От видите, бігме, я вже забула, так мені баки забили. З розуму схожу. А Короп, знаєте, входить до хати: Добрий день, — добре здорове. Мене гей щось тькло, щось мені гей під серце підступило: що сей, гадаю собі, з ранку хоче? А він таки до Гриця: Що — каже — Грицю, робите? — А що-ж би? — каже Гриць — дали мої газдині сночи пацяти їсти тай забули цебер узяти. Паця влізло в цебрик тай, аді, висадило дно до чпста. Тепер бери та грай ся: уставляй дно, збивай обручі... От, видите, нагадавам: Гриць цебрик збивав... А ви що скажете? — питає ся Гриць Коропа. — А що-ж би? Нічого доброго — каже Короп. — А мене знов гейби хто гранею обсипав. — Прийшов-єм, каже Короп, аби вже був раз кінець із нами. Я чекаю тобі, каже, за гроші вже десятий рік, а тобі ні в гадці віддаване. Я прийшов, каже, тобі сказати, що пускаю твій ґрунт на бубен. Ти, каже, з ґрунту вступай ся, а мені мої гроші мус бути! — А я, знаєте, як-єм се слово почула, то так, якби мене хто довбнею по голові вготив. Таки кажу вам, кумко Семенишко, пустила-м такі слъози, як горох...

Грициха заплакала.

IV.

Як вийшли з канцелярії, то Грициха докоряла ще дорогою чоловікови. Гриць приоставав тай слухав мовчки докорів, наче той віл, що сам наставляє шию в ярмо.

У Івана на воротях поставали Ахтемій тай старій Михайло. Вони приходили що сьвята і що неділі до Івана.

Михайло, сам неписьменний, держав у спілці з Іваном газету. Їм вичитувала Іваниха.

— Я би їй держав сам газету, — говорив Іван, — але що-ж? То ще молоде: соромливе дуже. Якби її другі жінки взяли на язика за газету, то вона би з сорому відай під землю провалила ся.

У селі не має ніхто ніякої тайни. А ще така справа, як Грицева, що єго „Короп хоче зі сьвіта зігнати“, то вона й малій дитині не була невідома. Тим то Грициха не розповідала всего наново.

— Іду, люде, іду торби шити! — приповідала. — Затеряв, запроторив усю працю. Адить: ворог пускає діти похід плоти!

Гриць спробував боронити ся:

— Та що-ж я? Короп наважив ся на моє жите!

— Вороже лукавий! Що брешеш? — перечила Грициха. — Та тебе заставляв Короп що неділі піячити? Та тебе Короп бив у шию, аби-сь зичив у него гроші?

Справді Короп не заставляв Гриця ні до чого: не було що відповідати, тому Гриць потяг ся мовчки за жінкою до дому.

Короп вийшов з канцелярії і, не зважаючи зовсім на люде, говорив сам до себе по жидівськи. Михайло насїв ся на него:

— Коропе! Ти з громади жиєш тай людям пакости робиш? Таже якби люде на тебе не робили, то ти би не мав з чого жити. Ти обнуєш чоловіка, як павук, тай виссаєш із него кров, як павук з мухи.

Короп став:

— Я впоминаю ся за своїм. Я єму дав готові гроші на долоню. То моя праця, я їх ніде не вкрав.

— Не вкрав, але й не заробив. Ми, робітні люде, продукуємо гроші, а ви, лехкобити, ужиткуєте.

Михайло мав звичку послугувати ся книжними словами, що їх вислухав з газети. Він так привикав до тих слів, наче би їх уже змалку переймив тай був переконаний, що кождий розуміє ті слова.

Іван також вмшав ся до бесіди. Він Коропови викав; взагалі нікого не обижав, але вмів чемними словами заїхати в самі печінки.

— Таже ви, Борух, уважайте, що в Гриця діти є. Ви его не пустите в нівець, бо ему вже не багато надежить ся, але его діти. Як ви чужим дітям, так Бог вашим. Та не шкода дітей? Що вони мають покутувати за ваші гріхи? Таже вашому Міхулови вже відай двацятий рік, бо вже осліп на праве око.

Всі три злобно підсміхнули ся. Жнди звичайно калічать синів, аби їх звільнити від військової служби.

Короп не почував ся до гріха:

— Най покутують діти за мої гріхи: я ніякого гріха не маю. Впомнати ся за своїм, то не гріх.

Він відійшов, не зважаючи, що Михайло аж вогнем сипав, так резонував:

— Отак то люде сходять на біду! Та Гриць Богу духа винен: позичив сотку, вертай дві, так якби ему на оборі процента росли. Кажуть: маєш суди, борони ся. Якже бідному чоловікови боронити ся? Раз: не має відки (таже то коштує), а друге: блавучить час. Прийшов на термін: погодім ся, то й погодім ся; двісті, най буде й двісті, лиш аби не було тяганини. Але де?! Він тепер, аді, якої загнув: банком пужає, помірок би брав. Достоту як той дідько, що кажуть, як чоловікови прикро тай не може собі ради дати, а дідько тиць шнурок у руки, ще й на шию заложить.

— А який став маючий, — заговорив маломовний Ахтемій. — Та кажуть, що він у нашім селі так забогатів.

— На маєш! — перебив Михайло, — таже я тямлю, як він зайшов у наше село. Кажу вам, дранки не мав на собі. А як узяв ся на гиндель та назбивав суми сугменні. Тай де він тільки маєства назбивав? Таже в селі й не видко тільки маєства.

— Як не назбивати, як лупить з остатного, — сказав Іван.

— Тай нема тому ніякого припору, — говорив Михайло. — Чоловік, що працює, та ему вже на роду написано, аби з него шкіру лупити. Робить враз із волом на

ннів, а прийде ся збирати — нема що. Поле не вродить та хапай ся хоть бритви: дають у банку, бери в банку. Тясне банок, то ти питай милосерної душі, аби заратувала. Тай лучиш саме на порядного дупія, бо добрий чоловік так само мліє з голоду, як ти. Залізеш лихваревн в руки, то-є господар із єго ласки, доки єму до вподоби, аби-є був господарем.

Іван притакнув:

— У судї також нема ради: єго право! Єму дадуть вірок, а ти, бідний чоловіче, хоть із моста та в воду.

— Тай то ще не сьмій там рибу ловити, бо заарендували, — сказав маломовний Ахтемій тай засьміяв ся мужицьким сьміхом, що тільки голос нїби сьміє ся тай губи стягають ся до сьміху, але по обличю зовсім не пізнати, що то сьміх.

Щирий сьміх дуже рідкий тай тому неприличний. Щирим сьміхом сьміє ся приміром дівча до хлопця з любовців. Але люде кажуть, що воно не сьміє ся, тільки шкірить ся.

— Чого шкірниш ся, не видиш, що ягнята в озмині? — кричать на таке дівча і вважають за більший гріх то, що воно шкірить ся, як то, що не пильнує ягнят.

Всі тут постановили пустити Коропа в газети, хоть Михайло був переконаний, що всего того не спсав би й на воловій шкірі.

V.

Гриць лежав слабій. Ніхто не мав навіть надії, що він подужає. Прийшов час, треба вмирати.

— От Банат умирає, — говорив Михайло до Ахтемія.

— Тай я чув. Та вже нема єму виходу?

— Де ви взяли ся! Таже то старовина. Най лиш що найменше тай уже по нїм. То ще дивно, що ще доси калатає ся.

Кілька день після того з'їхав до села здакуційник за податки. По селі зойк і плач: „Беруть ііцки за дачку!“ Се так само, якби хто пустив чутку, що йде чума й холера й пожежа. Одного обібрали до сорочки,

другому забрали муку з корита, а Дмитро на щастє два місяці тому погорів. Прийшов до него здакуційник, а в него хата нова: чотири стїни ще немашені. Коли-ж бо чортова овечка на городї заблєяла. Здакуційник за голосом: аж пасе ся на городї овечка тай двоє ярчат коло неї, ще й копичка сїнця стоїть. „Твої вівці?“ „Мої!“ „Твоє сїнце?“ „Моє!“ „Забраймо!“ Тай забрали з присяжним.

Дмитро почїхав ся в голову:

— Кроть твою гаде! Чого я такий дурний?! Та не вигнати менї було вівці в поле!

Їму, розумїє ся, не лишило ся нічого иньшого, лиш жінку сварити. Жінка також не мовчала тай Дмитро в той спосіб розважив своє серце. Потому прийшов до переконання, що єму властиво було не жінку але здакуційника насварити.

Вийшов з наміром піти випити ся, але потім обрадив ся, що лїпше відвідати слабого Гриця. Одно, що Гриць єму рідня, а друге, що все лекше, як видить ся чоловіка нещасливішого від себе. Пішов до Гриця.

У хатї сидїли на лаві вїйт і Семен, а в сїнях великий Микита тай малий Микита. Оба ровесники, ще дуже молоді гзди. Оба втекли від хати в нових кожухах. Кожухи однакі. Та на великім Микитї був той кожух кожушиною, а на малім Микитї був той кожух кожушищем. Великий Микита держав руки на животї, а малий Микита держав руки на крижах.

Грицяха сидїла на припїчку. Хору ногу, обвинену в кусник старої опинки, перевязаної чорною крайкою, держала на стїльци. Шкромадїла барабулю.

Гриць лежав на постелї жовтий як віск. Очи мав прижмурені, ніби спав. Віддихав тяжко.

Дмитро став собі коло Микитів.

Вїйт бояв ся, аби єму котрий не поставив отсе питанє: „Що ви за вїйт, коли зволяете на таке дупїйство в селї?“ Тому балакав із Семеном за збіже.

— А я вам кажу, — говорив вїйт поволи й вразно, — що нове збіже то воно не до нашого поля. Правда, воно видатнїйше, але наприклад: зводить ся борзо. Возьміть ца ске жпто. Який із него хлїб? Чорний, як сьвята

земля. А з простого жита, вважаєте, та хліб білий, як пшенишний питльований. Я ще маю від небіжчика дьбдя просте жито тай ще-м его не змішав. Навмисне держу: на пам'ятку. Такий, кажу вам, хліб, як коли паска. Тай цаске жито — ему, вважаєте, в нас за студено. Ану, як нема снігу, а добрий мороз шарне, то зараз цаске жито — двіть ся, а воно згоріло, ізжовкло. Бо воно голе: на верха. Ану возьміть просте жито, — воно вже рідко де є, в нашім селі лиш у мене — то воно от як у кожусі: зерно в середині, глибоко. Не боїть ся ні студени, ні морозу.

Гриць отворив очі, а Грициха до него заговорила:

— Грицю! Аді, люде прийшли на тебе подивити ся. Прийшли тебе відвідати. Пізнаєш людей?

Гриць відповідав тихим голосом. В середині бесіди часто приоставав.

— А чому-ж би я людей не пізнавав? То що я з глуздів зсунув ся? Дякувать людям, най їм Бог заплатить, що відвідали слабого. Як подужаю, то й я їм у пригоді стану.

— Ой, уже тобі зазуля не буде кувати! — сказала Грициха.

— Що-ж бо ти, жінко?... Таже я ще, Богу дякувати, не вмпраю. Я ще гадаю сам помірок під сіножатами виорати... От піду до Семена та мені плуга дадуть. Дасте мені, куме Семене, плуга? Я вам відроблю в сапане.

— Чому? Дам. Коби здоровле! — відповів Семен.

— А видиш, жінко. А ти би мені за живота похорон справляла... От подай мені ліпше води, бо мене спрага пече.

Грициха зачала рушати ся, аби встати й води подати, але великий Микита не дав їй рушити ся.

— Сидіть, Грицихо, сидіть. Заки ви з своєю ногою рушите ся, то Грицеві вже й відхоче ся води.

Він узяв квартиру, зачер води тай поніс Грицеві. Гриць підсунув ся поволн висше на подушки і підняв ся трохи. Губи ему так ізжовкли, що не мож було відрізнити їх від лица. Здавало ся, що нема в нїм і крапельки крови. Узяв квартиру, але не міг удержати; якби був Микита з другого боку не держав, була би кварта полетіла на землю. Микита

нахилив ему квартиру до губів, як малій дитині. Гриць приклав уста до кварти, але й не пізнати було, чи хоть покушав води. Напослідок лишив квартиру Микиті в руках, а сам подав ся обезсилений на подушки. На давне місце і не пробував зсувати ся. Віддихав тяжко. Каплі поту виступили ему на чолі.

— Дякувати, Микито, — шептав Гриць. — Добра вода... студена... То-то мене підкріпила...

Грициха гляділа уважно на чоловіка. Вона виділа, як він поживк, як руки ему не служили, як відтак упав обезсилений на подушки.

— Чоловіче, чоловіче! Чого дуриш сам себе? Таже ти — труп. Аді, віддихати ся не можеш, так умучив-ес ся тим, що-с трохи підняв ся. Тебе вода підкріпила? Ти чуєш воді смак? Чоловіче, кого хочеш обтуманити?! Таже тебе горячка мучить!

Гриць звернув на жінку змучений погляд:

— Жінко добра... отям ся... Бог із тобою...

Але Грициха не зважала на то:

— Таже вмреш, чоловіче! Що крутиш божим сьвітом? Аді, чути тебе трупом. А мене як лишаєш? (говорила кризь плач). На кого діти лишаєш? Підуть попід чужі плоти. Таже ірунт задовжений. Піде весь на бубен. А відки-ж я ще тобі на похорон возьму? за що тебе поховаю? за свої сльози? Таже по твоїй смерті ще треба буде відумерщину оплатити. Та абп прем*) що лишило ся після твоєї голови, то піде все на штемплі тай на нотарі. Бо я не годна заробити: я каліка; ти не видиш? На чю голову мене лишаєш? Чи я годна довги сплатити, чи я годна податки заплатити, чи я годна відумерщину оплатити, чи я годна діти вигодувати, чи я маю хоть за що тебе поховати? Певне, лекше би й мені піти в сиру землю, але діти... На кого діти покидаєш?

Гриць знов повернув на ню змучений погляд:

— Жінко добра... чого хочеш від мене? Таже я ще не вмраю... То ти мене в гріб загониш, бо гризеш мене.

*) Дійсно, справді.

— Я тебе в гріб загоню? Ти мені таке вповідаєш? Таже я би тобі свого здоровля вділила, якби могла. А ти-ж не знаєш, що нас чекає після твоєї голови? Ти не знаєш, що діти небіжчика Гаврила та валяли ся цілий місяць як несята попід людські плоти?

Тимчасом у сїнях зачали розмову. Зразу шепотом, а потім чим раз голоснійше.

— Біда, мой, мужикови, — говорив великий Микита. — Так узяли его в крепи, що й умерти нїяк. Заслаб чоловік тай лиш чекає, коли надїйде смерть та дух із него вишре, аж тут: не сьмії умирати тай решта.

— Ану, аби так пани або Жиди, — сказав малий Микита, — то хоть най усі вимирають що до ноги, то нїхто їм не заперечить. Хоть най їх холера витисне до лаби, то кождому зась.

Тай Дмитро вмїшав ся до розмови:

— Або най конає й десять лїт, то вільно. А мужикови нї, бо зараз коштує. Або махай зараз, а нї, то вставай до роботи.

Малий Микита став допікати Дмитрови:

— А вам би, куме Митре, жінка також не дозволила вмирати. З вас сегодня тягли душу за податки, а жінка би сказала: Зажди, мой, сплати-но ти вперед дачку, а відтак умреш.

— А ви-ж гадаєте, — відгриз ся Дмитро, — що виховаєте ся з кожухами? От лиш вирне здакуційник та стягне з плечей.

Великий Микита не зважав на Дмитрову бесїду:

— Ей, та кум Митер порадили би собі. У них лишив ся ще на подї один сардак тай одні чоботи. А кум Митер якби наважили ся вмерти та заждали би під зиму, як на дворі така фуфела, що носа на двір не виказуї. Тодї би вбули чоботи, сардак на себе тай: зажди-ко, жінко, я схочу тобі води принести. Та намїсь води та зашпюють ся в сїно, а в сїні вмруть може лїпше, як другий на постели.

— Коби то сїно! — сказав Дмитро. — А то ворог обчистив мене сегодня геть із усеґо. Я прошю ся: Лишїть хоть сїно, таже в мене вівці, що я їм у зимі їсти дам? А вівці держу на податок. А він мені вповідає: Не жури ся,

каже, чоловіче, вівцями, ми й вівці заберем. Тай забрав і вівці.

Гриця збоїли вязи, бо він дуже невідгодно лежав: плечі на подушці, а голова скривлена під стіною. Він намагався зсунути ся назад на давнє місце: вхопив ся одною рукою за бічну дошку від ліжка, а другою впер ся на дно постелі. Але не міг ніяк.

Великий Микита пізнав, чого Гриць силує ся. Увійшов до хати тай закликав малого Микиту:

— Ходіть, Микито, та поможемо Грицеві поправити ся на постелі. Вони зле лягли та вязи їх збоїли.

— Дякувать, Микито, — просив ся Гриць, — дякувать... Я сам, не трудіть ся... Що-ж то? невелика річ: ізсунути ся... Лишіть, я сам.

Грициха знов вдивила ся уважно на слабого. Оба Микити взяли его за руки, як малу дитину, тай поклали нижше.

— Ти сам? — сказала Грициха. — Ой уже ти сам нічого не ймеш робити. Уже ти сам і кроком не поступиш ся.

Оба Микити вернули ся назад до сїней тай кінчили розмову.

— Кум Митер — говорив великий Микита — вже бл давно в раю раювали, а жінка через чоботи тай через сардак і на двір би не війшла.

— Ой у раю раювати! — сказав Дмитро. — А може то занесуть отам на цвинтар тай аміні: гний у ямі тай решта. Ніби то хтось запевне доконав ся, що люде саме по смерти раюють. Або може рай не для хлопа. Кручка-ж не казав, що мужик не має душі? Мужик, каже, при смерті, та випускає так пару з себе, як худобина.

— Тай ви собі погадайте, — говорив малий Микита, — де мужика по смерті примістити? Пана инакша річ. Бо що-ж? Пан або злий у Бога або добрий. Добрий пан наймає служби, роздає на бідних, ховають его з десять попів, то що. Бо має відки. Такого зараз по смерті до раю. А злого в пекло. А з мужиком же що зробите? Мужик дурний. Він ніби знає, як Бога хвалити? Ходить до церкви, бо другі йдуть, тай хрестить ся, гейби від мух

обганяв ся. На бідних не роздає, бо й сам би взяв, якби найшов ся такий дурний, щоби мужикови щось дав. Попи не відмолюють, бо не має за що служби наймати. То так, од лук параґрафу, належало-б ся єму на саме дно до пекла. Але ж бо знов давай єго там до пекла, коли він і тут мав пекло. Та ніби до чого вмирати, як на таке саме? А так ліпше, най згине, як худобина, та не буде з ним на суді котори.

— От масте, якби так кум Митер крадьки від жінки вмерли. Та до раю їм ніяк, бо параґраф не пустить. Таже без сповіди би вмерли. А до пекла нема рації їх дати, бо що-ж вони кому злого зробили? Що погоріли, то невеликий страх: таже й церква може погоріти.

Дмитро махнув рукою:

— А зрештою, хоть би мене дали до пекла, та гадаєте, щоби пізнав, чи то пекло, чи рай? Почув би відай, що трохи инакше, як на землі, але хто знає, чи не було би ліпше. Та й що-ж бо то за пекло? Нема кари тай нема пекла. Отже радше най там у ямі зігнию, та по смерти не муть сендзії заходити в голову, що зо мною робити.

Всі три підсьміхали ся мужицьким сьміхом, що тільки голос ніби сьміє ся тай лице стягає ся до сьміху, але по обличю зовсім не пізнати, що то сьміх. Такий сьміх не перебиває й не зупиняє розмови. Грициха шкроматила барабулю. Всі в хаті слухали тої розмови зовсім рівнодушно. Тільки Гриць часом зітхав...

VI.

Кільканайцять днів після сего прийшли відвідати слабого Семениха з Процихою тай Іваниха. Семениха сиділа під вікном на лаві, а Іваниха з Процихою стояли коло дверей. Молоденька Іваниха дуже несьмілива. Страх їй прикро було, що дуже велика: Проциха сягала їй під груди. Іваниха чула ся опущена, бо кілька разів глипнула в бік на Проциху, не виділа нічого, тільки Процишине волосє. Ще й то її непокоїло, що не могла найти слова розради

для Грицихи. Семениха й Проциха говорили, а Іваниха румяніла ся.

Грициха сиділа на припічку з опертою на стільци хорою ногою тай прятла.

— Сусіди мої, сусіди! — приповідала. — Вже-ж я довго з вами не буду сусідувати. Вже-ж бо я піду з дітьми понід чужі плоти. Заберуть чужі люде мою працю. Цілий вік свій я гарувала, ночі не досипляла, робила тяжко, як та худобина, тай не собі, не собі.

— Кумко Грицихо, — потішала Семениха, — не завдавайте собі жалю. Таже Бог ласкав тай люде не Татари. Є другі, що ще не так бідують. Та то вже християнин приходить на сьвіт, аби бідувати.

— А ви-ж гадаєте, — говорила Проциха, — що в нас гаразди, що ми не на такій стежці? Ой кумко, кумко. Таже бідно діє ся, так бідно, що прийде ся з голоду вмрати. Але християнин жиє надією: тручає біду, як може. Усе: най-ко та най-ко, Бог ласкав, якось то буде, а то все чим раз тіснійше та тіснійше. Християнин гарує ціліське жите. Отак цілий тиждень, як віл у плузі. А все: коби здоровле, то якось перебуде ся.

— Тим бо то, Процишко, — підхопила Грициха, — коби здоровле! А ви-ж не видите, які в нас гаразди? Я немічна каліка тай нема вже відай на сьвіті такої душі, аби мені раду дала. А Гриць — сьогодні-завтра.

— Ей, не говоріть, кумко, — сказала Семениха, — не гнівить Бога. То все божа воля. Ми всі під Богом ходимо.

— Як не говорити, сусіди, як не говорити? Таже адіть, який страшний став. Труп. Тепер іще в днину по божому, але коби-сте вздріли та почули в ночі. На силу відкликую від смерті. Таки кажу вам, як зайде ся, то конає, кажу вам: снісько конає. Я лиш дивлю ся за сьвічкою. Не сплю я, сусіди, ночами не сплю, лиш наслухаю, чи вже не по всему. Сеї ночі заснула-м на годинку тай то, знаєте, на силу: сон ізломив. Тай снило ся мені таке страшно-страшне: серце віщує, що вже не довго потягне.

— Десь я ніби йду до міста тай прийшла-м ід могилкам, а то саме коло червоного хреста дивлю ся, а я

десь стою на високій горі тай гадаю собі: якже я, гадаю, сю гору перейду, коли я каліка. Гадаю собі, буду хаяти ся руками корчів тай буду поволи спускати ся, може якось ізлізу. Я, знаєте, хапаю ся руками корчів тай спускаю ся все нижше, нижше, а то десь відкись узяв ся потік такий, кажу вам, каламутний, аж чорний. А в тім потоці риби такої, аж кишить. А тота риба десь така вритна та страшна, що аж мене ляк зібрав. Кажу вам, тота риба десь підскакує тай у воді ходить переверци, а все втворює нащеку таку, як у пса, тай кланцає зубами на мене, якби хотіла мене прожерти. Я аж десь трясу ся зо страху тай усе намагаю ся нижше спустити, але так по тихоньки, аби тота риба не вчула. Але я ніби й пилюю ся тай усе на місци, а як лиш дотулю ся до корча, а то такий шелест, гейби хто тягнув галузе дорогою. Най буде, гадаю собі, що хоче, але я мусю відси тікати. Беру я тай спускаю ся далі тай-лучила-м, знаєте, на камінь. Господи! як уріжу ся десь головою до каменя, аж зузи задзеленькотіли. Я мац за зуби, а зуби всі повилітали. А тота риба, знаєте, десь вилазить із того потоку, така як гаде. У мені серце замліло. Я випустила зо страху корч із рук тай паду десь у якусь пропасть.

— Знаєте, збудилам ся та так ем зіпріла, що-м була мокра, як скупана. Двері відхилені, холод тягне на мене, а голова тай зуби так мене болять, аж лупають. Сіла я, знаєте, на припічку тай розгадую, щоби сей сон міг значити. Вода каламутна, риба, зуби випадають — та се смерть, нехибна смерть. Загадала я собі таку довгу-довгу думку, що аж забулам ся. Діти сплять, Гриць віддихає так тяжко та стогне... Діти мої, гадаю собі, що з вами буде? Підете похід чужі плоти, а відтак як підростете, то підете на службу до пана або до Жида. Радше, щоби ви вперед повинирали, то так би мені тяжко не було. Раз бих віджалувала тай по всему. А видивлювати очи цілий свій вік, як діти валяють ся похід чужі плоти, як у дворі або в Жидів нежиті та нечесані молодий вік зробляють, то — сусіди мої — тяжко, то дуже тяжко... Що їх чекає на панській службі? Заки молоді, заки годні, муть робити, а як іспадуть трохи з сил, то забирай ся, ший торби та лізь

добрим людям в очи, аби помилували букаткою хліба. Загадала я собі таку довгу думку та так мені тяжко стало, як коли бн хто мені ніж у серце встромив. Отак я загадала ся тай наслухаю, що Гриць робить. Слухаю, а він так тяжко сопе, якби вже конав. — Грицю, ти спиш? — кажу. — Ні, не сплю, каже. — Може, кажу, засьвітити сьвітло, може тобі що треба? — Ні, каже, нічого не треба, мені лекше. — А я знаю, сусіди, що він мене гулить. Прикро ему, прикро дуже, що загнав нас у таку біду.

— Видиш, Грицю: красно виражаєш діти. Єрина піде до двора дівувати. Люде показувати-муть на ню пальцями, як на остатну. А Николку тягати-муть шандарі за волоцюзтво, так як тягали дітей Дзїня-цигана.

— Йой-йой, жінко, що робиш зо мною! — проговорив Гриць, силуючись обернути ся до стїни. Але не міг. Похилив тільки голову в той бік, як стїна.

— Та бо ви, кумо, лишіть їх, не допикайте, — говорила Семениха. — Таже то ще не тото... Ще не так люде слабують, а однако виходять. Тай Гриць іще подужають. Бог ласкав.

Грицixa не дала переконати себе.

— Що-ж бо ви, Семенишко, говорите? Таже я би була рада, аби подужав. Та що з того? А ви-ж не видите, який став? Шкіра та кости. Там уже нема кому виходити. Аби, прем, і лекше стало та кому там жити?

— Ет, говорите. Заріс чоловік, неголений тай такий, як старець. Ану, якби обгодив ся, тоби-сте й не пізнали.

Гриць повернув голову тай вдивив ся сльозавими очима на Семениху:

— Добре кажете, кумо. Дай вам Боже здоровле. Та я вже три неділи неголений.

— А якже, а якже! — говорила Семениха. — Таки треба підголити ся. А що-ж? То так уже веде ся. Но, а якже. Таже то й висповідати ся треба, та як неголеному?

Гриць повернув голову назад ік стїні тай прошептав:

— Та як?... Чого мені сповідати ся?... Таже я ще не вмираю.

— То нічого-нічого! — відповіла Семениха. — Але хто знає, чие завтра? Висповідати ся треба. Чоловік не

знає, на чім стоїть. Сповідь нічого не завадить. Ану, не дай Боже чого... Хто то може знати?

Грициха зітхнула:

— Ой, треба-треба. Добре кажете, кумо. Я вже се від давна собі міркую. Ану-ж зайде ся в ночи тай по нім? Відтак люде говорити-муть, що через мене несповіданий умер. От я таки піду до ксьондза, най висповідає. А ви скочте, Іванишко, за своїм, най прийде підголити.

Семениха встала з лави:

— Та ви, кумо Грицихо, сидіть: вам мука ходити. Я йду до дому, возьму кожух тай сама піду. Заки Іван підголить, то я вже й верну ся.

Проциха пішла також із Семенихою.

Іваниха лишила ся сама. Мала щось важке сказати, але не могла зважити ся. Вона була м'яккого ангеля. А до того ще недавно віддала ся тай не привикла ще межи людьми так поважно говорити, як молодичі. Дожидала, щоби її Грициха взяла на розмову. Але Грициха не зважала на ню, вона говорила до Гриця:

— Видиш, Грицю, не маєш уже що крутити божим сьвітом: чужа жінка казала тобі висповідати ся. Запроторив-есь ціле господарство, загибив-есь усе маєство, затеряв-есь дещо було, загониш нас у нужду та в злидні.

— Ти то, жінко, — прошептав Гриць, — точиш мені печінки, як червак, день-у-день.

Грициха заздріла Іваниху коло дверей:

— Підіть-ко, Іванишко, з ласки своєї за Іваном.

Іванисі серце в грудях забило ся:

— Я зараз... Я прийшла вам сказати, що вже є газета. Там стоїть за Коропа тай за Гриця...

— Як? — здивувала ся Грициха. — Ага, правда, що ви читаєте газету.

Іваниха зарум'яніла ся, похилила голову тай закрила лице рукою.

— Та що там стоїть? — запитав ся Гриць.

— Що Корон не по правді прийшов до маєства, тай ще хоче вас не по правді ліцітувати.

Гриць подивив ся на жінку з докором, а Грициха запитала ся:

— Та відки вони довідали ся в газеті?

— Петро Павлів написав. Михайло тай Ахтемій тай Іван проказували, а він ізписав. Написали, що все під присягою визнають.

— То-то добрі люде! — сказав Гриць. — Дай їм Боже прожиток щасливий. Ей, коби навідав ся коли до мене Петро, абих ему подякував красно. То-то добрий хлопець.

— Я ему перекажу Варварою, вона до нас приходить.

— Перекажіть, Іванишко! — обізвала ся Грициха. — Варвара у вас буває, ви відай обі на газеті читаєте.

Сим словом Грициха добила Іваниху. Іваниха обернула ся борзенько тай зітхнула тяжко, аж захлипала. — Побіжу я за Іваном.

Але Іван саме в тій хвили надійшов із бритвою. Ему переказала Семениха, аби пішов Гриця підголити. Іванисі легше стало, наче би чоловік прийшов відборонити її від стада вовків.

— Хочете обголити ся, Грицю? — запитав Іван.

Грициха відповіла намісь чоловіка: — Таже най підголить ся, бо треба висповідати ся.

Гриць посумнів: — Ет!...

— Не журіть ся, Грицю! — потішив Іван. — Вп ще жінку набете. От як вас підголю, то жінка ще схоче потанцювати з вами.

— Бог би з вас говорив!

VII.

Незабавки після того відвідав Петро слабого Гриця. Не було нікого дома, бо Грициха віднесла десь пряжу в село, з нею пішла й Єрина. Василина робила на лані, а Николка, як звичайно, грав ся з дітьми на вулиці.

Гриць дуже завів ся на Петрі. Петро не знав ему нічого сказати про ліцитацію.

— Я написав до газети. Михайло тай Ахтемій тай Іван проказували, а я написав. Варвара переказувала, аби я прийшов. Тай неня казали.

От і все, що дізнав ся Гриць від Петра. А надто Петро наче бояв ся: Гриць був такий страшний. Петро дивив ся більше на образ, як на слабого. На тім образі був змальований на склі сьв. о. Николай із зачудуваними очима. Але Гриць мав прихильність до Петра ще від тоді, як Іваниха розповіла ему за допись. Він вдивив ся на Петра сльозавими очима тай прошептав:

— Нема... нема вже мені виходу. Ой нема. Я чоловік старий: уже віджив своє. Час у яму.

Оглянув ся боязко по хаті, наче би зрадив якусь велику тайну тай бояв ся, чи хто не підслухує его. Та в хаті нікого не було і, окрім Петра, ніхто слх слів не чув. Гриць зітхнув. Обернув ся з трудом горілиць, вліпив очі в стелю тай спровола процідив крізь зуби:

— Ой коби то... коби то вмерти... так як люде.

Лежав нерухомо на постелі з очима зверненими на стелю. Пізнати було, що він думає щось багато, що всякі мрії снують ся ему по голові. Лице его прибрало супокійний хоть сумний вигляд, сльозаві очі блищали. Пізнати було, що він дивить ся і нічого не видить, бо цілий занятий тими мріями. Петро сидів тихо, не рушав ся, бо був переконаний, що Гриць марить про щастє.

Не лиш кождий нарід має свою бесіду, але й кожда суспільна кляса має хоть своє нарічіє. Не в тім річ, як виговорюють слова, але як їх розуміють. Для приміру — слово: дім. При сім слові в'явить собі чоловік, що зріс у великім місті, кількаповерхову каменицю, а мужик нагадає собі низьку хату, соломною пошиту. Коли би хтось ужив сего слова так, що воно мало би викликати на слухачеві якесь чутє, то иньшого чутя зазнав би чоловік, що зріс у місті, а иньшого той, хто виховав ся на селі. Тай навпаки: кождий з них розповідати-ме инакше за свої чутя.

Гриць хотів умерти, бо чув ся вже зайвим на сім сьвіті. Але хотів умерти так, як люде, не крадьки. Хотів розстати ся з родиною так, як розстає ся після празнику батько з родиною, відданою на друге село: тобі тут жити, а мені там; оставай ся здорова.

Гриць уявляв собі ту хвилю, коли слабій чоловік говорить до своєї родини:

— Закличте мені сусідів, най попрощаю ся.

Він уявив собі ту хвилю, коли сусіди сходять ся до слабого тай слухають его уважно, наче того, що вже не належить до сего сьвіта. Гриць поставив себе на місце того слабого і в своїй уяві проговорив до сусідів, що ніби стояли коло его постелі:

— Сусіди мої любі та милі! Прощайте мені! Може я вам котрому в гурне слово сказав, може я вам котрому эле діло зробив. Може я вас котрого скривдив або омразив або обмовив. Прощайте мені. Вже ви від мене на сім сьвіті ні добра, ні зла не зазнаєте. Прощайте мені, Семене!

— Най Бог простить! — ніби Семен відповідає.

— І другий раз.

— Най Бог простить.

— І третій раз.

— Най Бог простить.

За кождий раз ніби цілує ся з Семеном по руках.

— Тай ви, Іване, прощайте мені!

— Най Бог простить! — ніби Семен відповідає.

— І другий раз. І третій раз.

Знов ніби цілує ся з Іваном по руках.

Тай так ніби розпрощав ся вже з усіми сусідами. Сусіди ніби сїдають на ослін повагом і ніби дожидають, що він далі говорити-ме. А він ніби каже собі подати води, а відтак говорить:

— Заки ще живу, хочу зарядити своїм маєством, бо я его з собою у гріб не заберу. А вас, любі мої сусіди, панове газди, прошю вас, аби-сте були сьвідомі, як я зарядую своїм маєством, аби відтак діти після моєї голови не сварили ся, щоби по судах не тягали ся, щоби не теряли марне працю на адукатів. Той помірок під горою відказую моїй найстаршій доньці, Василинї. Там буде з півтора морга. Той помірок на ставищи відказую моїй другій доньці, Єринї. Там буде лиш морг, але за то ліпше поле. Решту здаю на сина, на Николу: і хату і город і помірок під сїножатами. Мають мене за те по християнськи поховати; на всі кошта поносять діти рівну часть видатків. А ти, стара, тули ся при дітях. Доки Никола малолїтний

і доки дівки не повіддають ся, доти ти, стара, збираєш політки. А в хаті маєш сидіти, поки живота твого. Син має тебе вдержувати тай похорон тобі справити, бо я ему найбільше відказав. По моїй смерті, як дівкам лучать ся люде, віддавай їх тай відділюй їм пайки.

При сім слові Гриць ніби відчуває, що найстарша донька, Василина, вже не дуже за ним жалує. Там, у серці глибоко, в самім кутику, ворушить ся несвідомо в неї бажане, щоби дьидя довго вже не карав ся на сім сьвіті, щоби пішов там, куди справив ся. Однако з сего не вийде. Вона має на прикметі парубка. А парубок як учує, що дьидя відказав їй помірок під горою, то зараз у пару неділь засватає. Вона відділить ся від нені тай стане сама газдувати.

Гриць ніби почуває, що Василина так собі в серці бажає, але се єго не гризе. Адже живий живе гадає. Він рад іще з того, що так є, бо відтак люде говорити-муть:

— Аді, Василина Грицева вже віддає ся. Тай не дивно. Небіжчик лишив маєток тай діти мають на чім газдувати.

Отакі то були Грицеві мрії. Петро сидів тихо, щоби єму тих мрій не розігнати. Але Гриць не довго марив. Махнув рукою тай прошептав:

— Та що з того!

Нагадав собі мабуть, як тепер є. Помірків тих уже давно всіх нема. Лишили ся два, але й з них більша половина спродана, у чужих руках. І тота кришка сегодн-завтра не єго. Довги на ній такі, що й сто літ жий, то тільки не приробиш. Щоби сьак-так оправдати себе перед родиною, удавав, що ще не вмирає. Але був переконаний, що єму ніхто не вірить тай що — хоть би й подужав — то нічого не порадив би.

VIII.

Гриць умер із початком осені, саме в найкрасшу пору, коли на дворі нема ні літної спеки, ні осінної слоти, коли сонце на погіднім небі гріє тай не пече, а легесенький західний вітер обриває зжовкле листя з дерев.

На другий день его ховали. На похорон зійшло ся мало людей. Були сусіди, а з подальших прийшов Сафат, Михайло тай Павло. Прийшла й Варвара з Іванихою. Панотця ще не було, але був дяк. Се був одинокий чоловік на ціле село, що взяв собі панотцеву науку до серця тай намісь: це, говорив: сіє, але, розуміє ся, лиш у розмові з панотцем. Дяк був старший чоловік, вдовець, худий тай дуже вже наглябистий. За те его прозивали стулений.

— Ходіть, дяче, най вас поцілую! — говорила ему Варвара.

Дяк подивив ся на ню тай миленько всьміхнув ся: — Ану-ко гай! °

— Коли-ж бо ви стулений.

— Говори, — сказав дяк. — Я би ще ліпше вдав, як молодий.

— Кашляти, — додала Варвара.

Малий Никола з роздертою пазухою аж геть понижше пуна бігав поміж люде, де вони рідко стояли, як у лісі поміж дерева, тай тішив ся, що так багато людей.

Геть на боці стояла Семениха з Процихою тай балакали.

— Ви були при Грицеві, як умирав? — запитала Семениха.

— Таже-м була. Але як конав, то-м не виділа. Кажуть, лиш раз хлипнув. То так стало ся на млі ока. Митер сидів коло постелі. Як Гриць мав конати, то Митер питав ся его за нумера. — Скажіть, каже, вуйку Грицю, які нумера. Ви тепер, вгадаєте, та може виграємо на лєтерії. Десь він того виніс із васька, що чоловік як конас, та вішун: може вгадати нумера.

— Чудасія! Та сказав які нумера?

— Ей, де! Чоловік як умирає, то відай нічого ему не в голові.

— Тай не признав ся до самої смерти, що вмирає? — запитала ся Семениха.

— Ні.

— Тай до чого ему було тайти ся? Таже очи виділи.

— Та правда, кумо Семенихо, що не було чого, але се так уже, гей із збіжем. Як ударить слота зо дві неділі

на покоси, то чоловік знає, що збіже мусіло зрости ся. Але як хто прийде з поля тай скаже, що збіже зросло ся, то чоловікови так прикро, як коли би перший раз за тото довідав ся. Також й се.

— Але що перед сповідею або зараз по сповіди не приповів ся?

— Гріхи.

Сафат, перший богач у селі, курив завзято люльку. „Так курить смашно, якби цицку ссав“ — говорили за него. Курив тепер смажъик. Ёго дістає ся в той спосіб, що з питомого поля краде ся листки тютюну тай не сушить ся на сонці, бо теребилюльки вздріли би. але сушить ся в печи. Висушений смажъик задержує зелену краску, за то він за лехкий до куреня. Треба ёго вперед у люльці запечи, аби був міцнійший. Сафат заговорив до Семена:

— Я втратив сегодня робітну днину. В мене такої роботи, що де-де. Усе порозчинано.

Михайло підслухав тай рад був, що має нагоду хруневи в печінки заїхати.

— А тебе-ж хто сюда кликав? Сиди дома та пазь роботи. Може хочеш, аби тобі Грициха заплатила за днину?

Сафат засоромив ся:

— Ви чого хочете з мене, Михайле?! Я не цю до вас, то не кажіть мені: дай Боже здоровле!

— То що, то що таке? — запитали довкола.

— Адіть, люде, — говорив Михайло. — Богач собі кривдує, що втратив днину через похорон. Скиньмо ся, газди, по крейцарю на богача, бо він утратний.

Надійшов панотець і сказав коротеньку проповідь. Що мав зрештою за піяка багато говорити?

Коли рушив похорон, зірвали ся горобці з буряну і з поплотини. Жива, гамірлива, сіра верета здоймала ся з берега Грицевого подвіря і, наче гнана вітром, перелетіла понад дорогу тай сперла ся за дорогою на кріслатій, старій грушці. Горішнім кінцем захопила ся за вершок грушки, а долішній підогнула, а потім щезла між гілем. Горобчики, якби висипані з тої верети, скакали по галузях і цввірінькали.

Зараз за деревищем ішла Грициха, підпирючи ся палицями, тай ритмічно голосила: — Господарю мій! На кого ти нас покидаєш? На кого ти діти лишаєш дрібні? За що ти на нас прогнівав ся?...

Сьпів дяка заглушив її голосіне. Василина йшла похнюплена, а Єрина плакала. Николка їхав із заду за похороном на соняшнику тай бив прутом заїмпровізованого коня.

Сафат обізвав ся до Семенихи, що припадком ішла з ним поруч:

— Адить, Семенихо. Котре щиро жалує, то не вміє красно голосити, бо жаль не дає. Таже то серце крає ся. А котрому байдуже, то так приповідає, якби на книжці читало.

Всі жінки плакали. Кожда мабуть нагадувала собі якусь свою журу тай плакала.

Проциха заговорила до Михайла:

— Ото лишив дрібні діти. Що з них тепер буде?

— Пролетарі! — відповів Михайло, думаючи, що й Проциха мусить розуміти се слово.

Проциха здивувала ся і ніяково їй стало. На селі люди не знають питати ся, яке значінє має котре нове слово. Процисі здавало ся, що її память ослабла, коли вона не розуміє Михайлових слів.

Задзвонили в дзвони. На селі дзвонить паламар одною рукою тай через вправу видобуває з дзвонів якийсь акцент. Підставити під голос дзвонів яке небудь чотирискладне слово, то дзвони говорити-муть то слово. Через те, що Проциха вдумувала ся в слово: пролетарі, її здавало ся, що дзвони так і говорять до неї: Пролетарі, пролетарі.

Від церкви було видко цвинтар. Увесь був зарослий деревами. Поміж ними білили ся хрести й хрестики. Цвинтар заступав собою цілий виднокруг від сходу сонця. Чисте, осінне, голубе небо спускало ся над цвинтарем тай наче входило там поміж дерева й хрести. Ніби за тим цвинтарем і не було вже нічого далі на сьвітї.

Олекса Мартович.

З ТАТАРСЬКИХ „Л҃ГЕНД” Д. МАМІНА-СИБИРЯКА.

Дмитро Мамін, що пише під іменем Маміна-Сибиряка, належить до визначніших фігур в сучасній російській літературі й має свою оригінальну письменницьку фізіономію. Бувши сам родом з Уральських гір, він описує в своїх повістях і романах мало знане, часто оригінальне життя Уральських і Сибирських країв — сеї російської Каліфорнії з її промисловою горячкою (Уральські розкази, Сибирські розкази, Чорное гн҃здо, Золото, Три конца, Хл҃бъ і ин.); повісти сї визначають ся багатою, часто скомпілюваною фавулою, етнографічним кольоритом, отже більш зверхньою манерою оповідання. Інша серія його оповідань — з дитячого життя й для дітей (Дѣтскія тѣни, Дѣтскіє розкази и сказки). Подане тут оповіданє взяте з найновішої його книжки: Легенды, Спб., 1898, де подано пять оповідань, взятих з переказів й життя Татар полудневої Сибіри; конструкція їх досить примітивна, але вони талановито передають загальний кольорит з того далекого й оригінального сьвіта, тому й уважали ми користним подати з них дещо для нашої публіки.

Д. Мамін, син уральського сьвященика, родив ся 1852 р., вчив ся в духовній школі, студіював медицину, права, але не докінчивши студій, звернув ся до літератури. Перша визначніша його робота — роман „Приваловскіє милліоны“ вийшов 1883 р. Пише багато, головно по журналах (Русская Мысль, Рус. Богатство, Миръ Божій, Дѣтское Чтеніе, і ин.).

М а й я.

I.

Шум нелюдської битви затихав... Розбитий до краю ворог утікав, полишивши побіднику своє рідне місто Гунхой. Частина побідників рвала ся догоняти, без милосердя забиваючи кожного, а друга частина під проводом хана Саримбетя забиралась зайняти полишене місто. З далека виглядав він зовсім як бжолиний стільник — низенькі білі домки з рівними дахами, з сліпими, білими стінами і узенькими, брудними вуличками. Осібно підіймались бані мечетей і стрімкі голки мінаретів, осібно стояв двір втікача — хана Олоя, потонувши в зелених садах.

— Невільників не буде, — казав молодий хан Саримбеть, під'їздячи до мійської брами. — Побіду дає Аллах. Місто буде могилою тим, що були нашими ворогами більше, як сто літ. Руїни покажуть нашим нащадкам, як ми вмiли метити ся над нашими ворогами. Невільників не буде, а побіду дає Аллах.

Гарний хан Саримбеть, молодий, повний відваги, справжній молодий лев, що вперше покоштував горячої крові. Але ті нелюдські слова сказав не він, надумала їх стара голова першого ханського дорадника Кугея. Беззубий дід мов би й на те прожив вісімдесять літ, щоб піддати молодому ханови нелюдські слова.

— Так треба, хане, так треба — шепелявив старий, ледви тримаючись на своїм мягкім сідлі. — Аллах дає побіду, та треба вмiти з неї користати... Не дурно наша кров лила ся цілих сто літ. Огонь гасять огнем а кров кровю.

Хижий дід запримітив ваганє на лиці молодого хана: в його очах блиснуло милосерднє, тож Кугей залив її отрутою своїх старих слів.

Мовчки махнув рукою хан Саримбеть, і тисячки їздців кинулись грабувати безборонне місто, де лишились старі, жінки та діти. Гойкаючи летіла страшна смерть...

В місті не було кому й боронитись, тільки простягались безборонні руки, благаючи помилюваня. Але ханське слово — то закон, і одна улиця по одній ставали пустками, кождий крок засіяний трупами, а ровами текла кров як вода. Той гинув від шаблі, того пробито списами, багато роздоптало кінське копито, а дітей розбивали головками о кам'яні стіни їх рідних домів. То були справжні різниці, правдиве пекло... Тисячки людей скупились на базарі, в мечетах і коло мечетів — їх і били тисячками, мов би остра коса косила людське жите, а смерть висіла в повітрі.

Хан Саримбетъ дививсь на різню з свого шатра і чув тільки крики розпуки, приглушені веселим гойканем побідників. Східня частина міста вже горіла і не було кому гасити огню. Появилась хмара диму із противного боку.

— Я хочу бачити місто, — сказав хан Саримбетъ.

Старий Кугей насупивсь, але не сьмів перечитись. Хан Саримбетъ в'їздив в Іунхой, оточений пишним двором, наче сходило ранішнє сонце. Нещасливе місто було закидане трупами, залите кровю, хиже полумя докінчувало нелюдську роботу людських рук. Не вражалось серце хана запалом кровавої бійки, як летів він на чолі иньших, а тут і він задумавсь, як його гарний на прочуд боевий кінь став хропіти і пручати ся на бік, бачивши теплі трупи. Вбиті старі жінки й діти загорожували дорогу. Білі стіни ліпянок забризкала кров. Кінь хана фиркав і тремтів. Сам хан Саримбетъ спустив голову вражений страшним видовищем загального винищення. А там — закиданий трупами базар, площа перед мечетю... трупи, трупи, трупи.

Лишив ся цілий тільки ханський двір обставлений вартою. В нїм було тихо, як в могилі.

— Їдьмо назад, — сказав Кугей.

Та тут сталось щось незвичайне. Із двора вихопилась ціла юрба жінок і кинулась на зустріч молодому побідникови. Вони бігли простоволосі, несамовиті зі страху, кидали ся долі, благаючи помилюваня. Иньші хапались стремен і цілували ханські ноги, поли його халата, його криву шаблю.

— Бий! — звелів Кугей.

Почалась бійня... Се було найстрашнійше, що йно бачив хан Саримбетъ. Жінок і дітей топтали кіньми, стинали і кололи. Від сієї різні запаморочила ся й його голова. Адже сі жінки — то матери, жінки, сестри й доньки його споконвічних ворогів, вони родили кляте племя Іунхюів, вони виявляють голосінем і слізми тільки свою безсильну ворожнечу до нього, вони — сі жінки викололи очи його діду, як він попав ся в неволю, тоб то їх бабки; вони народять незчисленну силу ворогів йому, а щасте змінчиве.

Ану!... Ханський кінь ускочив в живу гурму, ханська шабля косила голови по обидва боки. Гей, хіба може бути більше щасте, як бачити розтоптаним свого найбільшого ворога і тішитись його остатним хрипінем... А гей, бий! Невільників не буде... Ханський кінь вискочив наперед і виніс його перед двір. От воно — се кляте гніздо. Хан Саримбетъ в запалі вїхав конем просто в покої. Тут теж було багато жінок... Ті лежали долі, пнші стоячи на вколішках, підіймали в гору маленькі діти... Нема нікому помилуваня! Кугей влетів до покоїв слідом за ханом і почала ся страшенна різня.

— Бий... бий... бий...

В однім з дальших покоїв двора хан побачив на климі молодицю дивної краси. Вона сиділа, обхопивши коліна руками, і не рухала ся, не благала помилуваня, не плакала, а поважно чекала своєї смерти. Старий Кугей, задихавшись від кривавої праці, надбіг і вже замахнув шаблю, але хан Саримбетъ простягнув руку.

— Хто ти, молодице? — тихо спитав він.

— Я Майя.

Вона навіть усміхнулась і злісно подивилась на нього своїми чорними як ніч очима. Кугей заскреготав зубами зі злости, але хан Саримбетъ дав уже знак, що дарує жите сій відважній жінці, забувши свій власний розказ — знищити все.

II.

Місто Шібе триюфувало, чекаючи назад побідників. Так, кляте племя Гунхоїв знищене, місто Гунхой зруйноване до ґрунту, не лишилось в ньому каменя на камені. Така воля Аллаха... Племя Шібе і племя Гунхоїв ворогували з покон віку, як воругує пес з вовком, і от сталось те, чого не могли вгадати і найрозумнійші. Гунхоя нема а Шібе є... Хана Саримбетя на повороті до столиці стрічали, як молодий місяць. Тисячні гурми тішились, скрізь горіли сьвяточні огні, лунали веселі пісні і радісні крики.

— Най живе хан і най тішить ся ханське серце!...

Сумний вертав ся тільки старий Кугей. Волі Аллаха не вчинили і ханське слово зрадило саме собі. Богато здобичі взяли з собою війська і велика радість чекала їх дома. Але старого Кугея непокоїла невільниця, що її везли разом із добичю до Шібе. І на що вона здалась хану Саримбетю? Хиба не вистало йому своїх жінок: трийцять жінок, трийцять прислужниць — можна і ще стілько добути. Та ні, побачив Майю і веде її до себе, мовби який скарб.

— Майя була жінкою Олой-хана, — підказував Кугей хану Саримбетю, аби розбудити в нім почуте зависти.

— Знаю... — відтяв молодий хан. — Ти, Кугею, можеш додати, що Майя і на двір Олой-хана дісталась уже не дівчиною. Вона прийшла невільницею... Її чоловік був степовий батир*).

— Її чоловік, хане?... От розцвітає квітка в полі і дає овоч, — хиба у неї є чоловік?... Не одного батиря мала Майя... Вона переходила з рук до рук, як старий гріш.

— Старі золоті гроші ти і сам любиш, Кугею, — засьміяв ся хан. — Одно тільки їм хибує: що вони належать тільки тому, хто їх має в руках.

*) батир = богатир, юнак, козак.

Шібе тішилось, а Майя сиділа в ханськiм дворi і гiрко плакала. Еге, у неї тепер з'явилися і сльози... Чому вона не вмерла разом з иньшими?... Страшно жити... Вона часто прокидалась в ночі й здригалась... Перед її очима ставав страшний образ. Розпука матерей, що боронили своїх дітей, стогін покалічених, благання милосердя і смерть смерть, смерть...

Майя мала свої окремі покої у дворi і туди ніхто не сьмів ходити окрім хана Саримбетя. Еге, він прийшов до неї, та не як до невільниці, а як слуга.

— Чи не треба тобі чого небудь, Майя? У тебе заплакані очі... Може з тобою зле поведуться?...

Майя заперечила рухом голови.

— Може ти плачеш за ханом Олоєм? — тихше спитав Саримбеть.

— Ні...

— Чогож тобі треба?...

— Е, колиб у мене було стільки очей, скільки зір у ночі, і тоді я-б не виплакала всього свого жалю... От ти радієш, ти щасливий, а мені тебе шкода. Лиши мене з моїм горем... Тобі — радість, мені — горе.

— Знаю, ти плачеш за своїм батирем! — з гнівом сказав Саримбеть. — Жінка буде тільки того, хто перший її взяв... І всієї крові розлитої в Гунхої не стане на те, щоби змити з тебе саме імя твого батиря. Я все знаю, Маййо...

— Засий мене хане! Я хочу вмерти...

Затужив молодий хан Саримбеть. Ніщо йому не миле. Все тягне його до Майї, а прийде до неї — і нема у нього слів. Чужими очима дивилась вона на нього... Не того йому було треба. Сам з себе дивується хан Саримбеть, — так причарувала його невільниця Майя. Еге, і в ночі він її бачить і простягає руки і говорить милі слова, а по дню пропадає його сьмливiсть і хан тиняється по своїх садах як неприкаяний. Не милий йому і власний двір, не тішать і кохані жінки, і лови і всякі иньші втіхи. Ніщо не миле хану і ходить він як тiнь по власному двору.

— Майя... Майя...

Иноді він гнівається на неї, пригадуючи її батиря та хана Олая. Он кого ти любила Маййо... Ти думаєш за своїх коханців. Змія ти, змія... Мало було тебе забити, треба живою замурувати, треба відтяти руки, що обіймали батиря, вирвати язик, що шепотів милі слова, виколоти очі, що ласкаво дивились на хана Олая... вирвати у живої се зміїне серце, що билось для інших! І багато таких нелюдських гадок ходить у голові хана, а побачить Майю — і стратить сьміливість, чуючи, як безсиьльним стає тіло і плутають ся гадки в голові.

— Ти мене питав ся, що мені треба, — сказала якось Майя, дивлячись на него своїми чорними очима. — Так, мені треба... Як я вмру, поховай мене в степу, у вільнім степу, де віє вільний степовий вітер... Є там озеро Кара-Куль, поховай мене на його березі. Не треба мені ханського гробівця, не треба мені важкого каменя на могилу.

— Все так буде, Маййо, але чого ти говориш про смерть?...

— Е, я скоро умру, хане... я се знаю.

І знову мовчить Майя, тільки дивить ся на молодого хана своїми великими очима. Ніяково стало хану Саримбетю, спустив він свої очі і чує тільки, як замирає в грудях його власне серце. Причарувала його Майя... Гей, якби вона хоч раз глянула ласкаво на нього — він би сам готовий був умерти. Але Майя по давньому дивить ся чужими очима.

Старий Кугей давно запримітив, як перемінив ся хан Саримбетъ, схуд, задуманий, перестав усьміхатись і не хоче ні з ким говорити.

— Нудить ся хан, — говорив з тиха старий лис. — Дозволь старому Кугею приступити до Майї, він вибив би з неї своїм канчуком память про батирів і хана Олая... А кохане Майї в твоїх руках. Як я був молодим, то здобував любов силоміць!...

— Се не те... — простогнав хан Саримбетъ. — Хиба мало у мене своїх краль? Не те, діду Кугею... Ти здурів зі старости.

— Я здурів?... — злісно сьміяв ся старий. — Я здурів, старий Кугей? А хто казав тобі не брати нікого в полон з Іунхоя? От тепер ти й сам сидиш у неволі у нікчемної невільниці... А який хан — молодий, гарний, відважний! Хочеш, здобудеш десять нових краль, десять нових жінок... Одна одної красша, як квітки в поли, а Майя нехай їм служить. Он як зробім, хане, а ти кажеш: „Кугей старий дурень“.

III.

Так минуло пів року а за пів року горді очи Майї самі собою спустились, як увійшов до неї хан Саримбетъ.

— Що тобі, Маййо? Ти не здужаєш?

Вона відвернулась.

— Маййо...

— Нема вже Майї... По що ти прийшов сюди? Іди до своїх жінок... Там кождий погляд куплено, кождий усьміх вимушено. Вони все раді зробити для свого пана, бо вони — невільниці не тілом, а всею душею. Вони чекають тебе... іди!...

Радісно стрепенулось серце хана Саримбетя. То були знані йому слова жіночої зависти. Майя починала його кохати і гнівалась сама на себе. Правда, сього вже не здобути ні силою ні грішми. Велика сила кохання, і приходить воно проти волі людини, як огонь.

Тихо приступив хан Саримбетъ до Майї, обійняв її та прошепотів:

— Я давно тебе люблю, Маййо... Люблю з першого разу, скоро побачив.

Затремтіла Майя, як молода, зелена травичка, замкнула очи і сказала:

— Твоє кохане забиває мене... Я се чую.

— Скажи-ж, Маййо: любиш ти мене?

У неї не було слів, тільки простягнулись теплі руки, а щасливе лице сховалось на грудях хана.

Другого дня Майя сказала хану:

— Я тебе вчера кохала, а сьогодні ненавиджу...

— За щож, моя утіхо?

— А пам'ятаєш, як ти нищив Гунхой? Я дивилась у вікно, як ти своїм конем топтав безборонних жінок і отся рука рубала жіночі голови. Так, я тебе ненавиджу і разом люблю... Мене лякає се подвійне чутє.

— Того хана вже давно нема, Маййо, як нема і Гунхой. Така воля Аллаха... Він дає і побіду і щастє. Тай за чим тобі жалувати: ти була тільки полонянкою в Олой-хана...

Майя гордовито випростувала ся і глянула на хана потемнілими очима. — Я була полонянкою Олой-хана, але не любила його... А от тебе люблю, і в тім моя біда.

— Г моя, Маййо...

Що то за щастє повіяло на хана Саримбетя! Не було ані дня ані ночі, саме тільки щастє. Сьміяла ся Майя і він сьміяв ся. Насуплювали ся її чорні брови і він хмурив ся. Вона думала а він говорив, — і навпаки. Вони читали гадки в душі одно у одного, і се лякало їх. Іноді Майя задумувалась, і хан Саримбеть хмурив ся, мовби над їх головами переходили важкі тіни.

— Маййо, знаю я, про що ти думаєш!...

Він скреготів зубами і падав на подушки в безсильній злості, чуючи, що багато є такого, чого не в силі вирвати навіть коханнє. Ой, як багато!... Майя відчувала його гадки, і лице її блідійшало, мовби вона вмирала. Дійсно, вона боліла і за себе і за нього, і тим щасливіша була, чим дужче мучилась.

— Маййо, не думай ні про що, — потішав її хан Саримбеть. — Що було, то минуло, а я щасливий теперішнім... Який я щасливий, Маййо!... Я доси навіть і в приближеню не знав, що то коханнє...

Хан Саримбеть часто говорив і думав про щастє; а всеж таки не знав, що то щастє. Здоровий не відчуває свого здоровля вповні, так і щасливі люде. Він навіть і рахубу часу згубив, а він сходив так швидко, як котить ся колесо по добрій дорозі.

Раз Майя припала своєю гарною голівкою до грудей хана і зачервонівшись сказала:

— Мій пане, моє щасте, моя радість, я тобі подарую скоро найбільше щасте, яке тільки може подарувати улюблена жінка... Твоя радість відбила ся в моїм серці і я тобі подарую маленького хана. Справді... подарую, а сама вмру. Я се чую...

— Маййо, сьвіте моїх очей, диханне моїх уст, що ти кажеш?!..

— Так, так... волі Аллаха не збагнути, ти скоро будеш батьком. Памятай, поховаеш мене в степу на березі Кара-куля, де віє вільний степовий вітер. Се моє останнє бажане...

Задумавсь хан Саримбеть, а далі засьміяв ся. Усі жінки боять ся родин, але родять: бідні, хорі жінки, а його Майя буде мати й ліпший догляд, і всякі вигоди.

Все, що тільки можна купити або силою здобути — все буде мати Майя.

Майя не помилилась. Приходив час її бути матірю, і щасливий хан Саримбеть доглядав її особливо, як не доглядала-б її й рідна мати. Він усе робив для неї й спав у її покоях, як останній невільник, аби ніщо не перешкаджало її спокою. Справді, вона була два рази царицею... Як він стеріг її сон, як догожав найменшим її забаганкам, і який був щасливий. Сподівана дитина мала покрити всю минувшість Майї, і з ним приходило на сьвіт нове жите.

— Ти мене забудеш... — сумно говорила Майя, із слізми в очах. — Стільки у тебе гарних жінок, а Майї не буде. Тільки тїнь її перелетить тут, де вона була така щаслива... Памятай се, хане; кожда твоя радість на далі буде затроєна. Он тут буде невидимо ходити моя тїнь... Тут я була щаслива своїм коротким щастем.

Не вірив хан сим тяжким передчуттям, а вийшло так, як думала Майя.

Вона родила ханови наслідника, а сама умерла на другий день.

Хан не відходив від її постелі, і коли вона лежала мертва, все дививсь на неї. Навіть холодна рука смерті пожалувала сеї царської краси.

Ніколи Майя ще не була така гарна як мертва — лице таке поважне, бліде, мов вирізьблене із слоневої кости.

— Маййо... Маййо... Маййо... повторяв хан Саримбетъ, хапаючи за голову. — Моя Маййо... Моя дорога.. Маййо, ти не чуєш, не чуєш мене?!

Майя вже нічого не чула.

Хана доглядав лише старий Кугей і все говорив: — Се воля Аллаха, хане!... Ми всі помремо...

— Чому-ж ти не вмер, а умерла вона, моя Майя?... — стогнав хан, ломлячи руки. — Ти, стара гнилице, живеш, а Майя умерла... Нема справедливости на землі. Я не вірю Аллаху...

Старий Кугей затикав уха, настрашений таким богохульством і закривав очі.

IV.

Поховали Майю на високім березі озера Кара-Куль, і вільний вітер насипав над нею могилу.

Хан Саримбетъ що дня прокидав ся з слізми і з слізми засипляв. Його молоде серце умерло разом з Майєю, сховала ся радість, погас ясний сьвіт, — нічого не лишилось ханови, крім очей, щоби оплакувати своє чорне горе. Остогид йому і двір, і зелені сади, і кралі жінки. Нема Майї і нічого не треба ханови... Нема Майї, чуєте?...

Одинока утіха лишила ся ханови: що рана їхав він на могилу Майї. Приїде, пустить коня пасти ся, а сам сидить на могилі, гірко плаче і все кличе її, Майю.

— Майя... Майя... Майя... Чи чуєш ти мене? Я-ж тут, я з тобою... Смерть нас розлучила, але вона і злучить нас. Поруч тебе ляжу я, Маййо... Дорога, рідна Маййо, я тут... Горличко моя, сьвіте мій, я тут!...

Голосно кличе Майї молодий хан, а вітер розвіває його голосінне, — тільки вільний степовий вітер чує ханське горе, та зелена степова трава, та ясні зорі. І ні від кого нема відповіді ханови... Сам він з своїм горем.

Цілими годинами сидить хан на крутім березі та дивить ся на шовковий рівень степового озера, обложеної зеленими віями очеретів, немов рамою з дорогого оксаміту. Чи давно він їздив сюди на лови, і тішилось ханське серце, а тепер ханови нічого не треба. Майю, Майю... Все ти забрала з собою, лишила саме чорне горе. Хане Саримбетъ, чи чуєш? — Де там хан, нема й хана, як нема Майї, ходить саме чорне горе, і плаче, і нарікає. Нема ханів — се люде видумали... Як би він був дужий від иньших, він затримав би Майю, відігрів би своїм диханнем її руки, як вони холодніли, відкрив би своїми поцілунками її чудові очи а теплотою свого серця зігрів би сі груди... Живуть же иньші жінки?... Ой Майю, Майю... Нема Майї, нема й хана!...

Так минув і рік, і другий, і третій.

По давньому сумує хан Саримбетъ, по давньому їздить на могилку Майї, по давньому плаче над нею і голосно кличе її, Майї, і по давньому ніхто йому не відповідає. Схуд, постарів ся хан, наче прожив трийцять літ, а в бороді вже блищить ся сивий волос. Хан Саримбетъ старіє ся, а молодий хан, син Майї, росте: в нїм прокинулась краса матери. Та не тішить хана і коханий син... Нудно йому у себе в дворі, остогидло, все наскучило.

— Кугею, старий лисе, мені наскучило бути ханом, — сказав Саримбетъ своєму старому дораднику. — Справді наскучило... Я лишаю вам ханом сина Майї, а сам піду. Не стає у мене більше сили... Який з мене хан, коли не міг я зберігти дану мені від Аллаха перлину?

Низенько поклонив ся хитрий Кугей, щасливий тим, що може правити всім, поки малий хан підростає. У всякого були свої гадки... Так і пішов хан Саримбетъ із Шібе, порозсилавши жінки і полишивши всі скарби. Навіть не взяв він з собою другого убраня. По що?... Адже й хан, і останній старець однако лежати муть в землі, по що ж обтяжати себе зайвим убранєм? Так і вчинив хан; убрав дранку дервіша, взяв його торбу й палицю, тай пішов із Шібе.

Оселив ся Саримбетъ на березі Кара-Куль коло могили Майї. Викопав копанку і живе як пустельник. Пере-

читав він багато мудрих книг, довго, багато молив ся і тисячу раз передумав все своє житє, повне легкодушних утіх, марних бажань і думок. Не бачив він тоді тої безодні, що була під ногами...

Кожний день, кожда година пережита з Майєю була скарбом, а він його не завважав, засліплений своїм щастєм. І так живуть всі люде обвіяні щасливою сліпотою...

Жив Саримбетъ на березі Кара-Куль до самої смерти, аж став сивим і немічним дідом. До нього приходили з далека — розповісти якесь горе і навчити ся мудрости. Еге, постарів ся Саримбетъ і очи вже зле виділи, а він все плакав за своєю Майєю, наче вона тільки вчєра вмерла. Аджеж вона показала йому сьвіт житя, вона віддала йому серце й душу, і прокинулось його серце...

— Маййо, чи чуєш ти мене? — говорив він щодня на могилі своєї коханої. — Вже скоро я прийду до тебе, Маййо, моє щастє, моя утіхо... Скоро, скоро!...

Саримбетъ викопав поруч могилу собі і спав у нїй, аби бути ближше до неї, до Майї.

Одного разу він молив ся і чує незнайомий голос.

— Хане Саримбетъ...

— Нема тут ніякого хана, а єсть старець Саримбетъ.

— Ти мене не пізнаєш?

Подивив ся Саримбетъ — стоїть перед ним старий-старий чоловік з пожовклою зі старости бородою.

— Я хан Олой...

— А, се ти... щож, сїдай коло мене: місця досить.

Вони довго сиділи і мовчали.

— Саримбетю, багато ти розлив безпотрібної крови, але й викупив єї своїм подвигом. Я прийшов мирити ся з тобою.

Заплакав Саримбетъ, пригадуючи, як знищено Гунхой, тай сказав:

— Поховай мене поруч із Майєю, хане Олой... Я завтра вмру. Бачив я тут на озері чудо. Як я був ханом і їздив на озеро на лови, то забив лебідку. Чудова птиця лебідь... Як я перебрав ся сюди, то лебідь зіставшись без лебідки, кожду весну прилітав сюди, що рана випливав на озеро, та жалібно кликав свою лебідку. Трийцять літ при-

літав він, трийцять літ сумував, а в останнє прилетів, підійняв ся високо-високо тай кинув ся на землю. Я се бачив, тай подумав, о скільки людина гірша навіть від дурного птаха... Моя Майя відкрила мені очи і я знаю тільки одно щастє, аби мене поховали поруч із нею.

Справдились слова праведного чоловіка; як хан Олой прокинув ся другого дня, Саримбетъ був уже неживий. Колишний смертельний ворог поховав його поруч із Майєю.

Так було, і тепер на високім березі озера Кара-Куль видна подвійна могила хана Саримбета з прекрасною Майєю. З далека приходять люде, щоб поклонити ся їх останкам: так любили вони одно одного... Як раз по сто літах племя Гунхоїв напало на Шібе і зруйнувало се місто, як перше зруйновано Гунхой. То вчинив внук Олой-хана. Все винищено, випалено і зруйновано. Але самі вороги не рушили могили Майї, а внук хана Олой сам приїхав на сьвяте місце і сплакав.

— Хан Саримбетъ показав, як треба любити, — сказав він. — Все минає, нищить ся, щезає, лишаєть ся тільки любов.

Переклав *М. Грушевський*.

Злочинець Сальва́.

Виривки з повісти Еміля Золя „Paris“.*)

В. К а р а .

Гійом хотів бути присутній при тім, як судуть Сальва карати смертю; Пер, стурбований тим, що не міг відвести його від сего, лишив ся вечером у Монмартрі в домі брата, щоб піти з ним разом. Колись, товаришуючи з аббе Розом у його милосерних вандрівках по кварталі Шарон, він дізнав ся, що з одного дому, де жив соціялістичний посол Меж, положеного на розі вулиці Мерліна, можна бачити гільотину. І він узяв ся бути брату провідником. А що кара смерти мала бути виконана в законний день, коло пів до пятої з рана, одного з тих перших ясных, маєвих днів, то оба брати не лягали спати, просиділи в обширній робітні на пів дрімаючи і зрідка перекидаючи ся словами. О другій годині вийшли з дому.

Ніч була чудово спокійна і ясна. На широкім, чистім небі сяяв повний місяць мов срібна лампа і сипав без кімця своє лагідне, сонне сьвітло на заспаний Париж, що розточував ся в безграничну далечінь. Здавало ся, що перед твоїми очима закладте місто сну, в котрім не чути ані одного шепту, так воно знесилене втомою. Ціле море солодощів і погідности покривало, вколисувало його, притишуючи аж до сходу сонця гуркіт його праці і крики його стражданя. А тимчасом там десь на далекім передмістю

*) Гл. книжки VII, VIII і IX.

йшла таємна метушня, уставлювано величезний ніж, щоб зарізати чоловіка.

На вулиці Сент Елєтер Пер і Гійом зупинилися позираючи на той безтямний Париж, повитий туманом, пронятий дрозю, простертий під казочним промінєм. Аж до крайнього бульвара вони не стрічали ані живої душі. Але тут, хоч би яка була година, жите не зупинялося ніколи, бо коли позамикано винарні, каварні, балі, то нужда і проступки, викинені на вулицю, вели далі своє нічне жите. Тут були всі ті, що не мали нічлігу, найнижша проституція, що шукала леговища, волоцюги, що спали на лавках, злодюжки, що шукали доброго влову. Дякуючи прихильній пітьмі впливало на верх усе подёне Парижа і все його страждане. Пусті вулиці належали тепер до голодоморів без хліба і без даху, що не мали як показуватися на денне сьвітло, до тої густої, змішаної і безнадійної маси, що тільки в ночі вилазить із нор. І які-ж то страховища цілковитого занедбаня, які появи болю і розпуки! Який стогін далекого конаня роздавався по Парижі того ранку, де при розсвіті мали гільотинувати чоловіка, також одного з отсих, замученого бідолаху!

Коли Гійом і Пер зійшли в низ вулицею Мучеників, Гійом побачив на лавці простягнутого старця, котрого босі ноги вистирчували з обридливих, подертих чобіт. Німим жестом він показав його брату. Кілька кроків далі Пер таким самим жестом показав дівчину в лахмітю, що скулившись на порозі брами снала з отвореним ротом. Вони не потребували говорити один одному голосно, який жаль і який гнів бурхав у їх серцях. Тут і там проходили парами помалу поліційні агенти, теліпали тих нещасних і змушували їх уставати і йти далі. Часом, коли хтось видався їм підозреним або непокірним, вони вели його на інспекцію. Тоді до нужди тих видідичених доливав ще й гнів, ще й зараза тюрми, що часто з простого волоцюги робить злодія або вбійцю.

На вулиці Мучеників і на вулиці Фобур Монмартр змінився образ нічної людности і оба брати зустрічали хиба запізнених нічних гостей, жінок, що волочилися здовж домів, мужчин і дівчат, що частували одні одних

кудаками. Далі, на великих бульварах, видно було гостей, що виходили з забав, блідих панів, що закурювали цигари на порозі високих, чорних домів, в котрих тільки на однім поверсі ясніли вікна серед нічної тьми. Якась пишно вбрана дама в бальовім строю йшла помалу пішки зі своєю приятелькою. Звільна проїхало кілька фіякрів. Інші дорожки стояли вже кілька годин мов неживі, коні і візники спали. І в міру, як вони минали бульвари — бульвар Бон-Нушель після бульвара Пуассонер, і далші: бульвар Сен Дені, бульвар Сен Мартен аж до площі Республіки, нужда і страждане почали показувати ся на ново, чим раз гірші, зустрічали ся занедбані і заморені голодом постаті, всі ті відпадки людства, викинені під ніч на вулицю. Та ось уже надтягла армія замітачів, щоб запрягати вчорашне сьміте, аби Париж у ранці побачив себе в приличній туалеті і не потребував червоніти ся за стільки огиди і стільки страховищ, нагромаджених за один день.

Але особливо пройшовши бульвар Вольтера і зближаючи ся до кварталів Рокет і Шаронь, оба брати почули, що входять у гніздище праці, де часто не стає хліба, де жите є мукою. Пер почув себе тут як дома, бо кождісіньку з тих довгих, многолюдних вулиць він колісь обійшов не раз, а сто разів, коли разом з добрим аббе Розом відвідував зневірених, роздавав милостиню, підіймав дітей із ринштоків. І от немов жорстокий привид віджили в його душі всі ті драми, яких він був сьвідком, всі ті окрики, слези і кроваві смуги, всі ті батьки, матері і діти, що збиті на купу мерли в недостатку, в бруді, в занедбаню, все те суспільне пекло, де він остаточно й сам утратив остатню надію, відки втік ридаючи з тим переконанем, що милосерде є проста розривка богачів, ілюзійна і безхосенна. І се почуте ожило в нім у сю досьвітню годину, серед тої дрожі оживання, незвичайно живо, коли він знов побачив сей квартал так само повний страждання, так само пригноблений, мов призначений на вічну недолю. Чи той старий дідусь, котрого аббе Роз одного вечера ледво відживив, не вмер учора з голоду онтам у отому куті? А та дівчяна, котру він сам одного ранку виніс на руках по смерті її родичів, чи-ж не зустрів він її пізнійше доро-

слою, як валяла ся по тротоарі ревучи під пястками сутенера? А їх були легіони, тих нещасних, котрих не мож було вратувати, котрі ненастанно родили ся на нужду, так як чоловік родить ся калікою. Вони з усіх боків падали в те море людської несправедливости, в той океан, що від віків стоїть усе на одній мірі, котрий надармо силкують ся вичерпати і котрий ширшає раз-у-раз. Яка важка мовчанка, яка густа пітьма лежить на тих робітницьких вулицях, де так і видно, що сон є близьким товаришем смерті! Голод блукає вулицями, недоля ридає, якісь неясні постаті, мов привиди проходять і тонуть у глибокій темноті.

В міру того, як Гійом і Пер ішли далі, вони мішали ся з чорними купками, з цілими отарами цікавих пішоходів, що безладно і гамірливо поспішали до гільотини. Вони плили, збігали ся з цілого Парижа, немов гнані брутальною горячкою, передсмаком смерті і крови. Та не вважаючи на глухий клекіт сеї темної юрби, вбогі вулиці потапали в сутінку, ані в однім вікні в фасадах не було сьвітла, не чути було навіть подиху робітників підкошених утомою, звалених на сумні нужденні леговища, з котрих підіймуть ся аж пізнійше, при першім свитаню.

Коли дійшли на площу Вольтера і Пер побачив юрбу, що вже товпила ся там, зрозумів, що їм годі буде дотиснути ся до вулиці Рокет. Зрештою ся вулиця певно замкнена. Йому впало на думку обійти дальше вулицею Фолі-Реньо, що йде поза тюрмою, а відтам дістати ся на ріг вулиці Мерліна.

І справді тут вони опинили ся в самоті і пітьмі. Величезний будинок тюрми з високими, голими мурами облитими сьвітлом місяця схилоного вже до заходу, виглядав мов купа каміня, холодного і мертвого вже довгі століття. Далі при кінці вулиці вони знов попали в густу юрбу, в чим раз сильнійшу течію, в безладний здвиг, в котрому не видно було нічого, тільки бліді плями лиць. З великим трудом вони дотисли ся до дому на розі вулиці Мерліна, де жив Меж. Але віконниці квартири соціялістичного посла на четвертім поверсі були щільно позамкнані, а в рамах усіх иньших вікон повідчиняних навстіж видно було стиск голов. А в низу винний склеп і приналежна

до него саля на першім поверсі були осьвітлені газом і напхані гостями, що гомонячи та викрикуючи дожидали видовища.

— Я не сьмію йти на гору і стукати до Межа, — мовив Пер.

— Ні, ні! і я не хочу! — скрикнув Гійом. — Відім хйба сюди. Побачимо, може оть тут із балькона буде видно дещо.

Саля на першім поверсі мала обширний балькон, заповнений тепер дамами і панамы. Та проте брати здужали пропхати ся сюди і стояли кілька хвиль озираючись, силкуючи ся проникнути тїнь там в далечні. Між двома тюрмами, великою і малою Рокетою, вуличка, підходячи в гору, розширювала ся і творила немов квадратову площу, отїнену чотирма рядами плятанів насаджених покрай тротуарів. Низькі будинки, хоровиті дерева, ціле те бридке вбожество розвертало ся, бачилось, безмірним пологом понад землею аж геть до безкрайого неба, де заходив місяць, а зпоза него виблискували зорі. А площа була зовсім порожна, тільки геть в заді видно було маленький, незначний рух; два ряди поліціянтів стримували юрбу і відтискали її у всі бокові вулиці. Тут не було пятиповерхових камениць, тільки з одного боку на вилеті вулиці Сен Мор, занадто віддалена, а з другого на розі вулиць Мерліна і Фолі Реньо. Таким робом навіть із найдогіднійше положених вікон було майже неможливо побачити що небудь. А ті цікаві, що товпили ся на вулиці, бачили тільки плечі поліціянтів, та про те ся людська потопа більшала з кождою хвилею і з кождою хвилею голоснійше роздавав ся її клекіт. Дякуючи розмовам пань, що близько них перехлїдали ся через поруче, чатуючи тут уже довгенько, оба брати могли вкінці добачити дещо. Було пів до четвертої і гільотина мусіла вже бути уставлена. Сей малий, неозначений рух там в низу перед тюрмою під деревами, се були помічники ката, що прикріплювали ніж. Ліхтарня звільна ходила сюди і туди, пять або шість тїней мелькало по землі. І більш нічого. Площа була мов велика темна яма, обведена з усіх боків безпереривною стїною отсеї гамірливої юрби, котрої не було видно. А понад нею не було

нічого, тільки блискучі склепіня винарні, що ясніли мов ліхтарня серед моря. А далі довкола спав ще квартал бідноти і праці, робітні і будівлі чорніли ся, а високі, холодні комини фабрик не мали ще на собі високих димових шапок.

— Тут не побачимо нічого! — мовив Гійом. Оба вони не могли витримати довше. Те, що тут бачили і чули, наповняло їх обридженем. Знуджені ожиданкою всі ті цікаві на балконі і в сусідній салі помалу взяли ся їсти й пити. Кельнерам духу не ставало розносячи пиво, дороге вино, цукерки, навіть холодні печені. А сеж були зрителі з маючої верстви, багаті панове, елегантна публіка! Та що, коли навкучить, то треба проводити час як можна. І ось посеред диму цигар пішли сьміхи, слизькі і їдкі жарти, горячково неспокійний галас. А в низу, коли оба брати переходили партерову салю, знайшли там той самий стиск, той самий галасливий здвиг, ще побільшений викрикуванем кількох здоровенних гільтяїв у робітницьких блюзах, що пили вино літрами при буфеті блискучім мов срібло. Малі столики також були заняті, в салі клекотіло від усякого народу, що приходив і виходив, щоб прохолодити свою нетерплячку. І що за народ! Сама шумовина, самі волоцюги, все що від самого досьвітку волочило ся шукаючи щасливого випадку а тікаючи від праці!

Та потім вийшовши на вулицю Гійом і Пер зазнали ще більшої прикрости. В юрбі, що її спирали поліціянти, не було нічого, як тільки розбовтана грязюка самого дна, проституція і злочин, завтрішні вбійці, що прийшли побачити, як треба вмирати. Брудні, розпатлані дівчата мішали ся з купами волоцюг, снували посеред юрби і рипіли обридливі сьпіванки. Інші бандити стоячи купками розмовляли, сперечали ся про те, хто з славних гільотинованих умирав найбравійше; особливо про одного всі були одної думки, говорили про него як про великого воеводу, як про героя безсмертної відваги. Мимо йдучи чути було кінці страшених речень, описи гільотини, паскудні самохвальби, бруди обкапані кровю. А понад усім тим бестіяльна горячка, пристрасть до смерти, що затуманювала весь сей народ, нетерплячка, щоби сьвіжа, червона кров

пошла вже раз зпід ножа, щоб її видно було на землі, щоб пополоскати ся в ній. Але на отсю смертну кару, що мала бути виконана не на простім убійці, прибули також люде німі, з палкими очима; вони ходили, кружили з оче-видною ефзальтациєю вірних; чути було, що в їх душах росте і міцніє заразлива мономанія пімсти і мучеництва.

Гійом думав про Віктора Матіса і зараз же й пізнав його в першім ряді, між цікавими, котрих зупиняв поліційний кордон. Се був він, з тим сухим лицем без заросту, блідим і заостреним. Невеликий на зріст він мусів піднімати ся на пальці, щоб видіти що небудь. Побіч него була висока руда дівчина, що їестякулювала дуже живо, але він мовчав, не говорив нічого, уважав з напруженєм, вліпивши в тюрму свої очи, ті круглі, палкі, острі очи нічного птаха, що бачить у темноті. Поліціант відіпхнув його брутально, але він вернув на те саме місце терпеливо, насичений ненавистю, хочачи бачити навмисно, щоб міг ненавидіти ще сильнійше.

Журналіст Массо побачив Пера і заговорив до него з веселим видом:

— Ей, пане Фроман, і ви були цікаві прибути сюди?

— Так, я тут з братом. Але боюсь, що не багато зможемо побачити.

— Певно, коли лишитесь тут.

І зараз чемненько, як услужний чоловік, що любив показати свою могутність звісного журналіста, перед котрим падуть кордони, він додав:

— Коли ласка, прошу за мною! Власне офіцер поліційний є мій приятель.

І не чекаючи відповіді він зупинив офіцера і говорив щось до него стиха, живо, придумав якусь історію про двох товаришів, що прийшли з ним, щоб подати опис страчення. Офіцер зразу хитав ся, перечив, а потім махнув рукою на знак згоди, спонуканий тим глухим острахом, який завсіди має поліція перед газетярами.

— Ходіть живо! — мовив Массо, тягнуци за собою обох братів.

Ті здивовані побачили, як кордон поліціантів розступив ся перед ними і вони опинили ся в широкім, вільнім

просторі. В противенстві до галасливої юрби, під невеличкими плятанами було тихо, безлюдно, спокійно. Ніч блідла, досвітні проблески почали сипати ся з неба мов дрібнесенький попіл. Провівши братів навпростець півперек площі, Массо зупинив їх близько тюрми і промовив:

— Я піду до середини, хочу бути при тім, як він устане і буде одягати ся. Проходжуйте ся тут, огляньте все, тут ніхто не буде вас питати ні про що. Зрештою я швидко вийду.

Тут було зо сто осіб розсипаних у тіни, журналістів і так собі цікавих. По обох боках вимощеної дороги, що від брами тюрми вела до гільтини, поставлено бар'єри, такі деревляні, подвижні бар'єри, які ставлять при театральних касах, щоб люде не тисли ся. Деякі вже тепер стояли оперши ся ліктями о ті бар'єри, щоб бути як мога найближше делінквента, коли сей буде проходити. Інші прохожували ся звільна, розмовляли півголосом. Зблизилась і оба брати.

Під гіляками, серед ніжної зелені першого листя стояла гільтина. Зразу вони не бачили нічого, тільки її, осяяну михкітливим сьвітлом недалекого газового ріжка, котрою огник пожовк уже при денному свитаню. Власне кінчили її уставлюванє без великого шуму; чути було тільки рідкі і глухі удари молотка; а тимчасом помічники ката в чорних сурдутах і в високх циліндрах з чорного шовку дожидали, прохожували ся з виразом нетерпеливости. Але вона сама — з яким же виразом підлости і ганьби лежала вона розпластана на землі мов огидна зьвірюка, що, бачилось, сама бридить ся тою роботою, яку має сповнити! Невже? Отсе була та машина, що має метити ся за суспільність, давати добрий приклад? Отсих кілька дилів розложених плазом на землі, а на них у гору два инші дилі, ледво три метри заввишки, в котрих у шпугах ходить ніж! А де-ж той великий шафот помальований на червоно, на котрий входило ся сходами по десяти ступнях, котрий піднімав у гору величезні, кроваві руки, панував над стовпленою юрбою і сьміло показував народови всі страховища кари?

Від коли сю звір'юку скинули на землю, вона зробила ся підлою, підступною і трусливою. І коли там, в тій убогій салі присяжного суду людська справедливість тоді, як засуджувала чоловіка на смерть, являла ся без маєстату, то сьогодні, того страшного дня, коли вона виконувала свій засуд, вона не була нічим, як страшною різаниною при помочи найдикійшої, найогидливішої машини.

Гійом і Пер придивлялись їй і дрож обридженя ворухнула їх ество. Звільна розвиднювало ся, квартал виривав із потемків, зразу сама площа з двома супротивними, низькими і сірими тюрмами, потім дальші дома, винні шиночки, робітні нагробних пам'ятників, склепи з вінцями і цв'ітами, котрих тут найбільше задля близького сусідства з кладовищем Пер Ляшез. Тепер видно було докладно оподалік в широкому крузі чорну стіну юрби, а також вікна і балькони наповнені головами; видно було людей навіть на дахах. Мала Рокет, обернена сюди чолом, була перемінена на якусь дискретну трибуну для запрошених. В середній обширного пустого простору порушували ся звільна самотні кінні поліціанти. Та в міру того, як небо роз'яснювало ся чим раз більше, поза сею юрбою в цілім кварталі будила ся праця здовж широких, безконечно довгих вулиць, котрих обширні терени заняті самими робітнями, розпочатими будівлями та фабриками. Роздало ся важке сапане, машини і майстри пішли в рух, вже й дими заклубили ся з цілого ліса високих цегляних комнів, що з усіх боків піднимали ся з тіни.

І Гійом зрозумів, що гільотина була тут як раз на місці в тім кварталі нужди і праці. Тут вона розсіла ся у себе дома, як здобуток і як погроза. Бо чи-ж не до неї ведуть темнота, вбожество і стражданя? І чи-ж не на те кождий раз уставляють її серед спх робітницьких вулиць, щоб держати в страсі тих видідичених, тих голодоморів розлючених вічною несправедливістю, що хвиля готових до бунту? Її не видно в кварталах богацтва і розкоші, там нема кого лякати нею. Там вона була-б безхосенна, виглядала-б у всій своїй дивовижній жорстокости як брудна пляма. Вся страшна трагіка була в тім, що сей чоловік,

котрий, збожеволівши з нужди кинув бомбу, мав бути гільотинований ось тут, на тім нужденнім помості.

Тимчасом розвидніло ся, вибило пів до пятої. Далека, зворушена юрба почула, що зближаєть ся рішуча хвиля. Якась дрож пронесла ся в повітрі.

— Він зараз вийде, — промовив Массо виходячи з брами. — Однак сей Сальва, кажіть що хочете, відважний собі!

Він оповів, як його збуджено, як до келії ввійшли директор тюрми, слідчий судня Амадіє, сповідник і кілька інших осіб. Сальва спав твердо, але як тільки розкрив очі, зараз зрозумів усе, зараз запанував над собою, стояв блідий, але випростуванний. Він убрав ся без нічної помочи, не прийняв чарки коняку і цигарета, що подав йому добродушний духовник, так само лагідним але рішучим рухом руки відсунув на бік розпяте. Потім живо, без одного слова, довершено його туалети: йому звязали руки назад, ноги вільно спутали шнуром, сорочку розірвали аж до рамен. Він усміхав ся, коли йому додавали відваги і випростував ся твердо, боячись тільки одного — нервового ослаблення. Він мав тільки одно бажанє, в котрому з'осереджувало ся все його єство — вмерти як герой, стати ся мучеником тої горячої віри в правду і справедливість, за котру він гинув.

— Тепер там вписують акт його смерти до протоколу, — говорив Массо. — Станьте ближше, зопріть ся на барьеру, коли хочете бачити його зблизька... Знаєте, я був блідійший і дужче тремтів, ніж він. Здавалось би, що мені все байдуже, а проте бачити того чоловіка, як іде на смерть — ні, се не є приємна річ. Не можете собі уявити тих зусиль, тих заходів, які роблено, щоб уратувати його. І ніщо не помогло, кара смерти була конечна, здаєть ся, навіть в очах тих, що вважають її помилкою. А була дуже гарна нагода дарувати йому жите, коли його донечка, маленька Селіна, написала до президента републіки той гарний лист, що я перший опублікував у „Le Globe“. Отсей лист може похвалити ся тим, що зробив мене славним!

При імені Селіни Пер, уже й без того зворушений ожданкою страшного видовища, почув, що йому тиснуть ся

до очей сльози. Йому привиділа ся та дівчинка, приви-діла ся разом з сумовитою і безнадійною мамою Теодорою в голій, холодній цюпі, до котрої батько вже не верне ніколи. Відтам він вийшов одного ранку з гнівом у душі, з пустим жолудком і з розпаленим мізком і зайшов аж сюди, між отсі два палі, під ніж!

Массо розповідав дальші подробиці. Лікарі були люті — говорив він — бо бояли ся, що їм не віддадуть тіла дедлінквента зараз по езекуції. Але Гійом уже не слухав його. Оперши ся о деревляну бар'єру він ждав вліпивши очі в браму тюрми, доси ще заперту. Його руки трясли ся, дилкотіли, а на лиці був вираз такого перестрашу, немов би він сам ішов на смерть. Знов показав ся кат, невеличкий чоловічок з видом невдоволення; він квапив ся, щоби скінчити як найшвидше. А там, серед купки иньших панів у сурдутах, присутні показували собі начальника тайної поліції Гасконя, що напустив на себе холодний урядовий вираз, і слідчого судню Амадіє, що всьміхаючи ся, дуже старанно одягнений прибув сюди, не зважаючи на досьвітню годину, з обовязку і гордошів, мов на пятій акт славної драми, котрої автором уважав себе самого. Серед далекої юрби счинив ся голоснійший галас і Гійом, підвівши голову на хвилю, побачив знов дві сірі тюрми, плятани покриті зеленю, доми обліплені народом, а понад тим бездонне блідо-лазурове небо, на котрім в триумфі починало сходити сонце.

— Ось він! Бачність!

Хто сказав се? Легкий, глухий шелест при отвираню брами вдарив усіх по серцях. Скрізь де не глянь протягнені шиї, вліплені погляди, припинені віддихи. Сальва показав ся на порозі. Коли духовник, поступаючи в задгузь, ішов перед ним, щоб закрити перед ним їльотину, він зупинив ся: він хотів побачити, пізнати її, заким наблизить ся до неї. Випростуваний, з голою шиєю він показав ся з довгообразим, постарілим лицем, котре поорали надто гіркі житєві пригоди, перемінив незвичайний блиск огнистих, задуманих очей. Вітхнене окрилювало його, він умирав у своїх мріях. Коли помічники наблизили ся, щоб піддержати його, він знов відсторонив їх. Дрібними кро-

ками він поступав наперед так швидко, так прямо, як тільки позволяв шнур, котрим були спутані його ноги.

Нараз Їйом почув очи Сальва звернені на себе. Наближаючи ся засуджений спостеріг, пізнав його, і коли проходив віддалений від него ледво на два метри, всьміхнувся слабо і впер в него свій погляд так глибоко, що Їйом на віки мусів чути його огонь. Яку остатню думку, який остатній заповіт він лишив йому до обдумання, може до виконання? Їйом почув у нутрі такій біль, що Пер боячи ся, щоб його брат не скрикнув против власної волі, поклав йому руку на рамя.

— Нехай жие анархія!

Сальва видав сей окрик, але його голос змінений, здушений згубив ся серед великої тиші. Кілька осіб в близу поблідли, далека юрба стояла мов мертва. Посеред широкого пустого місця заржав кінь під одним поліціантом.

А потім почалась обридлива товкїтня, сцена несказано брутальна і підла. Помічники кинули ся на Сальва, що зближав ся помалу з піднесеною головою. Два вхопили його за голову, та знайшовши тут тільки рідке волосе не могли зігнути його і мусїли всїм своїм тягаром налягти на його карк. Тимчасом два иньші вхопили його за ноги і з розмахом кинули його на дошку, що почала хитати ся і котити ся. Штовхаючи та копаючи вони всунули голову в отвір, і все те серед такого замішаня, з такою жорстокою дикїстю, що виглядала мов знївечене докучливого зьвіря, котрого треба було як найшвидше позбути ся. Ніж упав в низ з важким, глухим стуком. Два довгі потоки крови бризнули з перетятих артерий, ноги задригали судорожно. І більш нічого. Кат машинальним жестом потер собі руки, а один із помічників узяв відтятю, закровавлену голову до невеличкого коша, щоб покласти її до великого коша, до котрого одним розмахом дошки скинено вже тіло.

Ах, сей глухий стукїт, сей важкий удар ножа! Їйом почув, як він залунав далеко, по цілім кварталї нужди і праці, аж у нутро вбогих кліток, де тисячі робітників в отсїй самїй хвилї встають до тяжкої денної праці! Тут він набирає страшного значїня, сїє лютість против несправедливости, божевіле мучеництва, болючу надїю, що роз-

дига кров прискорить побіду видідичених. А Пер підчас тої підлої товкітні, підчас тої огидної різанини вбійчої машини почув, як більшає у него ледова дроз і йому нараз привиділо ся иньше тіло, гарної, молоденької блондинки, котрій відломок бомби розірвав живіт, котра лежала простерта там під склепінем брами коло палати Дювіяра. Кров текла з її ніжного тіла так само як ось тут бризкала з перетятої шії. Кров за кров, се немов вічно сплачуваний довг людського нещастя, і ніколи чоловік не може викупити ся від стражданя!...

А понад площею, понад юрбою стояла незаколочена велика тиша ясного неба. Як довго трівала ся погань? Може цілу вічність, в усякім разі дві або три мінути. Вкінці народ прокинув ся, стрепенув ся мов від сонної змори; у всіх трясли ся руки, у всіх були бліді лица, а в очах сьвітило ся співчуте, обриджене і перестрах.

З французького переклав *Іван Франко*.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

ПОВІСТЬ

Марк-Твайна.

—*—

XVIII.*)

Уешінгтон стрепенув ся легко на сю гадку; потому його лице приняло задумчивий вигляд і він потонув на хвилю в гадках. Трохи згодом спитав його Сельлерс, що меле ся в його духовім млинї.

— От що: чи нема в тебе якого тайного проекту, щоби до його здійсненя треба було підмоги від англійського банку? **)

Полковник зачудував ся чимало і сказав:

— Як то, Гевкінс, чи ви вмієте відчитувати гадки?

— Я? Ніколи і не снів про ніщо подібне.

— Ну, всеж таки цікаво, яким чином вам прийшло отсе до голови. Се будь-що-будь відчитанє гадок, а не що иньше, хоч у вас може і нема свідомости того. Бо справді я маю потайну думку, що вимагає підмоги англійського банку. Як ви се збагли? Яким чином? Отсе цікаво!

*) Див. IV, V, VI, VII, VIII і IX книжку.

**) Мова тут про звисний Bank of England, найбільшу і одну з найстарших фінансових інституцій на світі, zaloжену в 1694 р. в Лондонї.

— Ну, ніяким чином. Зовсім przypadково прийшло мені ось що до голови: Якої суми треба, щоби я був вдоволений або ви? На приклад, сто тисяч. А тимчасом ви надієте ся, що два або три ваші винайдена принесуть вам кілька біліонів грошей і ви на них числите. Коли-б ви бажали 10 мільонів доларів, я міг би се зрозуміти; се не переходить людських границь; однак біліони, біліони переходять їх рішуче. Під тим мусить крити ся якийсь конкретний плян.

Интерес і зачудуванє графа зростали з кожним словом, а коли Гевкінс скінчив, він сказав з сильним подивом:

— Ви се чудово виміркували, Уешінгтон, нема що казати. Се доказ того, що я називаю нечуваною бистротою ума. Ви попали в само ядро, само огнище, зїницю моїх помислів. Тепер я розкажу вам цілу справу і все вам стане ясне. Мені не треба пригадувати вам, щоби ви задержали се для себе, бо самі побачите, що поведженє проєкту залежить в значній мірі від того, аби до слушного часу держати його в тайні. Чи замітили ви, кілька тут лежить у мене книг і брошур, що відносять ся до Росії?

— А вже-ж, се замітив би, думаю, всякий — хіба що змисли в него отупіли.

— Ну, я займаю ся тою справою не від нині. Се нація велика і велична і варто здобути для неї волю. — Тут він замовк; аж потім додав зовсім природним тоном: — Коби в мене сі гроші, а я дам їй свободу.

— До чорта!

— Що-ж тут такого дивного?

— Але-ж мій любий! Коли маєш кинути кому під крісло слово, що готове висадити його під саму стелю, чому-ж не додаш якого виразу, сили, шуму, щоб його на те приготувати? Такі великанські речі не годить ся висказувати оттаким безбарвним способом. Се чоловіка вихиляє з рівноваги. Ну, кажн тепер далі. Я вже прочунав. Розкажи все до чиста. Я на се цікавий — і прихильний справі цілою душею.

— Тоді я перестудював річ і прийшов до висновку, що з огляду на гнет, якого там зазнають люде, методи російських патріотів хоч злі не є, всеж таки не найлучші, —

принайменше не найкоротші. Вони намагають ся зреволюціонізувати Росію з середини; ся дорога, як тобі відомо, повільна, стрічає вічно перепони, а до того прихильників наражує на небезпеченство. Знаєте, як Петро склав свою армію? Він не збирав її дома, під носом стрільців; ні, він розпочав далеко, потайки збирати один полк, другий, і на сій основі будував далі. Стрільці дізнали ся про все аж тоді, коли полк зріс в армію. Їх обскочили довкола і розігнали на чотири вітри.*) Як раз отся ідея зродила найбільший деспотизм, який сьвіт коли небудь бачив. Отся сама ідея може його і знищити. На се в мене є докази. Я задумую над переведенєм працювати здалека за приміром Петра.

— Се дуже цікаве. Що ви задумали починати?

— Купити Сибір і заснувати републіку.

— Отсе тобі — наче грім; а ви знову нічого не кажете! Купити?

— Еге-ж, скоро лиш роздобуду гроші. Мені байдуже, яка буде ціна, я купую. Хочу дати і можу дати. А тепер подумайте лиш — але я заложу ся, що вам про се і не снило ся. Що то за край, де на тисяч людей можна найти двацять п'ять разів більше мужества, відваги, правдивого героїства, самовідреченя і пожертвованя для високих і благородних ідеалів, почести для свободи, широкої осьвіти і дужих мозків, як на тисячку людности в якій небудь иньшій часті сьвіта?

— Сибір!

— А вже-ж!

— Правда, сьвята правда, однак мені се ніколи перед тим не прийшло на гадку.

— Про се нікому й не снить ся. Але се не змінє річи. В сих копальнях і в'язницях нагромаджено найдобрішшу, найблагороднішшу і найспосібнішшу громаду людей, яку лиш Господь в силі сотворити. Коли би проте довело ся тобі таку людність продати, чи ти звернув ся би з сям до деспота? Ні, деспотизмови такі люде непридатні; се

*) Петро В. по часті винищив їх, по троха вислав на Астрахань.

був би викинений гріш. Деспотизм послугуєть ся всюди лиш людською худобою. Але возьмім, на приклад, що ти схотів би заснувати републіку.

— Ну, я розумію. Се був би материял як раз.

— І я так думаю. В Сибірі находить ся самий найліпший і найдобрійший материял з цілої землі на републіку і то прибуває його і прибуває без настанку, не знаєте? І рекрутуєть ся він що дня, що неділі, що місяця найлучше може придуманим способом, який коли nebude винайдено. По мисли сеї системи цілі сотки мільонів російської людности стоять під безнастанним доглядом мірядів учених спеціялістів, шпіонів, вибраних особою самого царя. І де лиш попадеть ся їм в руки чоловік, жінка або дитина, що має трохи розуму чи осьвіти, чи характеру, посплають на Сибір. Се річ чудова, варта подиву. І система отся така бистра і добра, що всю інтелігенцію і осьвіту удержує на уровени царського ума.

— Се закравує на пересаду.

— Принайменше вони самі так кажуть. Все-ж таки я в се не вірю. Мені бачить ся, що годі весь нарід так чорнити. Та вже-ж матерпялу на републіку, лучшого як на Сибірі, не найдеш. — Він замовк, а його груди стали важко віддихати, а очи сьвітити під впливом сильного зворушеая. Потім слова почали плисти йому з уст зі щораз більшим огнем і силою і він аж замовк, щоби почути себе свобіднійшим. — З хвилику заснованя републіки, сьвітла течія волі, інтелігенції, справедливости і людяности, що розпливає ся звідти, розілле ся, запалає, зверне на себе очи цілого зачудуваного сьвіта ніби на яке чудо-сонце. Незчисленна товпа російських невільників підійметь ся і рушить на захід. З лицями, що сіяти-муть від того великого сьвітла, а за ними далеко побачите — що побачите? — пустий трон серед пустого краю. Се можна зробити і так мені Боже допоможи, я се зроблю.

Він стояв і виглядав так, якби відійшов за одушевленем від земської сьвідомости. Потім повернула сьвідомість, він стрепенув ся легко і сказав з великою повагою:

— Мені треба просити у вас прощення, майоре Гевкіне. Я ще ніколи не уживав таких висловів і маю надію, що ви мені їх простите.

Гевкіне пристав радо.

— Бачите, Уешінгтон, я від таких хиб вже з природи річи свобідний. Вони виступають лише в людей м'яких і вражливих. Все-ж таки в с'ім випадку так склали ся обставини, що я демократ з роду і пересьвідчення, а аристократ з дідицтва і уподобаня — —

Граф замовк нагло, члени в него задеревіли і він став глядіти німо крізь незаслонене вікно. Потім витягнув руку і шепнув пристрасно одно слово:

— Диви!

— Що таке, полковнику?

— Воно!

— Але де-ж там?

— Як мене тут живим бачиш, так воно. Стій, ані вусом не моргай. Хочу ужити впливу цілої моєї сили. Коли підійшло вже так близько, я приваблю його і до хати. Побачиш.

Він виробляв руками в повітрі всілякі рухи.

— Диви! Ось там. Я довів його до того, що усьміхнуло ся. Бачиш?

Се була щира правда. Трасі, вийшовши по обіді на прохід, подибав неждано свої родинні відзнаки на отс'ім обдертім домі. Що усьміхнув ся, бачучи ті гербові відзнаки, нічого дивного. З них сьміяли ся і суцідні коти.

— Диви, Гевкіне, диви! Я стягаю його до середини.

— Справді стягаєте, Россмор. Коли-б у мене і були сумніви про матеріялізацію, вони тепер розвіялись і то розвіяли ся щасливо. О, що за щасливий день!

Трасі перейшов дорогу, щоби прочитати вивіску. Коли був ще в половині дороги, сказав до себе: — Се очевидно мешкане американського претендента.

— Іде, іде просто. Я вимкну ся і зажену його до середини. Ходи зо мною!

Сельлерс, блідий і сильно зворушений відчинив двері і подибав ся око в око з Трасі. Старець не зараз міг

добути з себе голос. Врешті простогнав з трудом поздоровленє, що не держало ся купи і додав:

— Прошу, прошу просто до середини, добродію — ег — гм —

— Трасі — Говард Трасі.

— Трасі, дякую — прошу ближше, ми вас дожидали.

Трасі увійшов зачудуваний чимало і сказав:

— Дожидали? Се буде, на мою думку, якась помилка.

— О, будьте певні, що ні, — сказав Сельлерс, котрий замітив, що ввійшов і Гевкінс, і моргнув на него оком, щоби звернути його увагу на драматичний ефект замітки, яку задумав отсе зробити. Потому сказав поволи і притиском:

— Ви знаєте — хто я.

На превелике диво обох змовлених замітка не викликала ніякого драматичного ефекту, бо чужинець відповів зовсім невинним і спокійним тоном:

— Простіть, що не знаю, хто ви. Я лиш догадуюсь — не без підстави може — що ви той джентельмен, що його титул стоїть на вивісці.

— Правда, правда; прошу сідати, прошу сідати. — Граф був зворушений, голова в него крутила ся. Тоді замітив він Гевкінса, що стояв на боці і глядів без думки на се, що в його очах було упирем помершого, і до голови прийшла йому нова гадка. Він сказав нараз до Трасі:

— Вибачте з ласки своєї, любий пане. Я зовсім забуваю про належну гостям і чужинцям чемність. Позвольте представити собі мого приятеля, генерала Гевкінса, нашого нового сенатора з послідного і найбільшого здобутку в ряді суверенних держав, Чірокі Стріп — (до себе: Се ім'я його прибе!), однак воно не прибило його і полковник прикро розчарований і зачудуваний починав представлене на ново: — Сенатор Гевкінс, д. Говард Трасі з — гм —

— Англії.

— З Англії! Адже-ж се немож —

— З Англії, так, родом з Англії.

— Просто звідти?

— Простісінько.

Пелковник сказав до себе: — Сей упир бреше, як з книжки. Такого і в огни не перекуєш. Я засьпіваю йому потім на иньшу нуту, він буде мати нагоду показати, що знає. Потім з глибокою іронією:

— Ви звідуете наш край певно для розривки і забави? Думаю, що подорож по величних просторах далекого Заходу —

— Я не був на Заході; можете бути певні, що я для самої розривки не їздив. Хліба шукав — от що! — артист потребує роботи, не забави.

— Артист, — сказав Гевкінс сам до себе, маючи на думці зрабований банк. — Отсе як раз добра назва.

— Ви артист? — сказав полковник, а сам подумав: — Аж тепер маю його в руках.

— В скромнім розуміню, так.

— Якого фаху? — казав далі хитрий ветеран.

— В олійнім малярстві.

— Маю його! — сказав до себе Сельєрс, почім додав голосно: — Отсе дуже щасливо склало ся. Деякі з моїх мальовил вимагають відновленя. Чи не зволили-б ви підняти ся того?

— Дуже радо. Лиш покажіть, котрі.

Ані не викручує ся, ані не виширає ся, ані не покоїть ся навіть в таких крутих допитах. Полковник остовпів з дива. Він підвів Трасі до мальовила знищеного тому, що попередний властитель уживав його замість підставки на ліхтар, і сказав вказуючи значучим рухом на образ:

— Отсей del Sarto — —

— Се мав би бути del Sarto?

Полковник глянув з глибоким докором на Трасі, потім звернув знову очи на образ і сказав буцім-то не замічаючи, що той йому перебив:

— Отсей del Sarto, то може один одинокий оригінальний твір того знаменитого майстра в нашім краю. Робота, як самі бачите, така ніжна, що небезпечно було би — гм — не зволили-б ви дати мені маленьку пробу того, що умієте, заки —

— Дуже радо, дуже радо. — Принесено останні фарби з побуту мрс. Сельлі в інституті, Трасі сказав, що силь-

нійший в олійнім мальовилі, однак попрубує і отсими фарбами. Його полишено самого і він розпочав роботу. Все-ж таки довкола него було надто богато цікавих річий і він встав, походжаючи збентежений і зачудований.

XIX.

За той час граф і Гевкінс вели запутану і неспокійну розмову.

— Мене гризе загадка, звідки взяла ся у него друга рука?

— А вже-ж; се не дає і мені спокою. І ще одна справа непокоїть мене — явище походить з Англії. Що ви на се, полковнику?

— Слово чести, що сам не знаю. Дійсно, не знаю. Тут можна здуріти; то щось страшного.

— Як думаєте, а може ми прикликали иньшого?

— Иньшого? А звідки-ж у него сей одяг?

— Одяг той самий; про те нема що балакати. Що-ж нам робити? Нагороду дістати мабуть не можемо. Її визначено за однорукого Американця і се дворукий Англієць.

— Ну, то все одно. Менше не є, як жадають. А є більше і так може — одначе замітив, що се слабій доказ і замовк. Оба приятелі сиділи якийсь час мовчки, роздумючи про свої клопоти. Врешті лице графа роз'яснила натхнена гадка і він сказав з притиском:

— Гевкінс, материялізація — то наука більша і благороднійша, як ми собі уявляли. Нам і не снило ся, яку чудову і величну річ удало ся нам зробити. Тепер ціла тайна ясна для мене, як день. Кождий чоловік складаєть ся з атомів і частин, що дорогою спадщини переходять на него віками від предків. Отже ся материялізація не повна. Ми довели її що найбільше до початку сего столітя.

— Як ви се розумієте? — скрикнув Гевкінс, котрого під впливом грізних слів і тону старого зняв неописаний страх.

— Ось як розумію. Ми зматериялізували предка того розбшакки.

— О, не кажіть далі, не кажіть, цитьте! Се страшно!

— Але правдиво, Гевківс. Я зрозумів уже се. Розважте лиш події. По перше: явище родом з Англії; по друге: говорить граматично; по третє: є артистом; по четверте: рушаєть ся і поводить ся як джентельмен. І де-ж тут ваш пастух від коров? Скажіть самі!

— Росмор, се щось страшного; аж лячно подумати!

— З того розбишаки віджив лиш одяг — нічоґісінько більше, лиш одяг.

— Полковнику, чи думаєте справді — —

Полковник ударив з енфазою п'ястуком у стіл і сказав:

— Моя думка така: матеріялізація була передвчасна. Розбишака утік нам з рук. А се лиш проклятуций пращур.

— Яке-ж то гірке розчарованє, яке гірке!

— Я знаю, знаю се, сенаторе. Нікого не може се вразити глубше, як мене. Все-ж таки треба з тим згодити ся — сумліне так велить. Грошей мені треба, але Богу одному відомо, чи яка біда або нужда може приневолити мене до того, аби з моєї причини терпів предок за провину, котрої допустив ся потомок того предка.

— Але-ж полковнику! — благав Гевкінс, — заждіть і послушайте. Не спішіть ся! Невже-ж вам невідомо, що се одинокий спосіб роздобути гроші, а крім того саме сьвяте письмо каже, що за гріхи і злочинства предків мають терпіти всі потомки аж до четвертого покоління, хоч не мали з тим ніякого діла. Отже треба лише се правило відвернути, щоби мало силу і на відворот.

Полковника вразила неохитна льоґіка отсеґо доказу. Він походжав сюди і туди і роздумував над сим глубоко. Врешті відозвав ся:

— Се правда, дійсна правда. І так, хоч серце крає ся, що сей нещасний старець буде терпіти за се, чого і пальцем не доторкнув ся, але, коли обовязок так велить, я готов віддати його в руки справедливости.

— Я готов теж, — сказав Гевкінс підбадьорений і урадуваний. — Я готов віддати його властям, хоч би в нім було і тисяч предків, зібраних в одну особу.

— Господи, будь милостив моїй душі грішній! — сказав Сельєрс, зітхнувши глубоко. — Се як раз так і є.

На него склали ся всі предки, яких лише мав коли небудь. Є в нім атоми сьвящеників, жовнярів, хрестоносців, поетів, солодких і гарних жінок, — всі роди і верстви людей, що ходили на сій землі в давні-предавні часи і від віків померли. І тепер то за нашою справою треба їм було покинути сьвяті місця вічного спочинку, щоби відповідати за рабунок невеличкого банку в Чірокі-Стріп. Се кривда до неба вопіюча.

— Гей, не говоріть таке, полковнику. Се відбирає мені до решти відвату і мені стає соромно, що я приложив — —

— Цять! Я вже його маю!

— Є ратунок, є рада? Кажі живо, я сам не знаю, де стою.

— Річ зовсім проста. Дитина була би на се прийшла. Він сам зовсім в порядку; як дотепер справа стоїть, йому не бракує нічогоїсьнько. Мені вдало ся довести його матеріалізацію до початку сего століття, так чого-ж мені далі ждати? Я зматеріалізую його до нинішнього дня.

— Земле сьвята!*) І я про се не подумав, — сказав Гевкінс, в котрого знову вступила відрада. — Адже-ж нічого більше не треба! Що за голова у вас! А позбудеть ся він і злишної руки?

— Певно.

— І втратить англійську вимову?

— І пізнати буде годі! Буде говорити мовою Чірокі-Стріп і иньшими простацькими діалектами.

— Полковнику, а може і він признасть ся?

— Признасть ся? Як то? Лиш до сего розбою?

— Лишень? А вже-ж. Але чому лишень?

Полковник сказав поважно: — Гевкінс, він буде зовсім у моїй власті. Я приневолю його признати ся до всіх злочинів, яких лиш допустив ся. В него мусять бути їх на сумліню тисячі. Чи ти мене розумієш?

— Ну, не зовсім.

— Нагороди посиплять ся одна за другою.

*) Оклик уживаний матрозами.

— Чудова гадка! Я ще не бачив голови, котра би так ясно здавала собі справу з всіх другорядних наслідків основної ідеї.

— Се дрібниця. Воно приходить мені до голови само з себе. Скоро він лиш упорає ся з одною вязницею, перейде до другої і так далі, а нам остає ся лише загортати нагороди одну по другій. Се певне жерело доходу до кінця життя, Гевкінс! А до того найлучше з усіх, бо його не знищиш.

— Ніби воно так, справді так виглядає. Дійсне, так.

— Виглядає лише? А се чому? Годі, думаю, заперечити, що в мене є доволі широкий і всесторонній досвід у справах фінансових, а я не надумуючи ся скажу, що се уважаю найвартнішим здобутком, який коли небудь доводило ся мені мати в руках.

— Справді так думаєте?

— А вже-ж, думаю так.

— Гей, полковнику, коли-б не важке ярмо і безнастанна журба з причини нужди! Коли-б нам зараз прийти до грошей! Не кажу вже, щоби замінити на гроші все, але хоч частину. Адже-ж знаєте — —

— Бачите, як ви дрожите зі зворушення. Се походить з недостачі досьвіду. Мій любий, коли би ви були мали до діла з такими поважними справами, як я, ви були-б инакші. Гляньте на мене! Чи зїниці в мене рзширені? Чи тремчу хоч трохи? Посмотріть живчика — чик, чик, чик, немов би я спав спокійно. І що-ж тепер снуєть ся крізь мій спокійний, студений ум? Цілий ряд чисел, від котрих фінансовому новикови завернулась би голова від самого погляду. А тимчасом лише зимна розвага і безсторонний погляд дозволяє чоловікови зрозуміти справу як слід і ратує його від нехибної помилки новика, що ви про неї саме згадували, се-б-то від поспіху з заміною на гроші. Послухайте мене. Ваша рада: замінити частину як стій на готівку. Згадайте-ж, яка моя думка?

— Годі збагнути. Яка-ж?

— Зложити його яко зелізний капітал очевидно.

— Га, про се я був би ніколи не подумав.

— Бо ви не фінансіст. Скажім, що він допустив ся тисяча злочинів. Певно, що се скромна цифра, бо будь він і не зовсім зматеріялізований, все-ж таки має їх на сумліню з мільон. Одначе для повного безпеченства приймім тисяч. Пять тисяч нагороди, помножених тисячкою, дає нам певного основною капіталу кілько? Пять мільонів доларів.

— Чекайте, нехай прийду до себе!

— І то майно вічне, що дає доходи без кінця і міри. Майно, що готове сповняти щораз то нові злочинства і брати нагороди.

— Ви мене зовсім заголомшили. Мені голова крутить ся.

— Нехай там крутить ся, нічого не шкодить. Тепер ся справа полагоджена — лишім її в спокою. В своїм часі придбаю спільників і випущу папери. Здайте все на мої руки. Ви не сумніваєте ся відай про се, що я здужаю видобути з того, що лише можна.

— Певно, що ні. Се можу посьвідчити по правді.

— Отже все в порядку. Ся справа полагоджена. На все прийде своя черга. Ми старі підприємці робимо після плану і системи; у нас в діловодстві ніяке безголове неможливе. Що йде з черги? Доповнене матеріалізації, доведеноє її до нинішного дня. Зараз возьму ся до того. Думаю —

— Погляньте-но Россмор. Ви його не замкнули, а він як два а два — чотири, зовсім певно утік.

— Заспокійте ся. Не журіть ся тим ні трохи.

— А для чого-ж не мав би втічи?

— Нехай втікає, коли хоче. І що з того?

— Ну, на мою думку се було-б немале нещастє.

— Але-ж мій любий, коли він раз в мої руки дістав ся, так не вимкнеть ся з них на віки. Може іти і вертати свобідно. Сама сила моєї волі заведе його, куди захочу.

— Ну, такі слова справді приємно почути, — правду вам кажу.

— Я дам йому малювати, що лиш захоче, і буду наспів з родиною дозирати його і догоджувати йому що сили. Нема найменшої причини обмежати його свободи. Маю надію намовити його, щоби заховував ся зовсім спокійно,

хоч і так впрочім спинена у своїм розвою матеріалізація з природи річи мусить бути слабша, лагідніша і не така основна, а — гм — ну, а приміром я рад би знати, звідки він походить?

— Як то? Як ви се розумієте?

Граф значучим і допитливим рухом вказав на небо. Гевкіне зірвав ся; потім запав у глибоку задуму, врешті похитав журливо головою і вказав на землю.

— Що наводить вас на отсю думку, Уешінгтон?

— Га, ледви чи вгадав я; все-ж таки і вам не трудно замітити, що він не дуже жалує за останнім місцем побуту.

— Отсе не зла гадка. Розумно обміркована. Ми віддали отсій появі прислугу. Одначе маю надію розвідати про се осторожно і дізнати ся, чи наші здогади справедливі.

— Як довго потреває се, щоби його викінчити і спровадити до нинішного дня, полковнику?

— Я сам рад би знати, коли-ж годі. Мене просто збила з пантелюку отся нова обставина — отся несподівана потреба замінити якусь особу поступенно з предка в її остаточного нащадка. Все-ж таки я дам йому якось раду.

— Росмор!

— Я тут, моя люба. Ми в лябораторії. Ходи, тут є і Гевкіне. Не забудь, Гевкіне, що він для цілої родини здорова, жива людина. Ось вона.

— Сидіть, сидіть, я не входжу. Я лиш хотіла спитати, хто се там на долинї малює?

— Той? Ага, се молодий артист. Молодий Англієць, зветь ся Трасі. Дуже талановитий, улюблений ученик Ганса Хрістієна Ендерсена чи котрогось вньшого зі старих майстрів — Ендерсена мабуть, я майже певний того. Він має відновити деякі з наших старих італіянських архитворів. Чи ти говорила з ним?

— Ні, лише слівце. Я надійшла там просто на него, не сподіваючи ся, що там є хто небудь. Випадало угостити його чим небудь; я подала йому дещо перекусити (Сельлерс моргнув крадькома і значучо на Гевкіне), але він подякував, каже, що не голоден. (Знов саркастичне

моргане). Отже я принесла йому кілька яблук і він з'їв пару.

— Що? — І полковник підскочив нараз на кріслі, а потім сів назад, скрикнувши з дива.

Леді Россмор остовпіла з зачудування. Потім глянула на непритомного делегата з Чірокі-Стріп, далі на свого мужа, а потім знов на гостя. Врешті сказала:

— Що з вами, Мельберрі?

Той не відповів зараз. Він стояв відвернений плечима і похиливши ся над кріслом, водив по ній злегка рукою. Потім одначе відповів:

— Ні, нічого, се був штифт.

Жінка гляділа на него хвилю недовірливо, а потім сказала майже з глумом:

— І тільки галасу о штифт! Добре ще, що не гонталь. Ти був би підскочив під хмари. Як можна так мої нерви дразнити?!

І вийшла, обернувши ся на запятку.

Скоро лиш вона вийшла, полковник обізвав ся нишком:

— Ходи, поглянемо на власні очі. Тут зайшла певне помилка.

Вони зійшли на долину і поглянули крізь шпару в дверях. Сельєрс прошепотів в розпуці:

— Їсть! Який се огидний вид! Гевкінс, се річ страшенна! Возьми мене, бо ледви стою.

І поплентались оба до лябораторії.

(Далі буде).

З англійського переклав *Іван Петрушевич*.

З *Надсона.*

У сні мені марилося небо,
все в зорях яскравих кругом,
і журно похилені верби
над ясно блакитним ставком.

Будинок твій білий в гайочку
у кетягах рясних бузка...
В вікні твоя постать біліла
хороша, сумна та струнка.

Ти плакала, — ясні перлини
бреніли на ясних очах,
і плакали пишві троянди
й ридав соловейко в кущах.

І з кожною тою слезюю
край ніг твоїх в темнім гаю
світляк самоцьвітом займав ся
і небо ронило зорю.

Людмила Старицька.

ВЕЛИКІ РОКОВИНИ.

ПРО ЛЬОГ,

говорений перед ювілейною виставою „Наталки Полтавки“ в пам'ять столітніх відродин українсько-руської народности.

(Сцена зовсім темна, далеко видно зарево великої пожежі, на переді сцени на право могила).

Козак-невмирака

(старезний дід, з бандурою, сидить на могилі. Зразу в темноті тільки слабо рисує ся його сілуєт, він вдивляє ся в пожежу і деклямує глухо, іронічно :)

Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак!
На лихо вдав ся він проворний,
Завзятійший од всіх бурлак.
Та Греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він взявши торбу, тягу дав.
Набравши деяких Троянців,
Осмалених як гиря лаянців,
Пятами з Трої наживав.

(Він устає, випростовує ся, бандура бреньчить).

Вона горить! Та Троя-Україна
Палає, гине, з серця точить кров.
Здасть ся, вже остатня їй година,
Здасть ся, хитрий ворог поборов

Усе! Здаєть ся, вся лягла дружина,
 Всі мури впали, навіть той покров
 Остатній, що ним укривають трупи,
 І той загарбали хижацькі купи!

Ні, не досить! І в нашому нутрі
 Пройшов пожар, сумує попелище!
 Ми хробачливі в самому ядрі,
 В душі погасло вічнеє огнище
 Живої віри! На страшнім кострі
 Згоріла сила! Нижче, нижче, нижче
 Схиляють ся колісь так горді чола!
 О мамо! Бідна ти, бездітна й гола!

Ми всі такі! Що в иньших ганьби знак,
 Се ми приймаємо як хліб насущний!
 У иньших ренеґат — у нас добряк;
 У иньших підлий — в нас старшім послушний;
 У иньших скажуть просто, ясно так:
 Безхарактерний, — в нас лиш: простодушний.
 Не стало встиду в нас! Ми в супокою
 Упідлимось, ще й горді підлотою.

*(Далекій грім, пожежа зближає ся, на сцені робить ся
 виднійше. Козак показуючи на захід).*

О, так! Он там він, той козак моторний,
 Що вирвав ся з пожежі рідних хат;
 Не заперечу, вдає ся він проворний!
 Нехай тут гине, пропадає брат!
 Нехай тут матір шарпа ворон чорний,
 Нехай борців шматує й ріже кат!
 Він рад, що вратував свої Пенати,
 Тікає иньшої шукати хати.

Пятами накивав від тебе, нене!
 Лишив тебе у ранах, у крови!
 Із грудн вирвав серце насталене,
 А вткнув якесь собаче — і живи!
 І крикнув грімко: „Хлопці, гей до мене!
 Не буде тут роси вже ні трави!

Пропала мати, ми ще сеї ночі
Кидаймо трупа! Гейже, в сьвіт за очі!

„Там жде нас краща доля, там печені
Самі нам голубці влетять у рот!
Хто хоче розкошів — жий в Карфагені;
Хто хоче вивиснить ся над народ,
І слави й блиску й злота повні жмені, —
За мною в Рим! Там храм наш, там кивот!
Що нам ті згарища! Забудьмо Трою!
Власть - Рим і розкіш - Карфаген горою!“

І рушили — народам на наругу!
Пішли нової матери шукать.
В серцях згасили навіть тую тугу,
Що тягне пса у рідній буді спать.
Де йдеш, Енею? Пугу! Пугу! Пугу!
Не чують! Дармо кликать і гукать!
Ідїть! Несїть народам всім для виду
Жебрацьку торбу і лице без встиду!

*(Тимчасом розвиднюєть ся троха, видно попалені села,
поле вкрите трупом)*

Ох, не сходи ти сонце на Вкраїні!
Злякаєш ся тих згарищ і руїн!
Осліпнїть очі тут же, в сїй годині,
Щоб той страшенний образ наче шпін
Не вбив ся в серце і не пік від нині
Страшнїйше пекла! Що се? Чути дзвін!
Се ангел дзвонить по мертвим народї.
Бо щоб живий хтось був?... Подумать годї!

(Чути далекий голос дзвона)

Так, ангел дзвонить! Молотом з алмазу
Він бє о хрусталевиї неба звід.
Ох! Заболїли страшно тут відразу
Всі давні рани! Сей кровавий слїд —
Се Берестечко! Тут у кости казу
З Чуднова взяв. Сей струц, від сотні лїт
Незгоєний — Андрусівська умова!
А тут — Полтава і смага Петрова.

(Голос дзвона міцніє і мішає ся з гуркотом грому — темніє на ново. Козак паде на коліна на могилі).

О Боже! чи-ж конаець моєї муки?
 Вкраїна вмерла — дай мені спочить!
 Дай ті катовані від давна руки
 Хоч у могилі без кайдан зложить!
 Змажи нас з пам'яті людей, щоб внуки
 Не знали, як ми мусіли скінчить.
 Ти сам, Св'ятий, забудь про нас в сій хвили,
 З землею наші порівняй могили!

(Удар грому. Козак западає ся в землю. Ще хвилю гуркоче грім, потім звільна прояснює ся, на сході займає ся велике рожсве зарево — сходить сонце. Сцена представляє той самий краєвид, тільки з зеленими садами, чепурними хатками, на право, далеко, вежі міста з золоченими банями, довкола могили роскішні кущі, калина, черемха в цвітї).

Козак-невмирака

(той самий, але відмолоднілий, з бандурою, виходить ізза могили. Іде зразу понурий, у задумі, та звільна його рухи роблять ся енергічні, голос міцніє).

Здорово проспав ся, бачу,
 По козацьки, сотню літ.
 Ну, та виграю чи втрачу,
 А погляну ще на сьвіт,
 На ту рідну Україну,
 Що колись як рай цвила,
 Що мені над все на сьвіті
 Наймилійшою була.
 Хто то в ній тепер панує?
 Хто то в ній тепер живе?
 Як говорить, як сьпіває
 Поколіне те нове?
 Боже, серце жах стискає:
 Адже-ж певно нині в ній
 Вже ніхто не зна, не тямить
 Нашу мову і пісні!
 Десь Калмики та Кіргізи
 Топчуть степ, де ми лягли;
 Чудь, Мордва, Чухна та Фіни
 Наші села заняли.

Боже, по що з вікового
 Сну мені велів ти встать?
 Чи щоби з розбитим серцем
 Я в могилу ляг назад?

*(Поступає наперед. За сценою чути хорову пісню — зразу рі-
 nissimo, потім чим раз сильнійше, та все таки притишено,
 мов з віддаленя:)*

Ой гук мати, гук,
 Де козаки йдуть!
 Та щасливая тая доріженька,
 Та де вони йдуть.

А де вони йдуть,
 Там дуги гудуть,
 А перед себе та вражих Ляшеньків
 Облавою пруть.

Козак

(з виразом найвищої радості)

Боже! Наше рідне слово!
 Наша пісня ще живе!
 І про нас ще памятає
 Покоління те нове!
 Ще сьпіває про козацтво,
 Про його кровавий бій!
 Ах, значить, ще не в могилі
 Той народ коханий мій!

(Озираєть ся по сцені)

Ах, значить, оті цьвітучі
 Села, ниви і садки,
 Се українські оселі,
 Се України вінки!
 А оті могили-гори,
 Де борці старії сплять,
 Уквітчали любі руки
 Знать українських дівчат!
 Ще Українець збирає
 Із сих нив для себе хліб,

І не топче чужениця
Нашу славу і наш гріб!

(Поступає ще далі наперед і озиряє публіку)

Ах, а тут! Предивне диво!
Тайна поміж тайн страшних!
Сеж Енеєві потомки!
Та що стало нині з них?
Ті, що перед сто літами,
Як згорів наш рідний дім,
Накивають йому пятами
Не задумались зовсім, —
Ті під материні крила
Знов згорнули ся в любові,
І бажають в рідній хаті
Рай зготовити собі.
І дивіть, горять їх очи
Тим самим огнем сьвятим,
Як горіли тої ночі,
Коли друг мій, побратим,
Коли славний, безталанний,
Щирий батько наш Богдан
У важкій годині скликав
Запорожців на майдан.
Тямлю ніч сю як сьогодні!
В коло нас реве Дніпро
І клекоче Ненаситець,
Камяне гризе ребро.
А в степу напроти Січи
Се не хижа сова
А кодацька ляцька кріпость
Свої кіхті вибува.
У Богдана сльози в оці,
Та огонь в душі, в словах.
„Згинем, братя, або в гору
Піднесем свободи стяг!
Згинуть, нам одна дорога,
Чи в кайданах, чи в війні;
Хто ненавидить кайдани,
Тому війни не страшні!

Чи послабли ваші сили?
 Потупили ся шаблі?
 Чи в серцях ви погасили
 Дух лицарський взагалі?“
 І гучнійше хвиль Дніпрових
 Крик козацтва заревів:
 „Або ляжем головами,
 Або вибем ворогів!“
 В жовтім сьвітлі смолоскипів,
 Що горіли серед нас,
 У очах козацьких блисло
 Десять тисяч іскор враз.
 Гей, тих десять тисяч іскор,
 То був, братя, той підпал,
 Що підняв страшну пожежу
 Аж по Буга й Сяну вал.
 Гей, тих десять тисяч іскор,
 То був, братя, той розмах,
 Що історію України
 Повернув на иньший шлях.
 Бачу, бачу тії іскри!...
 Мовиш: мало їх? Невже-ж?
 Що? На трийцять мільонів
 Десять тисяч не знайдеш?
 Мовиш: де нам взять Богдана?
 Тільки ті придатний будь
 На сьвяте, велике діло!
 Загартуй думки і груди!
 До високого літаня
 Ненастанно пробуї крил,
 А Богдан прийде як сума
 Ваших змагань, ваших сил.
 До великого моменту
 Будь готовим кожний з вас, —
 Кожний може стать Богданом,
 Як настане слухний час.
 Мовиш: нині иньщі війни.
 Ну, то иньшу зброю куй,
 Ум остри, насталюй волю,

Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш бори ся, не мири ся,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не кори ся,
Хоч пропадь, але не зрадь!
Кождий думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мушиш дати ти одвіт.
Кождий думай: тут, в тім місці,
Де стою я у огни,
Важить ся тепер вся доля
Величезної війни.
Як подам ся, не достою,
Захитаю ся мов тїнь, —
Пропаде кровава праця
Многих, многих поколінь.
У таких думках держи ся
І дітей своїх ховай!
Коб лиш чистая пшениця, —
Буде паска й коровай.
Чи побіди довго ждати?
Ждати — довго! То й не жди-ж!
Нині вчи ся побіджати,
Завтра певно побідиш.
Таж не даром цвѣт розцвив ся!
Чейже буде з цвѣту плід.
Таж не даром пробудив ся
Український жвавий рід.
Таж не даром іскри грають
У очах тих молодих!
Чей нові мечі засяють
У правицях у твердих.
Довго нас недоля жерла,
Доси нас наруга жре;
Та ми крикнім: Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмере!

Іван Франко.

Шевченко про Котляревського.

(Виривки з повісти Шевченка: „Близнюки“).

В російській повісти Шевченка „Близнюки“ читаємо дещо про Котляревського. Не багато тут тих споминів про Котляревського, але вони інтересні для характеристики його, як чоловіка, і тому під теперішню пору ювілею Котляревського годить ся їх пригадати. Особливо важні вони тим, що сеж ніхто иньший, тільки сам Шевченко описує свого попередника, поет пише про поета, котрого так високо цїнив, котрого по смерти звеличав у знаній поемі „На вічну память Котляревському“. Шевченко бував у тих сторонах, де жив Котляревський, і як майже всі свої повісти, так і „Близнюків“ написав з живого життя; отже і спомини про Котляревського в сій повісти не придумані, тільки основані на правді.

Тарас Шевченко оповідає тут про життя двох близнюків, Саватія і Зосима, котрих хуторянин, сотник Никифор Федорович Сокира і його жінка Параска Тарасівна прийняли за рідних, бо своїх дітей у них не було. Хлопці підросли і батьки прийняли до них учителя, дячка Степана Мартиновича Левицького, чоловіка на погляд сьмішного і брусоватого, але з дуже добрим серцем і доволі освіченого. Левицький привчив хлопців і прийшла пора дати їх до середних шкіл у Полтаві. Один з них, Ватя (Саватий) мав піти в гімназію, а другий, Зося (Зосим), в кадетський корпус. Так от з ними і вибрали ся Сокири в дорогу до Полтави.

Тимчасом, як ті їхали в Полтаву, добрий учитель Степан Мартинович, без відома їх, сам вибрав ся пішки в Полтаву і иньшими дорогами зайшов туди скорше, ніж ті приїхали. „За той час — оповідає Шевченко, котрому тут уже даємо слово, — наш дячок педагоґа полагодив усі критичні орудки в хосен своїх вихованців, сам того не підозріваючи.

В самий день свого приходу в Полтаву він удав ся в гімназію; до кадетського корпусу він бояв ся підійти близько, бо каже: „все Москалі, може ще й застрілять“. Довідавшись від швейцара, де живе їх головний начальник (швейцар показав йому маленький домок на горі против собора; там, каже, живе наш начальник), Степан Мартинович сказав: „спасибі за науку“ і пішов до показаного домику. У воріт стрітив його високий худий дідусь в білім полотнянім халаті і в соломянім простім селянським капелюсі і спитав його:

— Кого ви шукаєте?

— Я шукаю попечителя.

— На що вам його?

— Я хочу його просить, що як буде Саватий Сокира здавати екзамен в гімназії, то щоби попечитель поміг йому.

— А Саватий Сокира хіба рідня вам? — спитав дідусь, усміхаючись.

— Не рідня, а тільки мій ученик. Я ддятого і в Полтаву прийшов із П—ва, щоби помогти йому здати екзамен.

Така запопадливість про свого ученика подобала ся авторови перелицьованої „Енеїди“, бо сеж і був не хто иньший, тільки сам Іван Петрович Котляревський. Йому, що любив все благородне, яким би способом воно і не виявлялось, авторови знаменитої пародії дуже подобав ся мій добрий дпвак. Він попросив Степана Мартиновича до себе в хату і, щоб не показати йому, що він сам є попечитель, завів його в кухню і посадив на лаву, а на другий кінець стола саж сів і мовчки любував ся профілем Степана Мартиновича. А Степан Мартинович читав тимчасом напись, вирізану церковними буквами на сволоді: „домъ сей сооруженъ рабомъ Божіимъ Н. року Божого 1710“. Іван Петрович казав своїй старій і одинокій наймищці

подавати обід тут же в кухні. Обід був поданий. Він попросив Степана Мартиновича поділити ся з ним убогим обідом, на що той і згодив ся без церемонії, тим радше, що після решетилівських бубликів від вчорашнього дня не їв нічого.

Попоївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович сказав: „хороший борщик“.

— Насип, Гапко, ще борщу! — сказав Іван Петрович, і Гапка насипала.

Степан Мартинович став знову їсти борщ і по довгій мовчанці промовив:

— Я хочу ще просити попечителя і за мого другого ученика, також Сокиру, тільки Зосима.

— Просіть і дасть ся вам, — відповів Іван Петрович.

— Зосим Сокира буде здавати екзамен в кадетський корпус, то чи не допоможе він йому бідному?

— Я добре знаю, що допоможе.

— Так попросіть його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Се діло таке, що зробити можна, а він хоч не дуже мудрий, та дуже не лукавий.

За той час Степан Мартинович вивязував із кратчатої хустки гроші, вибрав з дрібних гривеника і всунув в руку Іванови Петровичеві, кажучи шепотом: „здасть ся на бублики“.

— Ні, спасибі вам, не турбуйтеся! — сказав попечитель.

Степан Мартинович бачив, що його гривеника не хотять, і завязав його знову в хустку, повторив ще два рази свою просьбу, і діставши в десятій раз запевнене сповнення її, взяв свою палицю і капелюх, попрощав ся з Іваном Петровичем і з Гапкою і вийшов з хати. Іван Петрович, провожаючи його, сказав:

— Чи не доведеть ся ще раз бути в наших місцях, то не цурайте ся нас.

— Добре, спасибі вам! — сказав Степан Мартинович і пішов майданом до дому Лукіяновича, щоби звідси дещо подивити ся на монастир та, помолившись Богу, в дорогу! — —

Примістивши діти в школах, аж після півшести тижнів вернулися Сокири на свій хутір. Тут їх радісно привитав Степан Мартинович, а небавом приїхав і приятель Сокирів, аптикар Карло Осипович. І почалася розмова про те, що бачили і чули в дорозі і в Полтаві. Старий сотник Сокира оповідає свою стрічу з Котляревським:

— „Еге, — почав Никифор Федорович, — благословене Боже таки не покинуло наших діточок. Я, правду сказати, ніколи в Полтаві не бував і не маю там нікого знайомого; тільки з чутки знав, що попечителем гімназії є наш знаменитий поет Котляревський. Дізнавши ся, де він живе, я пішов просто до него. Подумайте собі, що він живе в домику сто раз гіршим від нашого, просто хата. А прислуги в него стільки, що одна наймичка Гапка і наймит Кирик. Він сам вийшов мені назустріч, завів у хату, посадив коло себе і почав мене розпитувати ся, яка в мене орудка до него. Я йому сказав і прошу його помочи. А він усміхнувся і питає ся: „Як вам на імя?“ — Сокира, кажу я. — „Сокира, Сокира, повторив він. У вас двоє дітей, Зосим і Саватій.“

Степан Мартинович сидів, як на голках, а Никифор Федорович говорив далі.

— „Одного ви хочете дати в гімназію, а другого в кадетський корпус?“

— Так справді, — кажу, але й спитати не посьмів, звідки він те все знає.

— „Ви мабуть дивуєте ся, каже він, що я знаю, як звуться ваші діти.“

— Дивую ся — кажу — і немало.

— „Слухайте, каже, я вам розповім історію.“

Степан Мартинович затремтів зі страху.

— „Ходжу я собі раз коло своїх воріт, — почав він оповідати, але в той час увійшов високий лакей, і каже, що княгиня Р.*) просить його до себе на чай. Він сказав, що прийде, а я, взявши шапку, хотів попрощати ся і пійти собі, — а він і каже мені:

*) Очевидно: Репніна.

— „Не гнівайтесь на мене, зайдіть завтра рано, та приведіть і своїх козаків.“

Степан Мартинович зітхнув свобіднійше.

— Та чого й спішити ся? Час не втече, каже; а історія в трох словах. Так ходжу я собі коло воріт, дивлю ся, підходить до мене...

При тім слові Степан Мартинович кинув ся в ноги Никифорови Федоровичеві і скрикнув:

— Пощадіть мене, недостойного раба; я нарушив вашу сьвяту заповідь; я покинув ваш дім і пішов в слід за вами у Полтаву.

Никифор Федорович зрозумів, о що йде, і, цілуючи Степана Мартиновича, підняв його на ноги, посадовив на крісло, і коли той успокоїв ся, він розповів цілу історію, як йому оповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене окаянного! А я, не гідний розв'язати ремені у чобіт його, я осьмілив ся не тільки сісти коло нього, а ще й їв з ним, а до того і гривеника давав за протекцію моїх любих учеників. О! прости, прости мене, Господи! З таким великим мужем, з попечителем — і сидіти в купі, як із своїм братом! Ох, аж страшно! Завтра, зараз завтра іду в Полтаву і впаду йому в ноги і скажу...

— Не йдіть завтра, — сказав Никифор Федорович, — а на то літо поїдемо разом.

— Ні, не діжду ся, умру до того літа, умру без покути. О! щож я загодіяв!

— А ви загодіяли те, що через вас тепер наші діти прийняті на державний кошт: один в гімназію, другий в кадетський корпус. Ви так подобали ся Іванови Петровичеві, що він через вас не тільки зробив таке нашим дітям, а ще посилає вам в подарунку свою „Енеїду“ з власноручною посьвятою. І мені також, дай йому Боже здоровля, подарував свою „Енеїду“ і також з власноручною посьвятою. Але ходім радше в хату; тут уже темно, а в хаті я вам і книжку дам і свою покажу.

Не описую вам одушевлення Степана Мартиновича, коли він власними очима побачив книжку і прочитав: „високоповажаному С. М. Левицькому на память І. Котляревський.“

— І прізвище моє знає! О! муж великий! — і рідуючи він цілував напись.“ — —

Прийшовши до дому, Степан Мартинович зараз вночі прочитав цілу Енеїду, і не спав навіть. А коли рано прийшов до него Никифор Федорович, учитель не міг нахвалити ся книжки. „А я все, каже, читав тай читав книжку. Неоцінена книжка! Колись я прочитаю вам її в голос у пасіці. Прегарна книжка!“ Никифор Федорович так само думав, що се книжка прегарна. І оба вони ходили часто з Енеїдою в руках, а учитель ніколи з нею і не розлучав ся.

„Надходили сьвята — оповідає далі Шевченко. — Степан Мартинович уже почав розпускати своїх школярів до дому. На хуторі закололи уже кабана одного і другого; Параска Тарасівна власноручно взяла ся за ковбаси і иньшу начинку на сьвята. Всюди і по всіх видко було, що празник по улиці ходить, а в хату ще боїть ся зайти.

В такий то критичний вечір приїхав на хутір Карло Осипович і привіз лист з почти; лист сей був з Полтави від дітей і — якби ви думали, від кого ще? — від І. П. Котляревського. Параска Тарасівна, коли почула, що лист з Полтави, вбігла в комнату і забула ковбасу лишити в кухні.

— Деж сей лист? Голубчику, Карле Осиповичу, деж лист? Прочитайте мені, дайте мені його, я хоч поцілую.

— Віднесіть перше ковбасу на своє місце, а потім уже приходіть слухати лист, — сказав Никифор Федорович, отвираючи лист.

— Ах, я божевільна! І не схамену ся! — скрикнула вона і вибігла за двері.

Небавом всі засіли довкола стола і почало ся дуже поважне читане листу.

Але що вже починало смеркати ся, то догадлива Марина, без ніякого приказу господині, внесла в комнату сьвічку і поставила на стіл. Никифор Федорович отворив лист Івана Петровича, спершу подивив ся на підпис, а потім почав читати.

„Мої приятелі ласкаві, Никифоре Федоровичу, Параско Тарасівна і Степане Мартиновичу!“

Всі мовчки переглянули ся між собою. Лист був писаний по українськи.

По звичайних поздоровленнях з сьвятками Іван Петрович описував добрі прикмети дітей і дивував ся, що вони такі незвичайно до себе подібні, і фізично і морально. Писав, що лише по мундурах може їх пізнати. „Я, каже, посилаю за ними що суботи. Неділю проводять вони зі мною, і я не можу ними доволі налюбувати ся. Я не бажав би і собі лучших дітей, як ваші діти. Моя муза наповняеть ся що тижня описом їх дитячих прегарних прикмет.“ Далше він пише, що красше було би повести їх якою небудь одною дорогою: воєнною або горожанською. А далі пише, що нема лиха без добра, що від їх ріжного вихованя вйде психічний досьвід, котрий і покаже, яка може повстати ріжниця від вихованя між двома зовсім однаково орґанізованими особами. А потім пише, що немало здивував ся, коли дізнав ся, що вони читають гарно по німецьки і ще лучше по латині, і питає ся, хто їх учив (тут мовчки Карло Осипович і Степан Мартинович переглянули ся). Потім пише, що Гапка полюбила їх також і що неділі дає їм пироґів і бубликів на цілий тиждень. „Раз у мене Зося попросив гривеника на якусь кадетську потребу, але я йому не дав; з досьвіду знаю, що не добре давати дітям гроші.“

— А може воно бідненьке учителеви хотіло дати, щоби лучше показував, — промовила Параска Тарасівна; але Никифор Федорович подивив ся на неї по своєму і вона замовкла.

І каже: „Ви будьте за них спокійні! Сьвята проведуть вони у мене, а на сьвятій вечір з вечерею пішлю їх до мого приятеля Н. В нього також є діти; вони там весело будуть сьвяткувати Різдво.“ Далше пише, щоби вони не забували його старого і щоби в вакації приїхали в Полтаву, і що в Полтаві мешканя дуже дешеві, і що його Гапка варить дуже добрий борщ з сушених карасів. „Вже як вона то робить, Бог її знає.“

Оставайте ся здорові, не забувайте одинокого І. Котляревського.

В. С. Поклоніть ся, як побачитесь, мойому доброму Степану Мартиновичу Левицькому.“

Прочитавши лист, Карло Осипович встав, понюхав табаки і сказав: ессе homo! Степан Мартинович також встав і заплакав із зворушення. Та якже тут було і не заплакати! Йому, мізерному дячку, пише поклін, і хто ще? Попечитель гімназії! Параска Тарасівна встала також, і обернувшись до образів, перехрестила ся і зі слезами в очах говорила: „Дякую Тобі, милосерний Господи, за Твоє милосерде, за Твою сьвяту благодать. Післав Ти ангела-опікуна моім малим сиротам на чужині!“ І вона мовчки молила ся далі, а Никифор Федорович сидів, спершись на лікті над листом, глибоко зітхнув, встав ізза стола і мовчки вийшов у другу комнату. За пів години вернув, і його очі мов би почервоніли. Параска Тарасівна обернула ся тепер до нього з питанням:

— Чи є в нього пасіка? Я тоді, як була в Полтаві, забула спитати в Гапки. А то післати-б йому хоч бочку меду. На сьвята уже не поспіємо, то хоч на великий піст.

— Пішлем дві, — сказав Никифор Федорович і почав мовчки ходити по комнаті.

Гості попрощали ся і пішли до дому з миром, дивуючись тому, що стало ся.“

Під доглядом Котляревського вчили ся обидва хлопці, Зосим і Саватий, гарно, хоч добрий був здогад Котляревського, що красше було повести хлопців одною дорогою, бо вже у Зосима прокидали ся лихі норови, які його опісля і звели зовсім на манівці. Ватя писав до дому листи, з котрих — як каже Шевченко — „можна було пізнати костюм, привички, занятя, словом щоденне жите автора „Наталки Полтавки“, „Москаля чарівника“ і перелицьованої „Енеїди“. Під кінець четвертого року науки Зосим і Саватий поздавали іспити. Звіщаючи батьків про се, Зосим підписав ся вже не Сокира, лише Сокирин, а добрий Саватий подавав вістку, що „вчера і сьогодні наш добродій (Котляревський) нарікає на біль в ногах і поясниці і вже третій день не виходить з дому. Помоліть ся разом зі мною за його дорогоцінне здоровле.“ Старий Сокира зараз на другий день післав подяку Котляревському

і просив ще заопікувати ся дітьми, заким підуть до висших шкіл.

І дальше вже в повісти Шевченка нема широкої розмови про Котляревського. Зосим пішов служити в полку, Саватій вчив ся у київськiм університеті — Котляревський уже не мав їх під своїм доглядом. Та він небавом і помер (1838) — і ми з повісти Шевченка стільки і дізнаємо ся, як Саватій і його батьки та учитель люблять читати Котляревського Енеїду. У Степана Мартиновича Енеїда все лежала під подушкою. Котляревського всі згадували добрим словом. По смерти його, Саватій Никифорович, бувши в Полтаві, „зайшов поклонити ся домику Івана Петровича. Назустріч йому вийшов молодий, доволі брусоватий чоловік і сліпа Гапка. Відслуживши панахиду в домику за упокій душі свого добродія, сумний виїхав він з Полтави, благословлячи память доброго чоловіка.“ Потім, уже лікарем, Саватій, на лад Котляревського „Полтавської Мухи“, посилав батькам з Оренбурга „Оренбурську Муху“, де опишував своє жите і пригоди. Старий же Сокира і вмираючи не забув Котляревського, а приказував що року в день Покрови служити панахиду за його душу і Котляревського. І не стало старого сотника Сокири, але Котляревського, як і він собі бажав, згадують і нині.

О. М.

Н А П О Л Я Х.

Нарис

Єльги Нобиллянської.

Так вчасно настала весна і так лагідно!

З теплим вітром, соняшним промінем і блискучим дощем, що ледви можна було замітити, як сніг зійшов з землі і вона остала ся без покривала.

І з тим було їй добре.

У своїй чорній наготі простерла ся вона на сонци широко-далеко, і купала ся в запашних, вогких віддихах весни. Місцями, де на ній назбирала ся вода, покривала ся легкою імлюю, а там, де спочивала в ній озимина, прибрала ся в пишну, веселу зелень.

Під склепінєм недоглядно сьпівали жайворонки. Лише здавлено і немов перли гуляли трілери в висоті, і перламп котили ся в низ...

— Так зараня і лагідно, як сего року, наставала весна лиш тоді, як ми дістали нашого Василя, — обізвала ся мужичка Марійка до свого чоловіка, що лежав близько хати, грів ся на сонци і пас свої два пишні молоді воли — ні, не пас, а пускав їх лише, щоби нюхали траву, бо-ж вона була ще за ніжна і мохната, щоб їх грубі пискки могли її скубати.

— Та так. Тоді, як ми ще не мали нічого, а тепер, коли нам Бог допоміг до землі, ми мусимо єго тратити!

Вона не відповіла нічого; зітхнула і пряла далше. І між тим тоді і тим тепер лежала лише праця. Від сірого ранку до пізної ночі — праця.

Завсіди була вона тут і ждала. Похмура і невмолима пожирала все. Час, думки, забаву, силу, здоров'я, молодість, навіть і ту одробину охоти до життя, коли та хотіла в неспостережених хвилях переломити сірий одностайний тон і позолотити істноване. Завсіди була ненаситна і невдоволена; ледви лишала чоловікови кілька крапель крові в жилах і семий день в тижни, в котрім ішло ся з ранку до Бога, а по обіді в поле...

В поле!... По двацятьох майже роках доробили ся вони кількох моргів поля.

Журбою і мозолою пересякла кожда грудка, але і любовю. Тою жадною, заляканою любовю, яку відчуває кождий мужик для своєї землі.

Про неї говорило ся як про живу істоту.

Хто її кормив — того кормила і вона.

Хто її не занедбував — того не занедбувала і вона. Ніхто не розумів її ліпше, як мужик, — і тому дав Бог мужиків, як сотворив землю.

Доки буде земля, будуть і мужики...

Мали і двох дорослих синів.

За кілька неділь старший Василь мав ставати до бранки. Від хвилі поклику ходили всі мов під вагою якогось тягару. Покличуть его? Чи лишать? Коли би взяли... щоби ніхто не діждав тої години! — настав би всему кінець!

Поля родили би без помочи его молоді сили лише слабій хліб. Вони обоє постаріли ся перед часом, а молодший син не вдав ся. Єму була земля байдужа і він оминав працю. Безжурний був і до дівчат прихильний. Мов половик спадав всюди, де лиш були які танці, і коїв між ними лихо!... До того і крав ще, брехав, і обмивав своє сумліне в горівці.

Вкінци закохав ся в якійсь молодій циганці, що розуміла ся на зілях, і забув про тата і маму.

З плачем відвернув ся сором від него.

Такий був молодший...

Бог один знав, що тепер настане. Батьки дивили ся в будуччину, як в ніч. Доси був старший їх єдиною по-тіхою. І молоду мав уже: молодесеньке покірне дівча, що плакало з любови до него...

— Був ти в панотця? — перебила вона мовчанку. — Може би він порадив, що робити, аби не втратити дитини!

— Ей, панотець! Він був знов такий жовчний! День перед тим впала попада підчас служби п'яна до церкви і сварила ся з ним, що без неї винаймив одному мужикови кусень поля. Потім били ся обоє, таки в церкві... Вона кинула за ним хрестом... Тепер він знов лютий і важить свої слова грішми...

— Що казав?

— „Дай на службу“ казав. — „Буде як Бог схоче“.

— Треба дати, — відповіла жінка.

— Піді і дам, — відповів він побожно; — лиш треба би що продати. — Що? — він сам не знав ще; може оту пшеницю, що ховав її старанно на поді на насінє, і хотів саме тепер посіяти, або один улий з бжолами? Мав чотири пні.

— Ти би з учителем поговорив, — говорила дальше Марійка. — Може би він дав яку раду?

— Е! що вже той порадить! Він знає лиш калатати про свою біду та про те, що з своїми дітьми гине з голоду. Колись то, міркуй, Маріє, казав мені, аби наш Василь женив ся з єго донькою.

— А він що, вдурів? На що Василеві панни?

— Се тому, що в них велика біда. Має багато дітей.

— Але за те має цісарську платню.

— Я єму се казав; а він каже: її за багато, щоб вмерти, а за мало, щоб жити.

— Погано...

Потім обоє замовкли.

На її передчасом постарілім ніжнім лиці розстелила ся жура. Пряла ще пильнійше. Він дивив ся на воли. Василь виховав їх. А тепер доглядали їх всі, як ока в голові. Але-ж бо й „файні“ були вони... Ціле село любило ся ними. І сам двірник не мав таких волів. Були оба червоні,

товсті, блискучі, а їх воля звисали аж по коліна. До того були в них ріжки маленькі, білі, як місяць, коли настає; а самі були розумні і послухні — потіха і надія Василя! В осени хотів він ними впорати поля, а потім їх продати. За ті гроші для себе і своєї „жінки“ хату поставити. Або докупити кусень поля і кілька молодих штук товару. Або одного коня і кілька господарських річей: віз і пньше таке, що потребував конечно. Або поставити стодолу, хоть і малу, як її ставлять німецькі господарі; або податки платити і иньші громадські дачки. Або... ей, стілько-стілько було того всего, чого він хотів! Все те, що було потрібне, сунуло ся на чоловіка так часто, тиснуло ся так близько... одно по другім, росло чим раз висше і висше і доводило до розпуки, що все ще его не було!

Все те неначе знаходило ся в тих двох гарних спокійних звірях, що їх доглядали мов собі рівних, з котрими і спали і їли під одним дахом...

В слітних неділях, коли годі було йти в поле, грали коло них в сопілку. Ріжні пісні — смутні і веселі. Вони стояли спокійно, румигаючи — і дивили ся своїми великими лагідними очима так розумно вперед себе! А коли було перестати і забирати ся з стайні, завертали свої статочні голови за чоловіком і ревіли! Тоді треба було мимоволі вертати і гласкати їх...

Прекрасні, мудрі звірі...

Здалека пізнала Марійка і її чоловік давного пропінатора Беняміна, як ішов полем вузкою стежкою до них. Перед якими двацятьп'ятьма роками прийшов він у село, бідний Жид, з жінкою і дев'ятьма малими дітьми.

Від трох років мешкав уже в столиці.

Збогатів, переселив ся туди, мешкав у великій камениці, повіддавав доньки за богатих панських купців, а сам ходив в грубим золотім ланцушком коло годинника, та блискучим проти сонця, великим капелюхом.

Але він все не цурав ся того тихого села, що між своїми широкими полями конюшин і жит — з своїми хатками, критими соломою, виглядало мов купка мушель зпосеред зелені.

Що весни приходив він і питав ся про поводжене і здоровле людей. Знав усї їх справи і їх журу. Постарів ся з ними, знав звичаї їх житя, і ніяк не міг відорвати ся від сего кусника землі на завсїди.

На весні находила на селян, крім звичайних турбот, що відчували ся у ту пору найглубше, — ще й велика жура про синів, покликуваних до війська. Неначе мрана лягав смуток на молоді і старі умп.

Привитали ся.

Він подав їм руку, прибрану в червоняву рукавичку. Говорили про всіяке. Найбільше про материяльний стан села, про засїви... Потім Бенямін звернув увагу на красні воли, що пасли ся.

— Пишні звірята! — сказав і его очн усміхнули ся.

Серце старого селянина зняло ся з утїхи.

— А правда? — Більше не сказав нічого. Він знав, що „знав“.

Марія перестала прясти і глянула ему мило в лице.

— Се воли нашого Василька, — сказала. — Ви й не знаєте, пане Бенямін. Наш Василь такий господар, що ему і пари в селі нема. Ніколи не побачите его на танцях, ніколи в корчмі. Якби Василя не було, було би вже давно по всему! Коли-б ви знали, який Василь чемний... коли-б ви знали...

А він знав усе, і став разом з ними хвалити.

— А отсі воли, пане Бенямін... — хотїла вона ще щось сказати про звірів, але він перебив її.

— Ей, що там воли! Віл все волон. Але як стоїть діло з бранкою?

Тут зітхнули старі і почали нарікати.

Він здержано, покірно, з похиленою на груди головою, з смутком, а вона балакливо, горестно і з рухами повнпми грозьби.

Сотню разів проклинала вона вже тих, що як голодні вовки кидались на синів! Нехай би ніколи не найшли спочинку в гробі, а на тамтім сьвітї анї одного ясного кута!

А Бенямін сьміяв ся.

Яка вона була дурна! Чи вона не знала, що пнакше не могло бути?

Знала! Яка їй з того розрада?

Бенямін грав ся своїм ланцюшком від годинника і думав довго. Потім казав, що справа далась би може змінити ся і на добре, хлончиско міг би може остатись дома. Що справді годі его увільнити, але... але... він не докінчив гадки і похитав журливо головою.

Але що?

Але то коштувало би дуже багато.

Боже!

Таки так. Коштувало би багато... Може й більше, ніж варті отєї глупі воли...

Ісусе Христе!

Та що-ж? Чи се таке страшне? Коли подумати, що від сего залежить усе... що син працював би три роки дома, замість бігати три роки по толоках, чистити івери, бути слугою чужих лихих людей, бути виставленим на всякі небезпечности, а ще гірше на смерть — то що значать два дурні воли супроти того всего? За три роки можна мати знов такий „гаразд“!

Обое признали, що він каже правду, але не переставали нарікати. Сеж таки страшна річ — пара таких волів!

— Я вже думав саяк і так, — обізвав ся селянин, — хоть і не говорив про се нічого. На приклад: спродати отєї красні воли і піти з грішми перед панів...

— Що ви хотіли би? — майже скрикнув Бенямін.

— Піду, кажу, до панів, поклоню ся їм, покладу гроші на стіл і скажу: „Пустіть мою дитину. Я не хочу дурно. От тутки моя праця; я даю її з радної душі... цісареві... або кому вже треба. За те пустіть мою дитину...“

Бенямін ровсьміяв ся, як перше.

— Який же з тебе дурний мужик!

— Я дурний, се правда, але до того не треба багато розуму...

— Так? Не треба багато розуму? Спробуй лише, побачиш, що стане ся з тобою і з твоїм Василям. Спробуй лише!

Жінка почала плакати.

— Так, так, небоже! Ти сидиш тут на полях і розумієш ся на таких справах стілько, що твої воли. Се кажу

я тобі, бо инакше годі. До панів і не вільно іти, а хоть би ти, мужик, і перед них пішов і їм і сто разів поклонив ся, то всеж таки було би се, що ти сказав би, мужицьке! З панами говорить ся инакше. Се, не для твоєї голови. Дай спокій, коли не хочеш справу поцсувати!

А наляканий селянин не хотів справу „поцсувати“.

Бенямін хотів отсю річ взяти в свої руки. Не дуже радо, але з милосердя для них. Він знав їх обставини докладно, знав, як дрожали над хлопцем і якою силою був він в їх істнованю. Лише тому. І тому, що він не був такий злий мужик, як иньші, а був завсіди добрий і чесний, і що хлопчиско не мав серця до війська мимо свого медвежого здоровля і сил...

А голос молодого Василя доходив до них здалека м'якими філями. Він сьпівав при роботі. Веселі і смутні пісні причиняли ся несвідомо до того, що тут рішили гірку справу. Рішили его любимців спродати, а гроші за них обернути на его визволенє. Бенямін мав те все зробити.

Старі провели его далеко, аж на конець села, а Марійка понесла за ним ще для его жінки гарний барвний коверець, що сама его виробила і хотіла ним на весілю Василя застелити лаву, найкрасший кусень зі скрині. Потім вернули ся обоє до дому.

Було се одної слітної, зимної днини в жовтні, як Василь покинув своїх батьків і землю.

Нічого не допомгло, хоч і волів спродали, хоч і сам Бенямін орудував грішми...

В день перед тим чорні ворони окружували без настанку соломою криту хатину, мов би там лежав труп і ждав на них довго...

Потім настала осінь.

Закутана у мраку, з супроводом зимних вітрів, з сумними сїрими вечерами, з хлипанєм безнастанних дощів...

Тихо і пусто було всюди, але не спокійно.

Було щось, що мучило... гризло... щось, що себе під'їдаючи, ширилось без відпочинку і спокою.

Се була туга.

За молодю, здоровою, жвавою силою, що потягла ся кудись, лишаючи все ще сліди по собі, тут і там, мов літо. Стайня стояла пустою.

Красні звірята, з великими лагідними очима і сильним теплим віддихом лишили порожнечу, що боліла господарів безнастанно і не загибала. Все те, чого було треба і чого ще завсіди не було — зростало, кидало ся в очи, збільшало ся, байдуже і тривке, і заповідало якесь безконечне істнуванє...

Земля лежала сумна.

Щось сильне, здорове, не могла вона сотворити без молодї сили. Мусіла ждати.

І з самого початку, від першої хвилини єго відходу, — все ждало...

Крізь понуру масу мрак, в яку уткала ся гризуча туга, що укладала ся щораз тяжше на все і ширила ся тяжкими фплями так далеко, як око сягало, спонукуючи, що всі барви блідли, пробивав ся один голос. Незамічений він співав в-одно: Сьвітла! Сьвітла!...

Чернівці, 4. цвітня 1898.

САМОТОЮ НА ЧУЖИНІ.

УРИВКИ ІЗ ЩОДЕННИКА.

(Князеві Олександрови Гагарину і його жінці Марії на спомин про наше
двохлітнє приятелювання в Бейрутї).

20. марта 1898.

I.

Ох, арабські фоліянти!
Вже не сила вас читати:
бо розкинувся сад запашний
під вікном моєї хати.

Підведу від книжки очи, —
під вікном ростуть банани,
шелестять високі пальми,
мірти, фіґи і платани.

Є й міґдал ясно-зелений,
єсть і сивая маслина,
і акація рожева,
і смолистая кедрина.

Підійду я до віконця, —
пахнуть рожі й базилики,
туберози і фіялки
й наркотичні гвоздики.

І нудьга, немов гадюка,
обгортаєть ся круг серця.
Сам не знаю, звідки смуток
і куди-ж то серце рветь ся?

II.

Ні, я знаю, чом нудьгую,
ні, я знаю, звідки сум:
то розлука, зла гадюка,
вся причина чорних дум.

Де ви, де ви, милі друзи?!
Чом тепер вас тут нема!...
А без вас розкішний південь
задля мене мов тюрма.

III.

Як дві краплі в бурнім морі,
на секунду ми зустрілись.
Нанеслась новітня хвиля, —
ми на віки розлучились.

Знову сам я на чужині...
Не побачимось ніколи...
Серце ниє... В грудях важко...
Доле!... доле!... люта доле!

IV.

Часом сонце кине промінь
в темну-темную хатину,
розжене холодну сутінь
тай щезає за хвилину.

І темницю знов затоплять
хмари чорні, непрозорі...
Так без вас во мною сталося,
дорогі, ясні зорі!

Хоч на дворі жар палючий,
а душа примерзла й стогне...
Сутінь очи застеляє...
Нерви плачуть... кров холоне.

21. марта.

V.

Єсть одна гора коло Бейруту.
Непривітний кактус там поріс.
І ступив я по вузенькій стежці
в той щетинястий, понурий ліс.

Тут так тихо... Штаство не щебече...
Темно й вохко... Пахне як з могил...
Я на прикорні присів мов сонний
і дивив ся тупо і без сил.

Аж змія переповзла нарешті...
Перебіг проз мене й іхневмон,
позирнув цікаво, мов котятко,
тай злякав ся і процав як сон.

Я прочнувсь... Поволі зворухнув ся...
Як тут темно!... наче льох без дна!...
І спустивсь я стежкою в долину,
де цвила сирійська весна.

VI.

Горді пальми... Думні лаври...
Манячливий кипарис...
Океан тропічних квітів...
Ще й цвите цитринний ліс.

Я хитнувсь, бо наче впив ся
з аромату тих квіток.
Аж погляну: коло пальми
простий житній колосок.

— „Гей, земляче!“ шепче колос,
похилившись на стебло:
„Ми — чужі для сього раю, —
що-ж сюди нас принесло?“

22. марта.

VII.

Знову серце заболіло,
 знов у щерть набігло горя.
 Я пішов собі із міста
 на безлюдний беріг моря.

Пісочаная рівнина...
 Море-ж — гребні голубії.
 Піна беть ся в побереже...
 Вітерець із моря віє.

Задивив ся я на море.
 Хвилі плещуть ся об ноги.
 Їх глухее воркотінне
 Заколисує тривоги.

Сонце граєть ся у водах,
 в тому сріблї та кристалї.
 В цілім морі щастє й радїсть...
 Розплилісь мої печалї.

VIII.

На приморському безлюддї
 обернув ся я в дитину:
 гарні мушлі підбираю;
 вгляджу красші, — давні кину.

Різнобарвнеє кремінне
 заповнило всі кишенї,
 ще-ж камінчики найкрасші
 я несу у себе в жменї.

Я сїдаю на піскови,
 впорядковую ті скарби;
 по дитячому радїю
 на красу, на пишні фарби.

Море плеще... Ясне сонце
 величаво тоне в морї..
 Мушлі — втіха... І спитав я:
 „Чи-ж бува на сьвітї горе?!“

IX.

Туп-туп-туп! Ідуть два мули.
Камінюча в них на спині.
Чорний Неґр іде позаду
в дертій, латапій свитині.

Покосивсь на мене хмуρο
і бурмоче, ніби стиха:
„Що за щастє тим ифранжам:
ані праці, ані лиха!“ *)

X.

Ой колись я бачив, як щезав туман,
що в ночі був тихо затопив Ліван.
Де була недвижна біла рівнина,
вийшла дика круча, грізна, без дна.

Так у мене в серці з муринових слів
щез туман мрійливий, наче вихор змів.
Вибухла глибока дикая печаль.
Жалко всіх бездольних... тай на себе жаль!

Бейрут.

А. Кримський.

*) Ифранжі — Европейці.

Н а с е л і.

Повість

М. Школиченка.

—♦—
V.*)

Одного літнього дня на дворі стояла незвичайна спека. Сонце з високого неба так немилосердно пекло, що нікуди було від його ні втекти, ні заховатись. У найгустійшому затінку — і там стояла така спека, що нічим було дихати. Рослина позвішувала свої прив'язі листки і вкрита пилом виглядала так сумно, так невесело! Мисак нудився цілий день і ні за що не брався. Не було у його охоти не тільки читати або робити що небудь, а навіть думати не хотілося.

З заходом сонця вийшов він з свого кабінету і пройшовся по саду. На дворі стояла нерухома тиша і сад, покритий пилом не веселив ні очей, ні душі. Максим постояв трохи, подумав і вийшов за ворота. Супроти воріт зеленіла густою щіткою лоза і хоч листя свого не опускала, а тимчасом вигляд її був теж невеселий. Дніпро далеко відсунувся від берега і ледви шепотів свою незрозумілу пісню. Далеко на обрії, де заходило сонце і осьвічувало небо, мигтіло розпалене повітря. Небо було ясне, чисте, блакитне і віщувало таку-ж саму спеку і на завтра.

*) Гл. книжку X.

Мисак пішов понад берегом і з насолодою вдихав свіжіше трохи повітря, що плило від мовчазного Дніпра. Максим плів ся берегом нога за ногою, не маючи жадної мети і думки. Через пів години, а може й більше, до вуха його почав долітати ледви помітний сьпів. Мисак спинив ся, прислухав ся і пішов далі. Сьпів виривав ся, видимо, з міжгір'я, що звало ся „Розгуки“. Небавом сьпів замовк, а натомісць почула ся музика на скрипці. Мисак згадав дідові слова про Уляну Іванівну, що инколи ходить у Розгуки і там грає.

Отсе-ж мабуть вона й є, — думав Мисак, підходячи все ближше тай ближше. Він уже був не раз у сій місцевості, чудував ся велетенською щілиною Розгуків, ходив по тих Розгуках, сам вигукував і заслухаючись перекотами звуків шкодував, що не вмів ні грати, ні сьпівати. Тепер трапляла ся нагода прослухати і сьпів і музику. Мисак обережно підходив і крадькома притаїв ся нарешті під густими кущами дикої шепшини, що цілим довгим рядом заслоняла собою дорогу у Розгуки. Мисакови не видно було Уляни Іванівни, але він був певний, що то була вона. На скрипці вигравалась песа з опери, а крім Уляни Іванівни нікому було в сих місцевостях грати такі музикалії. Після оперної музики почув ся знову сьпів. Чистий, дзвінкий жіночий голос засьпівав народню пісню про п'яницю:

Ой зацвита червона калина
над криницею, —
горе-ж мені, моя матінко,
жить з п'яницею.
Що п'яниця та не каєть ся
і день і ніч не,
а як прийде із шинку до дому,
мене молодую бе...

Кожний куплет пісні повторював ся на скрипці, а коли уся пісня досьпівана була до кінця, голос почав другу пісню, а далі третю, четверту. Усі пісні були про життя з п'яницями - зрадниками і так щиро, так задушевно виконувались, що Мисак забув про все на світі і сидючи нерухомо на одному місці уявляв тільки собі картини, які малювали йому пісні своїм змістом, а домальовувались та

оживлялись голосом і впрасною музикою. Мисакови з найдрібнішими подробицями в'явило ся після першої пісні сільське подвірє з хатою, повітками, старою рубленою коморою, що стояла порожня, обскубана, обшарпана і без дверей, а у коморі бачив він п'яного чоловіка, що лежав на долівці без свити, без шапки, з розхрістаною сорочкою, розкудланий... Одна його рука незручно підложена була під себе, а друга важко звисала з п'яного, недбало розкиненого тіла. Чоловік спав міцно, нерухомо, ворухились тільки волохаті його груди та вуси, що цілком закривали собою рот. На призьбі під хатою сиділа убого одягнена молодиця, без корсетки навіть, і склепивши руки та поклавши їх на коліна думала важку, скорботну думу. Сумне її обличчє та недбало повязана голова робили вражінє глибокого горя. Біля воріт на моріжку ворухить ся дівтора, їх аж четверо, усі вони босі, брудні, закурені пилом. Вони будують з паличок хатку, а одна дівчинка робить з калачиків відерця і лепече щось до своїх братів. Біля воріт з'являєть ся стара жінка, вона питає щось дітей, а потім прямує до хати. Губи у неї міцно стиснуті, очи блищать великим гнівом.

— Сидиш, — говорять вона болючим голосом до молодиці, — потопаєш у горі, а він, — стара показує на комору, — хропе, спить, — бодай би до віку не проспав ся!...

— Мамо! Що ви говорите?...

А в ушах тимчасом лунає сьпів:

Ой не клени, моя матусенько,
п'яницю мого,
єсть у мене діточки маленькі,
горе буде без його!...

А тут уже виринає друга картина, третя, четверта... Перед Мисаком проносить ся страшна сцена бійки п'яного чоловіка в сїм'ї, чуєть ся плач, дитячі крики, брязкіт битої посуди, і знову крик, знову плач і все ховаєть ся, потопає в чудових, але тяжко сумних звуках пісні:

Коли викупиш — люблю тебе,
а не викупиш — убу тебе!...

Ой не раз, не два викупала, —
у віконечко утікала,
в вишневім саду почувала,
соловейків побуджала...
Соловейки як тьох, так тьох,
а у мене слізюньки як той горох...
Соловейки натюхкали ся,
а я молоденька наплакала ся.

Ще образи другої пісні не встигли зникнути, а вже ллеть ся третя пісня такого-ж змісту... Голос сієї пісні таклі сумний, такий глибоко пронизливий, що аж мороз поза шкурою ходить, а перед очима жива-живісенька вникає жіноча постать і з душі виходять її слова:

Велить мені в порога стояти,
велить мені голубців спняти.
— Ой не гудіть, голубці, на хаті,
не збудіте много в кімнаті,
бо я знаю, коли розбудити, —
коли буде сонечко сходити...

Чарівний голос лунає ще в ушах, в душі, а тимчасом скрипка підхопила вже на свої струни жалібний посьпів і струни її плачуть, голосять, вимовляють:

Бо я знаю, коли розбудити, —
коли буде сонечко сходити.

Музика поводи спинається, слабне, тихшає і нарешті зовсім затихає, але звуки гойдають ся ще межі високими стінамп-скелями, — загойдали ся раз, два, три і тихо завмерли. Наступила на деякий час нерухома тиша. На тихому, чистому, блакитному небі загорілись мовчасні зорі і оточивши себе у недосяжній високости тремтячим промінням відбивали ся в чистому, прозорому Дніпровому лоні. На другому березі Дніпра, на широких лугах та низинах піднімав ся легенький, ледви помітний туман; в повітрі чула ся вогкість, трава навкруги Мисака покривала ся легенькою росю. Максим поворухнув ся і хотів вийти з свого захисту, але в Розгуках знову почула ся пісня. Той-же самий, глибоко симпатичний жіночий голос почав:

В моєї родини жито та пшениця,
в мене безщасної кукіль та мітлиця...

Пісня висьпівувала чоловічу зраду до жінки і голос її був напоений такою-ж самою скорботою, таким самим горем, як і голос пісень про чоловіків-п'яниць. Сьпівачка після кожного куплету не брала ся вже за скрипку, вона сьпівала пісню до самого кінця, а потім знову повторила її з середини:

До чужої жінки, до жінки до Варки,
і носить горілку по чотири кварта.

Після сих слів зараз же залунала скрипка, виразно вимовляючи найсумнійші місця пісні. Мисак чув сю пісню перший раз, а тимчасом звуки струн так вимовляли слова пісні, що ніби проказували чистим, але скорботою напоєним голосом:

Як прийде до дому, усе вередує:
Хто мене роздягне, хто мене розбує,
і в біле личенько с'їм раз поцілує?
Обізвалась жінка стоячи в порога:
„Я тебе роздїну, я тебе розбую
і в біле личенько с'їм раз поцілую...“
„Відступись, поганко, відступись від мене,
єсть у мене мила кращяя від тебе!
Та мене роздягне, та мене розбує
і в біле личенько с'їм раз поцілує...“

„С'їм раз поцілує, с'їм раз поцілує“. Літали останні звуки, доторкаючись аж ніби до самих Мисакових ушей, наводячи на його душу острах.

Замовкли сьпіви, затихла скрипка, а в розпалених Мисакових мріях ще роять ся, виступають сумні картини і розворушене серце його беть ся на всі груди.

— Господи! І чого пісні наші такі сумні, такі при-
давлені, пригноблені, важкі? У них чуєш тільки тяжкий
смуток, скорботу, глибокі скарги душі... І чому народ наш
не утворював пісень напоєних лицарською відвагою, смі-
ливістю, енергією? Чому пісні наші не будять почуття
боротьби з лихою долею, не натихають нас до діяльності,
не вказують нам шляху, ідеалу красшого життя? Чому не
зміцняють духа, певности, віри у власну силу? Мисак при-
гадував собі народні думи кобзарські, пісні про кохання,
пісні веселі, побутові, але скрізь і всюди бачив у піснях

пануючу сумну ноту. Що-ж було причиною вироблення такої, а не иньшої вдачі пісень наших? — задав собі Мисак питання, але близенько біля його хруснуло сухе ломаче і зза кущів виступила з скрипкою під рукою Уляна Іванівна. Максим завмер на місці. Уляна Іванівна зиркнула в його сторону, здригнулась уся, спинилась на хвилину і раптом підвела руку до своїх грудей. Мисак підвів ся і червоніючи по самі вуха почав просити вибачення, що зовсім не бажаючи і не думаючи так налякав панночку. Уляна Іванівна заспокоїлась, а проте завважала:

— Та я нічого... Але від несподіванки у мене так заколотило ся серце.

— Простіть, простіть мене, Бога ради! Я не навмисне, я так собі вийшов пройтись, осьвіжитись трохи тай заслухав ся...

Через декілька хвилин вони обоє зовсім заспокоїлись і йдучи понад берегом розмовляли. Уляна Іванівна говорила мало, а Мисак усю дорогу вихваляв її талан та переказував те, що викликала вона своїми піснями та музикою у його мріях, у його душі.

Наблизились до Затишку. Мисак спинив ся і ввічливо вклоняючись промовив:

— А може-б ви були ласкаві зайти до моєї чернечої келії на склянку чаю? Спека минула і в садку можна було-б згадати і про чай.

Уляна Іванівна задумалась на хвилину і відповіла:

— Так що-ж? Коли запрошуєте, то й ходім.

Мисак був задовольнений; йому дуже хотіло ся заглядати недобрий свій учинок, що підслухав він її сьпіви та ще й перелякав замість подяки.

Господар і гість пішли в сад. Перед ними незабаром стояв уже на столі самовар, деякі закуски, ягоди і дві сьвічки в скляних пузирях, що захищали огонь від вітру.

Мисак запарив чай і чайника, по заведеному звичаю, поставив на самовара. Уляна Іванівна мовчки стежила за Мисаковими рухами і нарешті не втримала ся:

— На що ви ставите чайника на самовар? — запитала вона.

— Так звик.

— Се не добре. У чаю після такої настойки тратить ся смак. І, панночка, не кажучи далі ні слова, зняла з самовара чайника, поставила його на столі і закутала аж двома серветками.

— Ви не сердитесь, що вмішуюсь не в своє діло? — звернулася вона до господаря.

— Ні крихітки, будьте ласкаві! Мені навіть приємно, що ви хоть над чим небудь попорядкуєте у мене... Дід Омелько говорив мені колись, що ви, спасибі вам, навчили його стригти малину, підв'язувати кущі...

— Сього не було, я не пам'ятаю.

На цьому слові з'явилась дідова постать і старий за-протестував:

— Якже так не було? Омелько не брехун!... Але простіть мене! Спершу — добри-вечір вам, Уляно Іванівно!

— Добри-вечір, діду, добри-вечір!... А коли-ж се було?

Дід пригадав Улянї Іванівні всі найменші подробиці і панночка не сперечала ся.

— Коли річ зайшла про малину, — заговорив Мисак, — так і до речі буде, коли ви, діду, нарвете нам сьвіженьких ягідок.

Дід узяв посудину і пішов по малину.

— Гарна у вас людина отсей дід, — завважала панночка. — Він мені так подобається за свою правдивість, щирість та чесноту. Я знаю його з самого свого малечку.

— До діда, Уляно Іванівно, я так звик, що, здасть ся, і одного дня не обійшов ся-б без нього! Дуже він совісна та щира людина.

— То правда! Але в йому є ще й те, чого не знайдете в багатьох селянах, а саме — він ввічливий, вдячний, без грубіяництва, тоді як вади сї межі нашими селянами досить помітна риса.

— Може й так; але, кажучи по совісти, мені і рівняти його ні до кого. Селян я дуже, дуже мало знаю. Не доводилось до сього часу мати з ними ніякого діла. До двадцяти років жив у повітовому місті, після двадцяти у Кнїві безвиїдно, та і взагалі не доводило ся вступати

з людьми ні в які зносини, — не було на те ні часу, ні охоти, ні потреби.

Панночка слухала, пильно дивила ся на Мисака і коли той скінчив, промовила:

— Гм!... Чого-ж ви тоді переїхали з Київа на село, коли не знаєте людей і не хочете їх знати?

— Переїхав я на спокій, на відпочинок перед смертю, після марудної, огидливої канцелярщини.

— Тільки всього?

Мисакови зробилось ніяково. Фраза Уляни Іванівни раптом підняла в йому заглушені на деякий час думки про бездіяльність, але-ж треба було якось викручуватись і Мисак червоніючи відповів:

— А що-ж більше? Я-б раднійший стати діяльним та користним для селян, але-ж яка з мене-може бути користь? Чим, як і в чому можу я стати селянам в пригоді?

— Чим, як і в чому? Ви навіть не знаєте, яку користь може робити селянам інтелігентна людина?

Мисак почервонів знову.

— Не дивуйтесь, панночко! Така вже доля нашого брата-чиновника; такі обставини у нас. Затягнеш ся, зашмокчеш ся в канцелярщину і робиш ся нездатним ні до чого. Канцелярщина приспляє і думку і розум і пориванне, а виробляє тільки апатичний спокій та цілковиту байдужість до всього.

— Так невже-ж канцелярщина приспала в душі вашій усе — навіть бажанне до живої діяльності?

— Та ні, діяльності я бажаю, та не тільки бажаю, а навіть мучусь останніми часами, побачивши в собі некористність, крім хіба особистого самодбальства.

— Я дивуюсь вам. І як таки сидіти отут цілі довгі місяці і не додуматись до якогось діла? Ви жартуєте мабуть, мені не вірить ся, щоб се було так!

— А отже й правда! — ще дужше червоніючи промовив Мисак. — Перших чотирьох до п'яти місяців я зовсім нічого не думав — відпочивав і тілом і духом, а тепер що далі сумно робить ся. Думав я про се дуже багато, та нічого не видумав. Ще до переїзду з Київа у Затишок спало було мені на думку підготовити себе хоч трохи по

елементарним знанням гігієни та иньшим деяким медичним знанням, брав ся я за се діло, завів навіть домашню аптеку, але з сього нічого не вийшло: селяне до мене не приходять, за порадами до мене не звертають ся і заходи мої залишились невартими.

— Так що-ж ви далі думаєте тепер робити?

— Далі?... Що-ж далі? — Мисакови було так ніяково, що він аж не радий був уже такий розмові.

— Отже я ніколи сього не думала, — заговорила Уляна Іванівна. — Мені здавало ся, що у вас вироблена якась думка, якась мета, що оселились ви не для власного спочинку та бездіяльності, а для того, щоб стати в пригоді селянам, бо їм сього скрізь, усюди, на кожному кроці треба...

До бесідників підійшов дід Омелько і поставив на столі тарілку з малиною.

Мисак подивив ся на ягоди і завважав:

— Що-ж отсе ви, діду, такої малини нарвали? Подивіть ся, скільки тут зелених ягід!

— Не видно, паночку! Я полапки вибирав тільки найбуїнйшу, а чи спіла вона, чи ні — по ночі не вгадаеш.

Уляна Іванівна вкинула в рот декілька ягід і звернувшись до Мисака запитала:

— Так, чи вже-ж таки справді не придумали ви собі жадного діла?

— Признаюсь і каюсь... Життє моє складало ся з самого дитинства так, що я пішов тільки по одній стежці... Я пізнав уже се дуже ясно, запевнив ся в сьому, а до діла всеж таки не додумав ся.

Уляна Іванівна замість відповіді повернулась до діда і серіозно промовила:

— Чого-ж ти, діду, стоїш? Зробив своє діло, тай з Богом! Не добре вислухувати чужу розмову, се неввічливо!

— Я так собі, Уляно Іванівно, — я зовсім не підслухати, а приємно мені, що ви у нас у гостині.

— Спасибі, добре, я дуже рада!

Дід пішов. Мисак похнюпив свою голову і сидів мовчки. Йому ніяково було, що Уляна Іванівна прогнала діда Омелька, він не міг би цього зробити ніколи, а коли-б і треба було, так якось пнакше.

Уляна Іванівна спостерегла Мисаків внутрішній стан і промовила до його :

— Чого ви так замислились та засмутились? Ви думаете, що я невічлива, що грубіанка, що невпхována? Зразу видно, що ви не знаєте селян. Ви думаете, що дід образив ся, а я вас запевняю, що ні. У його почутте сальонної ввічливості з усіма тонкостями зовсім нерозвннене так, як у вас, а через те і треба завважати йому те, чого він гаразд не розуміє, завважати ясно, просто, без жадних церемоній, а так, як завважає дітям учитель в школі. Народ треба учити скрізь, на кожному кроці, треба виховувати його. Коли-б старий розумів, що стояти та слухати розмову невічливо в таких випадках, то, запевняю вас, він би ніколи цього не зробив, а коли зробив — значить не знає, а коли не знає — значить учити треба, щоб знав. Народ поважає панів не тих, що ввічливо звертають ся до його на „ви“ та подають свою руку, о ні, — такі пани йому не цікаві і непотрібні. Звертайтеся до народу хоча-б і на „ти“, ніколи не подавайте йому своєї руки, не сажайте його поруч з собою за стіл, але дбайте про його інтереси, і ви будете тоді справжній пан; вас і шанувати будуть і слухатись і навіть ніколи ніхто не образить ся, коли і полаєте добре. Придбайте тільки собі віру народа, а придбати її зовсім не легко. Народ дуже тонко розуміє інтелігенцію і зовсім справедливо поділив її на три категорії, а саме: на панів, в змислі дармоїдів, на панів-народолюбців, се ті, що подають руку та сажають з собою за стіл, і на панів в дійсному розумінню, то-б то на тих панів, що зовуть люде „дійсний пан“. Розумієте ви мене, чи ні?

— Не зовсім.

— Дбати-му пояснити краше. Ви, наприклад, пан-народолюбець. Народ не вживає такого терміну, він просто говорить: гарний пан, дійсний пан. Просто пан, або великий пан, на всю губу пан, — се ті пани, що народ

уважає їх за свою болячку і ненавидить з усієї душі; гарний пан, або як я кажу „пан-народолюбець“, се той пан, що коня, вола, овечку, собаку, людину — всіх любить, усіх лаще, але сіна, вівса або хліба нікому не дає, хоч і не забороняє давати, признає навіть, що так і слід, а коли розсердить ся, той побе того, кого любить і не буде каятись. Дійсний пан (панів сього поділу найменше) на „ви“ до селян не звертаєть ся, руки їм не подає, за стіл з собою не сажас, говорить селянинови, що він жорсткий, неосвічений, неотесаний, грубіянський, а тимчасом народ шанує його, слухас, поважас і навіть любить, кажу: навіть, бо заробити панови любов народа, — се дуже трудно. Для сього не досить знати народ, ні, тут треба і знати його добре і бути йому користним і аж тоді тільки будуть любити вас і вірити вам. Ви знаєте, як народ відносить ся до панів?

— Знаю потроха.

— Відомо вам, що народ уважає панів за учених дурнів?

— Сього не знаю і не розумію.

— Так я поясню вам. Народ знає, що пани освічені, та тільки не вірить, що вони розумні, то-б то практичні. Розумними називас народ тільки людей практичних, — розумінне таке вузьке, звичайне, але-ж инакше, поки що, народ і не може називати розумних. Убоге народне житте економічне виробляє в йому матеріалізм, а практичний розум поодиноких людей на їх очах поліпшує свій матеріально-економічний стан; звідси і виходить, що розумний тільки той, хто практичний. Говоріть ви народови найліпші, найрозумнійші речі, та коли він не вірить у вашу практичність, то тільки з ввічливости вислухас вас, а зробити ніколи не зробить так, як ви учили його. А коли й послухас ніколи і зробить, так тільки в тому разі, коли порада ваша цілком виходила поза межі щоденної його діяльності, щоденного життя його. А діяльності, що виходить поза коло щоденного життя, у народа нашого не багато, се дотикаєть ся тільки справ або судових, або лікарських, або иноді зацікавить ся хто небудь питанням у сфері релігійній, от і вся, більш-менш позамежна діяльність наших

селян, у якій дадуть вони перевагу панови і повірять йому. Коли-ж пан практично розумний і поради його висловлюють ся не як теорія, а як категоричний приказ, тоді народ вірить такому панови в усьому. А для сього, як я сказала вже, треба знати і народню вдачу, і його погляди на все, радості, кривди, нужду, інтереси духові і матеріальні, запомагати в тих інтересах і всіма силами наставляти, щоб вони здійснились.

— Я так людей не знаю.

— Так треба знати. На що дізти тоді на село, на що скаржитись на свою бездіяльність? А коли вже осілись тут, так мовчіть, думайте тільки про себе та свої інтереси. Коли-ж хочете зробитись народови користним, так довідайтесь, хто він, чого бажає і як живе, і довідайтесь не по панському, не поверхово, а дізнайтесь до всього так, щоб той самий народ не міг ні дурити, ні експлуатувати вас; щоб кожде його прохання, кожда фраза була відома вам ясно і тонко, щоб сльози народні уміли ви поділяти на сльози щирі і сльози експлуататорські, щоб у проханнях його з'уміли бачити і правду і брехню, якби те прохання не виставляло ся і чим би там не мотивувало ся. Люде наші вдачу мають складну, скриту. Народ ніколи не показує вам усього того, що він думає, він завсіди приховує в собі частинку того, чого не хоче висловити по тій або иньшій причині, ви самі повинні відгадати ту частку і рахуватись з нею. До народу нашого треба відноситись строго, справедливо, не попускаючи ні в ту, ні в иньшу сторону, бо тільки вловлять вас раз та два на тому або иньшому, тоді віра до вас пропала. Зрозумійте народ, пройміть ся його інтересами, гарними і поганими рисами його вдачі, наблизьтесь до його так близько, як до свого друга і тоді, запевняю вас, ніколи не почервонієте ви і не повісите голови, коли при вас проженуть вашого діда Омелька там, де присутність його зайва.

— Уляно Іванівно, я вірю вам, почуваю в своїй душі, що ви праві, але зрозуміти так людей я не зможу. Зближатись з людом я не вмю, я можу стежити за ним тільки тоді, коли він сам звертати-меть ся до мене за яким небудь ділом або порадами.

— Чого він до вас ходити-ме? Народ не звернеться до вас, він уже зарані залічив вас своїм інстинктом до категорії народолюбців і, значить, вирік над вами свій присуд, що пан ви для його непотрібний. Може й прийде коли небудь хто небудь, щоб написали йому прошенне, а більше ні з чим не звернуть ся — побачите! Ні, добродію, народа так не пізнаєте ви і за сто літ. До народу треба самому вмішуватись, треба вислухати від нього сотні дрібних образ, тонких, але колючих насмішок, явної неповаги, іронічних уваг, ряд недовіря, — пережити все отсе, тактовно проковтнути, то-б то проковтнути так, щоб і в знаки не дати, крім того відплатити за кожду неприємність добрим ділом, не підкреслюючи того доброго, не ждучи за те діло ні плати, ні подяки, та аж тоді тільки народ почне вірити вам, слухати вас. Я родила ся на селі, ось уже шість років як скінчила гімназію і цілком віддала ся народнім інтересам; мала досвідченого учителя — свого батька, що 52 роки жив у селі з селянами і 52 роки дорослого віку, бо умер він на 74 році життя, — і то проковтнула не одну зневагу. Народ — се хвиля — віє вітер до берега і хвиля котить ся сюди, а подихнув з берега — і хвиля зараз повернула ся, але під хвилями, як і в дійсному морю, багато цінности всякої і коли побачите ви ту цінність, коли промінне цінности тієї загляне в душу вашу, що вам тоді дрібні, поодинокі образи або неприємности? То шкаралюща темноти, то гіркий докір інтелігенції, що власні інтереси свої поставила висше над всяку цінність і занедбала свого рідного, але убогого брата.

— Ви знаєте народ, я се бачу, — заговорив Мисак, — і ви повинні показати мені ту стежку, те діло, де я міг би все такі бути користним народови.

— Ту стежку, те діло? Інтелігентна, освічена людина може бути користна народови у кождому ділі.

— Коли-ж не знаю я тих діл.

— Так ви тоді так і питаєте: які, мовляв, у народа є діла і потреби, де можна-б було бути користним?

— Ну, нехай і так.

— Учити в школі можете?

— Не учителював ніколи.

— Садівництво знаєте?

— Ні.

— Огородництво?

— Зовсім ні.

— Значить агрономічних знань у вас ніяких?

— Ніяких.

— Юридичних?

— Теж.

— Майстерство яке знаєте?

— Не знаю ніякого.

— Може писарем волосним можете?

— Не мав нагоди довідатись про се діловодство, та і взагалі канцелярщина мені дуже противна.

— Сільський писар далеко не канцелярист... А може знаєте, як треба красше будувати оселі?

— Ні, ні! Сього а ні-ні не знаю!

— Знаєте може землемірство?

— Не знаю.

— Студювали може переселенчеські рухи? Знаєте може умови всіх тих країв, куди-б найкрасше переселялись людям?

— Ні, і сього не знаю.

— Може знаєте що небудь по ветеринарії?

— Нічого. По гігієні тямлю дещо.

— Про се казали ви. А може пасіку вести умієте добре?

— Маю декілька добрих книжок, а практично не працював ніколи.

— Так мабуть вас і випитувати нічого? Скажіть самі, що знаєте ви і що бажали-б робити?

Мисак почервонів.

— Простіть мене, що потурбував вас? Я бачу сам, що нічого не знаю.

— Але-ж треба знати. Ви не маєте права оселятись під боком у людей не маючи таких знань, якими могли-б поділити ся з народом на його користь, які справді свідчили-б про те, що ви інтелігент, що бажаете і дбаєте по своїй силі бути користним народови хоч у одному якомусь ділі. Положим, знаєте ви, дещо з медицини та гігієни...

Я дозволю собі перекинути ся на хвильку в селянку-пацієнтку і вдам ся до вас за порадою.

Мисак збентежив ся і трівожно лунав очима. Уляна Іванівна спостерегла його турботи і заговорила:

— Ні, я не так провірю ваші знання. Коли хочете, приходьте завтра до мене, я покажу вам своїх пацієнтів і тоді поговоримо з вами про се, — згодні?

Мисак замуляв ся трохи і як той ученик, що зовсім не вивчив своєї лекції, відповів:

— Я радий би, я з дорогою душею, але-ж у мене такі елементарні, такі мізерні знання...

— Але-ж ви придбали їх на те, щоб запомагати народови! Запомагайте, прикладайте їх до діла.

— Так, воно звісно, що так, — муляв ся Мисак, — але який там з мене може бути лікар?

— Добродію, та я теж не лікарка. Знання мої запевне не більші, як ваші, але-ж ділю ся я ними, прикладаю їх до діла, — єсть же багато навкруги нас таких людей, що не знають і того, що ми з вами.

— Так ви-ж все таки напрактикували ся певно.

— То правда, але-ж і ви повинні практикувати. На що-ж тоді і аптеку заводити, на що читати медичні книжки? Та нарешті нічого иньшого ви-ж і не знаєте.

— А коли мені до вас прийти? — наважившись запитав нарешті Мисак.

— Ранком приходьте.

— Коли саме? О якій годині?

— Треба так, поки ще люде не йшли в поле, щоб не гаяти їх робочого часу. Приходьте так після четвертої години.

Мисак кивнув головою, а тимчасом думав: невже-ж панночка так рано встає? Сам він ніколи так рано не вставав і тепер не знав запевне, чи о четвертій годині ще темно, чи вже видно.

— А ви знаєте, де я живу? — запитала Уляна Іванівна.

— Знаю. Дід Омелько показував мені.

— Може-б ви мені показали свою аптику?

— Зробіть ласку!

Мисак повів Уляну Іванівну до своєї господи. Панночка оглянула лікарства; багато дечого повикидала, дещо понаходила цілком зайве, дечого потрібного зовсім не знайшла, нарешті наказала Мисакови, щоб він завтра захопив з собою деякі лікарства, обійшла усі його хати і зібралась до дому. До села, у якому жила вона, було верств півтори, — Мисак пропонував свої послуги провести її, але панночка відмовилась. Мисак хотів покликати діда, щоб той провів, але Уляна Іванівна знову запротестувала:

— Бога бійтесь! Через що ви думаєте, що я сама бояти-мусь? Кого, чого мені боятись? Хижих звірів у нас не водить ся, а людей я не бояла ся і не боюсь. Грабіжників та душолюбів теж немає у нас, та нарешті мене знає кождий селянин, кожда дитина.

Уляна Іванівна попрощалась і вийшла з Максимового дому. Господар провів її до воріт і прощаючись ще раз запитав:

— А якже селяне дивлять ся на те, що ви на скрипці граєте?

— Байдуже. Вони знають, що я учу грати панських дітей і заробляю сим; а що хожу инколи у Розгуки, так певна річ, сміють ся з сього і називають панськими примхами.

Коли панночка пішла, Мисак походив по саду, а потім зайшов до діда, побалакав з ним і запитав між иньшим:

— Вас, діду, Уляна Іванівна образила, здасть ся?

— Мене? Уляна Іванівна? Христос з вами! Хиба-ж вона ображає кого небудь?

— А мені здало ся, що ви образились, коли вона прогнала вас.

— Гм, хиба-ж вона проганяла мене? Вона просто сказала, що не моє діло слухати. Так хиба-ж се неправда? Я тільки, старий дурень, сам не догадав ся. Дуже вже задовольнений був, що вона прийшла до нас. Ви ще її, пане, не знаєте! Уляна Іванівна — се той же самий отець Іван, покійний її батько, царство йому небесне!.. Ніколи вже не буде у нас такого попа! Спасибі йому, що хоч дочку таку оставив. Усе село молить ся за неї Богу. Вона у нас

все — і судя і добра порадиця, і лікар і заступник в усьому!

Дід розігнав ся багато дечого розказувати, та Мисак сказав, що йому ніколи і пішов до свого кабінету.

VI.

День близшого Мисакового знакомства з Уляною Іванівною був днем повороту усього його життя в Затишку. Поговоривши з дідом і запевнившись, що він справді не образив ся, Мисак ще дужше підкреслив собі поважність Уляни Іванівни і ще більше почував себе нездатним до народньої діяльності; але-ж давши панночці обіцянку зайти до неї завтра ранком з лікарствами, мимоволі хвилював ся, трівожив ся за свою непрактичність, незнання та неуміння і, щоб хоч трохи виправдати себе, сїв за медичні книжки і почав готувитись. Ніколи ні однієї книжки не читав він з таким старанням, як сьогодні. Давно уже минула північ, але він не звертав уваги, а все читав, зачував, екзаменував себе і опамятав ся тільки тоді, коли продзвонив годинник третю годину. На дворі було уже видно, зорі погасали одна за другою і на траві біділа роса. Ніколи Мисак не вставав так рано і йому приємно було бачити незнайомі картини раннього ранку. Сон і на думку не спадав йому, а натомлена голова не хотіла вже працювати над медициною. Мисак погасив свою лампу, узяв у кишеню потрібні лікарства і вийшов з свого двору. З пів години походив він понад Дніпром, з великою насолодою стежив, як зарум'янювалось на сході небо, просипали ся пташки, оживала природа, — усе дивувало, чарувало, насоложувало його.

„І чому я не звик так рано вставати?“ жалкував у своїх думках Мисак, прямуючи тихою ходою до села. На селі починало ся вже життя: на вигон виганяли овечок, скот, скрипіли комодазі, сьпівали півні, де-не-де гавкали собаки, зустрінулось декілька душ жінок та чоловіків, що поспішали холодком у поле. Се знову для Мисака було нове, невидане і справляло приємне, глибоке враження.

Коли Мисак увійшов нарешті в двір Уляни Іванівни, то застав уже там дві жінки і одного чоловіка. Вони сиділи на призьбі і видимо зібрались у поле, бо у чоловіка була з собою коса, мантачка, кушка, брус, молоток і торба з хлібом, у жінок теж — у однієї була на руках дитина, а на плечи висіли сакви з хлібом, біля пояса теляпалась тиковка з водою і пляшка з молоком, а у другій — два серпи, двоє грабель, коліска за плечима і триниго для неї. Мисак поздоровкався з людьми, ті вклонились і здивовано провели його очима. Мисак почував себе чужим, зайвим, і, аби швидше уникнути від спинених на йому поглядів, хутко пішов у сінн. Тут зустріла його Уляна Іванівна; привиталась, подякувала, що не спізнився з лікарствами і повела його до своєї чистої, просторої пекарні.

— Се мій прийомний покій, — пояснила панночка.

В пекарні сидів уже на ослінчику чоловік з засуканими до колін холошнями. На ногах у його були рани і хоч видимо були вже промиті, а тимчасом робили неприємне вражіння своїми страшними та розгноєними виразками.

— Се гостець, — промовила Уляна Іванівна, показуючи на ноги хорого.

Мисак дивився на розгноєні рани і не говорив нічого.

— Прошу стежити за моїми ліками і коли що робити-му не так, поправляйте мене.

Мисак уклонився мовчки.

Уляна Іванівна розпліскувала тимчасом стальку так званої тимофієвської лиманної глини, а потім почала нею заліпляти виразки.

Хорий деякий час мовчав, а нарешті заговорив:

— Ви мені, Уляно Іванівно, краще намазуйте мазею, а не глиною: у Олекси такий же самий гостець і ви можете йому жовтою мазею, а мені глиною. Він почав лічитись після мене і в його підживає вже, а у мене й знаків не подає.

— Батькови своєму розкажи! — гримнула Уляна Іванівна.

— Так воно-ж би загоїлось швидше! — протестував пацієнт.

Панночка робила своє діло і поясняла спокійно:

— Ти з яким ділом возиш ся?

— Та з яким же, звісно, з яким!

— Назови свою роботу!

— Печникую.

— А Олекса що робить?

— Кравцює.

— Робота ваша однакова?

— Ні.

— Так отже коли робота не однакова, так і ліки не однакові.

— Так болізнъ же однакова.

— Ти йому образи, а він тобі лубя! У твоєму ділі завсїди курява, що хвилини нагинатись та підводитись треба, та носити цеглу важку — се все розкуйовджує повязку і допускає до виразок пилуху, а Олекса сидить собі спокійно в хаті та шиє. Глина не пустить до виразок пилухи, хоч би повязка і зовсім зсунулась, а мазь за одну годину грязею зробить ся і замість того, щоб допомогти, ще шкоду зробить — розумієш?

Пацієнт мовчав.

Уляна Іванівна бачила, що не переконала ще хорого, і тому заговорила далі:

— Олекса і ти однаково слабуєте?

— Однаково.

— Олекса платить мені за ліки, чи ні?

— Ні.

— А ти платиш?

— Ні.

— Так через що-ж я одного хочувилічити швидше, а другого не швидко?

Пацієнт мовчав.

— Чого-ж ти мовчиш?

— Та воно звісно... А тільки хотїлось би видужати швидше.

— Глина так самовилічить тебе, тільки подвійно довше... Покинь свою роботу, сиди у хаті нічого не роблячи, так і тобі мазею мазати-му.

— Еге, сього не можна!

— То-то, що не можна! Так нічого-ж тобі і плескати того, чого не розумієш, або не хочеш розуміти. Усі-б ви повідужували швидше, якби могли нічого не робити!... Та коли вже так хочеться тобі лічитись мазею, то завтра я прикладати-му уже не глину, а мазь.

— Ні, ні, Уляно Іванівно, я вже не хочу! Я робити-му, як ви прикажете.

— Ну, так і йди собі з Богом, а завтра знову приходи. Бережи тільки, щоб не зсовувалась повязка, та не забувай, що не можна свинини їсти і горілки пити.

Пацієнт мовчки спускав свої засукані холошні і перевязував їх у низу мотузочками, а Уляна Іванівна тимчасом гукнула в двері:

— Марино!

У пекарню увійшла молодиця і з нею старійша жінка, певно мати або свекруха. Уляна Іванівна нахилилась до дитини, що молодиця держала на руках, і зняла з неї шапочку. Голова у дитини була покрита струпом. Уляна Іванівна поторкала пальцями струпа з ріжних боків, намазала дитячу голову якоюсь мазею, поторкала маленьку дівчинку по щоці, усьміхнулась до неї і вимовила:

— От-от здоровенькі будемо з тобою!

Беззубе дитя широко усьміхнулося, хитнуло не кріпкою ще головою і потягло до рота свого кулачка.

— Вершком не забуваєте мазати голівку? — звернулась панночка до обох жінок.

— Ні, ні! Як ви казали, так і робимо.

— Завтра дитини не приносять, а коли повернетесь з поля, викупайте її гарненько тай голівку змочуйте, закутавши чистенькою шматочкою, нехай відпарюється струп, а коли голівка присохне — намажте вершком і надіньте чисту шапочку. Так само зробіть і завтра в ранці і ввечері, а після завтраго, коли до мене йти-мете, дитину викупайте, а голівки не мочіть. Глядіть же, не забудьте все зробити так, як я розказую, а особливо памятайте переміняти шапочку, бо тепер духота, спека і для дитини дуже погано буде, коли не переміняти-мете шапочки по два рази на день, — чуєте?

— Та ми-ж отсе навмисне й ходимо в двох, щоб не забути нічого, — поясняла стара, — що забуде Марина, я пригадаю, а що забуду я — вона не забуде. Спасибі вам, Уляно Іванівно! Дай вам Боже вік довгий! — дякувала стара, а за нею і молодиця проказувала.

Після снх увійшла молодиця Марта. У неї теж на руках була дитина. І молодиця і дитя обоє були жовті, худі, аж страшно було дивити ся на їх.

— Ну, що, пєш молоко? — запитала Уляна Іванівна.

— Ні, не пю.

— Чому-ж не пєш?

— Батюшка не дозволили, — Петрівка, кажуть, гріх.

— А казала-ж ти батюшці, що се я звеліла тобі молоко пити.

— Казала.

Уляна Іванівна нахмурилась.

— А казала ти батюшці, що дитину годуєш?

— Ні, про се не казала.

Уляна Іванівна хутко написала записку, вийшла з хати і зараз же післала дівчину-пацієнтку до попа, а в пекарню ввела літ дванайцяти хлопця.

— Що в тебе? — запитала панночка.

— Нічого, — відповів хлопець.

— Він, слава Богу, здоровенький у мене, та тільки заложило йому праве вухо, — пояснила хлопеца мати, що теж увійшла в хату.

Уляна Іванівна підвела хлопця до вікна і розглянула вухо. Згодом покликкала до себе Мисака і промовила:

— Як ви думаєте, що там?

Мисак уважно розглянув і відповів:

— Грязі повно.

— Грязі, отже мені здаєть ся, що ні.

Уляна Іванівна пішла до своєї комнати, принесла з собою тоненькі щипчики, знову підвела хлопця до вікна і досить хутко та удатно виняла з вуха прусака, показала його Мисакови, а потім жінці і нарешті самому хлопецеві.

— Бачиш, що заложило тобі вухо?

— Бачу! — сьміючись відповідав хлопець.

Панночка принесла резову пирскавку, промила хлопцеві вухо і строго наказала матери, щоб та випарювала прусаків окропом та добре замазувала ті щілини, де вони живуть та плодять ся.

— І, панночко, чого вже я з ними не робила, та нічого не вдію. Уже мені один гончар пораяв був зловити їх штук п'ять, покласти в лушпину з горіха, зайти до Жида, посидіти трохи, запитати, чи любі тобі іості, і коли скаже — любі — випустити нишком з лушпини принесених гостей, тай до дому. Побожив ся гончар, що всі тоді перейдуть до Жида. І се робила, аж два рази робила, та нічого не помогло.

— Крону треба купити, — вмiшав ся Мисак, — перемiшати його з товченим сахаром тай посипати там, де водять ся прусаки і тоді всі загинуть — се найліпше средство.

— Сього не можна; крон — се отруйлива зелена хварба, а у неї діти; хиба-ж можна устерегти, щоб дiтвору купі з прусаками не лизала отрути?

У хату увійшла дiвчина і подала Улянi Іванiвнi записку. Панночка прочитала і звернула ся до Марти:

— Батюшка дозволяє пити молоко і їсти все те, що я звелю. Так отже слухай: пий молока яко мога більше і треба ще тобі варити юшку з курицею, се для тебе і для твоєї дитини найкрасші будуть ліки.

— Ой, панночко! Молоко — то ще Господь простить, а якже таки в Петрівку та мясиво їсти? Тоді-ж мені хоч на селі не живи! Та хиба-ж курятина лікарство? Та ніхто і не повірить сьому, усі скажуть, що я навмисне прохала вас, аби дозволили скором їсти.

— А хочеш ти, щоб бути здоровою з дитиною?

— Та хто-ж сього, Уляно Іванiвно, не хоче? Про себе мені байдуже, а коли-б Господь оздоровив Петруся мого. Ви вже порадьте мені красше, чим і як допомогти йому бiдненькому? — Молодиця підвела в гору обидві дитячі рученята, пустила їх і вони, мов тії поворозки, упали на материні груди. — Бачте, яке воно сухеньке та кводе. Аж серце болить дивлячи ся на його, — здаєть ся, душу-б свою виняла та віддала йому.

— Так отже вислухай, — які у тебе кури?

— Жовті, білі та чорні.

— А зазулясті є?

— Одна, — та така гарна, чубатенька, — а несуча, несуча!...

— Слухай же мене: хвороба у тебе і в твоєї дитини однаковісенька івилічити вас можна тільки молоком та курятниною з зазулястих курей. Треба до схід сонця зарізати зазулясту курицю, обпатрати її, відрубати ніжки і закинути їх через голову у таке місце, де люде не ходять; розділити курицю пополам і варити з неї юшку. Перший тиждень по півкуриці на день, а три тижні по одній третині на день. Коли місяць мине, то побачим, що і ти і Петрусь — обоє будете здорові. Іди собі тай роби так, як я тобі велю, а коли хто буде що небудь говорити, чи дорікати тобі, так пішлиш таку людину до мене.

Марта похнюпилась і пішла з хати, але вернула ся з сіней і запитала:

— А що-ж я буду робити, коли у мене одна тільки зазуляста куриця і є?

— Виміняй у сусідів на чорну, на білу.

— Спасибі вам! — Марта поклонилась і вийшла.

— Коли все зробиш так, як я звеліла, то навідаєш ся до мене через тиждень! — гукнула Уляна Іванівна навздогінці.

— На що-ж ви, Уляно Іванівно, закріпляєте в людах повіре? — не витерпів Мисак. — З повірями боротись треба...

— Спасибі за раду! Що треба бороти ся з повірями, то се правда, але-ж боротись треба з ними осьвітою, тай не рік і не два, а коли перед вами два живі трупы, що охляли за самим хлібом з водою, і коли трупів тих нічим не умовиш їсти скором, крім повіря, то нехай і воно робить добре діло при таких сумних випадках. Ви може думаете, що умовили-б молодичю їсти курятину не повірям, а розумними доказами? Ова, не така у нас темнота, не такі люде! Хто повірив би вам, що курятина лікарство, коли-б не різати курей до схід сонця та не закидати через голову ніжок? А з замогою повіря я цілком певна,

що буде тепер усе зроблено так, як зведено, бо й самій молодиці є тепер спромога доказати, що зазулясті курп — лікарство; дорікати Петрівкою її уже ніхто не буде, — ну, та про се ми поговоримо з вами опісля.

— Уляно! — гукнула панночка.

У хату увійшла та сама дівчина, що носила попови записку.

— Ну що, як тобі?

— Красше стало.

Уляна Іванівна оглянула дівчині очи, закапала їх лікарством, наказала не лапатись і не доторкатись до очей руками і один за другим викликала ще двох слабих — одного з розбитими пальцями на руці, а другого — з очима.

Коли прийом скінчив ся, Уляна Іванівна поприбирала свої ліки, дмухнула в самовара, що стояв біля печі, помила руки і запросила свого гостя до комнати.

Поки Уляна Іванівна лагодилась до чаю, Мисак розглядав її хати, а їх було три. Одна, у якій мали вони пити чай, була і за гостинну і за їдальню; друга — видимо була спочивальня, а в третій стояв великпй стіл, закладений нотами та книжками, на стіні висіли три скрипки, ітара, а під однією стінкою стояла фісгармонія. В усій квартирі було просто, чисто і привітливо. У гостинній їдальні вікна заставлені були квітками, вимитими, попорськаними, сьвіжими, як у саду. Що до меблів, то в хатах стояло тільки те, без чого не можна було обійтись, а саме: одна канапка, декілька стільців, один стіл обідальний та ще два менші попід стінками: на одному з їх стояв старинний годинник, а на другому машина до шитва. У хаті, де були скрипки та ноти, стояло супроти стола велике м'яке крісло та два стільці, на стінках висіло ще декілька портретів значних письменників та композиторів. На столі стояло три бюсти: Гейне, Турґенева і Шевченка.

Мисак почував себе дуже приємно і помішуючи чай у шклянці почав з того, що висловив Улянї Іванівні і своє здивуванне і зачаруванне, спіткавши в нїй таку діяльність, енергію та силу волі, якої, дай Боже, кождїй інтелїгентній людинї, що оселила ся межн народом. Уляна Іванівна спокійно вислухала його і нарешті завважила:

— Похвала ваша цілком зайва, а от що до чаю, то пийте його, добродію, не гаючись, бо мені треба ще навідатись до деяких слабих та поспішати і в місто, бо у мене сьогодні музичний день. Коли-ж бажаєте побалакати зо мною, а може маєте охоту і помагати мені, то прошу вас до себе сьогодні над вечір о годині шостій, тоді я буду цілком вільна і може до чого небудь добалакаємось.

— Спасибі, дякую вам! — проговорив Мисак і справді почав спішити пити чай, бо Уляна Іванівна хоч і привітно та ласкаво завважила йому про свої діла, але-ж тон її був о стілько діловий, що не послухатись його не можна було.

На столі стояли булки, варення і Уляна Іванівна припрошувала гостя покоштувати господарської умілости пекти булки та варити варення, а коли завважила, що той так уже поспішаєть ся з чаєм, то промовила привітно усьміхаючись :

— Ви, добродію, так уже спішите пити чай, що мені аж ніяково, та крім того попечетесь іще, — лічити доведеть ся! Робіть усяку роботу спокійнійше і тоді все красше виходити-ме. — При останніх словах Уляна Іванівна почервоніла, але зараз же і завважила : — Ви мене просіть, що я ніби то поучаю вас! Се просто виробила ся у мене така звичка сільська, або як говорять у вас у Києві — провінціяльний тон. Я розумію, що се не гаразд, що скидаєть ся, або й зовсім похуже на невихованість, але що-ж маєте робити? З осьвіченими, інтелігентними людьми бачу ся я на місяць два-три рази, на дві-три хвилини, а з селянами що дня, і не хвилинами бачу ся з ними, а по 10—15 годин : на день; завсіди приходиться ся не розмовляти, а поучати. Се трапляти-меть ся зо мною нераз, але-ж наперед прошу вибачити за все те, що трапить ся.

— Я, Уляно Іванівно, і не думаю ображатись. Коли-б ви навіть і поучали мене, то се було-б тільки справедливо. На селі, та ще на ваших очах, я можу бути тільки учеником.

— Коли так, то се мені дуже приємно; не того, звичайно, що мати-му у себе ученика, а того, що ви подаєте своїми словами надію зробити з вас свого співробітника

на селі, тож нехай буде вам перша моя лекція така: коли ви любите підхвалявати людей, то будь ласка не прикладайте до мене вашої звички; людей таких я не люблю і говорю вам се в очі. Ми поговоримо з вами докладненько і про се, а поки що мушу признатись вам, що думала я про вас, коли переселились ви у Затишок. Мені здавало ся, що переїхали ви на село з якимсь готовим уже пляном діяльності, що у вас виучать ся багато дечому не тільки селяне, а й перша я; тепер же, переконавшись на превеликий жаль, що се була моя помилка, ставляю вам цілком серіозно таке питання: чи згоджуєтесь ви — по щирости, а не з ввічливости — стати моїм співробітником?

Мисак червонів, забув про свій чай і тільки прислухав ся до кожного слова Уляни Іванівни. Коли-ж поставлене йому було категоричне запитання, Мисак набрав ся сьміливости і відповів:

— Перш над усе — ніколи я на своєму віку не підхвалявав тих людей, які не заслугували на те; що переїхав я на село тільки для себе — се гірка для мене правда, а що бажав би я стати співробітником вашим, то не підхваляючи, не з чемности, а по совісти кажу вам: учителю, учи мене і по силі своїй, по здатности я буду твоїм співробітником!

Уляна Іванівна подала Мисакови руку і промовила:

— Ображати вас я не бажала; я тільки висловила вам свою думку. За згоду-ж вашу помагати мені — сердечне вам спасибі! Самій мені так багато діла на селі, що голови моєї не стає! Раяли і рають мені покинути село і переселитись у місто, але-ж коли подумаю я, що треба кинути мені отсю мою рідну хатину, садочок свій, село з тими людьми, що не дають мені спокою ріжними своїми потребами, — коли подумаю насправжки, що все отсе мені треба кинути, а оселитись у місті, так у грудях моїх ладнаєть ся щось увірватись і кинути село у мене нема сили. Ось поживіть, ось придивіть ся до людського життя, до його темноти, до економічного убожества, до безпомічности, до старшини з писарем, до трьох крамарів-Жидків, до нашого попа і тоді побачите, що кидати село —

се злочинство, велике злочинство, коли не лишаєте ще по собі ні одного оборонця сільських інтересів.

— А піп хіба не підтримує діяльності вашої?

— Піп... Познакомтесь з ним! Я ніяк не можу зрозуміти — чого він пішов у попи, чого поліз на село? Ну, та Бог з ним! Людина він, загально кажучи, не така вже зла в душі своїй, але чудна людина, незрозуміла мені. Ви познайоміться з ним, се не пошкодить. Хочете, ми так зробим: я відведу вас до його, познакоблю, а сама піду по своєму ділу, — хочете?

— Та мені однаково; тільки я мав на думці прохати вас познакомити мене спершу з деякими селянами...

— Се добре, се від вас не втече, але перш, ніж знакомитись з селянами, треба спізнатись з сільським начальством, довідатись, як дивить ся воно на людей, що думає про їх, бо не почавши з сього вас можуть залічити до соціялістів і післати донос, як і трапилось се позаторік з учителем.

— Хто-ж на його доніс?

— А хто-ж його знає? Треба усіх розкусити гарненько, щоб можна було догадуватись.

— А на вас не доносять?

— Може й доносять, та поки що ведеть ся без пригод. Посваримось иноді з деким, та на тому й кінчаєть ся.

— А учитель який у вас?

— Нічого собі, людина порядна, молодий тільки дуже.

— Ну те, а писар та старшина?

— Добродію! Поживете, цікавити-метесь, то всіх знати-мете. Одним або двома словам людини схарактеризувати не можна!... Але-ж, одначе, пора нам і рушати.

Через деякий час Мисак і Уляна Іванівна були вже на вулиці і прямували до попового дому. Піп жив недалеко і вони незабаром були вже в поповому дворі.

Отець Миколай сидів на рундуці і бавив ся з своїми дітьми. Побачивши біля воріт гостей, він підвів ся з рундука і пішов на зустріч. На гостей кинулись з ріжних кутків двору собаки. О. Миколай тупнув ногою, накричав на їх і, приглажуючи на голові волосе, наблизив ся до гостей.

— Просимо, просимо, Уляно Іванівно! — привітно та чемно заговорив о. Миколай, відступаючи на бік і даючи просту дорогу до ганку.

— Я на хвилину до вас, о. Миколай; мені дуже-дуже ніколи! Я на бігу, аби тільки познакомити вас з новим сусідом нашим, добродієм Максимом... Максимом... От бачите й забула, як величати вас по батькови.

— Звали Петровичем, — підказав Мисак.

— Так отже вам: Максим Петрович Мисак, господар Затишка. Отсе вам і все, будьте здорові і не затримуйте мене.

Уляна Іванівна подала руку о. Миколаю, Мисакови кивнула головою і пішла по своєму ділу.

— Чув я про вас, Максим Петрович, чув. А особливо наслухав ся про ваш Затишок та садовину... Якже вам живеть ся у богоспасемих Палестинах наших?

— Слава Богу! Живеть ся, поки що, добре, спокійно; а се для мене найголовнійше.

— З Уляною Іванівною давно вже познайомились?

— Учора.

— Тільки учора? Що-ж отсе ви так!... Але-ж просимо до господи!

О. Миколай узяв Мисака під руку і повів до будинку.

— Олю! — гукнув він на свою доньку, що бігала по дворі, — а побіжи до мами, чи вона встала вже, чи ще спить?

— Простіть мене, Бога ради, — заговорив Мисак, — я собі й байдуже, що так ще рано; простіть, будьте ласкаві!

— Максим Петрович, та Бог з вами, чого ви турбуєтесь? Яке тепер рано?

О. Миколай подивив ся на свій годинник:

— Чверть на дев'яту; а ми встаєм звичайно в п'ять.

На ганку з'явилась матушка і дуже щиро та сердечно привитала Максима Петровича.

— Всю ніч у мене боліли зуби, — поясняла вона Мисакови, — тільки о п'ятій годині ранку очима звела: а ви мабуть давно тут на рундуку? — звернулась вона до о. Миколая.

— Ні, не давно. Просимо-ж, просимо, Максим Петрович!

І Мисака повели в господу. О. Миколай, матушка і вся їх дїтвора подобались Мисакови відразу, він почував себе так вільно, так добре, неначе у власній хаті і не соромлячись ні на крихту оглядав простору хату своїх нових знакомих. Хата заставлена була ріжними меблями, по стінах висїли картини і хоч усе те не мало ознаків цінности та дорожнечі, а тим часом свідчило все таки, що попови жило ся і не зовсім погано і не зовсім убого, а як більшости наших попів на Україні.

— Чого-ж отсе ви так довго не знакомились з нами? — запитала матушка Максима Петровича.

— Та ще й на посв'яту будинку не запрошували, — додав о. Миколай, — а привезли свого батюшку з Кїва.

— То наш військовий батюшка, — поясняв Мисак, — він сам забажав того, щоби прислужитись на прощанне своїму довголітньому прихожанину. Дуже він гарна та приємна людина! А що так довго не знакомив ся я з вами і ні з ким, так я вже й сам не зумію розказати вам, через що воно так склало ся, — мабуть через те, що нічого не думаючи спочивав цілих пів року після огидливої канцелярщини.

— А ви-ж у якому відомстві служили чи служите? — запитав О. Миколай.

— Служив у інтенданстві, а тепер маю відставку і відпочинок під кінець віку.

О. Миколай почав розпитувати Мисака про Київ, про те, через що саме оселив ся він у Затишку, а не зостав ся жити в Кїві і т. д. Максим Петрович з подробицями відповідав о. Миколаю на всі його запитання, а догадлива матушка тим часом подала на стіл ріжних закусок, горілки, наливки доброї і почала припрошувати „перехватити“ трохи.

Щира, сердечна привітливість господарів та снідання з ріжними наливками затримали Мисака так довго, що він аж о третій тільки годині дня повернув ся у свій Затишок і зараз же розпорядив ся, щоби приготвлялись на

завтра приймати гостей, бо він запросив до себе батьошку з матушкою і має ще запросити Уляну Іванівну.

Розпорядившись як слід та пославши діда Омелька у місто за деякою купівлею, Мисак відпочив трохи і о шостій годині вечера пішов до Уляни Іванівни.

VII.

Господар Затишка вернув ся від Уляни Іванівни о десятій годині вечера і був дуже незадовольнений. Смутило його те, що не розпитавшись гаразд запросив він до себе у гості о. Миколая та запрошував ще і Уляну Іванівну, яка зовсім не бажала зближатись з ним по якихсь відомих їй причинах і заявила Мисакови, що завтра не може до його прийти жадним чином. Дві години умовляв Максим Уляну Іванівну, аж поки та відповіла нарешті:

— Добре, Максим Петрович, я прийду, але-ж відайте наперед і не гнівайтесь, коли ми з о. Миколаєм пересваримось у вашій господі. Згодні на такі умови, чи ні?

Мисак знову умовляв її та доводив, що сварка ніколи не може дати добрих наслідків, що пробувши, нарешті, один вечір без сварки хоча-б і з ворогом, — зовсім не значить зблизитись з ним, або взяти на себе обовязок конче зблизитись; що Уляна Іванівна й без того не дає о. Миколаю жадного приводу вважати її за ворога і т. д. і т. д. Та як не доводив Мисак, і що не говорив, але панночка стояла на своїому і умов не відміняла.

Тепер Мисак ходив по своїому кабінету і думав думи. Не шкода було йому ні о. Миколая, ні матушки — Марусі Павлівни, а шкода було, що у його саме, у його власному домі Уляна Іванівна повинна була сваритись, почувати себе незадовольненою, а може ще й ображеною і все по його милости. Правда, у його був час згодитись на те, щоб Уляна Іванівна не приходила, але-ж він не міг зробити цього, бо і в пона дав слово, що конче запросить Уляну Іванівну та ще й з скрипкою. Він розказував о. Миколаю і Марусі Павлівні про той випадок, де і як познакомив ся з Уляною Іванівною і оповіданням своїм так зацікавив їх,

а особливо о. Миколая, що у нього аж очі сяяли з нетерплячки та бажання послухати чарівний спів та музику Уляни Іванівни. А панночку і роздратувало більш над усе те, що вона мусіла не тільки прослудити по приятельськи цілий вечір з о. Миколаєм, а ще навіть співати і грати йому. Коли-ж, нарешті, згодилась вона на відомих умовах прийти до Максима Петровича, так він наважився ще й запитати вдруге, чи з скрипкою прийде вона, чи без скрипки? Правда, питання висловлене було так нерішучо і так несьміливо, що Уляна Іванівна, здалося йому, тільки з жалощів не видала його, бо той її острій погляд і ключа відповідь: „авже-ж з скрипкою, авже-ж!“ досить свідчили, в якому вона була настрою. Мисак кавав ся, що вдруге наважився запитати її про скрипку, але-ж сказаного вернути було неможна. І чого вона така не задовольнена на о. Миколая, і чому нарешті не захотіла пояснити йому цього? Задавав собі Мисак питання ходячи по своєму кабінету.

Годинник прозвонив першу годину ночі, а Максим Петрович усе ходив по хаті та придумував, як би так зробити, щоб обминути небажану сварку і взагалі полагодити свої відносини до Уляни Іванівни, сієї живої, діяльної людини, яка безперечно може навести його хоч на який небудь шлях корисного діла і допоможе йому заглушити в душі той голос, що так докоряє його останніми часами за таку довгу бездіяльність.

Як не думав, про що не міркував Мисак, але-ж ясно бачив, що всі ті думки не доводили ні до чого певного. Не міг він поєднати межі собою таких двох осіб, яких знав занадто мало, занадто поверхово. Правда, се допомогло вже йому та і на далі допоможе цілком совісно виправдатись перед обома сторонами в своїй невинності, бо як о. Миколай, так само і Уляна Іванівна нічого поганого не говорили йому одно про другого; тільки й пригадувались йому слова панночки, як говорила вона: „я ніяк не можу зрозуміти, чого він поліз у поп“, а потім додала: „та Бог з ним, він не такий уже поганий чоловік“ і нарешті сама-ж повела його і познакомити з батюшкою. Положим, були у неї і деякі мотиви, коли говорила вона про те, що

перше ніж знакомитись з людьми, треба спізнатись з сільським начальством, щоб не прийняли за соціяліста... Мисак пригадував тепер усе, що говорила панночка, але-ж усі її слова так переплутались тоді у його в голові і так до того ще затуманила його ласкава привітливність батюшки та матушки, що він просто спантеличив ся, не мав часу подумати гаразд, розміркувати, а через те і їх запросив і дав слово запросити Уляну Іванівну.

Намагав ся Мисак пригадати і все те, що говорилося у попа, але нічого такого не пригадував він, щоб хоч натякало на які небудь неприємности. Тільки одна фразу й запала йому в голову, що напів жартовливо висловив піп, — Уляна Іванівна, сказав він, дуже мабуть порядна людина, та тільки не можна їй класти пальця в рота, — раптом відкусить. Але-ж фразу ся ні тоді, ні тепер не говорила Мисакови нічого. Вона характеризувала тільки Уляну Іванівну, а вже найбільше показувала на те, що межі попом і панночкою були якісь маленькі непорозуміння, або несимпатії, але чи слід-же було йому надавати сьому велике значіння? Хиба-ж не всі люде в очах одно другого порошину бачать?

Довго ще міркував Мисак про завтрішний день навіть і тоді, коли вже ляг у постіль, але міркування скінчилося нарешті глибоким, здоровим сном і Мисак проснув ся другого дня аж тільки о восьмій годині ранку.

Пючи чай йому знову спало на думку вчорашнє, та тільки тепер не спиняв ся він на сьому, бо Улита що хвилини вбігала до його в кімнату і все прохала то поради то пояснень у куховарських своїх справах, бо вона вже з самого раннього ранку поралась над великим обідом з ріжними пирогами, жареним, вареним та ще якимсь таким солодким, що все забувала, як воно готуєть ся та приправляєть ся і бігала до пана роспитуватись. Пан розказував, хоч, правду кажучи, і сам не знав, чи так воно, чи до ладу вийдуть ті панські ласощі, або просто звичайне желе з ягід.

Наблизилась третя година дня, — саме той час, коли повинні були збиратись гості.

Першими прибули батюшка та матушка. При першій зустрічі з ними Мисак почув тривогу у своєму серці і всіми силами намагався задушити її в собі та неподати жадного знаку. Він дуже привітливо зустрів своїх гостей і запросив їх, поки що, оглянути сад, не гніваючись на те, що він, яко одиникий господар, мусить на хвилину кинути їх, щоб зробити в домі відповідний порядок. Батюшка та матушка і в голові не покладали протестувати, а через те пішли собі по всьому саду як у себе дома, а Мисак тим часом давав у домі порядок, сам розтворив декілька пляшок з винами, розставив їх по столу, оглянув — чи все було на столі поставлене та положене і знову ввійшов у сад.

Через декілька хвилин надійшла і Уляна Іванівна. Вона була спокійна і несла під рукою скрипку.

Мисак і зрадів і стурбувався; він дякував панночку за її ласкавість і зараз-же запросив гостей до господи на обід. Гості, увійшовши до господи, перш за все оглянули кожду хату і перейшли нарешті до їдальні.

Максим Петрович з хвилини на хвилину сподівався якої небудь сварки, або неприємности, але-ж, на велику йому втіху та радість, нічого такого не було, — усі розмовляли спокійно, лагідно і, здавалось, ніщо не віщувало чого небудь неприємного.

Ултин обід удався як найкраще, — смакували гості і добрий борщ, і пиріжки, і жарені карасі в сметані і нарешті желе — усе було зроблено до ладу і смашно. Не поганьбив ніхто і наливки та вин, — Мисак тямив смак у сіх річах і на вино грошей не пошкодував; його було хоч і небагато, але добре, а наливки заправлялись під його доглядом по рецепту, який наділила йому в Києві жінка „його превосходительства“, колишнього начальства.

Обідали повагом не спішучи і затягли обід аж до 5-ої години вечера. Після останньої страви подали каву, яку тут-же в їдальні зварив сам господар.

За кавою Уляна Іванівна вийшла з за стола, узяла в руки свою скрипку, настроїла її, провела декілька разів смичком по струнах, задумалась на хвилю і в переімку з музикою почала співати:

Журила ся попада своєю бідою :

— Ох мені тяжко, ох мені нудно,
що піп з бородою!...

З першого-ж куплету о. Миколай і Маруся Павлівна нахмурились. Мисак почервонів по самі вуха і сидів не підводячи очей, а Уляна Іванівна співала далі:

Ой продала понадя кури та індки,
запрягла коня в гринджола —
гайда до владки! і т. д.

Слухачі слухали, але картина не відміняла ся. Коли-ж пісня була досьпівана до кінця, Уляна Іванівна заговорила з усьмішкою:

— Що-ж отсе ви так заслухали ся, що аж кави не пете? Чи пісня моя так дуже подобала ся, чи вже занадто неприємна? Не хотілось би останнього думати, — се пісня народня.

На запитанне зразу не відповідав ніхто; першим одначе заговорив о. Миколай:

— Та пісня то як пісня, — поганого у ній нема нічого, погано тільки те, що ви навмисне просьпівали її, та ще з попередньою думкою, щоб шпигнути матушку та о. Миколая, але за що? Так і придумати трудно.

— Шпигнути? Господь з вами! У мене в самої батько був піп, а мати — матушка, та ще до того і тієї самої парафії, якою правите тепер ви, о. Миколай.

— Але-ж ви, Уляно Іванівно, не співали мабуть сієї пісні своєму батькови та матери? — хвилюючись і червоніючи запитала матушка.

— Не співала, то правда ваша, але-ж на те була причина: той піп, крім того, що доводив ся мені рідним батьком, був ще зовсім не таким попом, як о. Миколай, а дійсне був народним пастирем, — се я можу говорити завсіди з певністю і не червоніючи.

— Ваша правда, — заговорив о. Миколай, — сперечатись я не буду; але-ж батько ваш був добрим пастирем тільки через те, що саме тоді після о. Миколая не могла залишитись така дочка, як ви, а коли-б се трапилось і жила вона у вашому селі, то навряд чи був би

о. Іван таким пастирем, яким прожив він до своєї смерті.

— А хіба добрий пастир залежить від дочки о. Івана або о. Миколая? — запитала Уляна Іванівна.

— Не від дочки о. Миколая, а що від дочки о. Івана, то се правда.

— Не знала я, а то-б давно приложила усї свої старання до о. Миколая, щоб зробити з нього доброго пастиря.

— Досить уже з вас і того, що приложили свої старання до попередніх двох батюшок і направили їх на добру стежку!... — остро завважила матушка.

— Заслужили того! — спокійно відповіла Уляна Іванівна і додала: — Майте на увазі, що те саме буде і з о. Миколоєм, коли не перестане він так поводитись, як поводить ся ось уже скоро два роки.

О. Миколай зблід і питливими очима вставив ся на панночку.

— А якже о. Миколай поводить ся? — тихшим і трохи зляканим голосом запитала матушка.

— Скажіть, будь ласка, скажіть! І я хотїв би знати про се задалегідь! — вставив своє слово о. Миколай, все-ж таки не зводячи очей з Уляни Іванівни.

— Добре, я скажу!

І панночка виразним голосом почала:

— На якій підставі і задля чого переслідуєте ви людей, щоб не справляли вони своїх народніх свят на зелену неділю та на Купала? Чим керуетесь ви, розганяючи вечерниці та досвітки? За що забороняєте сьпівати веснянок на вулиці? Яка ваша мета забороняти у невеличкі пости вживати скором тим хорим людям, яким єдині ліки, єдине спасінне у добрій їжі? На що і для чого налягаєте ви на учителя і на школярів, щоб вони з усїх сил зачували як найкрасше московську мову? На яку корпєть що неділі читаєте ви проповіді на такій суто-московській мові, що й мені не під силу усе второпати як слід? Через що ухиляєте ви від людей, коли вдають ся вони до вас за ріжними порадами? На чию радієть і для якої мети віднімали ви у деяких селян книжки

українські? Задля чого нарешті настроюєте ви людей супроти мене? Хто ви, скажіть ви мені, чи ви піп, чи звичайний чиновник, чи поліціянт, чи просто жандарм? Скажіть мені по правді, по совісти, як може сказати кожда чесна людина, яких би вона переконань не була. Одно слово: скажіть правдиво, ясно, не ухиляючись, не уникаючи, щоб знала я, з ким маю діло. Тоді, даю вам слово чести, я залишу вас у спокою, і залишу тільки через те, що ви, укупі з переліченими злочинствами вашими, людина не грошолобна, не дерете з людей і не обдурюєте їх з матеріального боку, як робили се з великою охотою ваші два попередники. Скажіть мені так прямо, так щиро і так по правді, як щиро і по правді становлю я вам питання, не боячись ні вашої пімсти, ні кривди, ні гніву.

— Уляно Іванівно! — заговорив о. Миколай, — питання ваші розуміти слід так, як вони поставлені, чи може на виворіт; то-б то, чи самі ви справді чесно ставите їх, чи хитро, безчесно, з зарані виросленою метою і пляном? Відповідajte мені на се моє запитання.

— Мої питання хитрі, безчесні?! — ставлячи їх, я дивила ся вам в очи прямо, а не на бік.

— Я теж ставляю вам своє запитання, не зводячи з вас очей, і жду відповіді.

— Там, де річ іде про інтереси народа, я не можу бути нечесною, — з інтересами народними я не граюсь, не забавляюсь ними, — і се вам, о. Миколай, здасть ся, відомо вже за два роки.

О. Миколай встав з свого місця, шпарко потер свої руки, пригладив на голові волосе, пройшов ся два рази по ідальні, нарешті спинив ся супроти Уляни Іванівни, склав на груди руки і виразно почав говорити:

— Уляно Іванівно! Усі питання ваші я запам'ятав дуже добре і буду відповідати на них так: Коли о. Миколай призначений був на той прихід, з якого вижила молода попівна двох попів перед о. Миколаєм, так тоді говорили йому з усіх боків: хочете ви сидіти на приході, то пам'ятайте одно: стережіть ся попівни Уляни Іванівни гірше, як вогню, а щоб не попасти ся у її лабеті, то вам треба: переслідувати усякі народні звичаї, а також досвітки,

вечерниці, веснянки, Купала; найстрогше стежити за виконанням не тільки релігійних обов'язків, але й обрядових, стежити за школою, щоб не допускав ні вчитель, ні школярі нічого свого народньо-українського, виривати і викорінити се саме, де тільки зустрінеться, не входити з людьми ні в які близькі зносини, — робіть усе отсе, говорили мені, і тоді ніщо не впаде на вашу голову, а инакше ви й року не пробудете. — Так, Марусю? — звернув ся він до своєї жінки.

— А вже-ж так, — потвердила та...

— Наслухавшись отсього всього, — говорив о. Миколай далі, — три місяці ламав я свою голову, три місяці відпрошував ся від сього приходу, три місяці Маруся Павлівна журилась та плакала що дня, та доля моя мене не мпнула, я мусів прийняти сей прихід і робити все так, як мені раяли. У мене, Ульяно Іванівно, пятеро дітей своїх рідних, стара мати, а біля неї семеро сиріт, — дітей мого рідного, але покійного брата і всі вони на моїх руках, на моїй опіці, на моїй душевній і материяльній відповідальности і тільки такий прихід, як сей, зможе підтримати мене...

— По правді, — тихо відповіла панночка.

— Вірите мені?

— Вірю.

— Тепер подумайте: чи добре зробив я, слухаючи не когось з вулиці, а своїх товаришів? Чи слід би було мені занехаяти отаку величезну сімю і робити по своїому? Чи винен я, роблячи дещо на перекір своїм думкам і поглядам? Чи не повинен лякати мене завсіди приклад моїх двох попередників?

Уляна Іванівна опустила своє лице в підставлені власні руки і мовчала. Матушка тихо плакала, Максим Петрович трівожно переводив очи то на одного гостя, то на другого; у хаті на деякий час зробилось тихо, як у погребі. Нарешті Уляна Іванівна відслонила свої руки і тихо запитала:

— І ви, о. Миколай, усьому повірили?

— А вже-ж повірив. Казали мені про се, повторюю вам, не вороги мої і не одна якась душа, а десяток душ.

— Добре, але чому-ж ви не дбали провірити усе те, про що говорили вам?

— Я стежив за вашими вчинками, пильно стежив, але-ж мене зарані ще запевнили, що ви завсіди так робите, аби краще вловити того, кого ви ловите.

— Шпіоном зробили мене! Два роки вважали ви мене за шпіона?!

Уляна Іванівна раптом зблідла мов полотно і сіла до стола; о. Миколай теж сів. У хаті знову запанувала тиша.

— А тепер вірите, що то все була неправда! — запитала Уляна Іванівна.

— Вірю і разом з тим дивуюсь.

— А я не дивуюсь. Се мені пімета, жорстока пімета! Така пімета, якої не може вигадати найліпший злочинець! Я знаю, вгадую, хто утворив таку пімету, але не дивуюсь... Побіду свою сьвяткували вони два роки, але-ж, здаєть ся, досить... Дивує мене тільки, що ви, о. Миколай, такий страхополох, що все слухали і всьому вірили, що поступались своїми поглядами, що ставало у вас сили на погане.

— Але-ж я поясняв вам...

— Памятаю, але всеж таки ви не лицар! Тільки й хоробрости вашої, що наважились відповідати мені не озирючись.

— То правда, то правда... Що-ж маєте робити?... Признаюсь... але правда, не зміг, годі було...

— А тепер гніваєтесь на мене, чи ні? Подайте свою руку, коли не гніваєтесь.

Отець Миколай підвів ся з місця і мовчки простяг свою руку. Уляна Іванівна стиснула подану їй руку і запитала коротко:

— Вірите?

— Кому?

— Мені.

— Вірю!

— Щиро вірите?

— Від душі.

— Я вам теж вірю. Згода?

— Згода!

Уляна Іванівна випустила руку о. Миколая, підійшла до Марусі Павлівни, поцілувалась з нею, мовчки подивилась на Максима Петровича, а потім підійшла до вікна, подивилась у шибку, потарабанила по лутці пальцями, взяла свою скрипку і не пробуючи, не настроюючи почала грати. Голосні, ніжні звуки наповнили увесь будинок. Музика лилась вільно, невпинно, високо, натхнено; смичок на струнах плакав-ридав, вимовляв якісь скарги, струни вимовляли якісь слова, — вухо їх розібрати не могло, але душа і серце розуміли ту мову, радісно приймали її, насоложувались ними, примирялись з лихом, злочинством, прощали образи, кривди, — очищались звуками, напосними щирим чуттям щирої душі. Цілу годину невгаваючи лили ся звуки. Вони переходили тільки, переливались то в безкрай сум глибоко ображеної душі, то переходили у високо торжественний тон, то нарешті м'якко та ніжно пестили душу слухачів, як пестить любляча мати дитя своє, коли не відриваючи своїх очей тішити ся дивлячись на сонне рожеве личко, на ті червоні губенята, що крізь сон осьміхають ся до рідної матери.

Чоло Уляни Іванівни давно вже покрите було буйними краплями поту, лице палало мов у вогні, очі світились та сяяли незвичайним блиском, а вона все грала таї грала...

Звук нарешті порвали ся. Слухачі мов оніміли і сиділи не ворущачись, — музика в душах їх продовжала ся. Уляна Іванівна видимо почувала себе радісною, веселою, щасливою.

— Панове, ходім у сад! Повітря, повітря дайте мені, — свіжого, здорового! — вигукнула вона і перша вибігла на балькон.

VIII.

Минуло два з половиною місяці. Життя наших знайомих — Максима Мисака, Уляни Іванівни, і о. Миколая з матушкою пішло новою стежкою — стежкою згоди та обопільної праці. Все вияснилось, уляглось. Уляна Іванівна

була рада, весела і не раз дякувала Мисака за памятковий їм усім обід. Переповнена енергією, діяльністю, з світлим розумом та живою вдачею, вона підтримувала своїм прикладом товаришів і завсіди вносила в своє коло веселощі, надії і завсіди розворушувала думки. Несьміливий та непевний в своїй діяльності Мисак, перекинув ся тепер у сміливу, діяльну людину. Він уже не тільки що робив усе те, що доручала Уляна Іванівна, а навіть запрошений був повітовим начальством зробити ревізію волости. Мисак згодив ся, сорієно працював у волости коло трьох тижнів і наслідками праці його було те, що громада обрала собі нового старшину і найняла другого писаря, саме того, якого пораяв запросити на посаду о. Миколай. Уляна Іванівна, дякуючи добрим відносинам до одного заможного дідича, взяла у його на добрих умовах жатку і селяне за два тижні скопили увесь свій хліб і всі дякували панночку, бо як би не такий випадок, то діждались би неминучої біди, — жнива удали ся такі дощові, що коли-б не машина, то хліб довело ся-б жати мокрим і губити його мимо волі. У того-ж самого пана громадяне, з грошевою допомогою о. Миколая та Мисака, купили собі на розплід пару добрих коров і бугая. Крім того до спілки своєї залучили приятелі наші учителя і поклали на його обовязок, починаючи з того року, вести при школі зразковий огород з огородною, задля чого зарані заарендували десятину землі, виписали декілька потрібних книжок і передали їх учителеви, щоб студював. На долю о. Миколая випало докладно ознайомити охочих селян з пасікою, а у о. Миколая була своя невеличка пасіка, вела ся дуже добре і він мав уже декілька учеників-практикантів. У Мисаковому саду, після загальної поради і згоди, одмежували чималі дві грядки землі і поклали на його обовязок засіяти їх у осені насінням з груш та яблунь, простудювати добре садівництво і мати на увазі, що коли дички підростуть, учити селян щепити, колїрувати і дбати, щоб заводили вони у себе красшу садовину. У Мисака знайшов ся приятель адвокат, — скористувались і сім випадком, бо трапилась селянам добра нагода купити у другого пана сусіда пятьдесят десятин землі і треба було для сього юри-

дичної поради. Діло се примусило Мисака аж два рази їздити в Київ на різні поради, а тепер сподівались і самого адвоката вкуні з землеміром. Уляна Іванівна взяла на себе обовязок завести для селян бібліотеку і вже встигла наповнити книжками одну шафу, збираючи книжки ріжними шляхами: що куплено, що прийнято як подарунок, а що й сама приложила від своїх власних книжок. Учитель умів опрарляти книжки і вивчив сій умілости двох старших школярів, — так що всі бібліотечні книжки заведені були в опрау. Що суботи Уляна Іванівна видавала та приймала книжки від своїх читачів і була дуже рада, що бібліотеку селяне полюбили. Мала ся ще думка відчинити громадську крамницю, завести чайну, поширити школу... Марила Уляна Іванівна і про больницю, і про лікаря, про акушерку, адвоката, але-ж се було тільки в проєкті, або в мріях, а коли могло здійснитись — ніхто не відав. Одно слово життя інтелігенції нашої на селі закінїло, від незгод та недовіря не залишило ся жадного слїду, і піп, і панночка, і Мисак і вчитель жили дружно, як одна сімя. Що божого дня сходились вони по черзі то у одного, то в другого, то в третього, радились про різні свої і громадські діла, обговорювали укупі питання, робили постанови, виконували їх і почували себе щасливими. Маруся Павлівна, маючи багато сімбових обовязків, до серьозних справ не втручалась, за те училась грати на фісгармонїї і все досить добре виходило у неї; — „Рече та стогне Дніпр широкїй“, „Стоїть гора високая“ і „Така її доля“ — се були наймилїйші їй пісні. Мисак заволодїв гітарою Уляни Іванівни і теж бринькав у вільний час, хоч поступ його в сій сфері діяльности був зовсім незначний. Дід Омелько аж ніби помолодшав, дивлячись як його пан прийняв ся до діла, справедливо відносив се до впливу Уляни Іванівни і знов не витерпїв, щоб не заговорити про шлюб свого пана. Мисак на сей раз вислухав діда, але балачки не підтримував, бо, кажучи по правді, у його самого вже не раз ворушили ся такі думки, хоч він, правда, і крив ся з ними, бо не почував такої сьміливости, щоб міг зреалїзувати коли небудь свої фантастичні мрії.

Один вечір на тиждень, а саме що неділі, присвячений був приятелями на цілковитий відпочинок, то-б то сими вечерами вони зовсім відкидали усі свої біжучі діла, а такий вечір звичайно починав ся чаєм з ріжними вареннями та печеннями, балачками про загальну течію життя, а потім переходили на читання часописів, вибираючи для сього серйозні статі, а инколи і белетристичну річ, коли вона занадто цікава та видатна. Читаючи обсужували те або иньше питання, яке зачіплював автор у своїй статі, широко критикували, користувались дечим для своєї діяльності і закінчали збори вечерою. Не рідко також приходила Уляна Іванівна з скрипкою, або знімала її з гвіздка у себе, коли приятелі сходились у неї, тоді усі віддавались співам і гуртовим і поодиноким, або слухали талановиту музику панночки. О. Миколай дуже любив декламувати вірші і не раз витав слухачів своїм досить умілим та симпатичним читанням.

Одного вечера в неділю всі мали зійти ся до о. Миколая і звичайно зійшли ся, виключаючи Уляну Іванівну, — ждали її цілу годину, а вона все таки не приходила.

— Щось пошкодило, — завважила матушка, бо дожидала її з більшою нетерплячкою ніж иньші, — її швидче хотіло ся похвалитись Улянї Іванівні, що вона за останній тиждень виучила нових пісень аж три.

— Певна річ перешкодило щось дуже важне, — додавав і Мисак, — бо Уляна Іванівна ніколи не була байдужною до своїх обовязків, а навпаки і в найдрібніших випадках була зразком точності.

— Що-ж би таке могло їй перешкодити? — задавав питання о. Миколай, — але не встиг ще дати ні одної відповіді, як заскрипіли двері і в хату увійшла Уляна Іванівна. Вона була дуже натомлена, бліда, волося на голові мала розпатлане, нечесане, одежа помята.

— Що з вами? — разом запитали присутні.

— Утомилась, утомилась, — страшенно утомилась! — глухим, розтягненим голосом відповіла панночка, важко сідаючи на канапку.

— Де-ж ви були? Що робили? — допитувались приятелі.

— Була у Мокрини Редчихи.

— А!... — догадалась матушка, — ну, що-ж, як?

— Та слава Богу! Але-ж провозила ся я з нею вісімнадцять годин... Води ніколи було напиться! Ой, яка біда з людською темнотою! Коли я зайшла в хату, так застала Мокрину привішеною по під руки до жертки... Чотири баби біля неї, — се були наслідки їх консіліума... Як би ви знали як пекла мене досада отих вісімнадцять годин, що я не лікар, що не сьмію, боюсь, не маю права, не маю наукових підстав... От мерзотне життя! Де гроші, капітали — там усе скупчилось; там і лікарі, дуже часто голодні, там акушерки, клініки, больниці... Там все отсе дуже часто сидить склавши руки, без діла, без роботи, без жадної користі, а села, а мільони бідного люду!... Ох, як же я втомпла ся! — Налийте мені чаю, дайте мені чого небудь попоїсти.

— Ой, Боже-ж мій! Я собі сижучу, слухаю і байдуже, що ви не їли, не пили, — загомоніла матушка, — зараз, моя голубонько, зараз!

На столі в одній хвилі стояло все те, що приготовлене було на вечеру.

Уляна Іванівна почала їсти, та велика утома забрала у неї охоту і смак до їди, — вона їла ніби через силу і попрохала налити їй чаю. За чаєм знову почала вона нарікати на темноту, на великі міста з усіма благами і на решті на всю суспільність, а особливо на інтелігенцію нашу.

— Відступники, перевертні, — лаяла вона панство, — такої здеморалізованої інтелігенції як у нас ледви чи можна знайти на цілому сьвіті! Бідкають ся в часописях про народне життя, вигукують гарні слова про потребу освіти, про потребу інтелігенції на селах, читають ті статі, згожують ся, жалісливо та співчуваючи кивають головами, теоретично віддають свої сили, а дехто так навіть і душу ладен покласти на користь народови, а коли спіткають ся з тим самим народом фактично, так де й дівається ся та офірливість, та шкура овеча, — раптом добродушці перекидають ся у добродіїв вовчиків, дивлять ся на людей а призириством, огидливістю, експлюатують того

самого бідака з усіх боків, та ще покладають і присуд свій: „мракъ, невѣжество, грязь, гадость“, — заплющують очи, затикають уши і тікають у великі міста на корнетъ людности... Грошей, слави, безробіття бажає інтелігенція наша! Яке їй діло до свого народу, до його інтересів, до нужди, темноти, — він пан, він вовк, — аби йому добре було. Так вони і роблять, — кинули народ, кинули свій край, та ще й кинули в наймізернійшому, в найпротивнійшому змислі, бо не виїхали з свого краю, не злізли з плечей свого народу, а залишились тут, і тут-же гноблять свою родину... Московський уряд боїть ся українського сепаратизму, гадає собі, що Українці здатні до окремого національного життя, — о, яка-ж се помилка! Де ті докази, факти, вчнки, що свідчать за такий напрямок, за таку діяльність нашої інтелігенції? А про те, що Українці спочатку були ополячені, а потім омосковлені, — про се фактів і доказів, скільки хочте, і вказують вони нам тільки на те, що вся інтелігенція наша здатна лиш на покірливість першій ліпшій силі, на рабство. Може скажете, що се неправда, що говорять се роздратовані та натомлені мої нерви, що інтелігенція наша, що всі ми не такі, що тут „обставини“ винні... Ой, обставини мені отсі! Час би вже кинути обдурювати самих себе, звалювати свою вину та мертвоу на обставини; пора-б уже мати світлий розум і подивити-сь на факти не засліпленими очима. Але кинемо історичні, минулі події, а подивимось на сучасне, на сьогоднішнє життя. Погляньте, що робить ся перед нами, що бачимо ми на власні очи? Та що-ж, як не рабство, як не покірливість тій або иньшій силі? Ви почувте з усіх боків тільки одно: — „біда, обставини мордують, давлять нас! Ні школи у нас своєї, ні часописи, ні книжки, — усе давлять, усього не пускають“... Се правда, але-ж де ті люде, та інтелігенція, що добиваєть ся своїх книжок, своїх часописів, своєї школи? — Нема, і на се немає у нас людей! Що-ж тут говорити ще про якусь політичну діяльність, про український сепаратизм? Треба признатись по правді, по совісти, і признатись давно, що ми Українці не тільки нездатні до політичної самостійности, а нездатні навіть до боротьби культурної на своєму власному

рідному ґрунті. Ви-ж подивіть ся — інтелігенція наша о стілько слаба, о стілько несамостійна та безпечно-байдужна, що віддавшись польщині, або московщині, соромить ся свого рідного національного, тоб то без боротьби, без болю в серці доходить до того, що відрікаєть ся від свого власного образу, своєї особи, свого національного я. Для панства нашого своє національне, рідне уявляєть ся „мужиччиною, грязю, мракомъ, невѣжествомъ“ і воно тікає від того, від чого не тікає ні одна людина якої небудь иньшої нації... Може скажете, що се брехня, що се вигадки? Та ні, не скажете ви сього, бо се правда, характерна правда. Нація наша — се лежень, — бий її, лай, топчи ся по ній і вона тобі нічого не скаже; не примушуй тільки нас думати, що ми Українці, та не натякай нам, що ми лежні, бо ми сього не любимо, ми з дідів, прадідів і прапрадідів не звикли бути чимсь иньшим, ніж тепер бачите нас. Ми навіть самі все отсе дуже добре бачимо і знаємо, нам навіть не подобаєть ся характерна риса наша, але-ж красше не чіпайте нас, такими вже утворив нас Господь Бог! Ми зовсім не від того, щоби стати иньшими, але-ж супроти висшого закону природи нічого не вдіеш! — Такі то ми Українці!

Панночка замовкла, відсунула від себе чай і знову почала їсти.

— Ви сьогондя дуже сордиті, — завважив Мисак, — лаєте та обвиновачуєте усю нашу інтелігенцію, а чи се-ж справедливо? Хиба межи нашим панством нема таких людей, що дбають про те саме, що й ви, наприклад? А ви, здаєть ся, теж Українка?

— А чи багато-ж у нас тих людей?

— Та їх і в иньних націях не густо, — завважив о. Миколай.

— Кого-ж ви розумієте під такими людьми? — запитала Уляна Іванівна, — тих може, що так або инакше відомі стали усій суспільности? Про таких людей я не говорю і не згадую, то одиниці, не в них національна сила, а в масі, в таких людях як ми з вами, як дідичі наші, чиновники та ріжні урядовці, а докажіть мені, що ся маса інтелігенції то інтелігенція дійсне українська,

а не якась иньша! Назовіть мені хоч ряд поодиноких людей, що відповідали-б сим вимогам!

Отець Миколай осьміхнув ся і відповів:

— А от вам: ви, я, Максим Петрович, Маруся Павлівна, наш учитель і так далі, і так далі! — Чи се може по вашому не такі люде?

— Ні, такі. — Але-ж ваше „і так далі“ дуже гарно сказано! За сими словами завсіди криєть ся — нічого. А що до вас та Максима Петровича, — то чи давно ви такими стали?

— Зроду, звіку такі! — запротестувала матушка.

— Про вас, Марусе Павлівна, я не кажу, а о Миколай та Максим Петрович переробили ся всього тільки два місяці тому назад.

— Е, так то бачите по відомим причинам! — обороняв ся о. Миколай.

— Та по відомим, я знаю, а все-ж таки, коли-б ви були не попсовані, не здеморалізовані, та не звикли підлягати першій ліпшій силі, то ніякі такі причини не зробили-б з вами нічого. Ваш приклад — се зайвий доказ того, про що говорила я ранійше. Теж саме і Максим Петрович. Чим він і хто він був живучи в Києві, у нашій столиці, в серці нашого краю? Він був російський чиновник, був той інтелігент, який належить до гарного впаду вашого „і так далі“. А коли й була в йому невеличка ріжниця, так тільки та, що ніколи було йому знехавидіти свій народ, свою націю, а через те і залишв ся він не ворогом до сього, а звичайним російським індиферентом. Се випадок, що він таким зробив ся тепер, а оточили-б ви його иньшими сусідами — Поляками, наприклад, або землячками „обще-росами“, так він би так само поплав собі по тій чи иньшій готовій уже течії, не виявляючи жадного національного сліду. Скажіть Максим Петрович, чи так я про вас думаю, чи ні?

— Цілком справедливо. Обороняйтесь і захищайтесь не буду.

— От бачите! — А що ви скажете в свою оборону?
— звернулась панночка до о. Миколая.

— А що мені казати? Я тільки знаю, що індиферентним не був ніколи, а що гріхи за мною були, — так се обставини...

— Знову обставини! — іронічно підкреслила Уляна Іванівна.

— Ну, киньмо сю бесіду! — вигукнув о. Миколай, — з'їхали-ж, слава Богу, на добру стежку і гаразд! Здасть ся, ви не думаєте вже, що ми з Максимом Петровичем схибимо?

— Не думаю, але-ж і не певна цілком.

— Треба нам, значить, Максим Петрович, заслужити довіря у нашого міністра, — сьміючись проговорив о. Миколай і підійшовши до Уляни Іванівни, додав ласкавим та привітливим голосом: — А ви, любий наш погоничу, вечеряйте, пийте та їжте, та частійше ворухіть нас лїнних, сонних Українців, і ми тоді зробимо що небудь.

Уляна Іванівна не відповідала нічого, але незабаром промовила;

— Панове, мушу сказати вам, що я сьогодні не ваш товариш. Натомилась, намучилась і спати, спати аж он як хочу!

З сими словами панночка підвела ся з свого місця, попрощалась з усіма і пішла до дому.

Сьогоднішній вечір на сьому й скінчив ся. Песнімістичний настрій Уляни Іванівни перейшов на всіх і ніхто не хотів уже нічого робити, ні грати, ні читати, ні розказувати; так що Мисак посидів з пів години і теж рушив до дому.

Ідучи до дому Максим Петрович перебирав у своїй голові все те, що сказала Уляна Іванівна і так вірив усьому сказаному, що все його житте здало ся йому не тільки невидним, мізерним, зайвим, а навіть шкідливим з деякого погляду. І чим більше пригадував він усе те, що пережив на своїому віку, про що думав, які виробляв собі мети в життю, — все запевняло його, що п'ятидесятилітнє житте його не варте було одного року життя Уляни Іванівни, сієї молоді, недосьвідченої ще людини, але утвореної, здавало ся йому, тільки на користь темного, убогого народа. Додумавшись до такого виводу та пригадавши собі,

як шкодувала та жалкувала Уляна Іванівна, що вона не лікар, він порішив собі допомогти їй в сьому ділі, то-б то пропонувати їй тисяч дві грошей з того запасу свого, що лежав у банку на чорний день.

„Я тепер забезпечений — міркував він, — без тих двох тисяч карбованців проживу до кінця свого віку сьміливо, а Уляна Іванівна скористується ними і згодом дасть такий відсоток, що і його, Мисакова, бездіяльність зменшить ся на добру третину, а може навіть і на цілу половину.“

Додумавшись до такої мети, Мисак почував, що від приємности в жилах його затепліла кров, йому було любо, солодко віддати свої гроші на допомогу такій людині, якою була Уляна Іванівна. Але як се зробити? Виняти гроші з банку і віддати їй було не можна. Мисак знав і цілком був певний, що грошей вона не візьме, що при всій своїй діяльності, енергії і поглядах на народне діло, вона ні за що не покористується його грошима. Вона охоче візьме від його і в сто разів більше, ніж 2.000 карб., але візьме не на себе, а на яку небудь народню потребу, як от бідкасть ся вона про поширення школи, потребу больниці, аптики, купівлю господарських машин, доброго насіння на посів збіжа та трави, — багато зачіпали та обговорювали таких потреб, на які взяла-б вона сотки тисячів не замислившись, а на свою фахову освіту не візьме. Дідич, у якого учить вона дітей музиці, пропонував їй усі засоби на те, щоб їхала вона до музичної консерваторії, але-ж вона не згодилась ні на які умови.

Розміркувавши з усіх боків бажання своє допомогти Улянї Іванівні здобути право лікаря, Мисак спинив ся на тому, що поїде до Харкова, передасть гроші своєму другови, що ранійше його кинув інтенданство і перейшов у Харків на пньюшу службу, порадити ся з ним, і коли той згодить ся на його пропозицію, то просити-ме вплатити гроші Улянї Іванівні не пишучи від кого, як і що, а тільки виставивши мету, що гроші призначають ся на те, щоб Уляна Іванівна здобула собі лікарський диплом і присьвятити діяльність свою селам, а не великим містам. Такий плян видав ся Мисакови за найліпший і він не від-

кладаючи і довго не думаючи, поклав завтра-ж розпочати своє задумане діло.

Як обміркував Мисак, так і зробив. Другого дня ранком поїхав він у повітове місто, виняв з банку 2.000 карб., сів на залізницю і поїхав до свого друга у Харків.

Аж тільки через тиждень радий та веселий повернувся він до свого Затишка. Приятель цілком затвердив вироблений Максимом плян висилки грошей, додав тільки, що вислати їх не слід аж до того часу, поки Мисак не переконається в безповоротному бажанню Уляни Іванівни стати лікарем і не подасть про се звістки.

ІХ.

Чоловік каже — туди, а доля каже — пожди, так говорить наша приказка, так трапило ся і з Мисаком. Думав він випровадити Уляну Іванівну за границю до університету, а тепер уже і припускати не хотів сієї самої думки, — за короткий час трапились значні відміни.

В початку студня була йменинниця дочка о. Миколая Прися. З приводу такого сімьового сьвята приятелі наші походились у вечері до попа і всі були в такому гарному та веселому настрою, що здавало ся ні разу ще не було такого веселого вечера. Усі одностайно і співали, і грали, і навіть танцювали і так непомітно для себе прогуляли до самої вечери. Коли-ж посідали за стола і почали здоровити маду йменинницю, мимоволі зачепили питання про долю Присі, про те, як вона буде вчитись, у яку школу красше віддати, коли вивчить ся, та яке вибере або вибрати та пораяти їй фахове діло; а далі про те, чи буде вона жити на селі, чи у великому місті, чи залишить ся дійсною Українкою, чи потоне в тій течії, в яку потонула майже вся наша інтелігенція; чи вийде замуж, а коли вийде, то за кого і який буде у неї чоловік. Дійшовши до шлюбного життя, перескочили на тему про жінок та чоловіків взагалі, про обовязки шлюбної пари, про залежність одного від другого, родинні згоди та незгоди, і нарешті о. Миколай проговорив, стрепенувшись:

— Панове! А що-ж отсе наша Уляна Іванівна думає собі, що засіла тут у селі і не обирає собі достойного співробітника — дружини вірної?

— Рано ще Улянї Іванівні, — усьміхаючись завважила сама панночка.

— Не рано, а друге щось, — пояснив о. Миколай, — чув я, Уляно Іванівно, що сватали вас дуже достойні, заможні та титуловані особи...

— Хто се вам казав?

— Дозвольте не називати, — але-ж се правда?

— Положим правда, але хто-ж міг довідатись про се?

— Люде — божі собаки, так говорила мені одна старенька баба, — про все довідають ся, про все брешуть, — відповів о. Миколай.

— Я сама ніколи-б не ввійшла за титулованого, — вставила свою думку Маруся Павлівна.

— Кого-ж ви, Уляно Іванівно, бажаєте назвати своєю дружиною? Чи мабуть ніколи вам про се думати та обирати по своїому серцю?

— А на що його думати, на що обирати? — знову заговорила матушка, — у нас є Максим Петрович, — от би з ким спарувала я Уляню Іванівну від всього серця.

-- Браво! А я собі й забудь, що Максим Петрович паробкує! — весело вигукнув о. Миколай на всю хату.

Максим Петрович почервонів, але дбав не показати виду, що на його се справило вражіння.

— Так от і почнемо їх сватати, — спокійно і цілком серіозно завважила матушка.

— Що-ж, коли сватати, то й сватати! — згодив ся о. Миколай і звернувшись до Мисака запитав, усьміхаючись: — Згодні, Максим Петрович?

— Про се слід запитати спершу молоду, а не молодого, — жартовливо відповів Мисак.

— Ваша правда! Запитаємо, Уляно Іванівно! Я сватаю вас: хочете вийти заміж за Максима Петровича?

— А збираєть ся-ж Максим Петрович дружитись?

— Попитаємо: хочете дружитись, Максим Петрович?

— Досі не думав про се.

— А в принципі?

— Визнаю за добру річ.

— Ну те, Уляно Іванівно, вийдете ви заміж за Максима Петровича, чи ні?

— А чому-ж! — сьміючись відповіла панночка.

— Просіть руки і серця! — звернув ся о. Миколай до Мисака.

— Коли вже ви такий завзятий сват, так доручаю вам і про се запитати від його ймення, — жартовливо промовив Мисак.

— Кинемо жарти! — заговорила Уляна Іванівна, — красне розкажіть нам, о. Миколай, чи дуже часто карали вас за пустотливості ваші, як були ви в семінарії?

— Ой-ой, скільки доставало ся!

І о. Миколай, дякуючи веселому настрою та декільком чаркам доброї наливки, мов з мішка посипав своїми спогадами про семінарське життя та всі ті пустоти, за які так, або інакше перепадали йому безчисленні кари. В спогадах його чимало було таких випадків, які досить близько скидались і на вчинки самої Уляни Іванівни, коли була вона в гімназії, а через те розмова шпарко почала перебігати з уст до уст, від одної особи до другої, той розповідав те, той иньше, усі сьміялись, піджартовували при нагоді і просиділи за столом до дванадцятої години ночі.

— „Час до дому, час, — час і пора!“ — просьпівала Уляна Іванівна встаючи з за столу.

Такому почину Уляни Іванівни не перечив ніхто. У приятелів давно вже виробилась дружність в усьому, а через те і в сьому випадку всі одностайне повставали з своїх місць, підхопили почату пісню і досьпівавши її до кінця пішли до прихожії вдягатись.

— Аж ось коли почув я сьпів Максима Петровича, — завважив о. Миколай, — до сього часу гадав собі, що він ніже єдиної нотки не витягне.

— Поступ, поступ, — в усьому поступ, — промовила Уляна Іванівна, — Максим Петрович скоро вже і на гітарі грати-ме...

— Ви все з жартами, — запротестував Максим Петрович, бо він до сього часу не вивчив ся ще ні однієї пісні грати.

— Жарти жартами, а як би ви справді подружились, то Максим Петрович багато-б дечому виучив ся, — промовив о. Миколай.

— І чого вам так хочеть ся, щоби ми подружились? — запитала панночка, — за вінчання здерти хочете, чи що?

— А чому-б і не здерти з приятелів?

— А ти-б таки і взяв? — докірливо промовила матушка.

— Чому-ж би не взяв? Але ти думаєш, що вони-б заплатили, що дали-б о. Миколаю заробити якогось карбованця? Помиляєш ся, не на таких наскочила!

— Се правда. Не знаю як Максим Петрович, а я не дала-б ні єдиної копійчини.

— Так по приятельськи і повинно бути! — серіозно завважила Маруся Павлівна.

— Та ти у мене благодітелька, — кладучи руку на плече матушки, промовив о. Миколай, — а що з приятелів я все-ж таки здер би що небудь, так се правда!

Мисак розігнав ся щось сказати, але почервонів і замовк. Се спостерегли всі і одностайно загомоніли:

— Кажіть, кажіть! Нічого слів ковтать перед приятелями.

Мисак смутив ся ще дужче, але заговорив:

— Я хотів сказати цілком серіозно про одну річ...

— Тим красше, тим красше, — підхопили голоси.

— Ну, так тому й будь! Уляно Іванівно, я мав запитати вас не жартовливо, а справді цілком серіозно: чи ви-б пішли за мене за муж, коли-б я сватав вас?

— Он як, Максим Петрович! — Браво, браво! — Захлопав у долоні о. Миколай, а у Марусі Павлівни раптом зникли з очей ознаки сонливости і вона здивовано дивила ся на Уляну Іванівну і видимо ждала, — що та скаже.

Уляна Іванівна заметушилась трохи і зразу не відповідала.

— А що вскочили? — дратував о. Миколай, — докотилась ниточка до клубочка!

— Гм... — гмукнула панночка — так ви серіозно питаєте мене?

— Серіозно — схвильованим, придавленим голосом potwierдив Максим Петрович.

— А раніше думали ви про се, чи ні? Може се сьогодні тільки завитала до вас така поетична думка?

— Ні, я думав про се нераз, та не зважував ся тільки... а сьогодні... а сьогодні наважив ся.

Панночка задумалась. Усі мовчали і ждали. Нарешті Ульяна Іванівна простягла Мисакови свою руку і повернувшись до о. Миколая заговорила:

— Що-ж ви, свату, нічого тепер не кажете?

— Я жду, що скажете ви? — зовсім уже серіозно відповів о. Миколай.

— Максиму Петровичу я відповіла вже, — підводячи в гору свою і Мисакову руку — промовила Ульяна Іванівна.

— Розумію! — вклонив ся о. Миколай і щиро обнявши Мисака поцілував ся з ним.

Маруся Павлівна чогось заплакала і кинудась на шню до Ульяни Іванівни.

Наступив момент здавало ся торжественний, веселий, але наступив він так незвичайно і несподівано, що раптом зник весело-жартовливий настрій і приятелями опанувало якесь серіозно-спокійне почуття. Ніхто не вимовив ні одного жартовливого, або пустотливого слова — усі притихли, задумались.

— Що-ж отсе ми в прихожій? — догледів ся о. Миколай — і відчинивши до салі обидві половинки дверей, запросив кланяючись: — Просимо, сердечно просимо!

Всі вступили в салю, одначе спершу почували себе ніби гості і не знали що далі діяти; але-ж становище се тягло ся не довго. Матушка внесла якоїсь наймилішої своєї наливки, хутко поналивала чарки і задушевно-щирим голосом промовила:

— За здоровля дорогих наших другів і молодих! Чого в душі своїй бажала я, те й склало ся. Пошли вам Боже щастя, здоровля і довгого віку!

Са проста, звичайна та немудра промова зразу відміняла загальний настрій, — усі заговорили, загомоніли;

раптом повернув ся минулий настрій, натовпом виникли у кожного теми для обговорювання і кождий поспішав висловити їх, обговорити, звернути увагу.

Минула година, друга, а жваві балачки не втихали; ніхто не почував утоми, не помічав як минав час за часом. Аж після третьої години згадали про те, що час розходитись.

— Так значить так буде? — навздогінці, за ворітьми вже, гукнув о. Миколай, провівши молодпх.

— Так, так! — почула ся відповідь.

Питання та відповідь відносили ся до дня вінчання, а порішили усї гуртом вінчання не відкладати, а діждавшись неділі і — Боже благослови. Сватання склалось у вівторок, значить до неділі zostавало ся чотири дні і можна було вільно приготувитись до весіля; тим паче, що й весіля повинно було відбутись просто, без жадних балів, запросин та иньших зайвих витребеньків, що даремно витрушують тільки останню копійку.

Як поклали, так і зробили. На весіля запрошені були тільки вчитель, дві подруги Уляни Іванівни, та ще дідич з жінкою, у якого Уляна Іванівна учила дітей музиці і вважала його за дуже порядну людину.

Шлюбні церемонії відбували ся по сільському, але скорочено і зменшено, о скільки се було можливо. Бояринамп були учитель та один сільський парубок, а світилками подруги Уляни Іванівної. Матушка з батюшкою правили за посажених батьків Максима Петровича, а дідич з своєю жінкою благословляли Уляну Іванівну. Вінчали ся у день, зараз після обідні; до церкви йшли пішки, а з церкви усї поїхали в Затишок до молодого, бо у його була досить простора квартира і взагалі визнали зручнішим відбути гостину в домі Максима Петровича.

Цілий день у суботу матушка була у Мисаковому домі і керувала куховаркою, навіть двома, бо на поміч Улиті матушка післала і свою куховарку.

Коли молоді і гості приїхали у Затишок — там уже все було готове, і дід Омелько зустрів молодих аж у воротах з хлібом і сіллю. Він був такий радий, такий щасливий, що не мав сили вимовити і слова. Старі його руки

тремтіли, радісні очі плакали. Він тільки низько кланяв ся своєму хазяїну з молодю хазяїкою, а слова не було. Коли-ж молоді подякували діда і поцілувались з ним, так аж тоді здолав він вимовити два рази одну тільки фразу:

— Господи, пошли вам!... Господи, пошли вам!...

Що діялось у дідовій душі — не знав ніхто, знали тільки і бачили, що він був зворушений, щасливий, і всі уважно дивили ся на його.

У хаті на порозі зустріли молодих матушка і дідич — теж з хлібом і з сіллю, поздоровили молодих і всі гості вступили до господи.

Незабаром приїхав о. Миколай, ще раз поздоровив молодих у їх власному домі і поклавши на столі двадцять п'ять карбованців грошей, промовив:

— Се моя офіра на поширення школи народньої, про яку так дбаєте, та бідкаетесь ви, Уляно Іванівно, — нехай се буде невеличкий початок великому ділові.

Улянині подруги зараз же заявили, що вони теж вкладуть на сю мету по десять карбованців.

— Чим багатий, тим і радий, — промовив учитель, кладучи на стіл і своїх п'ять карбованців.

Дідич вийняв з кишені пачку грошей, поділив її на три частки і промовив:

— Добре знаючи турботи нашої шановної Уляни Іванівни і цілком поділяючи їх, прилучаюсь до визначеної мети, — і він поклав одну пачку на стіл до грошей. — Добре відомо мені й те, що не одна школа турбує молоду господню нашу, а так само, а може й більше турбуєть ся вона про безпомічність селян в ліках, юридичних порадах і книжках — ся друга частка нехай прислужить ся Улянї Іванівні в сих справах, а третя моя частка, давно обіцяна вже, призначаєть ся мною на сільсько-господарські потреби.

Уляна Іванівна була дуже схвильована. Вона слухала опустивши в низ свою голову. Лице її то червоніло, то біліло, на голові дріжали квітки, груди дихали швидко, нерівно. Нарешті вона підвела голову, очі її блищали натхненнем, глибокою радістю:

— Мої любі! — хвилюючись почала вона: — серце моє переповнене щастям! Я убога, я не можу покласти на се діло нічого, але відносини ваші і ваші вчинки свідчать мені, що стежка життя мого і моєї діяльності не хибна. Спасибі вам! До складки вашої я приложу тільки те, що маю, а саме: я приложу до неї свої старання, свою душу, і ваше довіря до мене дбати-му виправдати всіма силами, але-ж підтримуйте мене і на далі! — Підтримуйте ділом, словом, доброю порадою... Без підпори людина падає духом... Спасибі вам!

Голос Уляни Іванівни під кінець так тремтів, що вона ледви договорила свої слова.

Максим Петрович сидів поруч з молодою своєю жінкою і не вірилось йому, щоби Уляна Іванівна, щоби особа, до якої відносять ся з таким довірем, якій доручають такі складні діла, якій нарешті наперед вірять в усьому, щоби сама Уляна Іванівна була його жінка; але-ж се був факт, який лякав Максима Петровича, не давав ся зрозуміти, зменшав собою усе його скромну істоту і він, щасливий, почував себе разом з тим таким мізерним, таким незначним, яким не почував себе ніколи.

Подали обід. Забрязкали посудом, ножами, вилками, чарками; завязались дружні, живі розмови і все по троха перейшло на лагідний, спокійний та веселий тон. Маруся Павлівна справляла ролю господині і так добре та уміло вела її, такий в усьому вела порядок, що позавидувала-б їй найкрасша господиня.

Не далі як через пів години о. Миколай був уже в такому благодушному настрою, що ні в чому не криючись почав розповідати пану дідичу, як у отсій самій хаті Уляна Іванівна вичитувала йому його гріхи, як потім усе вияснилось і вони після того подружили ся. Оповідання о. Миколая було таке майстерне та уміле, що наведений Улянини монольоґ, або вірнійше прокурорська промова її, так вплила на дідича, що він аж у лиці мінив ся слухачом. Коли-ж о. Миколай почав фантастичне своє оповідання про те, що переживав він у своїй душі, коли Уляна Іванівна взяла у руки скрипку і полили ся чарівні звуки зпід її смичка, пан дідич не витерпів і, наказавши цілі

сортні вибачень усяких, попросив Уляну Іванівну програти що небудь на скрипці. Уляна Іванівна не сперечалась і пообіцяла задовольнити гостей по обіді.

Коли обід скінчився і гості, поділившись на пари, вели поодинокую розмову, Уляна Іванівна післала вчителя до себе до дому за скрипкою і незабаром уже настроювала її.

Програвши якусь одну чи дві музичні речі і спинившись на деякий час, гості оточили її з усіх боків і прохали її програти кожний по своєму смаку: тому хотілося почути що небудь з опери, другому бажалося чого небудь веселого до танців, а тому просто напросто якоїсь чудової пісні, так що Уляна Іванівна мусіла на швидку скомпонувати програму і вже по ній задовольняла усіх своїх гостей.

Час минав дуже приємно і весело, але-ж дідич з жінкою мусіли перші рушити до дому, бо у їх слабувало одно дитя і вони турбувалися. Всі гості укупі з господарями провозжали дідичів аж до їх коляски і дякували за щедрю офіру на народні потреби. Пані дідичка, на дворі вже, відвела на бік Уляну Іванівну і нишком сказала їй, що вона з свого боку призначила з приводу весілля Уляни Іванівни, прислати їй на розплід качок, гусей, курей і просну йоркширську свиню. Уляна Іванівна подякувала паню і коляска їх незабаром відїхала від Мисакового ганку.

Випровадивши багатого дідича, решта гостей почула себе ще вільнійшою і веселились усі аж до білого світу.

Така то подія трапилась у Мисаковому життю і розхитала усі його попередні пляни.

Коли Уляна Іванівна зовсім уже перевезлась у Затишок і у Мисака почалося нове життя в господі, то вже йому й на думку не спадало, щоб згодитись випровадити молоду свою жінку до університету. Тепер він міркував тільки собі та роздумував, як би так зробити з тими двома тисячами карбованцями, щоби усе вишло гаразд? З початку була у його така думка, щоби приятель повернув гроші назад, або самому зїздити за ними, але-ж і той спосіб і другий вів до того, що треба було-б розказати Улянї Іванівні історію сих грошей. Признатись йому про все

було не трудно, але-ж виявляти, що тепер він зрікаєть ся попередньої своєї мети, було дуже ніяково. Зрікатись попередньої думки — значило зрікатись від користної праці для народу, зрадити тому народови, і свідком такої зради виставити супроти себе Уляну Іванівну! Мисак зробити сього не міг, але-ж не міг примиритись і з тим, щоб вона кинула його і поїхала за кордон. Така зустріч двох супротивних фактів примусила Мисака нічого не робити з тими грішми і навіть не признаватись про їх, поки що, Улянї Іванівні. Так він і зробив. Була навіть розмова про гроші, коли Уляна Іванівна везла до банку зібраних більше як півтори тисячі на народні потреби, але Мисак скривив душею і сказав тоді, що має власних грошей у банку тільки 600 карбованців, що справді zostавалось на схованці.

(Конець буде).

З ТАТАРСЬКИХ „ЛЕГЕНД” Д. МАМІНА-СИБИРЯКА.

Б а й м а г а н .

I.

Гарний Кіргізький степ, гарне блакитне небо, що нависло над ним, як безкрая баня, гарні зоряні, степові ночі, але над усе найліпший новий кіш*) старого Хайбібули, де він живе разом з своєю старою — Ужіпою, та молоденькою донькою Гольдзейн. Так думає молодий Баймаган, паробок Хайбібули, думає, тай сьпіває:

На небі зорі і в коші Хайбібули зорі...

Там і в ночі сьвітить сонце!

А в голові Баймагана гадки, наче птиці.

— У мене багато, багато гадок, і всі вони, як перекотиполе в степу, хилять ся в оден бік, — казав Баймаган, пасучи з другим паробком Урмугузом табун кобил.

— У Хайбібули всего багато... Старий лис роскошує як сир в сметані, а я нічого не візьму за свої гадки, Урмугузе.

— Дурень ти, Баймагане, — лїниво відповів Урмугуз, киваючись на високім кіргізькїм сїдлі. — Які гадки можуть мати такі бідаки, як я і ти?...

*) Кіш = округле кіргізьке шатро зроблене з повсти.
Прим. авт.

— Ти дурний Баймагане, а Хайбібула розумний... У Хайбібули двіста коней ходить в степу, у Хайбібули п'ять найліпших іноходців*), у Хайбібули новий кіш, ціла скриня грошей і гарна донька. Бідаки мусять мати одну гадку: аби не лягти голодному спати.

Прикро Баймагану чути такі слова від товариша, що ніколи ні про що не думає, наче кіргізький баран. Еге, Баймаган бідак, та се не перешкаджає йому бачити і чути те, чого не бачить тільки Урмугуз.

У Баймагана кожного разу затріпочеть ся серце, як підстрілений птах, коли він в вечері вертаєть ся з табунном кобил до кошів. Сі коші здалека — наче загублені в степу шапки, одна більша, а дві маленькі. З більшої весело курить ся холодними ночами синій димок: се стара Ужіпа все щось варить, аби догодити чоловікови. От, коло сего огнища в коші старого лиса Хайбібули беть ся молодече серце бідака Баймагана, бо разом з димом розлягаєть вечерами з коша пісня красуні Гольдзейн.

II.

У Хайбібули кіш новий, варт з п'ятьсот рублів; він зроблений з найліпших білих повстей, а в середні по стінах повішані дорогі бухарські килими. Тут стоять і скрині, наложені всяким добром — сорочками, бешметами**), халатами. Гольдзейн має свою скриню, ціла побивана білою бляхою, наче срібна; там складаєть ся посаг для того щасливого, що дістане Гольдзейн.

— Хто дасть калим***) зі ста коней і п'ятьсот рублів грошима, тому і віддам Гольдзейн, — хвалить ся Хайбібула, як напеть ся з гістьми кумису. — Хай молодий буде і без голови, мені однаково... Сто коней і п'ятьсот рублів грошима.

*) Дорогі коні під верх, що не біжать а мають свій особливий, дуже рівний хід.

**) Бешмет = довгий кафтан до стану, противність широкому халату.

***) Калим = викуц, що дає молодий за молоду її батькови.

Напившись, Хайбібула неминуче сварить ся з жінкою, і кожний раз каже:

— Ти мені наскучила, Ужіпо... От, дістану калим за Гольдзейн, і просто з грішми поїду під Семипалатинськ: там живуть в кошах два брати: Кошгільда і Янгільда, богаті Кіргізи, і в обох по молоденькій донці. Котру схочу, ту і візьму, а тобі, старій шкапі, час відпочити.

Тимчасом як Гольдзейн весело висьпіває свої пісні, стара Ужіпа гірко плаче, бо Хайбібула неминуче оженить ся з молоденькою і зжене зі сьвіта її — Ужіпу. Він вже дві жінки бив — аж у гріб загнав, вона третя — і її зажене. Старий вовк любить молоду козину, і збавити чоловіка йому то нічого, а всі мають його за доброго, ласкавого для жінки чоловіка.

— Ліпше мені вже самій умерти... — думає Ужіпа, думає тай плаче згадуючи молоді часи, коли ще мала щоки рум'яні, очи сьвітились, сама була тілиста та біла, і Хайбібула говорив її облесні, ласкаві слова.

Скоро знищилась краса Ужіпи. Безсонні ночі, праця, діти, шуганці чоловіка, розвіяли з вітром дівочу красу, а Хайбібула її-ж таки ще й дорікає дорогим калимом. Ніхто не жалує старої, а Гольдзейн навмисне відвертає ся, аби не бачити материних сліз. Дурна дівка тільки й думає як найскорше вискочити замуж за багатого, а рідну матір не має вона й за чужу.

Якось то п'яний Хайбібула тяжко побив Ужіпу, ледви вирвалась від него. Втікла і сховалась за кошем. Ніч була темна, а на серци в Ужіпи було ще темнійше. Стала вона собі благи смерти, бо нікому-нікому, ані одному чоловікві її не шкода.

— Е, Ужіпо, не плач — прошепотів знайомий голос над самим ухом старої.

— Се ти, Баймагане?

— Я; я все бачу і знаю. Почекай, от оженю ся з Гольдзейн, тоді і тебе возьму до себе. Добре будем жити.

— Ти збожеволів?... Ти нічого не маєш.

— Е, чекай, все мати-му... Старий лис, Хайбібула сам буде мене запобігати. От, який з мене чоловік, Ужіпо!

Се привітне слово дурного паробка загріло душу Ужіпи, як соняшний промінь і стало їй шкода Баймагана: — Аллах великий, Аллах має всего багато, чи тяжко Аллаху кинути капку щастя Баймаганови? Все може бути...

— Слухай-но, Баймагане, ніколи не жени ся з Гольдзейн, — шепотіла стара Ужіпа — у неї вовча кров... Оженись ліпше з Макен: от моя добра рада за твоє добре слово всіма позабутій бабі.

III.

Коло коша Хайбібули, на узбочи стояли два старі, діраві коші, де жили пастухи й паробки. В однім жив кривий пастух Газіз з донькою Макен, в другім Баймаган із Урмугузом. Дуже нужденно було в коші Газіза, а у Баймагана з Урмугузом і зовсім не було нічого окрім хозяйських сідел та різних хомутів. Спали обидва паробки на кінських дергах. Через перепалені повсти пекло сонце і лив ся дощ, наче Аллах що дня хотів пробувати терпеливість молодих пастухів.

Усе господарство Газіза веда Макен, вона-ж завсїгди помагала старій Ужіпі, ніби наймичка, хоч скупий Хайбібула не давав їй шага, хіба подарує коли переходжену одержу Гольдзейн. Макен працювала як кінь, а убиралась трохи не в лахміте. При роботі вона співала сумні пісні і кожного разу затихала, як коло неї переходив Баймаган.

— Він добрий хлопець, — говорила Ужіпа, не називаючи Баймагана на ймення.

— Добрий, та не для мене... — казала на те Макен і тяжко зітхала.

Аллах дивно порядкує людські справи: Урмугуз кохав ся в Макен, Макен кохала ся в Баймагані, а Баймаган в пишній Гольдзейн. Баранчукам*) вони росли всі в купі, а потім он що вийшло.

*) Баранчук = дитина. Пр. авт.

Старий Газіз бачив усе отсе, але мовчав, бо Аллах великий, знає ліпше за нас, як і що чинити. Урмугуз думав собі, що Макен перша красуня в цілім кіргизькім степу, і що Гольдзейн причарувала дурного Баймагана своїми піснями, та дорогими убраннями. В свята Гольдзейн все пишала ся в шовковім, пасястім бешметі, своє чорне волосє заплітала у дрібушки, брала дорогі важкі ковтки, а груди завішувала срібними та золотими дукачами, і весело дзвонила ними, ходячи. Баймаган довго дивив ся на неї роззявивши рота, та розчибав ся, щоб чимсь прислужитись, але пишна красуня не зважала на Баймагана, іноді тільки любила поглузувати з нього, особливо як при тім була й Макен.

— Баймагане, скоро ти мати-меш сто коней і пятьсот рублів грішми? — питала Гольдзейн, підштовхуючи Макен. — Уважай, ще мені наскучить чекати і як раз виїду за иньшого... Я вже маю трох женихів.

Гольдзейн весело сьміяла ся, а у Баймагана серце упало від сего сьміху. І чим більше вона глузувала з нього, тим більше він її любив.

Тих клятих сто коней бідний пастух часто бачив у сні, а грошей навіть шукав у себе під головою. Перестала-б Гольдзейн з него глузувати, якби він приніс Хайбібулі пятьсот рублів старими срібними карбованцями, та поставив у поли свій власний табун коней... Тільки сто коней і пятьсот рублів! Баймаган в день і в ночі думав, якби здобути дорогий калим, і схуд та ходив як не свій.

Хайбібула сам був давнійше бідаком, і цілий степ знає, звідки прийшло його богатство: він з початку сам крав коні на уральській козачій лінії, а потім став тільки перепродувати крадену худобу.

— Се тільки люде так верзуть з зависти, — говорив кривий Газіз. — Аллах все бачить...

IV.

Баймаган зненавидів Хайбібулу й поза очи лаав його остатними словами. Тоді не забував він і грубого черева Хайбібули, і його червоного носа і сивої голови, що ду-

мала за молоденьких дівчаток. Як старий в призначені години виходив з коша молитись, розстелював під ноги килимок і падав на лице притулившись долоні до ух, Баймаган відчував глибоку відразу до сього старого дурисьвіта, що хоче обдурити й самого Аллаха.

— Здаєть ся, я вбив би сього старого лиса! — казав Баймаган своєму приятелеви Урмугузу. — Його гроші здобуті кровю, він збавив дві жінки, тепер напосїв ся на третю й хоче оженити ся з четвертою, аби загірті свою стару вовчу кров молодую... Страх ненавиджу я сього Хайбібулу!

Хитрий дід помітив, як скоса поглядає на нього Баймаган і часом любив поглузувати з нього. Безсильна злість бідака потішала Хайбібулу.

Одного разу в сьвято, як у коші й перед кошем сиділи гості, Хайбібула сказав Баймагану :

— Баймагане, покажи гостям гнідого іноходця... Але чекай, у тебе заяче серце, нехай приведе коня Урмугуз.

Се він сказав навмисно, аби подразнити Баймагана і потішити гостей навіженою їздою. Гнідий іноходець — був то ще не ввізджений кінь і нікому не давав на себе сісти. Образа дуже зачепила за серце Баймагана, і він схотів показати всім, що нічого не боїть ся, й Хайбібула даремно його зневажає.

Іноходця ледви зловили двома волосяними орканами, привели до коша, й Баймаган як птиця вискочив на спину коня, що тряс ся від страху.

— Диви, не впади! — крикнув слідом Хайбібула.

Розпочались божевільні гони на неввіздженім конні, що силкував ся скинути їздця. А Баймаган бачив тільки усміхнене лице Гольдзейн, що дивилась на нього разом з гістьми з коша. Еге, він приведе до коша коня покірного як вівцю, або не побачить Гольдзейн, як свого уха.

Кінь і чоловік якийсь час борикались страшенно. Баймаган вже чув, що кінь починає притомлюватись і незабаром буде в його руках, як дитина. Але в тій хвили кінь несподівано скочив на бік, і Баймаган злетів на землю. Все те сталось за одну секунду, несамоविта худобина з подвоєною силою полетіла в степ, силкуючись увільнити ся

від їздця, що волік ся на аркані. Баймаган міцно тримав мотуз обома руками і постановив ліцше вмерти ніж опустити коня.

За пів години іноходець вернув ся сам, а Баймагана знайшли в степу без памяти. Він лежав весь побитий, голова, лице і плечі були всі в глибоких ранах від кінських копт.

V.

Баймаган лежить у своїм діравім коші. Його доглядає стара Ужіпа, що знає багато степового зїля. Іноді заходить до коша Макен і мовчки сїдає коло дверей. Хорий нікого не пізнає і все йому привиджуєть ся. Йому страшенно тяжко, і все здаєть ся, що він жене на тїм клятім іноходци. Кінь копає його задними ногами просто в голову, і Баймаган страшно скрикує. Довго, довго тягає його степом скажена коняка, а як він відкриває очи, бачить над собою діраву повсть свого коша, і чує, мов кризь сон, голос Ужіпи:

— Не рухай ся, Баймагане... Будеш жити, як не будеш рухатись. Все добре.

Баймаган уважає, аби лежати спокійно, хоч йому страх як хочеть ся підвести голову: в коші хтось з тиха плаче, а хто заплаче над ним, сиротою без батька, без матери? Гей, чому не вмер він там, у степу, де волочив його кінь!...

Потім Баймагану раптом стало так легко і так гарно — зовсім добре. Він виздоровів. Та ні, годі вже служити старому лицу Хайбібулі! — Бувайте здорові всі: і кривий Газіз, і Урмугуз, і Макен, і Ужіпа... З Гольдзейн Баймаган не попрощав ся, бо надто важко було-б йому побачити її глузливий усміх.

— Нічого, побачимось! — потїшає себе Баймаган, простуючи в степ, де зрідка сторчали кіргізькі коші, наче обголені татарські голови в тубютейках*). — Треба жити як старий лиц Хайбібула.

*) Ярумлка.

Баймаган скоро знайшов собі роботу — з того став завзятий барантач**). У степу він відбивав вівці у чабанів, у козаків і „руських“ крав коней, і скрізь стали лякатись вже самого його імени. Кілька разів ловили його, й били просто по голові, наче всі знали, де в нього божоче місце.

За кілька років такої роботи Баймаган мав уже готовий калим за Гольдзейн і як орел полетів до старого Хайбібули.

— От тобі калим, — сказав Баймаган, висипаючи перед старим давні карбованці.

— Розумний з тебе чоловік, — казав задумано Хайбібула, рахуючи гроші. — Ну, маєш Гольдзейн... Такої красуні не знайдеш аж до самого Семипалатинська. Щож, маєш щастя, а я дуже радий. Макен теж вийшла за Урмугуза, я й калим заплатив за нього. А ну, почоломкаємось.

VI.

Побіч коша Хайбібули виріс новий кіш Баймагана. В ній жило ся дуже весело. Гольдзейн цілими днями вписувала свої пісні, Баймаган лежав на килимі, та пив кумис. Як йому наскучило забавлятись самому, він послав по Хайбібулу і частував старого.

— Розумний з тебе чоловік, Баймагане, — кожного разу казав Хайбібула і усьміхав ся старим, беззубим ротом. — Постарів ся я... от і борода сива і очи слезять, і зубів не стало. А колись то я вмів добувати гріш. Треба тобі показати всі нори і проходи, а мені час відпочити.

І старий лис Хайбібула учив Баймагана усяких штук, вказував йому всіх своїх знайомих і товаришів промислу, а Баймаган слухав і дивувався, що Хайбібула зовсім не такий лихий чоловік, як він думав давніше. Навіть дуже добрий чоловік сей Хайбібула, як поміркувати; а що він промишляє злодійством, то не оден він і грішний перед Аллахом.

***) Злодій-розбійник від „баранти“ — овець.

Як Хайбібула вигнав стару Ужіпу і оженив ся з чотирнайцятьлітною Аяш, донькою Кошгільди, про котру він здавна говорив, і тоді Баймаган не винуватив старого. Хайбібула ще в силі, а Ужіпа ледви волочить свої старі ноги. Так хоче Аллах, що одно дерево цвіте а друге сохне. Розуміть ся, Аяш за молода для такого беззубого діда, як Хайбібула, але старому вже не довго лишило ся веселити своє серце — най ще потішить ся при кінци свого віку.

Стара Ужіпа прийшла до Баймагана і сказала :

— Чоловік мене прогнав, а я стара... Памятаєш, як ти обіцяв взяти мене до себе, як ожениш ся з Гольдзейн?..

— Я сього не казав, стара шкапо!... — закричав Баймаган. — Се ти сама все вигадала...

Баймаганови було соромно своєї брехні, і він ще гірше розсердив ся.

— То не наша річ судити вас з батьком — відповіла матери Гольдзейн, що все притакувала чоловікови. — Ми не хочемо з ніким сваритись, живіть собі, як знаєте.

Нічого на се не сказала стара Ужіпа й пішла. Її прийняв до свого драного коша Урмугуз.

— Я вже разом буду вас старих годувати, — сказав він: — от Газіз живе, живи й ти.

Тісно було в коші Урмугуза, але Макен знайшла куток для старої, зовсім прибитої горем. Се розлостило Баймагана.

— Диви, найшлись богачі! — відказав він. — Усіх божевільних баб та дідів не нагодуєш.

— Видко, Урмугуз богатший за нас, — додала Гольдзейн. — Не дурно він тільки літ служив у батька, а тепер служить у тебе. Знать, виплачуєть ся се йому, коли може годувати чужих людей.

Баймаган дуже розлостив ся на Урмугуза, але до часу затаїв сю злобу в своїм серци. Урмугуз наумисне взяв до себе Ужіпу, аби все колоти нею очи й йому і Гольдзейн і Хайбібулі.

— Урмугуз дурний, — шепотіла Гольдзейн, примплюючись до чоловіка — се придумала Макен... о, то хитра і лиха жінка!

VII.

Кіргізький степ був такий-же гарний, як і десять літ тому, так же вкривав ся він на весні квітками й переко-типодем, тойже вітер гуляв у нім, а в зимі, як вовк вила снігова метелиця; блакитне небо також високо висіло над ним, також паслись у нім табунні кіргізьких коней, а Гольдзейн дзвонила своїм сріблом.

Добре жило ся Баймаганови. Всего було у него багато, а як наскучило сидіти дома, він їхав кудись у гості. Богаті люде мають досить добрих знайомих. Як не хотіло ся їхати, Баймаган цілними днями лежав у коші, та думав про всяку всячину.

Найприємнійше йому ставало, як згадував свої дитинні літа. Справді, Баймаган виріс у старого Хайбібули, як прибудне песя: спав під голим небом, та живив ся недоїдками, разом з собаками. Як варили махан або салму*), Баймаган тільки облизував ся з далека, та дуже був радий, як діставав на свій пай обгризену костюмашку, що бувало кинне йому добра Ужіпа. Від сих згадок теперішне ставало ще приємнішим, і Баймаган наумисне закликав Хайбібулу їсти салму, аби згадати давнину.

Одного разу, як вони сиділи в двох коло залізного казана з салмою, старий лукаво підморгнув, показуючи головою на доньку.

— Ти нічого не помічасш, Баймагане? — прошепотів він.

— Ні, або що?

— Та я нічого, тільки так... Наче Гольдзейн у тебе постарілась. З неї буде Ужіпа, як викапана. От побачиш... А Макеп молодіє. Але на чужих жінок не добре задивлятихсь... Я так тільки сказав. Бувай здоров...

Сі слова впали на серце Баймаганови, хоч він спл-кував ся зовсім про них не думати. Одного разу він тяжко побив Гольдзейн, вона почала плакати в своїм кутку, а він підняв був руку з нагайкою, аби вдарити її по

*) Салма = локшина з кінського мяса, махан = печеня з лошаги.

спині, та глянув на її заплакане лице, перестрашені очі — і рука з нагайкою без сили спустила ся сама собою. На нього дивила ся стара Ужіпа, а Гольдзейн, гарної Гольдзейн вже не було.

Баймаган став з часта упиватись кумисом, бив жінку, та все ходив коло коша, аби подивити ся бодай з далека на Макен. Урмугуза він навмисно посилав на далекі кір-гізькі кочовища з ріжними орудками, аби не соромно було навідуватись в його старий кіш, удаючи ріжні причини.

Макен стала ховатись від Баймагана, а се ще більше розпалювало в нїм кров. Аби показати їй своє коханне, Баймаган не поминав нагоди побити на її очах Гольдзейн, куди трафив, далі відібрав у жінки всі прикраси і сховав у свою скриню. Кривого Газіза він частував найліпшим кумисом і кликав дядьком. А Гольдзейн від битя і сліз ставала все подібнійшою до своєї матери і Баймаган оминав її, щоб не дивити ся на неї.

— Треба позбутись Урмугуза, а потім я оженю ся з Макен, як вона стане вдовою, — подумав Баймаган. — Гольдзейн нехай служить їй за невільницю.

VIII.

Урмугуз щез. Багато так пропадає людей в степу. Сторонні люде закидали Баймаганови, що він наслав убійників на свого наймита, а сам оженив ся з його вдовою.

А Баймаганови байдуже, що кажуть про него люде. Він цілими днями вилежуєть ся на килимі з Макен, а Гольдзейн услугує їм — стара, негарна Гольдзейн. Але Макен така сумна і Баймагана щось тягне з коша; поруч в коші старого Хайбібули на гук його кроків відсуває ся край килима, що закриває двері, і звідти просто в душу Баймагана дивлять ся двоє чорних очей, а з за білих зубів котить ся безжурний, дитячий сьміх. Се молода Аяш дивить ся на Баймагана, і в нього темніє в очах.

— Здурив мене Хайбібула, — думає він — Макен ще думає за свого Урмугуза... Їй нудно зі мною.

Не спить ся ночами Баймагану, а разом з нічним холодом лине до нього в кіш ласкавий дівочий голос, — він знає сей голос, що хапає його за серце! Треба було пустити на той сьвіт не Урмугуза а старого лиса Хайбібулу. Годі вже йому грішити, а Аяш ще молода.

Як ніч понурій ходить Баймаган та все думає за старого Хайбібулу — може старий лис сам здогадаєть ся вмерти.

Виострив ножа Баймаган і в ночі як вуж заповз з ним у кіш Хайбібули. От він вже чує рівний віддих сонної Аяш, а коло неї на постели, під шовковим бухарським покривалом хропе Хайбібула. Баймаган підліз до голови і замахнув ся, щоб ударити Хайбібулу просто в серце, бо він обдивив ся в темряві і тепер добре бачив сонних, але глянувши в лице старому Баймаган остовпів: се лице сьміялось своїм беззубим ротом, а старечі, слезливі очи пильно дивились на него.

— Ну, чогож ти злякав ся?... — стиха каже Хайбібула, а сам сьмієть ся і дивить ся на нього. — Роби, по що прийшов...

Страшенна злість заворушилась у грудях в Баймагана, хоче він підняти руку з ножем, але вже не має сили — рука повисла як мертва.

— Забив еси Урмугуза, забий і мене, — каже Хайбібула. — Аяш молодша від твоїх жінок... З тебе розумний чоловік, Баймагане. Ха-ха-ха...

Від сих слів ударило Баймаганови в голову і він почув, як у нього на голові відновляють ся давні рани від кінських копит, і як він увесь починає застигати. Житє швидко виходить з нього разом з горячою кровю, а старий Хайбібула відсував ся все далі і далі, і тільки з далека, наче зпід землі доносило його страшний дріжачий сьміх і теж саме шепотінне:

— О, з тебе розумний чоловік, Баймагане!

Перестрашений Баймаган скрикнув і сам злякав ся свого голосу, наче се кричав не він, а якийсь иньший голос.

— Тихо, тихо... не рухай ся, Баймагане, — з тиха говорив над ним голос старої Ужіпи, і чнісь руки тримали йому голову.

IX.

— Так се був сон?... — питав ся Баймаган очунявши та побачивши, що по давньому лежить у свому дірвовому коші, а коло нього сидить стара Ужіпа та умовляє його, як малого.

— Ти скинув з голови хустину і трохи не стратив всеї крові... — казала ласкаво баба. — Чого ти так страшно скрикнув?...

— Не питай ся... потім оповім. Я недобрий чоловік... я гірший від всіх иньших, Ужіпо.

Баймаган виздоровів, але став такій задуманий та сумний, що ніхто не пізнавав колишнього юнака.

— Про що ти думаєш, Баймагане? — питала його Макен.

— Серце Макен, перше я думав все за себе, — відповів їй Баймаган: — думав, якби собі жити вигіднійше від иньших. А тепер мені жаль всіх людей, бо я все бачу і все розумію... Справді, я розумію все, розумію, яка то велика неправда сидить в кожному чоловіці, та обманює всіх. Мені іноді аж страшно стає з тої неправди, що в нас і довкола нас. Я був дурний і нічого не розумів, але за одно добре слово, що сказав я тій нещасливій старій, Аллах показав мені мою власну душу.

За рік Баймаган оженив ся з Макен.

Переклав *М. Грушевський*.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

ПОВІСТЬ

Марк-Твайна

—*—

XX.*)

Робота ішла Трасі пиняво, бо його гадки буяли далеко від неї. Чимало річей було для него незрозумілих. Врешті стало йому в голові нараз ясно — так йому принайменше здавалося — і він сказав сам до себе: — Аж тепер я догупався правди, у того чоловіка не всі дома. Не знаю лише, кільки йому не достає: одної або двох клепок що найменше. Все-ж таки як раз досить, щоби пояснити отсе безголове. Се страшенні богомази, а він уважає їх творами старинних майстрів; погані портрети — а його божевільна уява добачає в них портрети Россморів, гербові відзнаки — помпатична назва замку Россмор, яку надає сій гнилій буді, а врешті чудне запевнене, що мене тут дожидали. Яким чином се можливе? Се-б то хиба льорда Берклі? Адже-ж йому відомо з часописей, що отся особа згоріла в Нью-Гедсбі. Ні, до біса, він справді не знає сам, кого дожидає, бо з його мови виходить, що не надіявся Англійця, ні артиста, а проте все я відповідаю його вимогам. Він досить мною вдоволений. Так, він несповна розуму; боюся навіть, що сей джентельмен грубо несповна розуму. Нещасний! Всеж таки він людина інтерна, як

*) Див. IV, V, VI, VII, VIII—IX і X книжку.

всі — думаю впрочім — люде того рода. Надію ся, що моя робота йому подобаєть ся. Я рад би бачити його що дня і студіювати його. А коли напишу до батька — ох, се болить! Годі про се згадувати; воно відбпрає мені рівновагу духа... Хтось надходить — треба брати ся до роботи. Се знов той старий джентельмен. Выглядає не свій. Може мій одяг будить в него підозріне, як на артистї по правді будити може. Коли-б совість позволяла мені його скинути. Але про се нема що і думати. Я цікавий знати, що він за рухи виконує в повітрі руками. Се, бачить ся, відносить ся до мене. Чи не пробує він загіпнотизувати мене? Я не дуже був би радий сьому. Тут щось несамовите в тій цілій справі.

Полковник шепнув до себе: — Се має вплив на него. Думаю, що на сей раз буде з него. Бою ся, що він за хиткий ще трохи і міг би розвіяти ся. Тепер розпитаю його дещо обережно, щоби дізнати ся, в якім він тепер стані і звідки приходить.

Він підійшов і сказав стиха:

— Прошу, не перебивайте собі, д. Трасі. Я хотїв лише кинути оком на вашу роботу. Ах, як гарно, чудово справді! Ви робите се бездоганно. Що за радість буде се для моєї доньки. Позвольте присісти коло себе?

— О! Прошу, я дуже радий!

— Не перебиваю я вам? Значить, чи не відбираю вам вітхненя?

Трасі усьміхнув ся і сказав, що його вітхненє не таке етеричне, щоб його так легко було розвіяти.

Полковник завдав низку обережних і добре обдуманих питань, що видавали ся Трасі доволї чудними і безосновними; всеж таки вони причинили ся мабуть до потрібного роз'ясненя, бо полковник сказав до себе з гордим вдоволенєм:

— Поки що, робота поступає як слід. Він кріпне, кріпне і буде держати ся, неначе реальна річ. Мені видаєть ся, що я був би в силі перемінити його в камінь.

По хвили спитав обережно:

— Де вам подобаєть ся більше: тут, чи — там?

— Там? Ніби де?

— Ну — гм — там — де ви перше були.

Трасі пригадав собі зараз готель і сказав:

— О, тут, очевидно.

Полковник зачудувався і сказав сам до себе: — Тут не заходять вже ніякі сумніви. Се як раз найліпший доказ, де той бідак був. Се мене тішить. Я радий, що вийшов його звідти.

Він сидів, думав, думав і водив очима за пензлем. Врешті сказав до себе: — По тім всім стає мені ясним, длячого не повело ся мені з бідним Бірлєєм. Він пішов не в той бік. Ну, тепер все в порядку. Він на тім ліпше вийшов.

Тепер увійшла з улиці Сельлі Сельлєрс у всій своїй чарівній красі і їй представлено артиста. І тут зродила ся нараз любов від першого погляду, хоч ні одно, ні друге може про се не знало. Англієць замітив, не знати длячого, сам до себе: — А може він всеж таки й не є божевільний. Сельлі сіла, заінтересована роботою Трасі, і се йому подобало ся, а ласкава її виrozumіість пересвідчила його, що вона не проста людина. Сельлєрс квапив ся поділитися з своїми спостереженнями з Гевкінсом і вийшов сказавши, що коли двоє adeptів барвної музи дадуть собі раду без него, він піде за своїми справами. Артист сказав до себе: — Я думаю, що він лише трохи ексцентричний, але більш нічого. Він почув докори совісти, що осудив неприхильно людину, хоч мав нагоду пересвідчитися, який він по правді.

Очевидно, що чужинець почув себе незабаром свободним і вдався в любую розмову. Природність, щирість і привітна простота то неоцінені прикмети пересічної американської дівчини; майже ні сліду вимушених і штучних форм; в наслідок того її присутність і поведене такі свободні, що чоловік знайомить ся і жартує з нею, ще коли мав час оглянути ся, коли се стало ся.

Ся нова знайомість поступала справді скоро. Як скоро і далеко поступила, досить буде замітити, що ще не минуло і пів години, як одно і друге забуло, який чудний у Трасі одяг.

Ота сьвідомість згодом вернула і Івендолені стало тоді ясно, що освоїла ся з ним, а Трасі почував виразно, що одяг той став йому нестерпним.

Він схаменув ся тоді, коли Івендолен попросила його остати ся на обід. Йому треба було відмовити, бо від тепер хотів жити — се-б то від тепер бачив ціль життя, а в такім одягу він не пережив би обіду у джентельмена. Всеж таки пійшов домів щасливий, бо чув, що Івендолен завела ся в своїй надії.

І куди-ж він пійшов? Пійшов прямо до кравця і справив собі гарний і приличний одяг, якого не повстидав би ся ні один Англієць. Сказав, ніби до себе самого, а радше до своєї власної совісти: — Я знаю, що се зле; однак так само зле було би не зробити сего; а два лихі вчинки не стануть за один добрий.

Отсе вдовольнило його і заспокоїло. Може вдовольнить се і читача, коли розбере, що воно має значити.

Івендолен завдала при обіді старшим журби, бо мовчала і була якась не-своя. Коли-б були уважали, могли би були замітити, що коли тільки зійшла розмова на артиста і його штуку, вона інтересувала ся тим і оживала. Але вони не уважали і так розмова переходила на що иньше, а тоді знов Івендолен могла декого нишком занепокоїти і зажурити, чи їй чого не бракує, або чи не попусувало ся що небудь у кравецтві.

Мати радила їй всілякі випробувані патентовані ліки і средства з желізом і иньшими того рода річами, а батько, хоч сам завзятий прихильник і голова повітового товариства тверезости, заявив охоту післати по вино; однак вона, хоч всі ті щирі заходи приймала з подякою, не хотіла нікого послухати.

Під ніч, коли родина розходила ся спати, вона взяла з собою крадькома один пензель, кажучи до себе: отсего уживав найбільше.

На другий день рано вийшов Трасі з дому у своїм новім одягу і з гвоздиком — щоденним дарунком від Пус — в бутонерці. Ціле його серце виповняла Івендолен Сель-лере, а той стан душі придавав йому вітхнення для штуки. Цілий ранок його пензель увихав ся жваво по полотні,

майже без його свідомости — се-б то свідомости в значіню самосвідомости, хоч деякі авторітети тому перечать — і творив чудо за чудом в роді декоративних акцесорій до портрету так щасливо і скоро, що ветерани фірми стовпіли з дива, вибухаючи лише невпинно окликами признаня.

А тимчасом для Івендолен марно пропадав ранок і не один доляр. Вона думала, що Трасі прийде перед полуднем, а до такого висновку прийшла без нічиєї помочи. Тому збігала що хвилі з своєї комнати на долину, щобн поукладати ще раз пензлі і иньші знадобн і поглянути, чи він вже надійшов. Однак скоро прийшла до своєї комнати, не ставало їй ні трохи лекше, а навіть, як пересвідчила ся, на свій превеликий смуток, діялось як раз на виворіт.

Остатніми часами проводила вона всі вільні хвилі на крайню незвичайно оригінальної сукні, що мала бути їй дуже до лиця і сего ранку працювала над її вкінченем; але її гадки були де инде і вийшло з того неможливе опудало.

Замітивши, що стало ся, вона пізнала, що тому за причина і що воно має значити і відложила роботу на бік, сказавши собі, що приймає ворожбу до відомости. І від тої хвилі не виходила вже з гостинної, лише сиділа і ждала.

По сніданю чекала знову. Цілу годину. Потім велика радість вступила в її серце, бо побачила, що він надходить. Побігла тоді урадувана горі сходами і ледви могла діждати ся, аж йому буде потрібний найважнійший пензель, що вона десь закинула, — а знала добре, де. Всеж такп походили ся всі один за другим і шукали пензля, врешті післали по неї, а й вона не могла його якийсь час знайти, однак знайшла згодом, коли иньші вийшли шукати в кухні, в пивниці і комірці і по всім усюдам, де люде шукають за річами, з котрими не вміють обходити ся.

І так вона подала йому пензель і замітила, що їй треба було постарати ся о се, аби все було йому під руками, однак їй здавало ся, що ще час, бо було так рано, що вона не надіяла ся його — але урвала тут, сама зачудувана тим, що каже. А він сказав сам до себе, збентежений і засоромлений: — Я знав, що нетерпеливість

прижене мене сюди скорше, як треба, і зрадить мене; і се як раз стало ся. Вона переглянула мене наскрізь і сьмість ся з мене — звісно — нишком.

З одної річи Івендолен утішила ся дуже, другою була менше вдовошена. Утішила ся новим одягом і корисним вражінем, яке він робив; менше рада була з гвоздика в бутонерці. Вчорашний гвоздик обходив її мало. Отсей був такий саміський, а однак звернув її увагу і накидав ся в очи. Рада була-б дізнати ся яким простим і звичайним способом про його історію. Врешті відважила ся і сказала:

— Нехай мужчина буде старий як хоче, а як вложить в дірку від тузика яскраву квітку, стає кілька літ молодшим. Я се нераз замічала. Чи справді на се мужчини носять в бутонерках цвѣти?

— Не знаю. Все-ж таки ся одна причина вистала би. Я не чув про се ніколи перше.

— Ви, здасть ся, волите наді все гвоздики, чи се задля барви, чи форми?

— О, ні! — сказав просто. — Я їх дістаю. Я не сказав би, що мені все одно.

— Він їх дістає, — сказала вона сама до себе і почула якийсь жаль до тих гвоздиків. — Я цікава, хто се такий і як вона виглядає? Квітка почала займати чималий простір в комнаті. Накидала ся в очи всюди, заслонювала собою весь вид і поганила його. Сама собою непоказна, стала важка і замітна.

„Чи залежить йому на ній?“ — Отся гадка справляла їй зовсїй чутний біль.

XXI.

Вона приладила артистови все; не було вже ніякого претексту сидіти тут довше. Тому сказала йому, що відходить, а коли буде чого потребувати, нехай завізвє прислугу. Відійшла сама нещаслива і лишила артиста нещасливого.

Як одному, так і другому важко минали від тепер хвилі. Йому, за думками про неї, годі було малювати; вона думала про него і не ішов їй ні крий, ні господарство.

Ніколи перед тим не здавало ся йому мальоване таким сухим; а їй ніколи ще не наприкрило ся так господарство. Вона відійшла, не повторивши запросин на обід і се він ледви мав силу стерпіти.

І їй самій було прикро, бо зміркувала, що не випадає їй його запрошувати. Вчора було се легко, нині неможливо. Здавало ся їй, що за тих двацять чотири годин пропали для неї тисячі невинних привілеїв. Нині почувала себе чудно звязаною, обмеженою у своїй свободі. Нині годі їй було сказати або зробити що небудь, що відносило ся до того молодого чоловіка, аби зараз не попадала в знесилу зі страху, що він може „підозрівати“. Просити його нині на обід? Її прошибала дрож на спомин про се. І так ціле пополудне, з малими перервами перебула у зворушеню.

Три рази приходило ся їй збігати на долину за орудками, себ то їй здавало ся, що треба їй зійти за орудками. В переході туди і назад, вона всего на все зирнула на него шість разів, хоч здавало ся, що й не дивить ся в той бік. І пробувала видержати тих шість електричних ударів, не даючи по собі ніякої познаки, однак вони її роздратовали чимало і вона чула, що її природний вигляд був тепер незвичайний, надто горячково тверезий, і гістерично спокійний, щоби міг ошукати. І маляр зазнав свою пайку розкоші. І він заздрів її шість разів, а від сих поглядів били в него філі щастя і заливали його, топили, полоскали любо, так що його покидала съвідомість, що робити пензлем на полотні. На образі було шість таких місць, котрі треба було на ново перемальовувати.

Врешті Івендолен стало трохи лекше на серці, бо післала до Томпсонів, в сусідстві, звістку, що прийде до них на обід. Не хотіла тут мати на думці при обіді се, що тут неставало одного, котрий не повинен був бракувати — а про се останне слово рішила ся поглянути до словаря при першій нагоді.

Тимчасом граф увійшов до артиста побалакати і запросив його лишити ся на обід. Трасі треба було нараз ужити всіх сил волі, щоби здушити вдячність і утіху і він почув, що тепер, коли буде міг перевести кілька солодких

хвиль коло Івендолен і чути її голос і дивити ся в її личко, то нічого вартїйшого не може в житю зазнати.

Граф сказав сам до себе: — Отсей опир може очевидно їсти яблука. Побачимо тепер, чи се його спеціальність. Я сам думаю, що се тільки спеціальність. Нема сумніву, що яблука лежать ще у границях можности опирів. Те саме було і з нашими прародичами. Ні, не правда, а радше лише в часті правда. Яблука, так як і в теперішнім випадку, були що правда границею, але в противнім значіню. На вид нового одягу граф задрожав з утіхи і гордості. Він сказав сам до себе: — На кожний спосіб я довів його матеріялізацію до новїших часів.

Сельлерс заявив Трасі своє вдоволене з роботи; поручив йому далі відновлюване старинних майстрів і висказав бажанє, аби він намалював також його портрет і жінки а може і доньки. Міра щастя артиста доповнила ся тепер до краю. Заки Трасі малював, ішла свобідна розмова, а Сельлерс розвивав принесене зі собою мальовило. Був се новісенський олійний друк, що лише викінчений портрет вдоволеного з себе джентельмена, що засипував своїми оголошеннями цілу Унію, аби купували його спеціальність, певно черевики або одяг по 3 доляри штука, або що иньше таке. Старий джентельмен сидів з образом на колїнах і, вдивляючи ся в него з чутем, потонув у задумі. Трасі замітив тепер, що в його очах закрутили ся слези. Отсе зворушило його чутливу вдачу і zarazом вразило прикро, що йому тут не місце в такій торжественній хвилі і що бачить зворушене, якого свідком чужинець не повинен бути. Однак жаль перемиг у нього і він пробував потїшити засмученого старця щирим словом і живим співчутем:

— Мені — каже — дуже прикро... чи се ваш приятель, що ви його —

— Ох, більше, богато більше — свояк, найдорожший з усього, що я мав на землі — хоч і ніколи не довело ся мені бачити його на власні очі. А так, се молодий лорд Берклі, що погіб такою геройською смертю при пожарі — Ов, а вам що таке?

— О, нічого, нічого. Мені трохи чудно було, зійти ся — так сказати-б — око в око з особою, що про неї тільки наслухав ся. Чи сей портрет подібний?

— А вже-ж, очевидно. Я не бачив його ніколи, але не трудно доглянути подібність до батька, — сказав Сельєрс, піднявши образ в гору і поглядаючи вдоволенням оком то на него то на мальовило, що мало представляти графа-узурпатора.

— Ну, я не сказав-би, що замічаю тут подібність. Певна се річ, що у графа-узурпатора лице поздовжне як у коня і сильно характерне, а тимчасом у того гладке, округле і безхарактерне.

— Ми всі такі спершу, ціла сімя, — казав Сельєрс незахитаний. — Ми родимо ся всі круглолицими варятами і аж відтак переображаємо ся в правдиві чуда інтелекту і характеру. Як раз по отсих познаках віднаходжу тут подібність і пізнаю, що портрет автентичний і бездоганний.

— Безперечно, що той молодий на свояка доволі похожий.

— А так, так; і він був варят, цілком певно. Порівняйте лице, склад черепа, вираз. Се варят, божевільний, божевільний, на скрізь божевільний.

— Дякую, — сказав мимохить Трасі.

— Дякуєте?

— Ну, — за пояснене дякую. — Прощу, прощу далі.

— Як кажу, ціле лице показує на божевільного. Можна навіть подробиці відчитати.

— Що-ж з них виходить?

— Ну, одним словом слабодух.

— Що?

— Слабодух. Особа, що стає прѣ чім небудь непохитно і твердо, думає непохитно і твердо як Гібральтар, а незабаром починає хитати ся. І ні сліду з Гібральтару, мій пане, де-де: хитаєть ся вам на всі боки, як осипка. Се, бачите, викапаний Берклі, лише гляньте на отсю барячу голову. Ну, — але чому ви паленієте, як небо при заході сонця? Пане ласкавий, чи я не зневажив вас чим необачно?

— Але-ж ні, справді ні! І не снило ся. Я паленію все, коли чую, як хто свою власну кров зневажає. — А сам до себе сказав: — Яким чудним способом його розсіяний і хиткий ум натрафив на правду? Він припадково описав мене. Се я отся погорди гідна людина. Коли я покидав Англію, мені здавало ся, що знаю себе. Я думав, що я сталий і непохитний як Фридрих Великий. А тимчасом я по правді слабодух, простий слабодух. Ну, як будь, так будь, все-ж таки се благородна річ, носити в собі високі ідеали і сьмілі заміри. Той потіхи не можу собі відмовити. — Потім сказав голосно: — Чи отся, як кажете, вівця може одушевити ся великою ідеєю самопожертвованя? Чи міг би він задумати таку річ, як наприклад виречи ся ірафства, майна і слави і подати ся добровільно у гурт простих людей, щоби вибити ся там властною заслугою, або коротати вік в недостатку і нужді?

— Чи міг би? Придивіть ся лише тому усьміхненому, певному себе лицю. Тут ваша відповідь. Він на се як раз і готовий. Навіть готовий се ввести в жите.

— А потім?

— Покинути!

— І вернути?

— Зовсім певно.

— І чи така доля жде всі мої — себ-то, хотів я сказати: всі його заміри?

— О! Певно, певно. Така вже вдача Росморів.

— Так се щастє, що отся людина згнула. — Возьмім, на приклад, що я був би Росмором і —

— О, се годі.

— Длячого?

— Бо се годі припустити. Бути Росмором в вашім віці значить бути божевільним, а ви не божевільні. І треба би, щоб ви були слабодухом, а тимчасом кождий, що уміє вчитувати з лиця характер, пізнає відразу, що де раз ступите ногою, звідти і землетрус вас не віджене. До себе додав: — Досить сего для нього, хоч в порівнаню з фактами в тім ледви половина правди. Чим більше його студіюю, тим більше стає інтересним. Я ще не бачив такого характерного лиця. Знати на нім майже надлюдську

сталість, непохитність в замірах, залізну волю. Невпданий молодий чоловік!

Тепер сказав голосно: — Чи міг би я у вас просити поради в одній дрібниці, д. Трасі? Як знаєте, у мене є тлінні останки того молодого грабчука — Господи, а ви-ж чого так здригаєтеся?

— О, се нічого, прошу, лише кажіть далі. У вас є його останки?

— Так.

— І ви певні, що то його, а не чиї інші?

— О, зовсім певний. Себ-то в мене є проби, не цілість.

— Проби?

— Так, у кошиках. Колись будете вертали домів, чи не згодилсь би ви забрати їх з собою —

— Хто — я?

— А вже-ж, що ви. Не кажу, зараз, але згодом, по — але заждіть-но, не хотіли-б ви їх побачити?

— О, ні за що. Я не хочу того бачити.

— А-ну, то гарно, я думав лиш — а ти, серце, де йдеш?

— На прошений обід, батечку.

Трасі остовпів. Розчарований полковник сказав: — То шкода. Я не знав, д. Трасі, що вона виходить. — Лице Івендоген прибрало безутішний вираз, що кавав: „І що-ж я вчинила!“ На її лиці засяяла іскорка надії і вона сказала з не зовсім природним ваганєм:

— Коли така ваша воля, я перекажу до Томсонів, що —

— Ти до Томсонів? Се змінєє річ. Таким чином все в порядку. Ми дамо собі, дитинко, раду без входження тобі в дорогу. Тобі залежить на сім чимало —

— Але-ж, батечку, я можу так само коли небудь инде —

— Ні, я не хочу. Ти, добра дитинко, так гірко працюєш і твій батько не хоче тобі перешкаджати, коли ти —

— Але-ж, батечку — я

— Іди в свій бік, я не хочу чути ні слова; а ми пійдемо в свій бік, ласкавий пане.

Івендолен трохи не крикнула з болю. Однак не було ради, лише треба було йти, і вона була вже на відходнім, коли її батько прийшов на гадку, що наповнила його відрадою, бо за одним замахом розпутувала трудність положення, і давала цілій справі гладкий, корисний оборот.

— Вже знаю, моя любя, як зробити, щоби і тобі не зіпсувати сьвята а zarazом, щоби і собі запевнити тут приємні хвилі. Пришли тут Біль Томсон — чудова істота, Трасі, чудово гарна! Я хотів би, щоби ви отсю дівчину побачили. Ви просто готові збожеволіти; справді, ви ошалієте за хвилину. Пришли-ж її сюди зараз, Івендолен, і скажи — ов, а вона вже пішла? — Коли він обернув ся, вона переходила вже через браму. Що се має значити? — бурмотів він, — я цікавий знати. Що там вона каже, не знаю, але рухи показують, що вона розгнівана.

— Га, — сказав Сельлерс весело до Трасі, — мені тут буде її бракувати; родичам все тужно за дітьми, скоро їх не бачать; се вже така, зовсім природна і мудро придумана у них слабість. Але ви заспокійте ся, місс Біль заступить вам тут молоде товариство і ви будете з неї раді. Ми, старі, також заходів не пожалуємо. Нудно нам тут не буде. І будете також мали нагоду познайомити ся ближше з адміралом Гевкінс. Се рідкий характер, Трасі, один з найбільше незвичайних і інтересних характерів, які сьвіт видав. Побачите, що варто його студювати. Я студював його, ще як він був дитиною, і бачу, що він розвивав ся безнастанно. Думаю, що дійсне одним з предметів, завдяки котрим я успів заволодіти трудною штукаю відчитування характерів, був живий інтерес, який я чув все до того чоловіка, до його загадочного духа і нечуваних помислів.

Трасі не чув ні слова. Відрада покинула його, а душу наляг смуток.

— Се справді чудовий характер. Його основою скриптість. Все треба передовсім найти основу, на котрій збудований характер чоловіка. Тоді ви його вже знаєте. Тоді не збаламутять вас ніякі, ніякі суперечні і незгідні подробиці. Що малюєть ся на лиці Гевкінса? Простота. Без-

межна і незрівняна простота. І при тім всім його ум сам по собі один з найглибших на світі. Найчесніша, найсправедливіша людина — а однак найзнаменитий майстер удавання, якого бачили людські очи.

— Ов, се погано! — пробурмотів Трасі, що замість слухати, роздумував з жалем, що було би наступило, коли-б тільки справа з обідом не була обернула ся так погано.

— Ну, я того не сказав би, — замітив Сельлерс, що заложивши назад руки під полами сурдута, походжав сюди і туди по комнаті і прислухував ся власній бесіді. — Можна би зовсім справедливо назвати се поганим у кого иншого, але не у сенатора. Ваша назва зовсім добра — се признаю, лише не добре ужита. В тім є чимала ріжниця. У него справді чудовий характер. Мені здасть ся, що нема другого державного мужа, у котрого було би стільки гумору і така здібність укривати його. Виїмком тут хіба Жорж Уешінгтон і Кром'вель, а може і Робеспер, але на сім і кінець. Чоловік не фаховий міг би і вік цілий пережити в товаристві сенатора Гевкінса і не побачити в него більше гумору як на цвинтари.

Настушило глибоке, безконечне зітхненє артиста, що думав про що инше і тепер промимрив: — Що за біда, що за біда!

— Ну, все-ж я не сказав би того. Противно, як небудь величний се дар, але сам по собі не будить він у мене такого подиву, як зручність, з якою він той дар уміє укривати. І ще одно — генерал Гевкінс є мислитель; смілий, льогічний, глибокий, аналітичний мислитель, може один з найспосібніших в наших часах. Очевидно в відповідних розміром темах, як на приклад: ледовий період, взаїмні відносини сил, розвій мотиля з почварки, або що небудь подібне. Піддайте йому яку небудь відповідну тему, відступіть на бік і уважайте, як він думає. Просто здасть ся, що земля дрожить. О, так, вам треба його пізнати, збагнути його внутрішні прикмети. Се може найвизначніший ум по Арістотелю.

Обід відложено тепер на хвилю з огляду на місс Томсон, однак Івендолен не переказала їй запросин, дожиданє

не здало св ні на що і так товариство засіло до стола без неї. Бідні старі Сельлерси пробували всего, на що лиш стати було їх гостинність, щоби уприємнити гостеві хвилі, а й гість силував ся бути по зможі оживленим, бесідливим і веселим з огляду на старого джентельмена. Справді всі докладали щирих старань до скороченя часу, однак справа не мала від початку виглядів на поведжене. Трасі серце лежало каменем у грудях. Здавало ся, що на горизонті єго визначає ся лиш один пункт, себ-то порожне крісло. Йому годі було забути про Івендолен і свою щербату долю. В наслідок його розсіяности заходили як раз тоді глухі павзи в розмові, коли на него випадало щось сказати; очевидно, що ся хвороба розходила ся помалу на ціле товариство і розмова замість впливати повними вітрилами на широкі сонішні простори, звертала ся безсилно до берегів. Що тому за причипа? Один Трасі міг був сказати. Інші не могли придумати до того і теорії.

Рівночасно переживано такі нудні хвилі і у Томсо-нів — що було лиш наслідком одної і тої самої причини. Івендолен соромно було, що розчароване так її прибило і вчинило так чудно і глибоко нещасливою; та сором не лиш не додавав їй відряди а противно побільшав її терпіня. Вона пояснила се тим, що не чує ся здоровою і кож-дий міг бачити легко, що се правда. Вона зустріла ся зі щирим співчутем і жалем; однак се тут нічого не помогло. В таких випадках нема ніякого лікарства. Тут най-ліпше ще дати жалеві волю. З хвилию, як обід скінчив ся, вона перепросила всіх і побігла домів, рада несказано, що врешті доведо ся ся їй вирвати ся з того дому і того гір-кого стражданя.

Може він уже пішов? Така гадка виринула в її голові і заволоділа її ногами. Вона всунула ся до дому, скинула плащ і капелюх і пішла просто до їдальні. При-станула і слухала: голос її батька без житя; потім голос її матері — без житя; поважна павза, потім якась бай-душна замітка з боку Гевкінса. Знову мовчанка, потім — по-тім голос, не Трасі, а знову її батька.

Пішов — сказала собі з розпукою — і відчинивши помалу двері, увійшла.

— Ов, дитинко! — скрикнула мати. — А ти-ж чого така бліда? Чи ти — чи тобі? —

— Бліда! — скрикнув Сельєрс. — Се було лише так хвилино, нічого небезпечного. Розумна вже, як нутро кавуна. Сідай, серце, сідай, ми тобі сердечно раді. І як зійшов тобі час? Нам тут волік ся — в безконечність. Чому не прийшла місс Біль? Д. Трасі якийсь не-свій, а при ній був би розірвав ся.

Тепер вона зраділа, її очі засняли сьвітлом щастя і переказували нишком якусь тайну другій парі очей, що також таємною мовою відповідали. Вистала отся безконечно мала частина секунди, щоби такі великі два визнання показати, почути і зрозуміти. Весь неспокій, журба і непевність покинули нараз серця тих молодят і наповнили їх великим супокоем.

В Сельєрса вступила тепер непохитна надія, що при такій підмозі ще в сій останній хвилі вдасть ся вирвати побіду з челюстей погрому, однак се була помилка. Розмова рвала ся так уперто, як перше. Він був гордий з Івендолен і рад був дати їй першенство навіть перед місс Біль Томсон; лучала ся до того така знаменита нагода, а тимчасом що вона з неї вчинила? Він почував себе спільно прибитим. Йому було прикро подумати, що сей Англієць, при своїй вдачі бретонського подорожного, судити з зерна піску про цілі гірські пасма, готовий набрати пересьвідчення, що американські дівчата такі нудні, як він сам — судячи про цілу клясу з одинокого приміру. А тут трафило ся як на лихо, що при столі не було кому її одушевити, додати відваги, відогнати від неї дрімоту. Задля чести рідного краю рішив ся він їх обоє ще раз при столі звести.

На другий раз буде зовсім инакше — потішав він себе. Він запише у своїм дневнику — сказав сам до себе, глибоко засумований — запише у своїм дневнику — а вони всі пишуть дневники — що вона була дивно нудна. Хліба-ж так не було — я ще її такою не бачив. А при тім всім ще гарна була, як сотона, хоч здавало ся, що не вміє нічого більше, як мняти кульки з хліба і без мисли обривати листки з цьвітів. А й в сальоні не ліпше. Маю

того до волі. Здіймаю свій прапор. Інші нехай ще боряться, коли така їх воля.

Він подав всім на прощанє руку і вийшов, кажучи, що має ще полагодити якусь пильну справу. Залюблені сиділи від себе далеко і через цілу комнату здавалося, що одно про друге не знає. Тепер віддаленє зменшилося крихітку. Незабаром вийшла і мати. Віддаленє ще зменшилося. Трасі стояв перед портретом якогось політика з Огіо, котрого підмальовано, прибрано в зброю і перероблено на хрестоносного лицаря Россмора, а Івендолен сиділа на софі, недалеко його ліктя, буцім-то занята перегляданєм альбуму, в котрім не було фотографій.

Один сенатор додержував товариства. Йому жаль було молодих. Безрадісний був се для них вечір. З доброти серця старався він тепер їм хвилі розвеселити. Старався затерти лихе вражіє, яке мусіло лишити загальне неповодженє. Старався бути бесідливим, навіть веселим. Однак відповіді не домагали. Не показували ні життя, ні одушевлення. Так він порішив все кинути і попрощати ся — день був очевидно призначений на неповодженя.

Однак Івендолен схопила ся живо, усміхнулася ся весело і сказала з вдячністю і признанєм в голосі: — Треба вам іти конче? — Йому видалось не людським чином пійти і він сів знову.

Він уже почав був зазначити — та ні! ми всі вже того зазнали, як то буває, — отже і він, сам не знаючи як, почув, що його висновок, лишити ся довше, був фальшивим. Він не розумів того, чув лише, був навіть того зовсім певним. Сказав отже „добраніч“ і вийшов задуманий, гублячи ся у здогадах, яким чином міг викликати таку зміну атмосфери. Коли двері запирали ся за ним, вони обое стояли коло себе і споглядали на двері нетерпеливо, числячи секунди, однак глибоко вдячні. З хвилию, як двері замкнули ся, їх руки обвили ся довкола шні, серце притулило ся до серця, уста до уст —

— Ах! Господи, вона його цілує!

Ніхто не почув сеї уваги, що походила від Гевкінса, бо він собі лиш її подумав, а не сказав. Він відвернув ся в хвилі, як замикав двері і відхилив їх крихту, аби вер-

нути і поспитати, що такого немудрого вчинив або сказав і оправдати себе з того. Однак не вернув, лише попен-тав ся приголомшений, наляканий, прибитий.

XXII.

П'ять мінут пізнійше сидів він у своїй комнаті з головою схиленою на зложені на столі руки, в поставі крайньої журби і розпуки. З очей плили йому помалу сльози, а від часу до часу зітхане переривало тишину. Врешті він сказав:

— Я знав її, як вона була ще малою дитиною і мала звичай вилазити мені на коліна. Я любив її як рідну дитину, а тепер, ох, ледви чи перенесу отсе, пішла нещасна і занастила своє серце для сего ледачого опира. Якби ми були знали, що таке може наступити! Однак чи міг би хто щось подібне придумати? Ніхто! Нікому і на гадку щось подібне не прийшло. Годі й подумати, що можна залюбити ся у восковім манекіні, а той коби хоч був манекіном!

І він пустив поводи журбі, висказуючи від часу до часу голосно свій жаль.

— Пропало, гей, пропало і нема на се ради, нема способу, як лихо відвернути. Коби в мене сила, я вбив би його. Однак з того не вийшло би нічого доброго. Вона його любить. Їй здаєть ся, що він правдивий і автентичний. Втративши його, вона зажурилась би так само, якби він був реальною особою. І хто відважить ся виявити се родині? Я? — радше вмерти! Сельєре то найчеснійший чоловік, якого я знав коли небудь і де-ж би я — ох, ні за що; він не пережив би того, дізнавши ся. Так само Польлі. До чого то доводить, заходити ся з такими дявольськими справами! Коли-б не се, він жарив би ся і доси у пеклі, де йому місце. Яким чином отсі люде не зачули сірки? Мене нераз так дусить, що годі в комнаті видержати.

По хвилі вибухнув знову: — Ну, хоч одна річ певна! Дальшу матеріалізацію треба тепер здержати. Коли вже

наважила ся віддати ся за опира, так нехай вийде за якого приличного лицаря з середних віків, а не за пастуха від коров і злодія, в якого готовий перемінити ся отсей пуголовець, коли Сельлерс буде заходити ся з ним далі. Він коштує 5.000 доларів готовими грішми; без него годі заснувати намірене товариство, але щастє Сельлі Сельлерс варто більше.

Він почув, що надходить Сельлерс і прочуняв. Сельлерс сів і каже:

— Ну, треба признати, що мені трохи ніяково. Воно їло зовсім певно, тут нема про що більше балакати. А радше не їло, лише жувало-жувало без смаку, все-ж таки жувало, а се як раз чудно. Тепер цікаво знати, що воно робить з тим, що пережує. Отсе питанє! Що воно з тим робить? На мою думку, нам ще далеко до того, щоби пізнати наскрізь отсе чудне відкритє. Однак прийде час і на се; наука своє зробить. Лише ждїм і будьмо терпеливі.

Все-ж таки не міг він Гевкінса ані заінтересувати, ані видобути з него словечка, щоби розігнати його тяжкий смуток. Врешті повернула ся розмова так, що Гевкінс звернув на неї увагу.

— Він починає мені подобати ся, Гевкіне. Се чоловік наскрізь характерний — просто великанський характер. Під сею спокійною поставою криєть ся найсьмідливїйший дух, який видала людськість — просто другий Кляйв. Справді я подивляю його без міри за той характер, а як знаєте, за подивом іде уподобанє. Починаю його несказано любити. Треба вам знати, що я не мав би серця, коли би підняв ся за гроші або що небудь иньше звести такий характер на простого розбишаку. Приходжу отже спитати вас, чи ви готові виречи ся нагороди і пустити того чоловіка —

— Таким, як є?

— Так; то значить, не доводити його матеріалізації до кінця.

— Ось вам моя рука на се: пристаю з щирого серця.

— Не забуду вам того піколи, Гевкіне, — сказав старий джентельмен голосом, над котрим ледви всїв запа-

нувати. — Ви робите для мене велику жертву, що переходить ваші сили, однак я не забуду вам ніколи того благородного вчинку і будьте певні, що поки життя мого, не позволю, щоби ви з тої причини терпіли. — —

Сельлі Сельлерс відчула незабаром живо, що стала неначе новою істотою. Істотою безконечно вищою і вартнішою, як була хвилину перед тим, з фантастичної стала особою серіозною. Замість неясної, баламутної жадоби життя у неї з'явила ся ясна ціль існування на сьвітї. Зайшла в ній така значна і глибока зміна, що як перше видавала ся сама собі тінею, так тепер почувала себе дійсною особою. Чула, що стала ся чимось з нічого, заміром, що доси був примхою. Скінченим храмом, в котрім лунають похвальні імни, а на престолї снують запалені сьвічки, замість неясного, сухого пляну будівничого, що для профана німий і незрозумілий.

„Леді“ Івендолен! Вся принада тих звуків розвіяла ся і вражала тепер немило її вухо. Вона сказала:

— Нехай пропаде сей нікчемний звичай! Не хочу більше, щоби мене так звали.

— Чи можу кликати вас просто Івендолен? Позвольте мені покинути отсі формальности і називати вас лише найдорожшим з імен без всяких додатків?

Вона скинула з престола гвоздик, а на його місце поклала цуток рожі.

— Тепер так ліпше. Я ненавиджу гвоздика — се-б то деякі гвоздики. Справді треба, щоби ви кликали мене лише моїм іменем без ніяких додатків — чи то — не кажу зовсім без додатків, але —

Дальше не могла. Наступила павза. Він сушив собі голову, щоби зрозуміти; врешті догадав ся в самий час, щоби їй і собі заощадити прикрого клопоту і сказав:

— Дорога Івендолен! Вільно мені так казати?

— Так, по часті. Але-ж не цілуйте мене, коли говорю. Я забуваю, що мала казати. Ви можете кликати мене частиною сеї форми, але не другою. Я не називаю ся Івендолен.

— Не називаєте ся? — спитав зачудований.

До душі дівчини вкрато зя нараз невдоволене а разом збудило ся зовсім сьвідоме підозріне і неспокій. Вона освободила ся з його рук, глянула на него допитливим оком і сказала;

— Скажіть мені щиро, під словом чести. Ви не хочете оженити ся зі мною з огляду на мій стан?

Отсі слова неначе приперли його до стіни, так мало був на них приготований.

В підозріню, що дало привід до сего питання було тільки комізму, що коли-б не зачудуване і подив, він не встиг би здержати ся від сьміху. Потім, не марнуючи дорогого часу, він став їй доказувати, що вона лише сама підбила його серце і він полюбив її саму а не її титул і становиско; що любить її з цілого серця і не міг би любити більше, коли-б була князівною, ані менше, будь вона бездомною, безіменною сиротою. Вона пильно, нетерпеливо і поважно гляділа йому в лице, стараючи ся з виду відчитати значіне його слів. Скоро скінчив, її серце забило ся з утіхи — затремтіло справді неспокійно, хоч вона сама була на вид погідна, спокійна, навіть строго поважна. Вона лагодила ся заскочити його несподівано, і выставити на тяжку пробу отсі його безінтересовні заповнення. Вона стала цідити слово за словом помалу, як квіт догарає до нутра бомби, і дожидала, яке вражіне зробить на нім вибух.

— Слухайте, і вірте мені, бо кажу найщирішу правду. Говард Трасі, я така донька лярда, як ви син.

На її втіху і тайне зачудуване, се також не зробило на нім найменшого вражіня. На сей раз він був приготований і не пропустив нагоди.

— Богу дякувати за се! — і він притиснув її до грудий.

Вона не була майже в силі висказати словами свою утіху.

— Я можу бути вами гордою на весь сьвіт, — сказала, схилиючи голову на його плече. — Мені здавало ся зовсім природним, що вас може засліпити титул, — хоч може несвідомо, бо ви Англієць — ви могли ошукувати себе, думаючи, що мене любите і, скоро розвіяв ся чар,

прийти до пересвідчення, що мене не любите. Я горда, що для вас отсе визнане не значить нічого, і ви любите мене саму, мене одну — ах, не вмію сказати, яка я горда!

— Тебе одну, моя найдорожша. Я не завидував ніколи графській корони твою батьковн. Се чиста правда, Івендолен.

— Ну — вам тепер годі мене так кликати. Я зне-навиділа отсе фальшиве імя. Я-ж тобі казала, що так не називаю ся. Моє імя Сельлі Сельлерс, — або коли хочеш, Сара. Від сеї хвилі проганяю гет мрії, привиди, фантазії, не хочу про них більше і чути. Хочу стати особою — правдивою, чесною, природною, чистою і свобідною від ганьби, дуру і облуди, хочу стати гідною тебе. Тепер нема ні крихти суспільної нерівности між нами. Я така сама бідна як і ти. Так само без становиска і значіня; ти артист, що боре ся з перепонами, я те-ж саме, в скромнійшій значіню. Заробляємо чесно на хліб, працюємо, щоби вижити, від тепер підемо рука в руку аж до могили, спомагаючи одно другого, живучи одно для другого, одно серце і одна ціль, нерозлучні у змаганнях і надіях, до остатної хвилі. А хоч наше становиско в очах сьвіта скромне, чесною працею для хліба і бездоганним поведенем з'уміємо підняти його на самі вершини. Жиемо, дякувати Богу в краю, де се вистає чоловікови, а коли хто більше варт, як його ближній, то з власної заслуги а не з Божої ласки.

Трасі хотів їй перебити, але вона здержала його і казала далі:

— Ще не кінець! Мені треба позбути ся до решти всего неприродного і претенсій, щоби досягнути твого благородного уровня і стати гідною тебе. Мій батько уважає себе дійсно графом. Га! нехай там. Йому справляє се доволенє і нікому не вадить. Його предки дурили себе так само. На отсей дур терпів дім Сельлерсів цілі покоління і я була ним трохи заражена; на щастє хвороба не запустила в мене глибоко коріня. Я виздоровіла щасливо. Сорок вісім годин тому я пишала ся нишком, що я донька благородного графа і думала, що і мій муж мусить бути рівного стану. Але нині — о, яка я вдячна за твою лю-

бов, щовилічила мій хоррий мозок і вернула до здоровля — я могла би присягнути, що ніколи в житю за грабчука не —

— Ах, добре, добре —

— Ов, але-ж ти виглядаеш смертельно переляканим.

Що тобі? Що стало ся?

— Що мені? О, нічого — нічого. Я хотів лише сказати — Але в тім зворушеню не приходило йому поки що нічого на гадку. Прийшов врешті на щасливий помисл, що саме тепер придав ся і він висказав його з вимовним рухом: — Ох, яка ти чудова! Ти виглядаеш так чарівно, що в мене віддих запирає.

Помисл був добрий, висказаний в пору і так щиро, що нагорода його не минула.

— Пожди-но! Де я скінчила? Ну так, графство мого батька, то чистий привид. Поглянь на отсі страхопуди на стінах — ти думав очевидно, що се портрети його предків графів Россмор. Де-ж там! То олійні друки славних Американців — самих недавних, котрі він перемалював на старинні образи зперед тисячки літ. Ось Андрій Джекзен вдає з себе по змозі англійського графа, а найновішим надбанем збірки є буцім то молодий англійський дідич — сей бачите ідіот в жалібній крєпі. Се не є ніякий Россмор, а просто якийсь швець.

— Ви певні того?

— Певнісінько. Але-ж він не похожий на того.

— Длячого?

— Бо його поведене в останних хвилях, коли огонь гремів, палав довкола него, доказує, що то був муж. Доказує, що се був чоловік благородний і великодушний.

Отсі компліменти вчинили на Трасі чимале вражінє і йому здавало ся, що уста дівчини, висказуючи їх, набрали нової принади. Він сказав солодко:

— Яка шкода, що він не міг дізнати ся, яке корисне вражінє зробить його поведене на найдорожшій, найсолодшій істоті в краю —

— Ах! Я трохи не залюбила ся в нїм. Справді, я думаю про нього що дня. Він не сходить мені з гадки.

Трасі почув, що того було трохи за багато. В него збудила ся заздрість. Він сказав:

— Я розумію, що годить ся подумати про него де-коли — себ-то від часу до часу, і то з подивом, все-ж таки думаю —

— Говард Трасі, чи ви заздрісні о того мерця?

Йому стало соромно і ніби не соромно. Він був заздрісний а рівночасно і не заздрісний. В однім значіно мертвець був то він сам; в тім випадку компліменти і почести віддавані отсій особі ішли на його рахунок і були чистим зиском. Але в другім випадку мертвий ним не був і тоді всі компліменти і почести йому віддавані пропадали марно і були зовсім достаточною причиною до заздрости. З отсеї суперечки між ними вийшло хвилеве непорозумінє. Але вони полагодили його і одно другого ще щирійше полюбило. Щоби закріпити згоду, Сельлі заявила, що прогнала тепер льорда Берклі з своєї памяти і додала: — А для певности, що він ніколи більше нас не посварить, я буду привикати ненавидіти отсе імя і всіх, що його носили і носити-муть.

Отсе знов заболіло Трасі і він хотів се троха обмежити — лише задля загальних прінципів і для вправи, що добро належить чинити в міру — але подумав, що може ліпше лишити справу, так як є, і не наражувати ся на викликанє другого непорозуміня. Він покинув тепер отеї дрібниці і старав ся винайти менше дражливу тему розмови.

— Я думаю, що ти взагалі противна всій аристократії і привілеям, коли вирікаєш ся титулу і не признаєш графства свого батька.

— Правдивого? О, ні; я лиш наше фальшиве раз на все відкінула.

Як раз було місце і пора на отсю відповідь. Вона ще раз уратувала нещасного хиткого молодого чоловіка і не дала йому ще раз змінити свої переконаня. Він починав уже був хитати ся і лиш отся підпора піддержала його і не дала попасти в демократію і виречи ся аристократії. І так він вернув домів радий, що завдав отсе щасливе питанє. Отже дівча готове було прийняти таку дріб-

ницю, як правдива графська корона; вона була лише упереджена проти фальшивого товару. І так він міг мати дівчину і задержати своє графство; отсе питанє було щасливим помислом.

Сельлі лягла також спати щаслива; її щастє, невисказане щастє, тревало майже дві години. Аж, врешті, саме, коли починала западати в солодку і розкішну дрімоту, темний сотона, що ниншком притаєний проживає вічно на дні людської душі і дожидає лиш пильно нагоди, аби нанести властителяви злобну пакість, сказав пошепки до її душі:

— Се питанє здавало ся невинне, але що було під ним? Проти чого він його казав? Що його підсунуло?

Темний сотона завдав їй удар і міг тепер спокійно вже подати ся назад; рана зробить уже своє за него.

І зробила.

По що Трасі питав ся про се? Коли не мав заміру жении ся з нею задля її титулу, що могло піддати йому отсе питанє? Чи не виглядав він просто урадуваний, коли вона заявила, що її закиди проти привілеїв мають свої границі? Ах, так, йому графства, тої золоченої ганьби, а не мене бідної потрібно!

Ось як міркувала вона в журбі і слезах. Потому боронила противної теорії, але слабо і нездало і програла борбу. Міркувала сяк і так ціліську ніч, аж врешті над раном вся в горячці заснула сном, з котрого чоловік встає рано безсиьним, з мозком як звареним.

(Конець буде).

ОСІННЕ СОНЦЕ.

Людвика Якобовского.

Сяє на сонци простір, як із срібла,
я, мов огнисте вино, його шу...
Черче сумний і чернице поблідла,
я вам те сонце з порадою шлю.

Гляньте! як моргає хлопець, сьмієть ся!
Гей! а дівчина марнує роки? —
В двійку і трійку найкрасше ще пєть ся,
йдіть же і пийте із сонця ріки!

Чуєте ви ті пісні сумовиті?
Гей! перед смертию щастє берім!
Поки лунають скрипки нерозбиті,
вальса найкрасшого грайте ще всім!

З німецького переклав О. М.

Хоча-б була постаті дожала!

Етюд з сільського життя

Олександра Кочиського.

Перша половина липня, саме жнива. Літня ніч хоч і коротка, але минула ніч трапила ся така душна і якась така журлива, що я і очей не зводив. Недовідоме сумне передчутте розганяло сон. Я встав з ліжка, одяг-ся і рушив з двору селом до річки на кручу.

Було вельми рано, все ще спало і спало тим міцним сном, що звичайно перед сьвітом обгортає усе живе. Небо, земля, дерева, трава, уся рослина, уся животи́на, усі люде на селі спали. Навкруги стояла мертва тиша; навіть на осиці, що росте біля брами мого двору, листя було нерухоме, не тремтіло; знати, що і повітре спало... Навіть собаки ніде не гавкали; жаби на лузі біля болота не „кумкали“, мовчали, мабуть з утоми і вони спали.

Я вийшов на шпиль кручі, що стрімкою стіною стоїть на самому березі Десни. Вода в річці стояла нерухомим низим зеркалом, наче течія спинила ся, вода застила. Річка спала, доки не збудить її червоно-золотий промінь ранкового сонця.

На тім боці Десни прослала ся безкраім срібно-білим блипном широка просторонь гречок, що тільки саме починали розповнювати ся цьвітом, а цьвіт, перемішавшись з сьвіжою росою ранковою, напоїв навкруги повітре медя-

ними пахощами... Скошене та ще незгребане на лузі сіно лежало тучними покосами і до гострих пахощів гречки примішував ся свіжий, не менш різкий дух материнки, ромну та чобрику.

Заким я дивив ся навкруги та думками рівняв величавість і багатство природи до тих убогих халупчин, з солом'яними, трухлими покрівлями, з чорними деревляними димарями; до халупчин, в яких спали тепер придавлені темнотою і малопродуктивною, хоч і непомірно тяжкою працею, „царі“ природи, — густа блакить на східній стороні сонця почала рідшати, яснійшати; на крайнебі, буцім би зпід землі, почала виходити біла смуга; зірки десь ховали ся, зникали, а смуга та все ширшала, по трошечки набирала ся ясно-рожевого коліру...

Зоря ранкова заняла ся, розгоріла ся, навкруги почало розвиднювати ся... Луг і покоси посивіли; по них блищать-миготять іскри самоцьвітів...

Тихою течією дмухнув свіжий вітерець ранішній; шелеснув незримиими крилами по воді, по траві, по листві і почав будити річку, кущі, дерева, птаство, худобу і людей. Річку поняв легенький, рідкий туман, в сизій воді через туман відбивають ся смугами, мінячись, коліри ранкового неба: блідо-рожевий, жовто-золотистий, ясно-зеленковатий, блакитний.

Тишу зрушив голос корови, мабуть зголоднілої за ніч; мабуть її надило, тягло від порожних ясел швидче на стерню, скроплену росю, і вона поспішала розбудити свого сонного господаря. Далі: десь гавкчув собака густим басом; до його з болота, ще товщим голосом обізвав ся бугай... За кілька хвилин в гайку защебетало птаство свій „добрий день“. Іволга пильнувала своїм голосом покрити хор дрібного птаства, але її дзвінкий голос покривав голос иншого хору: на селі ревів товар, пржали коні, мекали вівці, рохкали свині, ієтєтали гуси, над колодязями скрипіли журавлі. Почав ся день, минув спочин, прийшла праця і загадала людям роботу.

Я з свого горбка бачу по дворах ранкову метушню: скрізь поять худобу, прочиняють ворота; старійші мажуть вози, підлітки женуть гулящий товар до череди; пастух

сурмить серед майдану; піднасачі хвиськають пугами; товар підтюпцем рушає до майдану; отари йдуть повагом і здіймають страшенно густу куряву.

З декотрих дворів виїзять порожні вози: де пара волів, де бовкун, де парокінь, а більш за все однокінь. На возах рублі, верівки, граблі, вила; знати, що люде йдуть по копи.

Деінде з димарів показав ся дим: по тих димарях без помилки можна вгадати заможнійших селян, у яких є з чого, кому і від кого обід зварити і хліба спекти. Димар в жнива у нас на селі найпевнійший показчик і злиднів і достатків: де не димить, там повна піч злиднів; не дадуть вони ні дров у печи підпалити, ні горшка в піч засунути...

Ген червоно-горячим колесом сонце викотило ся зпід землі і скрівавило і Десну, і лозу, і дуг і гречки... Шпарко котить ся воно по небі, немов поспішає швидче висушити росу на покосах, бо бачить, що гурток дівчат, зазброєних граблями, рушає на „обчеський“ дуг і воно — сонечко ясне — хоче посприяти гуртовій гребовиці...

Вже сонечко виспе дзвіниці, а он у тому дворі, що на пригорку проти церкви, і досі непомітно жадного руху, кого будь живого. З кривобокої халупчини досі двері не відчиняли ся. Але-ж та халупчина не пустка: там живе німа Наталка. Вона на самого Полупетра повдовіла: чоловік її Захар Химченко пішов був у ліс шукати телицю, що з вечера не вернула ся з череди. У їх тільки й свічки й воску було — одна-єдина ота телиця, більш нічогоісенько. Захар побрав ся з Наталкою — сиротою-безбачченком, позаторік. Наталка, хоч і німа, так за те вродлива, наче квіточка, а Захарко був горбатий. Наймитували вони у одного хазяїна, покохали ся тай побрали ся. На весілля хазяйка їх подарувала їм телятко, а з того теляти і впросла телиця — єдина надія Захара і Наталки. Телицю Захар знайшов у кущах і пригнав до дому; але в лісі напала на його і покусала скажена собака... Водила його Наталка до ворожки; ворожка сколювала йому „щенят“ на язці. Не помогло. А заким староста зібрав ся повезти Захара до міста, до лікаря, скаженина взяла своє... Мусіли

Захара звязати і закинути в комору на ніч, щоб ранком вирядити до міста. Не дїждав ся Захар того ранку: звязаний, самотою, в темній коморі, без сповідн і без причастя віддав він Богови душу.

Нї за що було у Наталки труну зробити, нї за що похорону справити, нічим за подзвінне заплатити. Мусїла позбути ся телиці, продавши її тому-ж хазяїну, що подарував телятком... Разом оплакала Наталка і чоловіка і телицю... разом поховала в одну труну і чоловіка і надїю...

Мовчки йшла Наталка за труною, мовчки дивила ся, як засипали яму, мовчки вернула ся до господн: ніхто на очах у неї не помітив ніже єдиної слезини. Мелодиця — наче деревина, наче смерть чоловіка нї на крихту не вразила її, наче вдовине житте було про неї байдуже.

Проходячи часом після смерти Химченка повз його халупчину, я кожен раз бачив Наталку; кожен раз однаковїсенько сидїла вона на сїнешному порозї і не зводила очей з маленького хлївця — єдиної на Захаровій селитьбі надвірної будівлі... В тому хлївці виростала ота теличка. Кілька день назад раз тїльки, проходячи під ту саме годину, коли череда вертала ся на село, я бачив Наталку не на порозї, а біля воріт; зажурена стояла вона і дивила ся на череду. Аж ось показала ся сїра телиця, така гарна, сита, шерсть аж вилискуєть ся; вона повернула до Наталчиного двору і мекнула. Наталка прожогом кинула ся до неї, обвила своїми рукама її шию і почала цілувати її морду. Поцілунки сипали ся один по одному. Теличка стояла неначе вкопана. Нарештї Наталка виняла зза пазухи невеличку, посипану сїллю скибку хлїба і дала її телиці, а сама знов цілувала теличчину шию...

— Годї панькати ся! Не задержуй чужої скотини! — гукнув пастух до Наталки. — Не твоя, так нічого й займати... Пусти її!

Наталка вислобонила з своїх обїймів теличчину шию, повела рукавом по очах, глянула у слїд телички і сїла на порозї.

Позавчора я вже не бачив Наталки на порозї; у вечерї случаєм довідав ся, що вона пішла жати. У Захара був присївок жита кіп на чотири. Учора-ж у вечерї я знов

бачив, що Наталка стояла біля воріт і визирала череду. Тим то отсе сьогодні і чудно мені було, що Наталка не виходила з хати ні на сінешний свій поріг, ні в поле жати.

Сонечко починало вже припікати; підходила південна задуха горячого літнього дня.

Я ще раз глянув на жита, на луг: на полю виростили вози, навантажені золотими снопами; на лузі лежали валки сїна; біля дугу чотири косарі клали горами покоси густого, буйного вівса.

Я повернув ся, щоб рушати до господи. Очи мої впали на Захарову халупчину. Бачу, з дверей вийшла Наталка, в діравій юпчині, підперезана перевеслом: за перевеслом серп.

— Знати, на роботу йде, — подумав я і пішов собі.

Ледви спустив ся я на шлях, як раптом почув ся від майдану якийсь несамовитий крик дітей. Я кинув ся швидче на той крик і за хвилинку-дві виразно чув: „Ратуйте! ратуйте! хто в Бога вірує!“

Біля громадського колодязя стояв невеликий гурток дітей 8—10 літ. Дітвора страшенно голосила. Першою думкою було у мене: чи не впало котре з дітей у колодязь.

— Чого ви, діти, голосите? — спитав я.

— Німа Наталка отсе зараз кинула ся в колодязь!

Така відповідь наче громовина та вразила мене. Я нагнув ся над цямриною, глянув у колодязь, — нічого не видно, тільки вода блищить...

Почали люде збігати ся; але все -саме жіноцтво. Прибіг пономар.

— Треба, каже, верівки; треба когось спустити в колодязь, але кого? З чоловіків — ледви чи є хто в селі. Побіжу до старости: а як ще й його нема — хто його зна, що й діяти; доведеть ся ждати, доки не приїде хто з чоловіків з копами.

Пономар побіг.

Жіноцтво стояло, хрестилось, дивувалось, розводило руками, зітхало, жалкувало та розпитувало дітей: як Наталка кинула ся в колодязь?

— Так; кинулась тай годі. Ми бачили, як вона йшла в поле і серп у неї за поясом... Прийшла до колодязя, трошки постояла; потім перегнула ся та сторч головою і полетіла в колодязь...

Минуло більше двох годин, заким походили ся чоловіки і витягли з колодязя Наталку.

Не було ні найменшої надії вернути життя утопленниці; а проте староста звелів прикотити порожню бочку. Доки ходили по ту бочку, Наталку терли, давили під грудьми, лоскотали, пекли кропивою-джигушкою... даремна праця!

Тимчасом, коли одні порали ся коло мертвої, між иньшими йшла розмова про те, що спричинило ся такому лиху?

— Я вже кілька день помічаю, — говорила найблизша сусідка Наталчина, — що вона наче не при собі. То була молодиця, як молодиця, тільки що німа, так через те трохи й сердита, інколи аж люта; а то як поліг Захарко, так зовсім не та стала: тиха та спокійна така, наче деревина та, — і від роботи зовсім відбила ся, навіть їсти собі не хоче зварити; з ранку до вечера на порозі сидить, згорнувши руки.

— За чоловіком занудила ся... — вставила своє слово пономариха.

— Що за чоловіком, а що й за телицею; за телицею може чи не більше ще. Я що дня — чи корівку в череду жену в ранці, чи у вечері вийду проти череди, то й бачу, як Наталка стоїть під ворітьми та дожидає ту телицю... А телиця та, щоб ви знали, розумна душа: аби порівняла ся з Наталкою — так і поверне до неї; морду простягне, а Наталка її поцінує і хліба дасть.

— Чудне діло; а все від Бога! — каже пономариха.

— Та вже-ж не від кого, як не від Його; а більш того, що від бідности...

— З роскошів людина на себе рук не наложитъ, — мугикнув собі в вуса староста.

— Якже тепер з її присівком буде? — спитала якась молодиця. — Учора ми з нею попліч жали: три копн вже стояло, а ще не дожала...

— Не дожала?

— Ні! На одну постать, та не дожала...

— От чудна людина! — озвала ся пономариха: — Хоча-б була постаті дожала...

— Годі качать! Несіть тіло в хату! — озвав ся староста: — Еге! „хоча-б, мовляла, постаті була дожала...“ Наробила бешкету! Чвалай тепер до волости, та неси звістку, що німа Наталка втопила ся і... постаті не дожала...

27 липня 1893.

З поезий засудженого на смерть.

VI.*)

Ой мати-ж моя, мати,
час мене замуж дати!
Вісімнайцять літ мина,
і сподобавсь хлопчина.

Ой доню, не жури ся,
йти замуж не спіши ся,
забавляй ся ще й гуляй,
поки служить віку май.

Гуляй, поки гуляєть ся,
кохай, поки кохаєть ся, —
підеш замуж, вже й по всім,
бо вязати буде дім.

Там невільницею станеш,
посумнієш і зівянеш,
злидні в три дні підростуть —
не солодкий власний кут.

VII.

Повірте, і глухо і темно мені.
Ні синього неба нема наді мною,

*) Песні I—V були поміщені в „Літерат.-науковім Вістнику“
том III, стор. 202.

ні запаху цвітів нема на весні...
 Було колись — блисла вона мов у сні,
 рай, світло і небо забрала з собою.

VIII.

Будь хрусталем, коли ти в каміня,
 будь фіялкою, коли ти рослина,
 соловієм — коли ти пташина,
 а любовю — коли ти людина.

IX.

Який чудовий світа покров,
 яка солодка півдня тиша,
 яка принадна вечірня тьма,
 коли палає сонцем любов!

О, який чорний світа покров,
 як важко стогне, плаче душа,
 як же для неї втіхи нема,
 коли лютує буря-любов!

X.

Заграли труби, заревли гармати
 і почалась різня людей скажених,
 страшний танок при свисті бомб огнених, —
 за димом — ні неба і землі не звати.

Стемніло. Втихло. Кров дзюрчить річками,
 холонуть трупи. Сонце вкрило очи.
 Легає тїнь. Хтось ходить в пїтьмі ночі —
 се люде, вбитих волочуть до ями.

Над тим кровавим полем ангел ліне,
 надслухує, в лице вдивляєсь сине;
 де чує стогін — крила опускає,

рукою тихо очи замикає,
 втишає серце... Всі вже сплять безжурні,
 лиш ангел тихо плаче: „Дурні! Дурні!“

XI.

Моя ти люба костомахо!
 Зажди, зажди ще, дорога!
 Зажди ще хоч годок, хоч два,
 змилюсь на бідолаху!

Такі старі живуть по світу!...
 Їм аж навкучило вже жить
 і Азраеля знай просить,
 щоб раз задув їм у трибїту.

Мотнись по них! Їм ласку вдїєш,
 отвориш браму в небеса,
 і не затупить ся коса, —
 я-ж не втечу тобі, поспїєш!

Пожди, пожди, моя голубко,
 хоч рік, хоч два! Мені так жаль
 виирать! Коси холодна сталь,
 а ти хапаєш твердо, цупко!

А то — послухай, не жартую:
 хоч острі в тебе зубочки,
 давно пропали губочки, —
 а обійму і поцілую.

Ще не досить? Ще остриш зуб?
 Ну, то оженю ся з тобою
 і запрягну ся любовою —
 а се чей не маленький шлюб.

Лиши, лиши мене в спокою!
 Я так би радо ще хоч рік
 на сьому світі проволїк!
 Лиши! Оженю ся з тобою!

XII.

Ось і рік проволїк,
 перед смертию втік!

Ой то лихо, ой то горе,
що від тої сухомори
ще ніхто не втік!

XIII.

Пробудилась весна
із мертвецького сна.
Дощик кропить, сонце встало...
Де-ж снігове покривало?
І сліду нема.

XIV.

У зеленій дібровоньці
зауленька кує:
лічу, кільки мені літок
сивенька віщує?

Купа, купа ще літочок
сивенька віщує,
а у мене легке в грудях
чахотка шматує.

XV.

Така вже доля! Люде мруть,
ідуть безмежною юрбою,
чи дід, чи цар, в ту темну путь,
падуть мов квіти під косою.

Царю сьпівають, в дзвони бють
вінків несуть тяжку громаду,
а бідного у яму впруть,
покроплять — маєш всю параду.

Прийди за місяць, глянь в гроби!
Пишнот, біднот нема й познаки,
і дід і цар — оба однакі —
а в царстві душ чи є царі й раби?

І думаєш і рвеш ся духом :
 куди пішли їх душі, де ?
 І все тобі на гадку йде
 верблюд отой з ігольним ухом.

XVI.

Вий, греми, кази ся, буре,
 грозами ревни
 і огнем чоло понуре
 мигом проясни.

Я сьмію ся з реву твого
 і жартую з грому,
 гук весіля чортівського
 любий сердцю мому.

Втіху дикую справляє
 гуркіт сей мені,
 в серці біль і гнів гуляє
 під твої пісні.

Серця буря в тобі, буре,
 грає ще живійше,
 і лице твоє понуре
 над тишу милійше.

Вий, гуляй! Мені так мило!
 Громом хмари рий,
 ліс ломай, могуча сило,
 землю грузом крий!

Так! Живійш! Яка-ж ти красна!
 Не греми-ж бо пусто!
 Стяжко ясна! Стяжко ясна!
 Бий! А густо, густо!

Бий! А серед блиску й гуку
 й мене не лиш!
 Вдар у мене й серця муку
 громом заглуши!

XVII.

Серце краєсь, як згадаю :
от родила мати,
от діждав життя розмаю
і — пора вмирати.

За які-ж тяжкі провини
так караєш, Боже ?
Серед вілля маєвого
смертне стелини ложе.

Чого-ж плачу ? Не судилось
жити мені на сьвітї !
Хоч недавно ще й не снилось
таке лихолїте.

Серце краєсь, як згадаю,
дух спирає в груди :
засьпівають, поховають
і — забудуть люди.

Олександр Козловський

Д Л Я Б Р А Т А.

Оповіданє

Богдана Ленкого.

Два рази в тиждень, в вівторок і суботу, ходив громадський післанець з Шумлян на пошту. А післанцем був сам пан присяжний Кастан Мрочко. Мрочко то був великий чоловік. Вже саме імя Кастан свідчило, що він не з простих хлопів. Його дід служив у дворі за гуменного, а прадід був органістом при костелі. Наш Кастан памятаючи се, хоть зійшов на простого хлопа, держав ся дуже „з вашеця“. Приставав і своїв ся лише з вітом, писарем і підлісничим, а хоть був неписьменний, славив ся мудрим чоловіком. Віт без него не зробив і кроку, а в селі як сказав Мрочко, так і було.

За гонорами він не вбивав ся, але де які були, незамітно позагортав до себе. Був присяжним, церковним провізором, посмертним оглядачем, польовим і побережником від громадського ліса, а недавно перебрав на себе також уряд післанця на пошту — не так задля тих мізерних дванайцяти срібних річної платні, як більше задля того, що з панами в місті знав ся і пошту діставав скоро і яка йно була.

На той новий уряд був Мрочко незвичайно гордий. — Бо то є — каже — нераз такі „кавалки“, що тільки пан староста, писар і ми з вітом можемо знати, а більше ніхто. От що!

Тай треба-ж було видіти його, як з тими „кавалками“ вертав у село. З якою повагою держав на плечах почтарську торбу, як не хотів з ніким говорити, як по prostu не дав приступити до себе.

От і тепер субота, вечір, сонце пішло спати, люде і собі забирають ся, в селі чинить ся тиша, а дорогою з міста вертає Мрочко.

В одній руці крива палиця, друга спочиває на торбі і немов стереже її, в зубах коротка люлька. Іде Мрочко звільна, як пристало на мудрого чоловіка, і нім поставить ногу, дивить ся, де би її поставити. Іде попри ворота шевця і навіть не подивить ся, іде попри пошівство і оком не зведе, іде попри коршму і також нічого. „Шельми Жиди, могли-б що поробити“ — міркує Мрочко і хоть як млоїть його в середині, не поступає. Просто-простісько іде до „канцелярії громадської“, де zarazом сплять і обідають віт, вітиха і вся їх родина.

Недалеко „канцелярії“ є школа і Мрочко мусить переходити попри шкільну браму. На брамі стоїть „вона“ — учителька і питає, чи нема листа від сина.

— Може і є, — відповідає Мрочко, щоби зацікавити бабу.

— Ах, мої-ж ви, — просить учителька, — мої-ж ви, пане Кастанє, та поступіть до нас, бо я дуже цікава, що він там пише, чи не хорий, борони Боже!

Але Мрочко не хоче. Каже, що має „Дзенніки“, то не може вступати. Учителька вертає до хати без нічого, а цікавість не дає їй спокою. І якже не бути цікавою мамі на лист сина, що вчить ся у школах і лишень на Великдень та на вакації приїздить до дому! Не втерпіла жінка і післала мужа.

— Іди — каже — чоловіче до того віта та забери лист від сина! А то раз батько! Рідна дитина пише, може добре хора або чого потребує, а йому ані ду-ду!

— Та я нічого не знав, про ніякі листи! — боронить ся учитель, убирає стареньку „оберочину“ і іде до віта, скулений у двоє від кашлю і від сидження „над тими дітисками в школі“.

Але дістати листа не так легко.

Віта не було дома, а вітиха не хотіла видати торби зі скрині. Чекав бідний учитель, поки прийшов віт. Прийшов віт та не було писаря. Післали по писаря.

Добра година минула, заким надтягнув писар і розділив почту. Взяв батько лист від сина, похвалив, що рівно пише тай іде. По дорозі міркує: „Що рівно, то рівно, як шнурком тягне. А літери як цирклем мірять, усі під міру. А чия в тім заслуга? Хто дав підставу?“ — аж усьміхнувся старий педагог, гордий зі своєї праці. Але зараз же подумав тобі: „Не знати, що він там пише? Може справді хорий? Е, чого би хорий! Здоров, як риба! Будуть з него люде! Мовляв мій батько: Я тебе, синоньку, зпід стріхи та під ґонту, а ти знов свого сина зпід ґонти та під бляху. Так воно й буде!“ Певний сьвітлої будущини сина прийшов до хати.

— А давай-но, доню, сьвітла! Лист від Влодзя, будемо читати!

Доня взяла ся сьвітити лампу. Як звичайно, хотіла обтяти ґніт, але мати не дала. „Ото сестра — алі! Не цікава, що рідний брат пише. Як зачнеш обтинати та обтинати, то цілий ґніт зітнеш. Сьвіти, а ти старий читай!“

Від невеличкої лампи стало у хаті на стілько ясно, що видно було білі стіни з образами сьвятих і двома полинялими фотографіями в солом'яних рамцях; стіл, колиєсь мальований, а тепер лиш на ногах з останками краски, плетену канапку, такі самі два чи три кріселка і білу, ялову шафу біля дверей. В хаті було крайне убожество, але було чисто, огрядно і біда не кидала ся в очи. Одиною прикрасою бідної хати була донька господарів, п'ятнайцяти- або шіснайцятилітня, дуже гарна, з легкою тінею суму в глибоких сивих очах. Цьвіти, що ростуть у глухій лісі, мають подібний вигляд.

Від старих, зжурених родичів на молоду доньку падали якісь дивні, таємні тіни. Такі тіни падають від старих дерев у лісі на цьвіти, що тільки-що розцвивши бажають сонця і сьвітла, повітря і неба. Але родичі крізь ту тінь смутку гляділи на доньку з любовю і з тим тихим вдоволенем, що нераз немов на глум обере собі місце в такій крайне убогій хаті.

— Чого та лампа якась темна? — озвав ся батько, підійшов, підтягнув трохи їніт і виняв лист. Донька подала крісло, що мало найсильніші ноги, подала окуляри, що все лежали на книжках на шафі, і старий почав читати.

Син писав:

„Мої Найдорожші Родичі і Ти Дорога Сестричко!

„Знаю, що листом своїм зроблю Вам велику прикрість, але прошу Вас, прочитайте до кінця і скажіть, чи я тут що винен.

„Як знаєте, вчив я двох синів в одного висшого урядника і мав за те харч і мешканє.

„Зразу було мені у тих панів дуже ніяково, але потім я привик і тїшив ся, що вже сам собі даю раду і Вас, Мої Дорогі Родичі, не потребую обдїрати з остатнього крейцара. Та от склало ся нещастє. Мені відобрали лекцію і, розуміє ся, відобрали станцію за те, що я сам читав і давав моїм ученикам читати заборонені книжки.

„Та не журіть ся, Мої Найдорожші! В тих книжках не було нічого поганого. То були наші руські книжки і в них писало ся про наш руський нарід і про його злидні. Правда, що в тім нема нічого злого?... Але мене за те вигнали з хати і добре, що не вигнали зі школи. Тепер я живу у одної вдови по вознім із суду, за те вчу її сина, що хоч пильний, та з наукою якось собі не годен дати ради, і доплачую пятку.

„Моя теперішня господиня дуже бідна. Нераз цілу ніч пере або гладить біле, щоби на рано дістати гроші і купити страви. Мене дуже гризе, що доси не дав їй тої пятки. А вона її так дуже потребує! Я собі думав, що прецінь десь якусь лекцію дістану і буду міг платити, а тут як з каменя трудно.

„Тому прошу Вас, Мої Найдорожші Родичі, порадьте ся і допоможіть мені. Я знаю, що Ви самі не маєте з чого жити, знаю, що Тато тяжко працюють у школі, а Мама в хаті і в школі, а Марійка помагає то Татови то Мамі, та ще і шите приймає, але прошу Вас, скажіть же, що мені почати? Може колись, як Бог позволить, я діблюсь свого власного хліба, а тоді Вам поможу. Але тепер допоможіть Ви мені і не гнівайте ся на мене, бо як самі видите, я

нічого не винен. Я Вас дуже люблю і ніколи не хотів би робити Вам ніякої прикрости.

Ваш Володко.

„P. S. У нас від кількох днів позимніло. Я вже ходжу в двох сорочках, але зимно таке їдке, що чоловіка наскрізь переходить. Мої товариші всі понатягали плащі. Може я коли дістану яку лекцію, то й собі куплю плащ.“

Старий скінчив. Замітку про плащ дочитав ледви чутним голосом і виняв табакерку. Ударив двічі в вічко, підняв щипту до носа і в очах закрутилися слези. Але то від табаки.

В тій хвилі і мати, ще за весь час читання слухала і шила, похилила свою голову над роботою. Донька на переміну дивилася то на батька, то на маму, а вираз суму, що звичайно малювався в її очах, перейшов тепер на ціле лице, а з лица розлився по всій постаті. З родичів на доньку падали ще чорнійші, ще холоднійші як звичайно тіни.

В комнаті настала мертва тиша. Лиш те одно слово: „поможіть“ уносилося в повітрі.

Та як тут допомогти?

Як може допомогти бідному синові ще біднійший батько, старий сільський учитель, що вічно був „тимчасовим“ і з двадцятьох ринських місячної платні годував себе, жінку і доньку, та ще посилав місячно два-три ґульдени старшій, замужній дочці, котру ті нужденні ґульдени хоронили від мужових побоїв. Що могла допомогти мати, та нещаслива жінка, що від досвіта до ночі товкла собою та навіть не могла здійснити свого найгорячішого бажання — купити дочці трохи біля на випадок, якби їй хто трафився. Що вкінці могла допомогти тота бідна дівчина, що жила в тій тісній, душній атмосфері і процвітала серцем та вродою хіба на те, щоби раз-у-раз брати з села шите, віддавати і знов брати і шити і віддавати і так далі і далі з року на рік... Що? З тим важким шитанем вони полягали спати і воно томило їх ціліську ніч. І цілу ніч виділи того бідного Володка, що його недобрі люде прогнали зі станції і загнали до якоїсь бідної вдови, котра сама не має що їсти.

— Як йому зимно! — думала собі Марійка. — Що то дві сорочки? І трох за мало. Що плащ, то плащ. А він і так, нім від'їхав до школи, кашляв і був жовтий, як віск.

Марійці цілу ніч снили ся блідо-жовті люде, одні в кількох плащах, а иньші — в сорочках. Той сон був дуже неясний і такий болючий, що вона збудила ся ще заким засіріло.

Встала і не надіваючи черевиків пішла до скрині. Тихонько підняла віко і щось там довго шукала і перевертала. Потім виняла дещо і завязала в клунок. Клунок поставила на кріслі, а сама пішла до кухні приладити сніданє. Скрип дверей збудив маму. Протерла очи і перше, що побачила, був клунок. Лист сина, недоспана ніч і отсей клунок — зложили ся на якесь страшне питанє, тим страшнійше, що в хаті було темно і лише з вікна на долівку вдирало ся блідо-синє сьвітло. Перед ним незаметно втікали сумерки ночі і розлазили ся по кутах. В міру того, як в хаті робило ся ясніше, і в голові матери свитало. А клунок як стояв так стояв. Двері від кухні легонько відчинили ся і увійшла Марійка. Була бліда, очи мала як звичайно сумні, лише коло уст появили ся незнані там досп черти певної постанови і небувалої рішучости. Побачила маму і хотіла вертати. Але мати закликала її по імя і вона лишила ся.

— Доню! — сказала мати, показуючи на клунок. — Що се таке значить, дитино?

Замість відповіді, донька кинула ся матери на груди і обі заплакали в голос.

Прорвалась сердечна тама і хвилі жалю полились.

— Чи я сподівала ся, доню, та чи сподівала ся! Ой жаль, тай жаль, тай сором, тай розпука! Таж ти внучка сьвященника! Твій дїдо а мій покійний батько був совітником з відзнаками і мав всїякі титули і гонори, а ти, а ти, його внучка — ідеш... ідеш... ідеш на... службу!

Донька що сили втихомирювала маму. Казала, що праця то не сором, що як Бог поможе, то колись буде інакше. А тепер братови конечно треба помогти.

Потім поцілувала маму в руку, а чуючи нові сльози, вийшла чим скорше з комнати.

Тепер мати звернула ся до батька.

— А чуєш старий! Та вставай же раз! Поки будеш спати? Ото раз батько! Його рідна донька іде на службу, а він спить, тай спить, тай спить, тай...

Остатні слова повторяла доти, доки не розплакала ся на ново.

— Та я скорше збудив ся від тебе! — відповів батько і почав одягати ся.

Потім Марійка принесла сніданє і вони його випили; та чи випили все, не знати, бо молоко було в білих фаянсових горнятах.

По сніданю Марійка вибігла до городця і за хвилю вернула з кількома цвѣтами в долони. Потім хустиною завязала голову, взяла клунок у руки і глянула на родичів. Вони закрутили ся по хаті, немов не знали, що зробити з собою. За хвилю всі троє мовчки вийшли з хати. Йшли городами, щоби не стрічати людей.

На дворі що лиш займало ся на день. Було зимно, сїк дрібосенький дожджик. Дожджик був зимний і від зимна мабуть остатні листки на деревах і остатні цвѣти при дорозі аж поскручувались бідолашні.

Від хреста на розстаю вела широка дорога до міста. Родичі лишились, а донька пішла дальше.

— Чи я сподівала ся, чи я сподівала ся? — шептала мати.

— Провадь її Боже! — промовив батько.

— Бувайте здорові!

— Іди здорова! Та най тебе Матінка Сьвята Почаївська і Матінка Сьвята Чудотворна Зарваницька має в своїй опіці!

Пішла.

На скрутї дороги ще раз оглянула ся.

За нею лишило ся село і хата, де родилась і зросла. За нею лишив ся цілий сьвіт, що знала доси. Все те було повите останками ночі, мракою і стужею. А перед нею, над лісом, на красвиді вирізувала ся пасмуга ясного сьвітла. Свитало...

Н а п е ч и.

(Українська патріотична дума).

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,
Але завжди я був патріотом,
За Україну мою, чи то в день, чи в ночі
Моє серце сповнялось клопотом.

Бо та піч — не чужа, українська то піч,
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорожська то Січ,
Тільки в форми прибралась вигідні.

Наші предки колись заля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі,
Я-ж умію тепер боронити його
І служити, не злазючи з печі.

Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною.
Замість куль і шабель у нових діячів
Стало слово гаряче за зброю.

Може зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якесь поліцай
І в холодну завдасть патріота.

Та мене почутте обов'язків своїх
 Потягає служити народу.
 Щоб на душу не впав мені зрадництва гріх,
 Я знайшов собі добру методу.

Так нехай же працюють словами й пером
 Ті, що мають дві шкури в запасі...
 І розваживши так я віддав ся цілком
 Праці тій, що єдине на часі.

На таємних думках та на мріях палких
 Я роботу народну обмежу,
 Та за те-ж для добра земляків дорогих
 Я без мрій і хвилини не влежу.

І у мріях скликаю численні полки
 З тих, що стати за край свій охочі,
 Слово-ж маю на те, щоб ховати думки,
 Як що зраджують їх мої очі.

До письменства я кличу, звичайно, в думках,
 Щоб світило над нашою нічю,
 Хоч, на жаль, мати книжку народну в руках,
 Я признав небезпечною річю.

О Вкраїно моя! я звязав свій язик,
 Щоб кохати безпечно ідею.
 Але в грудях не можу я здержати крик
 У годину твого ювілею.

„Ще стоїть Україна! не вмерла вона
 І вмирати не має охоти:
 Кожда піч українська — фортеця міцна,
 Там на чатах лежать патріоти.“

Слава-ж нам! бо коли-б дух народу погас,
 Не стерпівши сього лихоліття,
 То по йому хоч зó два примірники з нас
 Дочекають нового століття.

Слава нам! хоч би вмерла Україна колись,
 Її слід буде легко шукати.
 А щоб краще на вік ті сліди збереглись
 Буде зроблено з нас препарати.

28 жовтня 1898.

В. Сивенький.

З е м л я к а м ,

що збирають ся раз на рік на Шевченкові роковини
 співати гимн »Ще не вмерла Україна«.

Ще не вмерла Україна,
 Але може вмерти:
 Ви самі її, ледачі,
 Ведете до смерті!

Не хваліть ся, що жива ще
 Наша воля й слава:
 Зрада їх давно стоптала,
 Продала, лукава!

Ваші предки торгували
 Людськими правами,
 Їх продавши, породили
 Вас на світ рабами.

Не пишайте ся-ж у співках
 Ви козацьким родом:
 Ви — раби, хоча й пани ви
 Над своїм народом!

Україна вам не мати:
 Є вам иньша пані,
 Зрадних прадідів нікчемних
 Правнуки погані!

Тільки той достойний щастя,
 Хто боровсь за його,
 Ви-ж давно покірні слуги
 Ледарства гидкого.

Ви-ж давно не люде — трупи
 Без життя і сили,
 Ваше місце — кладовище,
 Ями та могили.

Як живі покинуть мертвих,
 Щоб з живими стати, —
 „Ще не вмерла Україна“
 Будемо співати;

Як живі покинуть мертвих, —
 Прийде та година,
 Що ділами, не словами,
 Оживе Вкраїна!

1898.

Б. Грінченко.

ПЕРШІ ПРОВИ.

Д в і ц е г л и.

В началі були Лемури, відтак був Адам і Ева і т. д. і т. д. Потім був Іван Воробець, що мав чотири гони поля, хату, цару коней, корову, порося і двоє дітей: сина і дочку.

Щоби прибільшити робучий інвентар, задумав Іван мерщій оженити сина та віддати дочку.

Якийсь час він сварив ся то з зятем, то з невісткою, відтак вони поштуркували його, а наконець він побачив, що пес Hercules... Поділив отже майно, вліз за піч та чекав смерти.

Вона прийшла.

На місці старого їазди настали два молоді. На місці старої хати станули дві нові. В нових хатах — нові печі. Оба їазди прирадили вибудувати їх з цегол. Тому привезли шістьдесять штук отсего материялу. Недовго числячи пересвідчили ся, що на кожного випадає трийцять цегол.

Один із них був роботящим і тому мав більше вільного часу. Він скорше забрав ся ладити піч.

Але зле обчислив ся. Бракувало двох цегол, 'щоби піч була готова.

Зажурений оглядав ся докола і побачив шваїрів червоний стіс.

Оглянув ся ще раз, сплюнув, підійшов до своєї печі і ще раз пересвідчив ся, що бракує двох цегол. Знов підійшов до цегол, оглянув їх, пішов знов до печі, від печі

до цегол, а коли вже в третє пускав ся на ту дорогу, станув серед подвіря, сплюнув, почіхав ся за вухом, ще раз оглянув ся докола, знов сплюнув, відтак облизав ся і скоро пішов до цегол.

Узяв дві цегли тай ішов поволи, спокійно, задуманнй.

Із стодоли вийшов швагер. Він зробив півтретя кроку і станув саме на тім місці, що на ньому перед хвилиною надумував ся його сусід. Він поглянув на свій стіс, відтак на цегли, що червоніли ся в руках швагра, побілів, затряс ся, підніс із землі дручок, вхопив його обіруч, сашнув з повної груди як рубач і вдарив ним швагра в голову.

Сей глухо застогнав і впав.

Ухамн і очима полила ся кров.

Убийник кинув дручок і сказав спокійним голосом: „А то псякров злодій.“ Сильним рухом руки відіпхнув поваленого, обережно підніс свої цегли, заніс їх на стіс і вернув до стодоли.

Ударений друком лежав у калабані крові.

Люде зачали збігати ся. „Забив, забив!“

Через маду хвилину купка, що обступила тіло вдареного, геть побільшала; ті, що прийшли пізнійше, чули вже лише: „Ударив по голові і забив! Уже навіть ногою не кивне!“

Внедовзі купка поменшала, громада почала розходити ся.

Домашні занесли „убитого“ до хати і положили під нову піч, що їй бракувало лише двох цегол.

Зимна вода, що нею обляли удареного, зробила своє. Судорожно покорчені руки хапали щось у повітрі. З ухплила ще кров, тільки все чорнійша, густійша.

— Е! він ще живе! — промовила жінка таким голосом, що в ньому чути було не то жаль, не то докір, — вона збирала ся вже голосити по покійнику.

Розбиту голову обложили йому мокрими шматами, а самі поклали ся спати.

Другого ранку пересвідчили ся, що „хорий“ справді не жие.

— Отто, вже убитий, вже не живе! — говорили собі в хаті з відтінком якоїсь пільги.

Убійник курив цигаро і сидів на плоті. Прохожі здоровкали ся з ним і він здоровкав ся з прохожими. Ніхто не питав ні про що, кождий спішив до своєї роботи.

На дорозі явили ся два шандарі. Їх когутяче пірета блискучі батнети привабили купу сільської гулящої дітвори.

Шандарі йшли просто до хати убитого. Один із них запитав убійника, що все ще сидів на плоті:

— А деж той, що забив?

— Я не знаю! — відповів запитаний.

Другий шандар запитав:

— А деж сей, що вдарив?

— Ну, то се я! — була відповідь.

— Отже-ж то ти забив?

— Я?

— Ну, а хто-ж? Преці не я! Ти бив, ти забив!

— Я не бив — я йно раз ударив, бігме! От кум Петро бачили.

— Ну, і що з того, що раз? Раз, але добре! Ходи сюди!

— То я його забив? — питав він не то сам себе, не то шандарів, злазячи з плота та підходячи до шандарів.

— Так, небоже, підеш з нами до суду!

Убійникови заложено на руки кайдани. Здавало ся, він немов зовсім не чув і не бачив тих ланцюшків. Стояв тихо, мелянхолійно, та шептав ледви чутно: „Нещастє, нещастє!“

В тій хвилі з хати вийшла жінка убитого. В руках двигала цебрик з кормом для свиней.

Коли побачила шандарів і скованого брата, кинула цебрик і хвилю стояла нерухомо. Нараз заломила руки, і страшним, якимсь нелюдським голосом зачала плакати за чоловіком і кидатись на убійника, що стояв недалеко.

Він попросив, щоби йому позволили ввійти в хату. Шандарі позволили. Убійник увійшов, укляк при тілі вбитого і молив ся довгу хвилю, не обтираючи сліз, що густо пили йому по лиці.

Вийшов. Йому наложили шапку на голову і посадили на віз.

До громади дітей прилучили ся вже сусіди та поважні газди.

Кождому крутили ся слъози в очах, кождий щиро жалував за вбитим. Був се добрий приятель, зичливий, тверезий, роботящий чоловік.

— Тóму, що його тепер везуть — шибениці мало, — говорили собі всі голосно й тихо та громадою тиснули ся в хату, щоби за небіжчика відмовити молитву

В началі були Лемури і т. д. і т. д.

Острів, в липни 1898.

Константин Сроковський.

Н а с е л і.

Повість

М. Школицька.

Х.*)

Через два місяці після вінчання, а саме з початку січня, прибіг до Уляни Іванівни селянин і плачучи прохав її допомогти хорій жінці.

— Що-ж у неї? — запитала Уляна Іванівна.

— Родини, Уляно Іванівно, але баба не знає що діяти: ручка випала, каже вона.

Мисачиху мов огнем обдало і вона мовчки пішла до кабінету свого чоловіка.

— Прийдете, Уляно Іванівно? — навздогінці допитував ся селянин.

— Зараз; пожди.

Вертаючись з кабінету Мисачиха на ходу закутувалась великим платком і говорила до селянина:

— Зараз же, не гаючись, біжи до батюшки, скажи, нехай звелить запрягти пару коней і пришле їх з наймитом до нас. Скажи, що Максим Петрович по дуже пильному ділу мусить, не гаючись ні однієї хвилини, їхати в місто. Гляди-ж мені, скажи так, як я велю! Ну, йди собі, та хутко, не гай ся, а я зараз буду біля слабї.

*) Гл. книжку X і XI.

Селянин побіг; Уляна Іванівна ще раз зайшла до свого чоловіка в кабінет.

— Гляди-ж, мій голубе, — говорила вона ласкаво, але таким тоном, якого не можна не послухати або не згожуватись, — не гай ні однієї хвилини, не шкодуй коней і вези лікаря прямо до Нестеренка; наймит знає, де він живе. Одягни ся як мога теплійше, щоб не застудив ся, оглянеш і свого візника, в чому він буде, бо на дворі бачиш, що робить ся.

Уляна Іванівна вийшла в прихожу, озула глибокі калоші і пішла на село до слабої.

Продзвонило девять годин вечера, коли до Мисакового дому підїхали попові сані, запряжені нарою добрих коней.

— Уже я, пане, приїхав! — гукнув попів наймит, увійшовши до прихожої.

— Зараз, Гнате, зараз! — гукнув з почивальні Мисак, натягаючи на себе кожуха і запитав: — А як ти думаєш, хутко злітаємо ми туди та назад?

— А куди-ж ми, пане, поїдемо?

— У місто.

— Хутко, пане! Коні застоялись, рвуть ся так, що і вдержати не можна! Погано тільки, що така завирюха та вітер. Таке бурхає, що й сьвіту божого не видно, аж очі заліплює!

Мисак вийшов до прихожої. На йому був широкий та довгий кожух з величезним ковніром, глибока чорна шапка, рукавиці і папучі на ногах.

— А ти добре одягнув ся? — запитав Мисак наймита і уважно оглянув його з ніг до голови.

— Нічого, добре, — відповів той.

Справді Гнат одягнений був не згірше пана і турбуватись було нічого.

— Ну, поїдемо. Будеш пускати коней не стримуючи, абш швидче, діло дуже пильне!

Вийшли, умостились у сані і поїхали. На дворі справді діяло ся таке, що й сьвіту божого не видно було. Дужий, рвачкий вітер підіймав цілі хмари снігу, крутив

його мов божевільний, свистів, гудів, завивав жалібно і не давав спроби дивитись очима.

— Гляди-ж, Гнате, щоб ми не збили ся з дороги, бо під таку погоду не трудно, — гукнув Мисак до свого візника.

— Не зібемо ся! Коні так уже знають дорогу до міста, що мабуть і з завязаними очима довезуть... Ги, хлопці, ги! — гикнув на коней Гнат і пара добрих коней рванула ще дужче, розкидаючи копитами сніг на всі боки.

Село перебігли в один мент і не чули ся. Нарешті минули млини і виїхали на чисте поле. Дороги було не видно, але сніг був не глибокий і Гнат пускав коней на-вманя, повернувшись на бік, щоб не так било у лице.

Проїшов деякий час.

— А що, не видно міста? — запитав Мисак.

— І-і, пане! Голов кінських не видно, а не тільки міста; хіба-ж за такою хуєю можна хоч що небудь розгледіти?

А коні все бігли тай бігли.

— Гнате!

— А що?

— Ми їхали усе супроти вітру, а тепер за вітром ідемо, — що воно значить? Гляди, щоб не збились ми часом з дороги.

— Боже спаси! Се вам так здасть ся. Вітер крутить з усіх боків, так що й спостерегти не можна, з якого він боку дме.

А сані все бігли тай бігли. Нарешті коні притомпили ся і пішли кроком.

— Гнате, гони коней, гони! Відпочинуть, коли назад вернемось, — гукнув Мисак.

Гнат підобрав віжки, гикнув, махнув пугою і коні побігли знову.

Минуло ще декілька часу.

— Щось, Гнате, ми довго ідемо. Невже-ж таки не видно й досі міста?

— Та про се вже й я почав думати. І на мою думку час би вже бути в місті.

— Гляди, щоб ми не збились часом!

Гнат не відповів на сей раз нічого, а підвівся тільки в санях і почав пильно приглядатись.

— Мабуть збились, — заговорив він згодом.

Мисак стрівожив ся.

— Що ти говориш? Невже таки справді збили ся?

— Здаєть ся, що збили ся... Але-ж як би воно так вийшло?

— Не дай Боже, а припини коней.

Гнат натяг віжки і коні стали. Мисак виліз із саней і почав розглядати дорогу. Дороги не було ніякої, та і взагалі нічого не можна було розібрати. Хуга ревла на полі без відміни; сердитий вітер рвав поли Мисакового кожуха, продував і за високий ковнір і в рукави. Сані зовсім заметені були снігом, чорніло тільки те місце, де сидів Максим Петрович. Підійшов Мисак до коней і оглянув їх. Коні були мокрі, потомлені і важко дихали.

— Ми, Гнате, збились, се певне.

Гнат мовчав.

— Куди-ж ми тепер поїдемо?

— Казали ви, що супроти вітру треба-б було їхати... Я поверну супроти вітру.

— Повертай, та тільки не гони вже коней, поки віддишуть трохи.

Гнат повернув коней супроти вітру і пустив їх кроком.

Після прудкої їзди, здавало ся тепер, що сані ледви-ледви повзли, а вітер гудів, свистав і хмарами носив по полю сніг. Мисак пошив ся рукою до желета, найшов годинник і з трудом розгледів стрілки. Годинник показував дві години; Мисакови не вірилось.

— Гнате, чи сірники у тебе є?

— Є, пане.

— Припини коні та посвѣти мені, щоб подивитись, котра година.

Гнат припинив коней, найшов сірники, закутався полами і почав сьвітити. Сірники гасли один за другим, але-ж Мисак встиг все таки розгледіти стрілки вразно.

— Чверть після другої... Ми збились, тепер жадного про се сумніву не може бути. Ех, який же ти, Гнате, недбалий! Завірів мене, що самі коні дорогу знайдуть,

а не тільки з тобою вкупі, а вийшло... На селі помирає жінка; Уляна Іванівна числить кожду хвилину та сподівається ся, що ми ось-ось привеземо лікаря, а ти взяв тай збив ся.

Гнат зітхнув, але не відповів нічого.

— Що-ж ми будемо робити, куди ідемо?

— Як скажете, пане, так і буде.

Мисакови було дуже досадно, зло навіть закипіло у його в серці. Де-ж пак, коли заїхали вже так, що розібрати нічого не можна, тоді маєш собі відповідь — роби, пане, як хочеш! Одначе-ж Мисак повстримав ся, він не лаяв і не докоряв Гната, а розмірковував тепер, що робити. Про те, що коні дуже добре знали дорогу і до міста і до села, Мисак нераз чув від самого о. Миколая, який наводив навіть не один приклад, а тимчасом сталось те, що вони заблудили. Мисак поміркував, роздумав і рішив покластись на самих коней, на їх інстинкт, а через те промовив до Гната:

— Попусти віжки зовсім вільно, тай нехай самі коні везуть нас, куди самі схочуть, бо вже однаково дороги ми з тобою не знайдемо.

Гнат замотав віжки на передку саней і поховав руки в рукави. Пробувши більше як пять годин на такій служі, йому було холодно.

— Ти змерз? — запитав Мисак.

— Трохи змерз.

— Встань та пройди ся за саньми — загіреш ся.

Гнат виліз з саней і пішов по снігу.

Коні йшли собі проквільною ходою, іноді фиркали, а завирюха усе ревла тай ревла.

Проїхавши з пів години, Мисак озирнув ся назад і трохи збентежив ся: Гната було не видно.

— Тпру! — припинив Мисак коней і повернувшись у санях, ждав Гната. Проїшло декілька хвилин, а Гната не було. Мисак виліз з саней і почав гукати, але голос його крутив ся укупі з вітром і тут же зникав на місці. Мисак бачив, що гуканина була зовсім марна. Він рішив повернути коні назад і їхати шукати Гната. Підійшовши до коней, щоб узяти їх за уздечку, він уважно приглянув ся

до їх. Коні були дуже потомлені, мокрі і дріжали від холоду. Мисак поладив коней по голові, подумав трохи, нарешті зняв з саней килим, що була прикрита ним солома, і закутав ним одного коня, турботливо позапихавши кінці килима меж наритники. Далі витрусив ковдро, що обгортав ним ноги і прикрив ним другого коня і хотів уже повертати коней назад, але повстримав ся: за саньми забовваніло щось чорне. То був Гнат.

— Де се ти пропадав? — строго запитав Мисак.

— У яму впав і поки виліз, так аж мокрим зробив ся.

— У яку яму? Ти-ж за саньми йшов?

— За саньми, звісно, та відвертаючись від вітру, збочив трохи і шурхнув у провалле.

— Які-ж тут можуть бути провалля? — випитував Мисак.

— Хто його знає! Такі ями є тільки на цегольнику, що недалеко від нашого села, та тільки не повинно бути, щоб ми туди заїхали, бо се зовсім не з того боку, де повітове місто.

Випитуючи Гната докладно та з подробицями, де саме була цегольня, з якого боку від села і на якій далечині, Мисак теж не вірилось, щоб могли вони попасти в ту сторону, в ту місцевість, а тимчасом мав ся все-ж таки певний доказ, що тут були ями, провалля, і Мисак порішив не рушати далі з сього місця, а ждати сьвіту.

— От що, Гнате, поправ гарненько покривала на конях, поверни їх за вітром, сідай у сані, тай будемо ждати, поки розвидність ся, бо дороги ми не знайдемо; а в яму, видимо, вскочити можемо і погубимо десь і себе й коней.

Гнат не перечив. Він позакутував коней, як тільки можна було найкраще, повернув їх за вітром і сів у сані. Хуга бушувала, як і ранійше; вітер свистав, голосив і натихав на Мисака журливі, нерозважливі думи. Пригадувались йому деякі факти з власного життя, малювала ся в думках картина того, як знайшла його колись Маруся Степова — може як раз під таку саму завирюху, як отсе зараз і, думало ся Мисакowi, що може вже судило ся йому загинути в снігу і сьогодні як раз настав той час... Далі виринула перед ним важка сцена у сільській хаті, — чув ся

Йому плач, лемент, крики слабої жінки, бачив він там і Уляну Іванівну; вона нервово, але спокійно в таких случаях раз-по-раз позирає на свій годинник, прислухається до сьпіву сердитого вітру і жде... жде лікаря, заповоги, поратунку. Тривога обхопила усю Мисакову душу; йому і досадно і соромно було, що він, іменно він не міг вповнити такого важного, такого серйозного поручення... Якби поїхала сама Уляна Іванівна, гадав він, то певна річ і з дороги не збилась би і лікаря привезла-б у свій час і спасла-б оту нещасну страдницю Нестеренчиху, а він не з'умів, не здатен зробити і сього...

— Ой, Гнате, Гнато, погано ми з тобою зробили! Ми погубили хору жінку, а від нас залежало спасти її.

Гнат мовчав.

— Ти чуєш мене, Гнате?

— Чую, пане.

Перед Мисаком знову з'явилась жива постать Уляни Іванівни, він ніби чув її ласкавий, але серйозний, твердий голос: „Гляди-ж, мій голубе, не гай ні однієї хвилини, не шкодуй коней і вези лікаря прямо до Нестеренка.“ О, якби знала вона, що нічого з сього не вийде!... У Мисака боліло серце, соромом горіло його лице, він обвинувачув в отсій пригоді тільки себе; тільки він, здавалося йому, міг так безпечно покластись на дурного Гната, на його запевнення. Чим більше міркував Мисак про свою подорож, звязану з важким випадком нагальної потреби лікаря на селі, тим більше запевняв ся і очевидячки бачив, що значить не мати під рукою лікаря... Якби то сама вона була лікарем, нічого-б сього не трапилось.

— Чуєте, пане, як коні трусять ся, аж сані тремтять, — промовив Гнат.

— Візьми за віжки, нехай вони пройдуть трохи та загірють ся. Гляди тільки, не направ у яму.

Гнат взяв ся за віжки і ньокнув. Коні смикнули разів три і аж тоді тільки рушили сані, їх так уже замело снігом, що ледви можна було зірвати з місця. Коні пішли. Снігу за ніч понакидало так уже багато, що коні бродили по самі коліна і ледви везли. Проїхавши хвилину з десяток, Мисак звелів припинити коней і знову хотів

подивитись на годинник. На сей раз Гнат попсував більшу половину усіх своїх сірників, але нічого не виходило, вони були сирі і тільки розмазувались та куріли. Сяк-так умудрив ся Мисак доглянутись, що було уже пів до п'ятої години ранку.

— Скоро почне свитати, — завважив Мисак і почав закутуватись, бо не вважаючи на добрий кожух, шапку та папучі, він почував, що все мерзне більше тай більше. З початку мерзли плечі, коліна, а тепер чув ся холод в усьому тілі.

— Тобі, Гнате, холодно? — запитав Мисак.

— Холодно, пане!

— Холодно й мені.

— Може-б і нам потупати по снігу трохи?

— А сірники у тебе всі вийшли?

— Ні, є, та тільки вони дуже сирі.

— Достань, та спробуємо розкласти огонь.

Гнат достав сірники, повставали з саней, розгребли ногами сніг, постягали з саней солому і почали вдвох потирати сірники. Попсували чимало, та сірники не займались. Мисак взяв з пачкою усі сірники, що зоставались ще і почав їх терти всі разом. Сірники загорілись, а незабаром зачервоніло і багатте. Солому палили не всю, а підкладали по віхтику і гріли ся. Соломи на санях було так багато, що Мисак і Гнат обидва нагрілись дуже добре, хоча соломи спалили не більше, як половину. Тепер вони підкладали по маленькому віхтику, аби тільки не переводивсь огонь.

— Пройди, Гнате, та подиви ся, чи покривала з коней не позносило? — заговорив Мисак.

Гнат пішов до коней.

— Де вам не позносило, — у буланого одним тільки ріжком держить ся, — розказував Гнат, поправляючи покривала.

Коні стояли, трусились і позирали инколи скося на огонь.

— Померзли, мої годубчики, — примовляв Гнат ласкавим голосом, накриваючи коней, а Мисак підкладав солому і піддував іноді.

Яким би ділом людина не заняла ся, а за роботою час минає хутчій, ніж без жадного діла, — так і з нашими подорожніми: вони незабаром запримітили, що почало видніти. Разом з свитанням почала ущухати й завирюха; потихшав вітер і можна вже було бачити округ себе значно далі, ніж було попереду. Сьвіт, здавало ся, наступав досить хутко і наші подорожні рушили з місця. Проїхавши за вітром з пів години, Гнат угадав місцевість і звернув ся до Мисака:

— Так і є, ми заїхали, пане, в цегольник. І якже воно так вийшло? Се зовсім з другого боку села. Тепер уже я дорогу знайду! — і Гнат жвавіше погнав натомлених коней.

— А се далеко від села? — запитав Мисак.

— Де вам далеко? І двох верстов не буде!

І справді незабаром супроти їх виринули хати; колодязі, а через декілька хвилин вони були вже на вулиці, але в'їздили в село зовсім з другого боку.

— Казав я тобі — держи супроти вітру, — завважив Мисак, — а ти запевнив мене, сам відвертав ся від вітру, от коні і повернули за хвищею.

Як не сумно було у Мисака на душі, а тимчасом щасливий поворот у село не міг не радувати його. Він після того, як погрів ся супроти огню, дріжав усім тілом гірше, ніж до гріття, але-ж не вважаючи і на се почував себе в селі значно краще, ніж у полі, і думав тепер, як зробити йому, щоб вийшло краще, а не гірше: чи їхати до Нестеренка і повідомити, в чім діло, чи послати туди тільки Гната, а самому їхати прямо до дому у Затишок? Розміркувавши про се, він гукнув:

— Поганяй до Нестеренка! Знаєш, де він живе?

— Знаю!

Гнат погнав коней по ріжних вулицях і нарешті спинив ся біля воріт. Першою вибігла з хати Уляна Іванівна, а за нею матушка і дві баби.

— Господи! І що з вами трапилось? — дивлячись на Мисака трівожно запитала Уляна Іванівна.

— Хвища збила нас з дороги. Цілу ніч перебули у полі! — глухо і невиразно відповів Мисак.

— Слава Богу! Хоч вас спасла Цариця небесна, — промовила матушка, — а Нестеренчиха бідна, царство їй небесне, з пів години уже, як віддала Богови душу... І вона і дитинка — обоє загинули!

Матушка почала плакати, а Уляна Іванівна тимчасом хутко збігала в хату, одягла ся, сіла в сані і звеліла Іванови їхати у Запиток.

— Де-ж се солома ваша? — сідаючи в сані запитала Уляна Іванівна.

— Попалили, гріли ся, — буркнув Мисак. Він і перемерз дуже і соромно було йому, що не привіз лікаря, і жаль колов у серце, що загинула молода, здорова ще людина.

Уляна Іванівна не говорила ні слова. Вона бачила, що і чоловік її і Гнат страшенно перемерзли і їм було не до розмови. Під'їхавши до свого дому вона хутко вискочила з саней, гукнула на діда Омелька, звеліла йому випрягти коні і все зробити, що слід, а чоловіка і Гната повела у господу.

Пан і візник на-силу повставали з саней і мов не своїми ногами ледви увійшли до прихожої. Уляна Іванівна гукнула на Улиту, в купі з нею роздягла перемерзлих і зараз же почала їх відгрівати. Перш над усе дала обом міцної горілки, уважно оглянула того й другого, звеліла принести снігу, натерла ним руки і ноги перемерзлих і нарешті поклала обох в ліжка, закутавши того й другого найтеплійше. Через пів години і пан і візник поснули міцним сном. Уляна Іванівна наглядала за обома, але видимо сон Максима Петровича турбував її, — вона дуже часто підходила до свого чоловіка, прислухаючись, як він дихав, брала його руку і стежила за живчиком. Тому й другому клала під паху тепломір і нарешті післала діда за вчителем.

Незабаром прийшов учитель. Уляна Іванівна попрохала його з'їздити у місто за лікарем; той не відмовляв ся і зараз же поїхав.

Коли привезли лікаря, Гната у Затишку уже не було; він виспав ся добре, смашно пообідав, одяг ся, запряг коней і дужим та здоровим поїхав до попа. Мисака лікар

застав у ліжку, він уже давно не спав і розповідав жінці деякі подробиці, а тимчасом температура його була значно підвишена і сам він впрямно почував себе хворим.

Лікар приїхавши грів ся спершу і розпитував Уляну Іванівну про хорість її чоловіка. Та пояснила і лікар небавом оглянув хорого. Оглядав він його довго, уважно, але-ж вийшовши від слабого, пояснив Улянї Іванівні, що зараз певного сказати не може нічого, що хіба тільки днів через два-три можна буде вгадати, чи у слабого звичайна лихорадка, чи може щось иньше.

— А чи дозволите-ж ви покладатись на вашу ласку, що через день-два навідаєте хорого? — запитала Уляна Іванівна.

— Конче, пані, конче! Я людина майже цілком вільна, бо ще позавчора тільки оселив ся в повіті.

— А де-ж і як знайшов вас наш учитель?

— У повітового вашого лікаря; то мій приятель і товариш по університету і я, поки що, оселив ся у його.

— Так ви-б може і не їхали в місто, а пожили у нас з тиждень? На селі стілько діла задля вас знайдець ся, що й перелічити не можна!

— З великою охотою! Тим паче, що й мета моя оселтись на селі, задля сього я кинув навіть велике місто.

— Де-ж ви жили до сього часу?

— У Москві.

— Але-ж ви добре говорите по українськи.

— Не дивно, бо я однієї з вами губернії, одного повіту навіть, а у Москві прожив через те, що мав думку усовершенствувати свої знання.. От бачите і не знаю, як сказати по українськи — усовершенствувати.

— Вивчитесь, се не так важно, а мене дуже цікавлять ваші слова, чи мета, про яку ви сказали мені, і я дозволю собі запитати вас з більшими подробицями. Кажете ви, що думка ваша оселитись в селі, то-б то стати народом в пригоді, але-ж як виникла у вас така думка? Чи через те, що в великих містах багато лікарів і вам жити ні з чого, чи мотиви ваші иньші? Ви простіть мене, що ставляю такі запитання без жадної обережності, — а звикла говорити про все просто, так як воно є, не при-

криваючи ніякими чемними формами, особливо в таких серйозних справах.

— Мені дуже приємно відповідати на такі ваші отверті запитання, тим більше, що й сподівався на таку розмову з вами, бо приятель мій ознайомив мене трохи і з вами і з вашою діяльністю.

Уляна Іванівна почервоніла трохи і промовила:

— Дивно, що мною цікавлять ся; а проте у приятеля вашого є підстава, бо я не раз уже турбувала його.

— От бачите. Та вже коли на те пішло, то скажу вам більше, — приятель мій так багато писав мені про вас у Москву, що може і се саме немало спричинило ся тому, щоб швидче скласти рішниця кинути нарешті Москву і їхати на село.

— А ви вже давно скінчили університет?

— П'ять років назад.

— На чому-ж ви спеціалізували ся?

— Спершу цілком віддавав ся був внутрішнім хворобам, а коли виникла думка їхати на село, то мусів з усіма хворобами знайомитись. На селі треба знати все, — так здасть ся?

— Зовсім справедливо. Дозвольте-ж мені поставити вам ще таке запитання: ви учили ся добре, чи так, як звичайно учить ся більшість наших студентів?

Лікар почервонів, але відповів:

— Як вам сказати?... З курса на курс переходив що року, маю золоту медалю і три роки працював за границею на кошт уряду.

— Так ви може затримані при університеті?

— Так, пані. Мав приватну доцентуру по жіночим хворобам.

— А тепер же як?

— Порішив кинути і оселитись на селі.

— Ой, добродію, швидко-ж ви кинете село і оселитесь знову у великому місті! Тут не буде вам засобів до життя, то-б то — заробітків, по просту кажучи.

— Се мене, пані, турбує менше над усе. Я маю власний маєток і він мені стане в пригоді.

— Де-ж саме ваш маєток?

— Не дуже далеко від вас.

— Якже прозвище ваше?

— Я називав вам, пані, коли приїхав.

— Простіть, не вслухалась тоді.

— Дмитро Горбацький.

— Горбацький! А, так се ви Дмитро Горбацький!

Дуже рада, дуже рада познайомитись з вами, і всі свої запитання беру назад. Я теж багато чула про вас.

Горбацький ввічливо вклонився.

— Тепер поставлю вам тільки цілком звичайні запитання: чого оселились ви у повіті, коли до села вашого і десять верстов немає?

— На звичайне запитання ваше і відповідь моя буде звичайна: через те, що у мене добудовується мій будинок на селі і мені ніде жити.

— Чула я, що ви і больницу будете?

— Невеличку, правда.

— А село ваше велике?

— Трохи менше, ніж ваше, а проте до півтори тисячі душ буде.

Хорій покликав Уляну Іванівну і вона вийшла з кабінету. Згодом вона розпорядилася приготувати для лікаря комнату і Горбацький оселив ся на деякий час у Затишку.

XI.

Минув тиждень і другий, а Горбацький із Затишка не виїздив. Два рази тільки возили його у місто — раз за деякими хатніми речами, а вдруге за хірургічними інструментами. Крім хорого Мисака на селі справді так багато було задля лікаря діла, що годі було й думати виїздити у визначений з початку термін. Крім того і для самого Горбацького була цікава школа, бо Уляна Іванівна так добре знала і людей і їх життя і погляди і звичаї, що Горбацькому багато-б треба попрацювати самому, щоб довідатись про все те, що знав уже він, дякуючи Улянї Іванівні. Мисачиха з свого боку була дуже рада такому користному гостю і одно тільки засмучувало її, що Максим Петрович

не тільки не видужував, а навпаки — хвороба його робила ся складною, бо одна болізнъ викликала другу і не давала йому спромоги піднятись з ліжка. З початку була у його надзвичайно люта лихорадка, а далі перейшло у поворотний тиф і він тепер лежав, засуджений лікарем на довгенький час. Після першого тифозного приступу Максим Петрович порішив написати на всякий случай заповіт і зробив се, як подобало, бо тифа переносив він досить важко і бояв ся, щоб за другим або третім поворотом болізни не вмерти часом. Масток свій відписав він, звичайно, своїй дружині, а про дві тисячі карбованців не згадав нічого, бо у його підчас хвороби, склала ся про сі гроші иньша думка і він хотів її виконати, як йому бажало ся.

За сих два тижні Уляна Іванівна змарніла трохи, бо майже цілі ночі висиджувала біля слабого чоловіка, а в день водила лікаря до слабих селян; прислухалась та приглядалась до того, що говорив або робив лікар і взагалі сприяла і лікарю і селянам, бо як не як, а селяне відносились з повагою і повною вірою до лікаря тільки тоді, коли була і Уляна Іванівна; а коли не було її, то або лікар, не знаючи добре народнього життя, давав невідповідні поради, або самі хорі крили ся в дечому, або й зовсім запевняли Горбацького, що вони дужі, не вважаючи на те, що лікаря посилала до їх сама Уляна Іванівна.

З дня на день Мисачиха між иньшим запевняла ся усе більше тай більше, що Горбацький не тільки добрий лікар і порядна людина, але й справді щиро присьвятив і свої знання і бажання на користь темному народови. Його відносини до слабих, медичні поради, розмови з людьми — усе говорило, що про людей він дбав і думав не тільки теоретично, сухо і холодно, а скрізь і в усьому вносив частину своєї душі, частину найкращих своїх бажань. Правда, нераз жахав ся він, спіткавши ся віч на віч з народною темнотою, анти-санітарними обставинами і убожеством, але жахав ся не того і не на те, щоб швидче утекти від того лиха, не бачити його, а того, що лихови сьому не можна було допомогти тими дрібними заходами і средствами, які мали в своїх руках він, Уляна Іванівна.

о. Миколай і всі ті, що дбали в селі про народні потреби. Дбаннє се було такою незначною краплиною у великому морю темноти та нужди, що тільки острах брав, замість надії, що море се проясніє, посьвітлішає, що обставини життя народнього поліпшають. Материяльне убожество в різних формах, з безкраїми степенями і відтінками, повіря всякі, непроглядна темнота, пригноблена непевність в надію на краще, покірливість нерозважливій долі — все отсе вкупі жахало Горбацького своєю велетенською прірвою і десятки разів примушувало його глибоко задумуватись не тільки про се одно село, а про весь суспільний лад життя. Голова його працювала так, як ще ніколи, і ніщо доси не будило в ній стілько глибоких, стілько неосяжних дум. Думками своїми поділяв ся він з Уляною Іванівною і з дня на день все більше запевняв ся і дивував ся такій людині, якою була Уляна Іванівна, з своїм сьвітлим і далеко не малим розумом. Найтрудніші, найскладніші питання вона уміла завсіди обхопити своїм розумом, понаходити до їх можливі стежки запомогти і своєю силою волі, енергією, щирістю і розумом розбивала безнадійні думки, будила в душі віру, надію, зміцняла духа, сьміливо вступала в боротьбу з страшною прірвою і вела за собою того, з ким бесідувала.

— Ви надзвичайна людина! — сказав якомсь Горбацький Улянї Іванівні. — Думав я спершу, що вінець слави вашої позолочували зайвим золотом, що діяльність вашу оцінювали висше, а тепер бачу і запевняю ся, що вінець ваш не вміють дозолотити, а діяльності вашої збагнути, — кажу вам, не прибильшуючи, не призолочуючи, а так, як думаю, як переконуюсь.

— Позолотили, добродію, позолотили! Собі я ціну знаю і не криюсь з нею, але діяльність моя далеко не така, як вам ввижаєть ся. Селу своєму віддала ся я цілком, то правда, але-ж надзвичайного немає тут нічого, нічого і сенько! Кождому вільно і легко зробити се. Треба тільки бажати запомогати народови і переконатись в тому, що кожда інтелігентна людина дуже користна на селі. Я, наприклад, цілком запевнилась в сьому; бажала і бажаю бути користною народови і роблю се, о скілько дозволяють

мені мої сили, спромога і розумінне, — яка-ж тут надзвичайність?

— По вашому може і так, але-ж по мойому, зустрінувшись з бездонною прірвою, діяльність ваша надзвичайна. При всьому мойому щирому бажанню працювати для народу, у мене іноді самі по собі опускають ся руки, падає енергія, зникає всяка віра в свою діяльність, бо я бачу, що знати самі тільки ліки, сього на селі менше, ніж мало, знати-ж усе неможливо, а бути індиферентним, заплющувати очі на все те, що оточає тебе навкруги, — немає сили, — мимоволі почуваш себе безсильним і руки падають, опускають ся.

— Дуже вже багато хочете ви! А я вам скажу — не вмієте ви зробити дверей у хату і не робіть, але до тих же дверей стане у вас умілости вистругати гарний кілочок, — зробіть його, але зробіть до ладу, щоб не було в йому ні сучків, ні горбків, ні рівчаків, щоб не випадав він з дверей, а сидів кріпко та міцно, — от і зробили ви частку того, чого не змогли зробити цілком, і разом з тим робота ваша зовсім не зайва, а навпаки — користна, та ще крім того робота ваша прилучила ся до будови усєї хати. Я так думаю і так роблю.

— Ваша правда, і на кілочки такі, зроблені вами, я натикаюсь у селі на кожному кроці і в ріжних сферах, от через те і дивуюсь я вам і називаю надзвичайною людиною, бо не кождий так думає, а головнійше, не кождий так робить і не кождий здолає робити так. За які небудь два, чи два з половиною тижні, я, наприклад, успів уже наткнутись на такі наслідки діяльності вашої: питаю в одній хаті — хто малював вам такі гарні образи? — Уляна Іванівна розшукала якогось маляра, кажуть мені, і він цілий рік жив у нас на селі та малював богів. — Де се ви купували такі картини? питаю в другій хаті: — Та се нам Уляна Іванівна, спасибі їй, понавозила з Києва, щоб ми бо-зна чого не купували. — Добре зробили ви, кажу я в одній хаті, що поробили собі такі великі та світлі вікна, а мені знов: — Се Уляна Іванівна нараяла нам, коли розпочали ми будівлю; і не хотіли ми спершу, щоб не сьміялись люде, що у нас панські вікна,

а нарешті зробили таки і тепер самі раді, бо бачимо, що дуже добре і видно і здоровійше в хаті. — Бачу у о. Миколая пару коров доброго плоду, питаю: де се вдало ся вам купити? А він теж: се ми з Уляною Іванівною купили задля всього села на розплід. Питаю про книжки, де беруть їх селяне для читання — у Уляни Іванівни; забалакав про дощове літо, що всюди пошкодило жнивам, а мені відповідають: то правда, але у нас, слава Богу, жнива відбулись добре — Уляна Іванівна наняла нам жатку і ми всі до дощів упорались. Питаю сьогодні людей: куди се і на яку будівлю везете ви дерево — та се, кажуть мені, будемо поширяти школу. Давно-б уже треба було взяти ся за неї, та неспромога була, а се Уляна Іванівна, спасибі їй, визволила нас з біди — сама назбирала на се коштів. А коли додасте до цього — скільки наслухав ся я про ліки від людей, та ще те, що ви самі говорили мені про купівлю землі, огород для школи, пасіку, садівництво, купівлю насіння на посів, молотілку придбати хочете, а потім вами-ж таки давно вже добре поставлена і обставлена громадська крамниця на все село; театральні вистави ваші для селян, виписування адвоката на село і певне багато ще дечого, про що і чути не довело ся мені — се все, Уляно, Іванівно, зовсім не такі прості речі, якими ви їх називаєте, і діяльність таку виявляти може людина тільки надзвичайна. Не трудно все отсе перелічити тільки, а коли подумати, що над кождим найменшим ділом треба було поміркувати, приложити старання і умілість здійснити його, тоді другого наймення і придумати для вас не можна.

— А вам подобаєть ся таке наймення? — усміхаючись запитала Уляна Іванівна.

— Чому ні? Та тільки не всім воно призначене, не всі можуть заслужити його.

— Отже я цілком певна, що така надзвичайність усім до лиця, коли тільки вони бажать того. Візьмемо хоча-б і вас: ви будете тепер больницю для селян, заводите аптеку, призначаєте себе до сільського життя, — чи вже-ж ви тільки сим і обмежуєтесь? Правда, ні? — Оттак і кождий. І побачите, що самі ви зробите не тільки все те, що

ви налічили зараз, а певне в пятеро, в десятеро більше! Не зрадьте тільки своїм думкам та щирим бажанням запомагати народови. Коли подумаєте ви над всім тим, що ставите мені в заслугу, то побачите, що все те зовсім не трудні і не складні речі, і зробите все таки більше, хоч і як се трудно. Слід тільки розпочате діло доводити до кінця, а не до половини, слід тільки робити, а не думати; а село тим і відрізняєть ся від великого міста, що там треба думати тай думати, а на селі робити тай робити.

Щоденні розмови про сільське народне житте підбюдрювали Горбацького все більше тай більше. Думки його менше вже залазили в глибоку безодню і значно швидче розшукували стежки запомоги в тому або иньшому з'явнщю; програма діяльности на селі усе яснійшала і потроху вкладала ся в рамки можливости. Відміни в собі спостеріг сам Горбацький, але все отсе приписував вихованню Уляни Іванівни і з такою повагою та пошаною відносив ся до неї, що здавало ся йому, нікого ще так щиро, так глибоко не поважав він на своїому віку. Уляна Іванівна користувалась такими відносинами до неї і досить тактовно та уміло укріпляла Горбацького в його думках, шкодувала тільки, що не могла вдіяти на се більшого часу, бо чоловік її не видужував, робив ся що далі вередливим, нервово роздратованим і тільки вона одна уміла заспокоїти та прислужитись йому так, як він того бажав, а через те дні і ночі мусіла вона не покидати слабого, а відривала тільки деяку годину на бесіди з Горбацьким, або проводила його на село.

Щире одушевленне лікаря не проходило без впливу і на саму Уляну Іванівну. Стежачи за Горбацьким та розмовляючи з ним, вона бачила, що діяльність молодого, розумного та енергічного лікаря була непомірно користнійша, ніж всіх тих співробітників, що оточали її до сього часу. То все були слухняні виконавці-співробітники — тай годі, а Горбацький був дійсне співробітник. Ширша його освіта і більший розум, ніж у співробітників-виконавців, будили в Улянї Іванівні не тільки звичайну енергію до реального діла на селі, а й розворушували в ній діяльність ширшу, а саме — діяльність розумову. В бесі-

дах з освіченим і начитаним Горбацьким вона багато дечому учила ся тому, що розуміла ранійше тільки елементарно, вузько, темно і неясно, а в розмовах з ним питання такі ставились повно, освічувались і розглядались з усіх боків. Горбацький досить докладно і ясно намалював їй не одну картину економічного життя європейських держав, провадив у своїх лекціях порівняння економічного устрою, порівняння освіти, культури націй і багато дечого такого, про що Уляна Іванівна не чула ні в гімназії, ні від своїх співробітників-виконавців. Декілька тижнів такої розмови з лікарем поширили її погляди, зацікавили такими книжками, про існування яких вона і не чула навіть, — а все вкупі мимоволі пробудило в ній до Горбацького не тільки пошану та повагу, а ще й симпатію з якимись особливими відтінками, яких не було у неї до решти своїх знайомих. В сфері близьких до себе людей вона доси завсіди почувала себе більше розвиненою і всіх прихилила своїй волі, в особі-ж Горбацького — навпаки — зустріла людину, в якій визнавала поважність в усіх серйозних питаннях, і хоч не признавала ся про се нікому, але сама перед собою почувала се ясно і склоняла перед ним свою, незвиклу до покірливости, волю. А раз трапив ся ще й такий випадок, що Уляна Іванівна думала про Горбацького цілий вечір і навіть говорила про його з своїм чоловіком. Трапилось се так: після трьох тижнів життя в Затишку, Горбацькому треба було з'їздити в місто за хірургічними струментами. Се було над вечір. Дід Омелько запряг коня і під'їхав до ганку. Горбацький одяг ся і пішов до прихожої. Уляна Іванівна вийшла за ним з свічкою в руках. Коли Горбацький зовсім уже приладив ся виходити, то попросив ся з Уляною Іванівною ще раз і несподівано для неї поцілував її руку. Поцілунок руки мав характер звичайности, ласкавости, вихованости — не більше, але-ж Уляна Іванівна не звикла до такого етикету і поцілунок вогнем запалив її щоки. Горбацький уже від'їхав був і від дому, а вона ще стояла в прихожій з свічкою в руці і не могла заспокоїтись. Подумавши гарненько про сей випадок та про свою незвичку до поцілунків у руку, вона того-ж вечера розказала про се своєму чоловікови і пере-

казала йому навіть всі ті вражіння, які пережила вона після такої несподіванки. Мисак спокійно вислухав свою жінку і завважив, що Горбацький, певна річ, польського виховання, бо у Поляків звичай сей дуже розвинений.

Коли Горбацький повернув ся другого дня з міста, то, здоровкаючись з Уляною Іванівною, знову повторив свій звичайний поцілунок, але й на сей раз викликав у пані Мисачихи густий румянець. Уляна Іванівна ні того, ні сього разу не сказала Горбацькому нічого, але задумала ся знову. Розміркувавши гарненько, вона поклала собі, що поцілунки ті були не зовсім ознакою польського виховання, бо їх же не було раніше, а з'явили ся тільки після трох тижнів. Додумавшись до такого виводу, вона вже не сказала про се чоловікови нічого, щоб часом не потурбувати його якими небудь шкідливимп для його думками і разом з тим роздумувала, чи заборонити Горбацькому отакі поцілунки, чи не звертати на них уваги, не придавати жадного значіння? Декілька разів на день спадало їй на думку таке питання і вона порішила собі не говорити нічого. Поцілунки такі, гадала вона собі, шкоди не роблять і не зроблять нікому, а сказати собі, що вони для неї образливі або неприємні, вона не могла, бо таки почувала, що виходило навпаки. Два поцілунки Горбацького зробили на неї такий вплив, що ніби-б то її повага збільшилась трохи, що сама вона ніби підросла трохи в своїх очах і воля, що склонялась перед освітою та розумом Горбацького, ніби випростувалась потроху і ставала міцнішою.

Так і вельось аж цілий тиждень. Нарешті Горбацький заявив Улянї Іванівні, що вже час їхати йому у місто і почав збиратись. Пані Мисачиха не затримувала його, але в душі не хотілось їй, щоби покидав він Затишок. Правда, Горбацький за місяць багато вже дечого доброго зробив на селі і підтримав її чоловіка, бо Максим Петрович почав уже після тифу поправлятись, писав навіть листи до свого приятеля в Харків, а все-ж не шкода була-б, коли-б Горбацький іще пожив якийсь там тиждень, або два. Особливо турбувало Уляню Іванівну те, що чоловік її хоч з тифу і викрутив ся і почав видужувати, але-ж у його почали пухнути ноги.

Уляна Іванівна поговорила про се з чоловіком, але він сказав, що ноги його не турбують, а коли-б уже зроблось погано, то можна послати за Горбацьким, а затримувати його ніяково.

На сьому погодились; подякували лікареви за його ласку, розпитались, що робити з ногами, коли розпухатимуть більше, і нарешті розпрощались.

Горбацький побажав хорому найшвидче видужати, а Уляню Іванівну на всякий случай застеріг, що Максиму Петровичу не зовсім добре, що пухлі ноги — не що иньше, як початок водянки і, після всіх хвороб, що переніс Мисак, трудно сподіватись, щоб перемиг він і останню.

Уляна Іванівна дуже стурбувалась, але Горбацький заспокоював її, що він тільки застерігає її, звертає її пильну увагу, що може і не трапить ся такої біди, і нарешті дав слово навідуватись на тиждень раз, а коли можна буде, то й два рази.

Коли Уляна Іванівна вийшла за Горбацьким до прихожої і пригадались їй поцілунки його, лице її спалахнуло, серце почало битись трохи дужче, але вона не показувала виду.

Коли-ж Горбацький подав їй на прощання руку і пильно подивив ся у її очи, вона смутилась і почервоніла ще дужче. Лікар не випускав її руки з своєї, теж, видимо, хвилював ся і вагав ся у своїх думках.

— Ну, дай вам Боже усього найкращого! — твердо промовив Горбацький і прихилившись до Уляни Іванівни, поцілував її в губи. Він зробив се сміливо, хутко і зараз же вийшов на ганок, а Уляна Іванівна пішла до своєї комнати. Поцілунок в губи затуманив їй очи. Вона увійшла в свою комнату саморушно, несвідомо і коли сьвічка зачепилась за щось і упала з її рук до долу, тоді тільки вона отямилась трохи і сівши на своє глибоке крісло, замислилась. Що діялось з нею, вона сама не розуміла. Чула тільки, що серце її товкло ся, щоки горіли, як полум'я, а поза шкурою ходив мороз. Більш за все хвилювало її те, що губи її відповіли на поцілунок. Вона не хотіла, не бажала того; губи її ледви поворухнулись, але все-ж таки поворухнулись...

XII.

Слова Горбацького справдились. На проводі після паски Максим Петрович побажав своїм приятелям довгого віку, а самого його прохав поховати у Затишку межі двома тополями.

На Мисакові похорони посходились всі ті, що зовсім недавно ще були і на його весіллі. Приїхав також і лікар Горбацький. Деякі селяне плакали, але видно було, що співчуттє їх стосувало ся більше до Уляни Іванівни, ніж до покійника. Мисачиха була спокійна, мовчазна, строго-холодна і мала нахмурені брови. Голос її був здавлений і трохи різкий, коли віддавала різні прикази та робила розпорядки. Слїз на її очах не бачив ніхто.

Коли відбулись похорони, Уляна Іванівна в протязі кількох днів нікуди не виходила з Затишку і нікого не пускала до себе. Думали всі, що вона була слаба, а в дійсности причини були зовсім иньші, — дід Омелько перевернув в її душі все і отруїв її спокій. Другого дня після похорону Максима Петровича увійшов до ідальні старий Омелько і звернувшись до Уляни Іванівни, промовив схвильованим голосом:

— Уляно Іванівно! Я маю до вас діло, — хочу перебалакати з вами на самоті.

— Добре, говори! — відповіла пані.

— До ідальні може увійти Улита і пошкодить мені...

Уляна Іванівна мовчки встала з свого місця, замкнула двері і повторила:

— Говори, діду!

Старий з кожною хвилиною хвилював ся все більше тай більше і нарешті почав:

— Пані! Коли ще були ви панночкою і не бачили Максима Петровича у вічі, так ще тоді сказав я йому, що сам Господь, кажу, призначив вам дружиною УлянУ Іванівну; так казав я тоді, чує моя душа і серце, і щасливий був я, коли стрівав вас з хлібом та з сілля у отсій господі...

Дід спинив ся; голос його так тремтів, що він не міг говорити. Уляна Іванівна сиділа і мовчала, але-ж

душа її прочувала щось недобре, неприємне, цілком несподіване і руки її холонули.

— Уляно Іванівно! — заговорив дід знову, — я бачив, на свої власні очі бачив, як лікар Горбацький цілував ваші руки!... Я бачив, як і ви цілувались, прощались з ним... Я все сказав покійному панови, я любив його, дужше любив, ніж ви любили його... Соромно вам, Уляно Іванівно! Рід ваш таким не був ніколи... Я не казав і не скажу про се нікому... Коли-ж ви, борони вас Боже, вийдете за Горбацького за муж, так тоді помщу ся за покійника! Сам загину, а помщу ся! Знати-ме про се усе село! Старому Омелькови, пані, повірять усі!... Нехай знають тоді, чия правда, а чия кривда! Не ждав я на се, не сподівав ся!...

Дід Омелько не говорив, а вигукував кожду свою фразу; на йому трясло ся тіло, з очей капали одна за другою гіркі, буйні сльози; він був глибоко зворушений.

Уляна Іванівна не відповідала жадного слова; вона сиділа мов та статуя мармурова, у неї не ворушило ся ніщо; здавало ся, що навіть дихати перестала вона.

— Уже я все сказав! — закінчив дід свою промову і вийшов з комнати.

Уляна Іванівна сиділа і не ворушилась. Не швидко підвелась вона з свого місця і пішла до почивальні. Увесь день не виходила тоді вона з своєї комнати і навіть не обідала. Слова старого Омелька були — суца правда. Горбацький задля неї був любий, але-ж гадала вона, що не відає про се ніхто, крім їх двох. Ніде, ні перед ким і ні в чому не показувала вона знаку; не видавала себе ні словом, ні рухом, ні поглядом, але-ж найбільша тайна — поцілунок — не сховалась, знайшов ся свідок; та ще який, та ще хто свідчив про се? — дід Омелько! — Ота правдива, добра, чесна людина. Старого знала вона з самого малечку за найсимпатичнішу людину. Розповідав їй про діда і покійний Максим Петрович, він розказував їй усе те, що говорив йому колись старий Омелько про свої прочування. Памятаючи дідові слова, яким щирим, вірним та симпатичним здавав ся він завсіди Улянї Іванівні! Та він і тепер, і зараз залишив ся таким самим:

гнів та грозьба його — було не що иньше, як щирість та любов до Максима Петровича. Погрози дідові молоду вдову не лякали; усі його слова байдужні були для неї, та не байдужний був сам факт, про який довідав ся і Максим Петрович. Прощав ся дід з покійним за два дні перед смертю, але чому-ж не сказав їй Максим Петрович про сей випадок, не натякнув навіть? Думати, що дідови не поняв він віри, — о, ні, так думати не можна! Не в такий час було се сказано, не такою людиною, щоб можна було не повірити. І як умудрив ся він, Омелько, побачити оті поцілунки? Уляна Іванівна пішла в прихожу і роздивила ся. Побачити було зовсім не трудно, та ще коли в прихожій була свічка. Скляні двері та двоє вікон поруч з ними, що виходили на ганок, біля якого стояли запряжені коні, виразно говорили, що можна було бачити все, все! І як сама вона не обереглась тоді, не подивилась, не звернула уваги? Як не як, а Уляна Іванівна почувала себе пригнобленою, збеславленою, — тайна її, найважнійша тайна — була не тайною. Що-ж робити їй? Не пояснити-ж дідови, що то була ввічливість, що знає про се і сам Максим Петрович, що то зовсім не зрада, зовсім не ознака того, що Максима Петровича вона не любила, та нарешті вона і сама собі найліпший свідок, що Максима Петровича любила, поважала; не кривила в душі своїй супроти нього ні на єдине зерно. Ні разу і найменша думка не спадала їй в голову зрадити своїй чоловікови, проміняти його на иньшого. Знає про се її власна совість, знає сам Горбацький, але дивно, через що наважив ся він поцілувати її в губи? Через що її власні губи мимоволі поворухнулись тоді, відповідали? Горбацький подобав ся їй, се правда, але приводу до поцілунків у неї не було ні в чому, ніде, ні разу.

Майже цілий тиждень не виходила вона з дому і відпочиваючи після великої фізичної та душевної втоми, розмірковувала разом з тим і про свої відносини до Горбацького, та скільки не думала вона, а факт поцілунків залишав ся фактом і знищити його не було ні сили, ні спромоги.

Обміркувала Уляна Іванівна і про те, як жити і що робити їй далі? Те, що залишала ся вона вдовою, не турбувало і не лякало її, бо вона не встигла ще й при звичаїтись до нового свого життя, тим паче, що й само життя нове нічого навкруги не поновило, хіба тільки те, що жила вона тепер не в своєму рідному будинку, а в Затишку, що залишила ся вдовою і що дід Омелько порушив її душевний спокій, примішавши до її нудьги, до щирого, глибокого жалю за втраченою, доброю, сердечною дружиною, ще й добру міру каяття у небувалих гріхах, допущених може і самим Максимом Петровичем в такий небажаний час — в останні дні його життя. Отсе були найтяжші, найсумнійші, найнебажаніші новини останніх пяти місяців нового життя.

Уляна Іванівна виробила собі деякі пляни і, вважаючи Горбацького за людину розумну і дотепну, поклала порадитись з ним про свої пляни і вже тоді розпочинати їх здійснення. Вона написала до Горбацького лист, звеліла дідови відвезти його до лікаря, а сама пішла на село до попа. Се був її перший вихід із Затишка після похорону Максима Петровича.

О. Миколай і Маруся Павлівна щиро та радісно зустріли Уляну Іванівну і першим чином запитали, через що вона цілісенський тиждень сама нікуди не виходила і до себе нікого не пускала?

— Та так! Не хотілось мені нікого бачити і ні з ким говорити, — коротко відповідала Мисачиха.

— Що-ж ви тепер будете робити? — запитала матушка.

— Те, що й ранійше, — відповіла вдова.

— Не про те слід питати і не про те говорити з Уляною Іванівною, — вмшав ся о. Миколай, — а он про те, що пані наша не встигла ще навіть при звичаїти ні себе, ні нас до слова пані, як уже і овдовіла. Се дуже недобре, коли б знав таке, то краще-б і не сватав вас.

— А хіба-ж ви виноваті? — промовила Мисачиха.

— Та воно звісно, що не я, а все таки шкода, та ще й яка шкода! Краще-б було подождати Горбацького, — він такий здоровий, молодий, оградний... Ви за се не сердь-

тєсь, Уляно Іванівно, я так собі, по щирости, кажу те, що думаю, що спало на думку ще тоді, коли вперше побачив я Горбацького.

Уляна Іванівна злегенька почервоніла і не сказала нічого.

— Горбацький був позавчора у нас, — заговорила матушка, — хотів побачитись з вами, та ми не пораяли йому, сказали, що ви його не приймете; чи справедливо порішили ми, чи ні?

— А вже-ж справедливо, — відповіла Уляна Іванівна, хоч тут же почула в своїй душі, що їй приємно було-б зустрінути ся з Горбацьким і поговорити з ним. — А чого приїздив він? — запитала Мисачиха.

— Навідував ся до деяких слабих, обідав у нас, багато про вас розпитував.

Мисачиха знову почервоніла трохи:

— Що-ж його так цікавило? — запитала вона.

— Та говорили про всячину, а зацікавив ся він найбільше тим, як відбувало ся у нас ваше сватанне з Максимом Петровичем. Ми розказували йому про все.

— Що-ж говорив він про наше сватанне?

— Та так собі... Нічого особливого, — смутившись трохи відповіла матушка.

— А все-ж таки? — допитувалась Мисачиха, — не думаю-ж я, щоб говорив він щось погане, або мали ви рацию скривати ся від мене.

— Та що вже тут викручуватись, — завважив о. Миколай, — сказав він просто: навряд, каже, щоб Уляна Іванівна була закохана в сього чоловіка, щоб він подобав ся їй.

— Він так сказав? — стримуючи голос запитала Уляна Іванівна.

— Так... Але-ж я думаю...

— Що ви думаєте?

— Що може він і правий, або не зовсім не правий...

— Я, значить, виходила за його за муж так собі, зза „нічого робить“, або-ж зацікавилась його Затішком? — Так виходить по вашому, чи ні?

Отець Миколай почервонів.

— Ні, ні! Я цього не кажу, не думаю.

— А через що-ж я згодилась вийти за його заміж?
Піп мовчав.

— Не додумались до цього часу!... А ви що скажете? — звернулася вона до Марусі Павлівни.

— Бог його святий знає! Я про се зовсім нічого не думала.

— А ви, о. Миколай, уже додумались?

О. Миколай впять таки мовчав.

— Хороші у вас думки про мене!

У хату увійшов учитель і перервав розмову. Уляна Іванівна посиділа трохи і почала прощатись.

— Ви сердитесь на нас? — запитав о. Миколай.

— І не думаю, — сухо відповіла Уляна Іванівна і пішла на село до деяких селян.

Коли від попа пішов і учитель, так батюшка з матушкою зараз же почали обговорювати межі собою свою нетактовність, а може і несправедливість навіть, що так отверто переказали Улянї Іванівні не тільки думки Горбацького, а по часті й свої власні про відносини Мисачихи до свого чоловіка, не маючи на те жадних підстав. Батюшка та матушка каляли ся за таку свою необачність, але-ж було каяття, та не було вороття і вони поклали, що вже ніколи більше не зачеплять розмови про се ні єдиним словом.

Уляна Іванівна, вийшовши від попа, теж думала про сю саму тему. Більше за все вразило її те, що Горбацький дозволив собі висловити про неї таку-ж думку. Той самий Дмитро Горбацький, який дуже добре знав, що думка його брехлива, — знав, і все-ж таки висловив ся, або вірніше зневажив, навмисне зневажив і її саму і щирі та правдиві почуття її. Через що-ж се так? Невже через те тільки, що вона дозволила йому два рази поцілувати її руки, а один раз мимоволі, цілком несподівано ворухнулись її губи в відповідь на його занадто сьміливий поцілунок? Невже-ж гадає він собі, що сим уже забрав мое серце, коханне, почуття, зробив з мене прихильницю, рабу краси його? О, пане Горбацький, помиляєтесь ви! Уляна Іванівна не з тих жінок, що дістають ся чоловікам за таку

дешеву ціну! Уляна Іванівна нікому не дозволить так зневажливо висловлювати свої думки про її почуття, не запевнившись добре, або й навпаки — запевнившись в супротивності таким думкам! Побачимо, поговоримо!...

Уляна Іванівна надійшла до потрібної їй хати і повернула в ворота. Господарі і вся сім'я селян радо зустрінула Улянину Іванівну, сердешно привитала її і почала розповідати про все те, що трапило ся в сім'ї та господарстві за той час, як не заходила вона до їх у господу. Вияснилось, що у їх і корова отелилась і дві квочки ранніх курчат вивели; у однієї дівчинки був кашель, у другої лихорадка, у хлопчика нарвало палець, а старому пригода трапилась: розрубав собі сокирою чобота і так дуже, що трохи-трохи не відрубав великого пальця на лівій нозі. Уляна Іванівна уважно вислухувала всі новини, а децо й сама випитувала, нарешті залишила хлопцям книжки і пішла. Сільська хата з її невеличкими та мізерними інтересами так оживила і так заспокоїла Мисачиху, що в другій хаті опинилась вона уже в такому настрою, в якому завжди звикли бачити її селяне.

Обходивши декілька хат, Мисачиха пішла до дому, а над вечір повернув ся і дід Омелько укуці з лікарем Дмитром Горбацьким.

Уляна Іванівна була в саду і Горбацький при дідові поділював її руку. Омелько зробив такий вигляд, ніби не добачав нічого і, здавалось, не звертав жадної уваги.

Уляна Іванівна запросила Горбацького до комнати, а Улиті звеліла подавати самовара.

Коли обоє вони увійшли до кабінету, першим заговорив Горбацький:

— Сими днями був я у о. Миколая і дуже хотіло ся мені побачитись з вами...

— Знаю, мені сказали про се; чула також, що ви дозволили собі у господі о. Миколая висловитись про мене, що я вийшла заміж за Максима Петровича, не кохаючи його... Посилаючи до вас записку, я ще про се не відала, а через те має вона зовсім иньший зміст, ніж початок нашої розмови.

— Розумію, але чому-ж і про се не побалакати нам? Те, що сказав я у о. Миколая, здається, або вірнійше здавалося мені правдою! — дивлячи ся в очи промовив Горбацький.

— А я вам скажу, добродію: неправда і неправда! — теж дивлячись йому в очи відповіла Уляна Іванівна і додала: — Тим більш неправда, що ви знали про се краще, ніж піп та матушка.

Горбацький смутив ся і дивлячись на кінчики своїх пальців видимо вишукував у думках способів виправдання, а Мисачиха тимчасом говорила далі:

— Порядні люде так не роблять, а ще особливо з жінками. Кождий серіозний мужчина, коли-б і знав навіть, що чиясь жінка не кохає чоловіка свого, то й тоді не сказав би тієї правди ні другам його, ні другам її, тієї жінки, а ви зробили навпаки, з усіх боків навпаки, а через те я дозволяю думати собі, що ви, добродію, не поважаєте жінок взагалі, а мене особливо.

— Уляно Іванівно! Ви занадто жорстокі і несправедливі. З висловленими думками вашими я не згоден, маючи до того деякі докази своєї правоти.

— Що ви, добродію, хочете мені сим сказати?

— Хочу сказати, що при найстрогшому осуді, я навіть по совісти говорив не зовсім неправду.

— Не зовсім, то правда ваша, але-ж віддаючи перевагу чистій правді, вам тоді слід було так пояснити і у о. Миколая, то-б то сказати йому, що на підставі того-то, я думаю, хоч і не зовсім по правді, що Уляна Іванівна не кохала і не кохає свого чоловіка, а ви сказали не так, а просто зробили загальний, несправедливий вивід. Такий ваш вивід показує мені, що думаєте ви про мене ще більше, ніж говорили у попа: чи не рисковано се часом з вашого боку? Ви може встигли вже запевнити себе, що Уляна Іванівна так уже закохала ся в вас, що можна з нею робити все, можна навіть висловлювати про неї видиму неправду... Але-ж ви помиляєтесь, добродію! Ви не зрозуміли мене, або зрозуміли занадто поверхово. Ви подобається мені, се правда, се зрозуміла я виразно, але з сього зовсім не виходить, що не любила я свого чоловіка, що

могла-б зрадити йому коли небудь, о, ні, далеко ні! Ви подобаетесь мені не через те, що ви людина молода, вродлива і розумна, а через те, що думки ваші відповідають моїм думкам, через те, що присвятили ви себе народови, який так дуже бідкаєть ся в добродіях Горбацьких, але-ж разом з сим занотуйте ви собі на віки-віків, що любов моя, моє кохання дуже і дуже не дешево! Те, що мені двацять чотири роки, знову таки не свідчить, що я зостарілась і рада була вийти за старого чоловіка, аби тільки вийти, о, ні, добродію! Запевняю вас, що коли-б я захотіла бути панею не Мисачихою, а якоюсь иншою, такою, наприклад, як бачили ви в блискучих московських аристократичних салях, то вірте мені, що не тільки Максиму Петровичу не вдало ся-б дати мені свого прізвища, а й для першого вас була-б я недосяжна. Ви думаете, що я не знаю, або не вмю цінити краси своєї, або ціню її занадто високо? Ні, добродію, я ціню її по вартости, але-ж удруге кажу вам, що коли-б ганяла ся я за розкошами, за богатством, або високими титулами, то не вважаючи на те, що я попівна, я-б уже давно була або княгинею, або графінею, або принаймні мала в своїх руках сотки тисячів грошей. В сьому, добродію, ви можете запевнитись у вашого сусіда і родича, богатого дідича Н—на, він певне не одурить вас, а скаже правду; та тільки титулів і богатства мені не треба, я завсіди бажала мати собі дружиною таку людину, щоб її душа зливалася з моєю душею і доповняла мене не хибами, а добрими сторонами, — розумієте?

Горбацький підвів ся з свого місця, вклонив ся і промовив:

— Мені лишаєть ся вийти з вашої господи.

— Через що?

— Я так розумію вашу промову.

— Шкода, що не звикли ви говорити по правді, по совісти, що любите затирати вину свою прощанням з людьми.

— Вина моя зовсім не така, щоб так карати за неї.

— А на мій погляд дуже велика: ви, на підставі одного, сьміливого з вашого боку поцілунку, вирекли свій осуд усій моїй гідности, ви зробили вивод, що я не кохала

свого чоловіка і значить, легко могла зраджувати його. Хто я після такого осуду?... Але, кинемо сю розмову. Затримувати вас я не сьмію і не можу, радила-б тільки вам їхати напившись чаю; я не бажала-б несподіваним виїздом вашим давати тему для балачок своїм наймитам; вони до сього дуже чуткі.

Горбацький сів і опустив голову. Уляна Іванівна гукнула, щоб подавали самовара і знову звернула ся до лікаря:

— Вам неприємно слухати моє правдиве обвинувачування, але-ж пане Горбацький, мені не так і не таке говорили, тай то слухала я, не перебиваючи і не встаючи з місця. І говорили мені не рівні зо мною по розумінню, а дід Омелько дорікав мені з своєї точки погляду.

— Здасть ся, я теж не дозволяв собі перебивати вас.

— Правда, але-ж ви зробили більше, ніж перебити мене, ви хотіли з призирством вийти з моєї господи, не подавши мені руки; так, чи ні?

Лікар мовчав.

— Ви згоджуєтесь? Дуже добре! Я бачу, що ви хочтут не покривили душею; але на мою думку так поводитись не можна, таке поводження недостойне вас. Обороняйтесь ви маєте такі самі засоби, як і я; так от і обороняйтесь: говоріть мені, доказуйте, що я не права, доказуйте яким хочете тоном і наперед запевняю вас, що я вислухаю все і не зроблю того, що хотіли зробити ви. Застерігаю вас тільки, щоб ви не викручувались, а виправдувались, бо всякий зворот від правди я спостережу і немилосерно віддячу ся вам за його. Прошу!

— Уляно Іванівно, я винюсь! Говорю вам по правді, по совісти, але кинемо сю тему! Обіцяю вам, що ніколи більше не дозволю собі таких необачних, необережних вчинків. Я розумію, цілком розумію образу вашу, але-ж винюмо про се! Говоріть про що хочете: про діда Омелька, або що, але не дорікайте мене! Ще раз кажу вам, що я виню ся і розумом, і душею, і совістею.

Таке безумовне признання вини з боку Горбацького раптом припинило схвильовану Мисачиху і вона не знала,

що говорити далі. Горбацький зрозумів її становище і запитав тихим, покірливим голосом:

— Більш над усе прохав би вас пояснити мені: чи за провину мою на віки розгнівалися ви на мене, чи і на помилювання сподіватись не можна?

— Можна, але не швидко! — цілком серйозно, але тихо відповіла Уляна Іванівна.

Горбацький похнюпився.

— Коли кинути, то й кинути! — роздумуючи, ніби сама до себе промовила Мисачиха і дивлячись на Горбацького, додала уже спокійним і рівним голосом: — Я потурбувала вас по дуже важному для мене ділу і вдаюся до вас за широку порадою: поклала я собі їхати за границю на медичні курси, але спиняє мене от що: перше — після курсів я хочу та і повинна держати іспит в Росії; треба, значить, вивчити латинську мову, а я її зовсім не знаю; друге — мушу докладно поновити практику мови французької і третє, найголовнїйше — хочу продати свій будинок на селі. Коли можете, допоможіть мені в сих ділах своєю доброю порадою.

— Простіть мене, Уляно Іванівно, але я мушу сказати: я сподівався, покладав надію, що ви не виїдете з села, що знайомство наше — відміни життя вашого...

— Ні, ні, пане Горбацький! — перебила Мисачиха. — Я розумію вашу думку, але рішинець мій безповоротний; постанов своїх я не зрікаюсь ніколи. — Слова промовлені були твердо, енергично і сперечатись не приходилося.

Горбацький зрозумів се дуже добре, а через те мусів відповідати на раніше поставлене запитання:

— На будинок ваш покупець у мене є хоч зараз, а про решту порадимось.

— От і спасибі вам! А мене найбільше турбувало іменно те — кому і як продати мені свій будинок?

— Покупця пришлю я вам завтра. Скільки там у вас ґрунту?

— Дві десятини; хороший сад, досить добрий будинок, комора, повітки і иньше.

— За скільки ви думаєте продати?

— Не менше як за 700 карбованців.

— На мою думку се мало. Ваше дворище і сад оглядав я назад тому з місяць буде, хотів ще тоді запитати вас, чи не маєте думки продати; але не наважив ся... Ґрунт ваш, на мою думку, стоїть не менше як 800—900 карбованців.

— А через що цікавились ви моїм ґрунтом назад тому з місяць?

— Такий саме, не дуже великий ґрунт, бажає купити один мій знакомий.

— Дозвольте запитати, хто він?

— А хіба вам не однаково?

— А вже-ж не однаково! Покупець той оселить ся-ж не в Москві, купивши мого ґрунта, а на селі?

— Можу запевнити вас, що ніякої шкоди не зробить; і ніякої, і ні з якого боку. Досить з вас такої рекомендації?

— Досить; далі допитуватись не буду. Тепер порадились про иньші речі. Кого-б пораяли ви мені за вчителя мови латинської? Про мову французьку я не турбуюсь, бо маю на меті свою подругу.

— Що до вчителя мови латинської, то для вас однаково, хто буде, чи й тут потрібний вибір?

— Ні, над сим думати нічого: порайте кого хочете, аби тільки знав мову і вмів керувати вченням.

— Тоді я сам до ваших послуг. Мову латинську я знаю досить добре; а коли-б треба було, то й французьку; я знаю її краще, ніж українську.

Уляна Іванівна почервоніла і зразу не відповідала.

— Не затрудняйтесь! Ваші знання мови французької я можу, коли потрібно буде, перевіряти на тиждень раз, або два, а вченням мові латинській беру ся керувати, або вірніше задавати вам лекції, сподіваючись, що ви і без учителя учити-мете ся її добре.

Уляна Іванівна подала Горбацькому руку і подякувала йому.

— Я завтра-ж добуду потрібних книжок і заїду до вас за першою лекцією. Гаряд?

— З великою охотою!

Мисачиха ще раз подякувала Горбацькому і вже цілком спокійним та добродушним голосом почала розмову про иньші речі і між иньшим розповіла лікарєви про те, що говорив їй дід Омелько. Останнє Горбацький прослухав дуже уважно і запитав:

— Так ви може через те і з села втікати хочете, щоб часом дід Омелько не помстив ся на вас?

Мисачиха серіозно подивила ся на лікаря і відповіла:

— Ви жартуєте, чи говорите про те, що думаєте?

— Жартую, пані, жартую! Але-ж бачучи, що вас сей факт турбує все таки, маю спромогу цілком заспокоїти вас.

— Чим? Як? — здивовано запитала Уляна Іванівна.

Горбацький достав з кишені розпочатого листа, загорнув його у білий папір, подав Мисачисі і промовив:

— Візьміть, але перечитайте тоді, коли я виїду з Затишка, — згодні?

Уляна Іванівна кивнула головою і взявши від лікаря листа, заховала його у кишеню, не позирнувши навіть.

Коли Горбацький виїхав, Уляна Іванівна перейшла до кабінету свого чоловіка, виняла з кишені листа і може з чверть години ходила з ним по хаті, не дивлячись і не читаючи, та все намагалась відгадати, що таке могло бути в тому листі, щоб заспокоїло її? Багато пробігло в її думках ріжних здогадів, але закінчилось тим, що вона підійшла до стола і розгорнула лист. Конверт був без напису. Коли-ж виняла вона з його аркушик паперу, то здивувалась: лист писаний був рукою Максима Петровича і мав такий зміст:

„Високоповажний Дмитро Федорович! Розумом, душею і серцем чую я і глибоко вірю, що люба дружина моя подобаєть ся вам; так само подобаєтесь ви і їй. За се не обвинувачую я ні її, ні вас. Кажу вам се по щирости, по правді, але з такою-ж самою щирістю благаю вас виїхати з нашого Затишка, поки ще я живий. Те, що я умру, і дуже швидко, я розумію дуже добре, але бажалось би мені умерти цілком спокійно, без нерозумних ревностей, без тих душевних турбот, які сильнійші розуму. Коли по смерті моїй подружитесь ви — благословляю вас від серця, бо кращої дружини для любої Улясі моєї я не

бажав би. Ви обоє достойні, але ще раз прохаю вас уволити не злу мою волю."

Далі виразно написаний був підпис і дата того самого дня, коли Горбацький виїхав був із Затишка. Уляна Іванівна ще раз перечитала листа, спинялась на окремих виразах, думала над ними, нарешті поцілувала папір і з очей її покотились сльози.

Давним-давно минула північ, а Мисачиха все сиділа в кабінеті покійного свого чоловіка і щось думала.

ХІІІ.

Коли Уляна Іванівна заїхала другого дня до Горбацького, то він був певний, що після відомого листа вона відмінить свою постанову, цілком простить йому усі його гріхи і все піде по бажаній для його стежці, але-ж то була його помилка. Уляна Іванівна заїхала до його за латинськими учебниками, зразу повела саму тільки офіціальну бесіду, прохала задати їй лекції, а про лист не згадала ні єдиним словом. Вона ніби не читала, не бачила і не чула про його. Мулило Горбацькому заговорити про се, але-ж було так незручно, так не до речі, що мусів він заховати свої думки на далі і обмежуватись тільки уроками, — так він і зробив.

Не минуло ще й місяця, а Уляною Іванівною цілком уже запанувало нове життє. Будинок її був проданий, гроші отримані, розділені на три роки університетського життя: одна частка захована була в шухлядку, а дві — положені до банку. Латинська та французька мова опанувала увесь Затишок: мова українська чула ся тільки тоді, коли Уляна Іванівна зверталась до своїх наймитів, або приходив до неї хто небудь з селян. Французької мови учила її подруга, що мала нагоду прожити в Парижі два роки, а через те напрактикувалась і володіла нею не згірше Горбацького. Уляна Іванівна була учениця щира, здатна і лекції свої знала навдивовижу. Горбацький приїздив у Затишок раз на тиждень і тільки дивувався тим успіхам, які констатував що раз у обох мовах.

Постанова Уляни Іванівни їхати за границю в університет, серйозне готовлення її до цього і завсіди цілком сторонні бесіди не давали Горбацькому жадної підстави завести річ про лист Мисака і наблизитись сією стежкою до тих плянів, які виробив він по смерті Максима Петровича і був певний, що здійснить їх. Йому дуже подобалася Уляна Іванівна і він вірив, що вона не відмовить ся вийти за його замож. Мисаків лист, здавало ся Горбацькому, мусів був перекинути до гори дном усї постанови Уляни Іванівни, а тимчасом нічого такого не виходило; далі — була така думка, що Уляні Іванівні обридне взитись з учебниками, що вона кине їх найдалі через тиждень, але й тут була сама тільки помилка. Цілий ряд помилок великих і дрібних утворював Горбацькому перешкоду за перешкодою і чим більше набиралось тих перешкод, тим більше дивувався він дивлячись на Уляну Іванівну, роздумував, розмірковував про неї і мовчки закохувався все дужче тай дужче. Не раз і не пять разів прагнув він поговорити з Мисачихою по душі, по щирости, висловити їй усї свої пляни, бажання, запитати, чи згодить ся вона стати дружиною його, припинити поїздку за границю, залишити лекції латинської мови, але-ж Уляна Іванівна що разу відходила від такої теми о стілько далеко, що було-б просто нерозумно, невічливо раптом збочувати на таку річ, як сватання. Дні минали за днями, Горбацький почав уже втрачати надію на здійснення своїх плянів і бажав довідатись хоча-б про те, чи думає про його Уляна Іванівна хоч що небудь? Чи тліла в її душі хоч невеличка іскорка любови, симпатії, або якого иньшого приємного для його почуття? Поясняючи лекції латинської мови стежив він за кожним рухом, за кожним словом, за поглядом Уляни Іванівни, та тільки ні в чому не знаходив бажаної йому відповіді. Вона поводитилась з ним так само, як з о. Миколаєм, зо своєю подругою Вірою, з дідом Омельком, з першою-ліпшою людиною — і не можна було спостерегти жадної різниці ні в чому.

Так стояла справа і такою здавала ся з надвірнього боку Уляна Іванівна, а в дійсности — в душі її було коли не більше, то вже запевне не менше такого самого почуття,

яке не давало спокою і Горбацькому. Ріжниця була тільки в тому, що Уляна Іванівна ясно бачила те, що діялось в душі Горбацького, сама-ж вона уміла так глибоко ховати свої почуття і так пильно стежила за сим, що иноді сама дивувала ся такій своїй умілости, але-ж тактики своєї не відміняла. Вона бояла ся видати себе, бо знала добре, що досить було дати найменший привід до зрозуміння її почуття, або найменше право порушити про се розмову, так тоді трудно буде поручитись, що досягне вона виразно виставленої мети своєї зробитись лікарем, а сього їй дуже і дуже бажало ся. Здобути права лікаря і оселитись тоді на селі — се була для неї така висока, така щиро бажана мета, що вона спроможна була все охвірувати для неї. Одна тільки думка про те, що з правами лікаря вона і сміливо і певно працювати-ме на користь отому темному народови, отій убогій масі, з душею якої вона злила свою душу, сама тільки думка про се робила її щасливою.

Наступив місяць серпень. Се був пятий місяць праці над мовами французькою та латинською. І ту і другу мову Уляна Іванівна опанувала за сей час уже досить добре і коли залишало ся ще чимало деяких гріхів, так то вже була над ними така праця, яку Уляна Іванівна легко могла провадити сама і довести її до бажаних наслідків. Мисачиха подякувала своїм учителям і поїхала добувати заграничного пашпорта; вона поклала їхати за кордон в сьому самому місяці, не відкладаючи. Цілий тиждень згаяла вона, поки нарешті виправила собі пашпорта і повернулась у Затишок ладнати ся в дорогу.

Зробивши різні порядки у власному господарстві та заплативши Улиті, вона заявила дідови, що до приїзду свого лишає його у Затишку самого і доручає йому усе господарство, сама-ж виїде через два-три дні і повернеть ся тільки по весні. Стурбований дід Омелько, а за ним і Улита, запитали свою паню, куди і чого вона так на довго їде, але Мисачиха пояснила їм коротко, що поїде за границю, і розпочала лаштувати ся в дорогу. Коли вже все було наладжене, Уляна Іванівна визначила собі день виїзду 15 серпня, а на 14 — запросила до себе на прощання

своїх найблизших приятелів, межи якими був, звичайно, і лікар Горбацький.

Гості запрошені були на третю годину дня, але-ж Горбацький приїхав о першій годині і, видно, був дуже схвилюваний, бо не міг навіть удавати з себе спокійного. Уляна Іванівна робила вигляд ніби не помічала того, а тимчасом серце її трівожно билось, по тілу пробігав то огонь, то холод, і вона нарешті запитала Горбацького дружнім, теплим та ласкавим голосом:

— І чого ви хвилюєтесь так, мій друже любий?

Запитанне, а особливо слова „мій друже любий“ так глибоко вплинули на Горбацького, що у його замутнилось в очах і він ледви промовив:

— Уляно Іванівно! Не їдьте, не кидайте мене!

Голос Горбацького напосний був такою любовю, такою пошаною і разом з тим глибоким власним горем, що Уляна Іванівна замість відповіді, мовчки опустила на груди свою голову. Серце у неї так забило ся, що ніби хотіло вискочити з її грудей, а думки хитались, вагались, плутались і живе слово не виривало ся з її уст. Горбацький тимчасом заспокоїв ся трохи, набрав ся сьміливости і говорив далі:

— Уляно Іванівно! Чи маєте ви хоч крихту співчуття до мене? Коли маєте — не покидайте мене, не мучте, не робіть з мене ні на що нездатної людини.

— Поїду, мій голубе, поїду!... Так не можна!... — раптом проговорила Уляна Іванівна. Голос її був схвилюваний, м'який і нерішучий.

— Я-ж сам лікар, я буду все робити; віддам усі свої сили на любе вам діло, ніколи не попрікнете ви мене в недбальстві.

— Вірю вам, але вдвох ми більше зробимо... Я кохаю вас, чи-ж мало вам сього?... Кохаю глибоко, щиро; знайте се і не затримуйте мене; не робіть тієї шкоди, якої згодом нічим поправити не можна буде.

— Уляно Іванівно, коли я такий щасливий, коли справді любите ви мене, кохасте — перевінчаймось і їдьте тоді до університету.

— О, ні! Я так не хочу! Я так не можу, не люблю... Я або вся, або нічого!

У Мисачихи блиснули очі, постать вирівнялась, вернулась сила волі, енергія і вона рішуче додала:

— Їду, конче їду! І не просіть і не вмовляйте мене!

Горбацький розігнав ся щось говорити, але почув ся голос о. Миколая і він замовк.

— Доброго здоров'я будучому лікарю! А, тут і дійсний лікар є! Моє поважання, моє поважання! — весело вигукував о. Миколай, витаючись з господинею та її гостем. — А се моя жінка, — жартовливо рекомендував він Марусю Павлівну і звернувшись до Уляни Іванівни, додав: — Ну, що? Вияснилось уже, на які то гроші було вам оповіщення з почти?

— Ще не вияснилось, але ось-ось повинен повернути ся дід Омелько з учителем і всі вкупі побачимо, що воно за диво! — відповіла Мисачиха.

— Що-ж то за оповіщення таке дивне? — запитав Горбацький і досі ще нерівним, незаспокоєним голосом.

— Уявіть собі, — цілком спокійно заговорила Уляна Іванівна, — учора принесли мені оповіщення на 500 карб. грошей для мене! Що воно, від кого, для чого і на що — ніяк зрозуміти не можу.

— Я думаю, що се наш дідич досилає ще одну свою частку на яке небудь діло! — догадувалась Маруся Павлівна.

— Так на що-ж би він переслав їх поштою, коли простійше міг би зробити се, — завважила Мисачиха.

— То правда, — згодилась матушка.

На дворі тимчасом заторохтіли колеса і до господи увійшли дві подруги Уляни Іванівни: Віра, що вчила її французької мови, і друга, ще гімназьяльна щира приятелька Олександра. Гості привитали ся, сіли до столу і завязали бесіду про житте у Франції, куди збирала ся їхати Уляна Іванівна. Через пів години приїхав нарешті і учитель з дідом і обидва вони увійшли до їдальні.

— Ну, що? — запитали всі.

— Кажуть вони, що лист від покійного пана нашого, — поспішив пояснити старий Омелько і додав: — Навмисне і я прийшов, щоб заповнитись; можна мені, Уляно Іванівно, дозволите?

Мисачиха кивнула головою і взяла від учителя лист.

— Мені здасться, що почерк Максима Петровича, — подаючи лист потвердив учитель.

Адреса на коверті надписана була справді рукою Мисака. Уляна Іванівна хутко розірвала коверту, викинула на стіл п'ять сотенних папірців і нишком перечитала лист. Коли вона читала, лице її мінилося, руки тремтіли, нарешті підвела вона голову і промовила:

— Лист від Максима Петровича, се дійсне.

— Що ви? Що ви? Та невже-ж правда? — загомоніли всі і прохали показати листа.

— Листа прочитати вам не можу, а показати почерк можна. І Уляна Іванівна показала всім останні стрічки листа і виразний підпис Мисака.

— А може підробив хто небудь під його руку? — звернув увагу о. Миколай.

— Ні, ні, ні! Се від його, від Максима Петровича! Усього листа я не прочитаю вам, а місця його такі, — Уляна Іванівна пробігла очима по листу і прочитала: „А отсе посилаю тобі, моя любя, 500 карб. і раю і прошу тебе не покинути, не занехати твоєї мети — їдь до університету, зроби ся лікарем і ширюю та користою діяльністю своєю окупи й мою довголітню бездіяльність, загладь вину мою перед народом нашим, якому не вміг і не встиг послужити я, але-ж бажав сього, усією душею бажав. Прощу тебе не стісняти ся дуже; в країні вічного безтурботного спокою великих грошей я не маю, але скінчити університет стане для тебе. На той рік я знову запоможу тобі і, коли Господь тобі допоможе, то ти й досянеш бажаної мети...

„Витаю усіх тих приятелів моїх, що не встигли ще забути про мене.“

Гості тимчасом оглядали коверту і прочитали на печатках „Харківська поштово-телеграфна контора“. Усім відомо було, що в Харкові жив Мисаків приятель і всі зрозуміли, яким чином надійшов Мисаків лист з того світа. Гості завязали межі собою живу бесіду, кождий висловлював свій погляд на покійного Мисака, хвалив його добре серце, турботи про інтереси Уляни Іванівни, кождий висловлював також свої догадки про те, через що саме такий, а не иньший плян виробив собі покійний Мисак для пересилки грошей і що хвилини звертали ся до Мисачихи, щоб вона підкріпляла того або иньшого в його догадках. Не зрозумів тільки дід Омелько такої дивовижі і просив паню пояснити йому.

— Все, діду, розкажу, все, та тільки не сьогодні, а завтра, — пояснила вона дідови.

Старий Омелько вийшов. Уляна Іванівна звеліла подавати обід, витала своїх гостей, але була схвильована, неспокійна, хоча і не видавала сього. Що діяло ся в душі Уляни Іванівни, трудно було зрозуміти, але-ж видно було, що ваганням її про те, чи їхати, чи не їхати — настав кінець, бо сидючи за столом і замислившись на декілька хвилин, у неї мимоволі зірвались з уст такі слова:

— Поїду, конче поїду! Ніхто і ніщо не затримає мене! Сам Максим Петрович благословить мій путь...

XIV.

Коли гості пороз'їздились, Уляна Іванівна ще раз перечитала Мисакового листа і довго над ним думала. Зміст непрочитаної частини листа був точнісенько такий, як і в тому листі, що передав їй Горбацький після смерти Максима Петровича. Уляна Іванівна рішала тепер питання: чи виходити заміж за Горбацького, чи ні? Під сьвіжим вражінням останнього листа перед очима її пробігло усе коротке життя і діяльність її чоловіка. Мало зробив він користі на селі, але-ж він був щирий, добрий і чесний. За що і за які вчинки могла-б вона докорити свого покій-

ного чоловіка? За довгу бездіяльність його? Але-ж до п'ятдесять літ він був самотній, одинокий; він був покидько. Останнє в усьому виправдувало його. А що він кохав її, про се і думок не може бути. Що ладен був цілком віддати ся народови — се свідчить і нещасна поїздка його за лікарем і останні турботи про медичні знання та права своєї жінки... Листи його до Горбацького і до неї — чи се-ж не свідок високоблагородної душі його? Він страждав, болів серцем, що вгадував взаємні симпатії Горбацького і її, а тимчасом умів придушити в собі усі ті болі, усі турботи і щиро, від душі благословляє їх на шлюб. Уявив ся Улянї Іванівні і лікар Горбацький... Образив він її, не пошанував її гідности, самолюбства, але-ж вона кохає його, кохає і він... Не їхати, значить, за кордон, не добувати собі знання і права лікаря, віддатись коханню, скористуватись життям для себе у молодий свій вік... Скористуватись? Задля себе скористуватись? Занехати бажання Максима Петровича, свої власні, віддати перевагу шлюбу, а не університету, скінчити вік жінкою, матір'ю, а не лікарем у отьому рідному селі, межі отсією темною, але рідною масою?... У Мисачихи була ся кров у жилах, туманило ся у очах, але вона ніяк не могла розв'язати сього питання. Перевінчатись, казав Горбацький, і тоді поїхати. О, ні! Вона не здатна дробити своє почуття, своє коханнє!... Одружитись здобувши права лікаря, то-б то через декілька років — та чи можливо-ж се? Чи може вона разом віддатись і науці і коханню? Одночасово думати про зміст лекцій і про коханнє до Горбацького? Та чи й ждати-ме сам він декілька років? О, ні! Се рішати треба так, або так.

Другого дня ранком покликала вона де себе діда Омелька, перечитала йому того листа, що отримала вчора, перечитала й того, що передав їй Горбацький, пояснила дещо старому, а потім обидві свої руки поклала дідові на плечі і дивлячись йому у очи, запитала:

— Діду, скажи мені по правді, по совісті: чи входить за лікаря Горбацького, чи ні?

Дід подумав трохи і відповів:

— Виходьте, пані, і простіть мене, старого, що я тоді образив вас!

— Я, діду, не серджу ся! — відповіла Уляна Іванівна.

* * *

Через декілька днів вона була вже у Франції, урядила всі свої діла і коли цілком уже заспокоїлась, першим чином перечитала ще раз листи свого чоловіка, ще раз подумала над ними і відповіла нарешті на нерозв'язане своє питання:

— Ні, за Горбацького замуж я не піду!

Відповідь її була тверда, рішуча і непохитна.

Л І С П Е Т.

Новеля

Редьярда Кіплінга.*)

Вона була донькою Верховинця Сону і його жінки Ядег. Одного року не вродила ся їм кукурудза, а два медведі подоптали їм за ніч одинокий загін маку, над самою долиною Сетлі коло Котгар; і так на другу весну вони перейшли на християнство і принесли свою дитину на місію до хресту. Сьвященик з Котгар дав їй імя Єлисавета, а Ліспет кликали її Верховинці або „пагарі“.

Потім холера навістила долину Котгар і забрала Сону і Ядег, а Ліспет стала ніби-служницею і ніби-товаришкою жінки тодішнього капеляна з Котгар. Стало ся се підчас пробуваня Моравських місіонарів, однак заким ще Котгар втратило було свій титул „Короля північної Верховини“.

Чи християнство вплинуло так користно на Ліспет, чи боги її народу і тепер ще так дбали за неї, не знаю; всеж таки вона стала згодом дуже гарна. А коли найдеть ся між Верховинцями гарна дівчина, варто переїхати і пятьдесят миль лихої дороги, аби на неї глянути. Лице у Ліспет було грецьке, одно з тих, що люде так радо маляють, а так рідко доводить ся їх бачити. Вона була біла як слонева кість і, як на свою расу, дуже висока. У неї були також чудові очи. І коли-б вона не була одягнена в погані кольорові сукні, яких уживано на місії, ви, по-

*) Із збірника Р. Кіплінга п. з. „Plain tales from the Hills“.

дбавши її несподівано в горах, подумали-б, що се римська Діана у власній особі вибрала ся на лови.

У Ліспет приняло ся християнство легко і вона не покинула його і тоді, коли стала дорослою жінкою, як се роблять звичайно дівчата з Верховини. Її рідня ненавиділа її за те, що вона стала, як казали, мем-сагіб, і мила ся щоденно. Жінка капеляна не знала, що з нею почати. Як небудь, а годі врешті вимагати від богині, високої на пять стіп і десять цалів, аби помивала тарелі і полумиски. Отже Ліспет грала ся з дітьми капеляна, ходила до недільної школи, перечитувала всі книжки, які були дома, і ставала щораз красша, як княгиня з чарівної байки. Жінка капеляна казала, що дівчина могла би стати на службу в Сімлі за няньку або й що „ліпше“. Але Ліспет не квапила ся на службу. Вона чула ся щасливою тут, де була.

Коли переїздили подорожні до Котгар — їх не багато прибувало в тих літах — тоді Ліспет замикала ся звичайно у своїй комнаті, лякаючись, щоби котрий з них не забрав її до Сімлі або деінде у незаний сьвіт.

Одного дня, кілька місяців опісля, як скінчив ся їй сімнадцятий рік, вийшла Ліспет на прохід. Вона не проходжувала ся, як англійські „Ледіес“ — півтора милі туди і назад верхом; — у неї був звичай відходити, в часі своїх невеличких прогульок, яких двацять до трицять миль від Котгар і Наркунди. Отсею разу вона надійшла пізнім сумерком, сходячи карколомною стежкою до Котгар з чимсь важким на руках. Жінка капеляна дримала вже в комнаті, як Ліспет надійшла задихана і втомлена зі своїм тягаром. Вона зложила його на софі і сказала просто: — Се мій муж! Я найшла його на Баті-Род. Він покалічив ся. Ми будемо його доглядати, а скоро подужає, ваш муж повинчає його зі мною.

Отся замітка була взагалі першим натяком Ліспет на женитьбу і жінка капеляна скрикнула з обуреня. Всеж таки чоловік, що лежав на софі, вимагав передовсім помочи. Се був молодий Англієць, зраний в голову чимсь острим до самого черепа. Ліспет сказала, що найшла його на дні

провалу і принесла сюди. Він віддихав тяжко і був без пам'яті.

Його перенесено на постелю, а капелян, що знав ся трохи на медицині, подав йому першу поміч; Ліспет ждала за дверми на випадок, коли би могла придати ся до чого небудь. Вона пояснила капелянови, що задумала віддати ся за того чоловіка, а капелян і його жінка вичитали їй остру нагану за таке поведене. Ліспет вислухала їх спокійно і висказала свій замір у-друге. Велика се задача християнства викорінювати такі дикі східні інстинкти, як наприклад любов від першого погляду. Ліспет найшовши чоловіка, що припав їй до серця, не бачила причини, длячого мала би таїти ся зі своїм вибором. На всякий спосіб вона не мала охоти дати себе збути чим небудь. Хотіла доглядати того Англійця так довго, доки не подужає на стільки, щоби міг оженити ся з нею. Отсе була менше-більше її програма.

По двох неділях легкої горячки і запаленя, вернула Англійцеві пам'ять і він дякував капелянови, його жінці і Ліспет — особливо Ліспет — за їх добре серце. Він подорожував по Сході — казав — а про пройдисьвітів в тих часах, коли фльота П & О була ще молода і невеличка, не було мови — і зайшов з Діра-Ден збирати зіле і ловити мотилі на Сімлянській Верховині. Тому в Сімлі ніхто не знав про него нічого. Йому здавало ся, що упав мабуть зі скали, досягаючи папороть з гнилого пня, а його „кулі“ (наємні ноші) забрали певно клунки і утікли. Казав, що коли би був сильнійший, вернув би до Сімлі. Йому відхотіло ся вже ходити більше по горах.

І він не квапив ся також з від'їздом і приходив помалу до здоровля. Ліспет не думала слухати ні капеляна, ні його жінки; отже ся остання звернула ся просто до Англійця і сказала йому, що дієть ся в серці Ліспет. Він насміяв ся доволі і сказав, що се дуже гарна і романтична, справдішна гімалайська іділля; але що він уже заручений з одною дівчиною дома і думає, що з наміру Ліспет нічого не буде. На кожний спосіб буде поводити ся з нею дискретно. І він поводив ся так справді, тим більше, що як пересьвідчив ся, з Ліспет було дуже приємно

розмовляти, проходжувати ся з нею і говорити їй любі слова. Він навіть, заким мав ще досить сил, аби відійти, почав називати її любязними іменами. Для него не значило те все нічогісінько, але для Ліспет значило се більше, як цілий свѣт. Вона була дуже щаслива через дві неділі, бо найшла чоловіка, що припав їй до серця.

З роду дика, вона не старала ся скривати се, що чула, а Англійцєви отсе подобало ся. Коли він відходив, вона відведа його горами аж до Наркунди, дуже зажурена і заплакана. Жінка капеляна, як добра християнка, противна всякій соблазни і всему, що могло би звернути на неї увагу, упередила Англійця, аби обіцяв Ліспет, що верне оженити ся з нею. „Вона, як знаєте, дитина, і я бою ся, що в глибині серця ще ідолопоклонниця“, сказала жінка капеляна. Англієць обняв Ліспет за стан рукою і ідучи так з нею горами цілих дванайцять миль, запевняв її, що верне і оженить ся з нею. І Ліспет обіцювала не раз і не десять, що лишить ся йому вірною, домагала ся запевнень без кінця і міри. Ставши на вершку Наркунди вона плакала, доки Англієць стежною Маттіяні не щез їй з очей.

Тоді вона обтерла сльози і вернувши до Котгар, сказала до жінки капеляна: „Він верне назад і возьме мене за жінку. Пійшов лише до своїх, аби їм се сказати.“ А жінка капеляна відповіла Ліспет на потіху: „Він верне.“

По двох місяцях Ліспет почала нетерпеливити ся і дізнала ся, що Англієць поїхав за море до Англії. Вона знала, де лежить Англія, бо вчила ся дещо географії; всеж таки, очевидно, як дитина гір, вона не знала добре, що се таке море. Дома була стара мапа свѣта до забави. Ліспет грала ся нею, бувши дитиною. Тепер відшукала вона її знову, складала вечерами до купи і заплакана сидувала ся відгадати, де був її Англієць. Але що не мала ніякого понятя ні про віддалене Англії, ні про пароходи, то її здогади були досить непевні. Врешті не помогло би було нічогісінько, коли би були і зовсім певні, бо Англієць не мав найменшої охоти вертати і женити ся з Ліспет. Він забув про неї зовсім уже тоді, як ловив мотилі в Ессем. Пізнійше написав книжку про Схід. Про Ліспет там і згадки не було.

По трох місяцях Ліспет почала щоденні вандрівки до Наркунди, щоби поглянути на дорогу, чи не надходить її Англієць. Від того ставало їй текше, а жінка капеляна, коли бачила її спокійнішою, думала, що вона перемогла свою „варварську грубу примху“. Трохи згодом сі вандрівки перестали вдоволяти Ліспет і вона попала в безвідрадний смуток. Жінка капеляна признала тепер відповідним сказати всю правду, що Англієць лиш для її спокою обіцяв її любити, що він про се на правду ніколи не думав, що се „негарно і неприлично“, аби Ліспет думала про женитьбу з Англійцем, що він з инакшої глини, а крім того заручений вже з дівчиною у своїй вітчині. Ліспет сказала, що се річ просто неможлива, бо він сказав, що її любить, і жінка капеляна власними устами запевняла, що Англієць верне.

— Як може бути неправдою се, що ви обоє казали? — спитала Ліспет.

— Ми сказали се на те, аби тебе заспокоїти, дитинко, — відповіла жінка капеляна.

— Так ви мене обоє обдурили! — сказала Ліспет.

Жінка капеляна схилила голову і не відповіла нічого. Ліспет мовчала також якийсь час; потім пішла в долину і вернула в строю гірської дівчини — нікчемно бруднім, лиш без перстенів в носі і вухах. Волосе мала заплетене в довгі коси, переплітані чорною волічкою, як носять жінки у Верховині.

— Я вертаю до своїх! — сказала. — Ви вбили Ліспет! Лишила ся лиш донька Ядег — донька „пагарі“ і служниця Тарка Дері. Ви всі Англіїці дурисьвіти!

Заким жінка капеляна мала час прочуняти з вражіння, яке на ній зробила відомість, що Ліспет на вернула ся до своїх рідних богів, дівчина відійшла. І ніколи більше вже не вернула.

Вона пристала до свого нечистого народу з таким диким запалом, як би хотіла надолужити все те, що дотепер занедбала. Незабаром віддала ся за вугляря, що був її як всі „пагарі“ і її краса скоро зівяла.

— Годі просто зрозуміти і передвидіти всі дивацтва і примхи ідолопоклонників! — сказала жінка капеляна —

і я пересвідчена, що Ліспет у глибині серця завсіди була невірна. Що її прийнято на лоно англійської церкви тоді, коли їй було пять неділь, про те жінка капеляна не хотіла й подумати.

Ліспет умерла дуже старою жінкою. Вона все говорила дуже добре по англійськи, а коли підпила собі ліше, можна було часом спонукати її, аби розказала історію своєї першої любови.

Годі було тоді уявити собі, що отея чорна, поморщена істота, похожа радше на вязку спалених махів, могла колись бути „Ліспет з місії Котгар“.

З англійського переклав *Іван Петрушевич*.

З новель Людвіка Якобовського.*)

I. I Сотона засьміяв ся..

Важко вдарила, падучи, Сотону по голові повна, соковита помаранча. Він прокинув ся зі сну, глянув люто в гору, де віти помаранчевих дерев помалу наближали ся до широких корон пальм, і позіхаючи встав. Незамітно дрожало ясне повітре і лагідна теплота перепливала ніжними хвилями. Золоте сонце блистіло крізь вузкі пліші широкого листяного даху і обсипало его темнокучеряве волосе блискучими сьвітлами і рухливими тінями. По его блідім, вузкім лиці перемигнуло отсе кілька промінів; тепер блиснули в соняшнім сьвітлі его чорні очи та зажмурили ся летом блискавки знов — і потім він ступав по мягкому мосі помалу, не зважаючи, що босі ноги встрягають иноді в холодну папороть і топчуть по дрібних синіх дзвіночках римщини.

*) Людвік Якобовський, редактор берлінської „Die Gesellschaft“, молодий ще чоловік, ледви 30-літний, але в німецькій літературі здобув собі уже імя своїми поезіями, новелями, повістями і театральними творами. Професор львівського університету Ришард Марія Вернер висказав ся в „Internationale Literaturberichte“ (1896 ч. 16) з великими похвалами про талант і твори Якобовського. Ми подаємо із его сегорічного збірника „Der Satan lachte und andere Geschichten“ дві новелі в перекладі.

Вкінці він вийшов на райську поляну, де все з полудня відпочивав архангел Михаїл. Тут розстеляв ся широкий простір з незаними червоними, жовтими та синіми цвітими і золотим потоком лив ся на них веселий блиск соняшного світла. В горі синіло небо безхмарне та тихе і німо стояли великанські пальми по боках та спинали вітер, що задумував сильним подувом здмухнути геть дивні пахощі. Далеко поза тим блистіли сріблесті води рік Гіона і Фрата долиною райського города, а їх загідне шемранє брєніло серед тиші так тихо, що лише чутке ухо могло єго уловити.

Чорні, блискучі очи Сотони шукаючи перебігали довгий ряд простих як свічка пальм. Вкінці він постеріг при пні могутчої тїнистої пальми струнку постать, котрої блискуча білість ясно відбивала від темнозелених лїній дерева.

Тоді Сотона здивував ся.

Помалу ступали єго ноги дальше. Ще низше хилила ся папороть під єго стопами.

Безконечне здивованє снувало ся тепер по єго лиці. Перед ним стояв незнайомий твір, стрункий та високий, лише трохи менший від нього. В нього були сині очи, а по широкім чолі спливала золотиста повїнь ясених кучерів.

То був Адам, котрого Господь сотворив тоді, як Сотона спав.

Погляд у нього був спокійний і чоло єго було чисте. Він здивував ся на вид могутчої постати Сотони і палкого погляду огнистих чорних очей, але Господь поблагословив єго серце спокоем та миролюбєм, а боязнь не жила в єго грудях.

— Хто ти? — запитав Сотона з висока.

— Твір Божий!

На чолі Сотони явила ся недобра морщина.

— Аа!...

Так Бог виконав свою обітницю!

Сотона був доси паном рау, але чув дивну роскїш, коли міг все руйнувати, і він нївечив те, що зробили пильні руки ангелів. Вони повели ріку Гіон через рай: він загатив її величезною скелею. Вони викохали величаві

низові гірські пальми: его рука поломила їх як дрібні галузки. Вони веліли пардови та тигрови йти до водопою обіч себе миролюбно: але Сотона надрочив їх одно на другого своїми ударами, так що кров потекла на сині цвѣти землі.

Тоді архангел Михаїл станув перед престолом Всевишнього, щоб упросити у Нього Божої помочи проти напастника. Станув і Сотона перед престолом Бога та лише згїрдно закопилів горішню губу, коли Бог прорік:

— Дайте єму спокій! Жадна рука в небі не підніметь ся проти нього. Але з пороху я виведу твір, що від тепер буде паном землі і буде слухати мене одного...

Все ще спочивав здивований погляд Адамовий на блідих чертах Сотони.

— Чого ти тут шукаєш? — дзвеніло остро питанє Сотони.

— Бога.

Слово звучало спокійно; его погляд був великий і тихий.

— Тут моя держава!

— Тут держава Бога! Ти не Бог, навіть не такий як архангел Михаїл. У тебе недобра морщина на чолі, а погляд очий твоїх злий.

В глибоко запалих очних ямах Сотони жеврів зрадливий огонь. Він відчував, що з того твору говорить Божий дух, а в подобі его лежить сила Безконечного. Він схопив за пень, що при нїм стояв Адам, але коли хотів его одним замахом вирвати, Адам поклав лагідно свою лівцю на зеленіючу кору і дерево стояло непорушно.

Тоді Сотона поблід.

Він пізнав тепер, що не є вже паном землі і раю, бо дерева не хилили ся більш на его знак.

Тоді обернув ся він одним викрутом і побіг як затревожена звїрина по мураві, так що ледви схиляли ся трави.

Адам глядїв за ним, поки висока постать зникла за великим, темнозеленим чагірником.

Не замітив уже, як Сотона кинув ся в росисту мураву і тяжко хвилюючі груди старав ся придусити кудакми.

Коли отсе перейшли попри нього спокійні кроки. Сотона підвів голову і побачив, як архангел Михаїл проходив мимо.

— Гей! — покрикнув до нього Сотона.

Спокійно оглянув ся сьвятий Михаїл. Чого хоче від нього Сотона? Чи-ж вони не смертельні вороги від початку сьвіта? Тепер заглянувши ему глибоко в очи, які здавало ся жевріли лиховістним огнем, Михаїл пізнав, що Сотона стрітив ся з Адамом.

— Ти бачив его? — питав він і встидав ся, що в глибині серця почув з того таємну радість.

Віддих Сотони був як огонь.

— Твоїй державі кінець, Сотона. Ні одна соломинка не покорить ся тобі і ні одна крапля роси, як що веліти-меш. Паном землі тепер Адам, а Адам — Божий слуга.

— Він умре, як умирає билинка трави і згине як крапля дощу! — глузував Сотона і підніс голову. — З землі повстав Адам, і земля призначенем его!

— Так! — відповів Михаїл лагідно, — але ще сьогодні сотворить ему Господь жінку і так рід Адамовий стане рости і множитись по всі віки.

— Жінку?

Немов крик, так звучало питане Сотони. Відтак голова его запала в траву, а его очи бігали блукаючи в горячій соняшній повітрі.

Архангел дивив ся на нього і дивував ся. Потім похитав головою і відійшов...

Знову лежав над раєм вічний блиск сонця і знову йшов Сотона через пальми на поляну.

Дивно.

Не було вже так тихо, як звичайно.

Шепіт ходив по билинах і корчах, трави щелестіли і листе тріпало ся, всі корони пронизував якийсь дивний шум, а райські ріки котили свої хвилі у-двоє так бистро і у-двоє так гамірно.

Великі пестрі мотилі літали парами понад синіми та червоними квітками, між папоротями сновигали дрібні червачки і хапали ся спіймати один одного, а високо в верхівку дерев сьпівали пари соловіїв ніжну пісню.

Студоване око Сотони бачило, як иноді крізь ясні прогалини пальмових гайків перешелеснуть серни, слідом за ними то скачуть то брикають інші, а в ряди-годи тужливий крик оленя дзвенить, прорізаючи непорушне соняшне повітря.

Втім він зупинився. Перед ним стояв гиллястий гущавник і закривав його; а перед не дуже густим корчем лежали дві постаті в траві і вдивлялися одно в одного з радісним поривом. Адамово русе волосся спочивало на лоні Еви, її права рука недбало лежала в траві, а ліва гладила волосся чоловіка.

Бадиле напороти вона встромила між зуби, так що велике широке листе лежало холодне на її повній білій груді, а її очі блукали блаженно втомлені у повітрі.

Тепер почув Сотона, як вона сказала:

— Принеси мені води напитися.

І одним рухом Адам підскочив. Він поспішив до ріки і приніс їй студеної води у видовбанім корені. Помалу пила вона і не зважала, яким блискучим зором слідив Адам за рухами її молодого, стрункого тіла.

— Онтам високо овочі. Принеси мені! — звучав знов її втомлений голос і Сотона бачив у-друге, як Адам із трудом виліз на дерево і скидав жменею великі яблука, щоб їх опісля позбирати і покірно зложити в її руки.

Вона вкусила яблуко і кинула геть.

— Не хочу! — сказала і задерла хорошу головку, так що чорне волосся скотилося на білі плечі.

— Тут так колють трави, а сонце так пече! — звучав на ново її м'який голос, а Адам підняв ся знов і побіг далеко геть аж на край поляни, щоби під тінистою пальмою з листем як вієрі приладити їй постіль.

Обіруч микав він колючі трави, з твердої землі видирав грубе коріне, а піт котив ся по упрілім, а проте веселім лиці.

Безпорушно лежала Ева і вдивлялася лїниво вперед себе.

Тоді Сотона відхилив трошки корчі і з темно-зеленого листя визирнуло його бліде, понуре обличчя. Тепер знечевя побачила його Ева і її зір немов прикований завис на його

огнистих очах. Вона піднесла трошки голову і тепер Сотона незначно кивнув до неї.

Вона почервоніла і випустила папороть із уст.

Тоді вирвав Сотона рожу з корча і поніс її до уст. Відтак кинув рожу до неї, так що впала їй на ліву грудь, і з кармазиновим лицем понесла вона рожу і собі до уст.

— Ти звідки взяла рожу? — питав Адам, прийшовши зі своєї роботи задиханий.

— Вітер приніс мені! — відрекла і вся почервоніла.

— І він тобі прихильний! — усміхався Адам. Він ще не знав, що то брехня, і що Ева отсе сказала першу брехню.

— Так! — відповіла.

— Чи тепер перейдеш туди? Там така м'ягка постіль і лагідна тїнь для прохолоди.

— Ні! — відмовила вона, — я лишуся тут. Ходи, ляж при мені і засни. Повітре душе. А ти втомився!

І Адам присів до неї в траву і знов сховав голову на її грудях. А вона милувала єго тепер обіруч лагідно та ненастанно і зі щасливим обличчям він заснув. Тоді вона підвела голову і бистро заглянула в гушавник. Понад головою сонного стріляли її погляди до Сотони, а від нього до неї — і роздалися тихі слова:

— Отже завтра під деревом знання! — шептав Сотона.

Ева всміхнулася і потакнула.

Тоді випростувався Сотона високо. Єго очі сьвітїлись, а губи бурмотали:

— Коли жєнщина моя, — то й земля моя!

І Сотона засьміявся...

II. Парфума.

...Отсей лист пишу без надписи.

„Люба Тересо“ не має в теперішнім моїм настрою змислу, а „Ласкава Панї“ видається мені по пережитих остатніх місяцях ще більшою нісенїтницею.

Як-би я не був тебе злучаєно вчора побачив у театральній льожі, то й не писав-би до тебе. Але як побачив

твое- дрібне біле личенько, оточене повіню чорних кучерів, те саме личенько, яке я так часто держав у руках, — не годен був далі держатись осторінь. По першій дії ти ввійшла, а коли йшла крізь товпу народу, ми стояли одну хвилю напроти себе, око против ока, ненависть проти ненависти. Відтак твоя повозка проторохтіла обіч, немов усього один раз ударили копитами пирскаючі коні, а я все ще стояв там — з капелюхом на голові.

Неправда-ж — ти здвигнеш на те плечима? Хоч я бив тебе мов безумний... то повинен був здійняти бриля. Так був би поступив собі кавалер!

Отсе то й є! Дятого я бив тебе. Вперше і в останнє. Я — плебей! Чи зрозумієш ти мене, дятого?

Все я питав себе, що спонукало тебе притиснути одного дня свою головку до моїх грудей? Що привело мене, аби я бажав собі затримати тебе? Так отже, найгідніша любови, маленька пані, найгордїйша головка, яка коли украшала аристократичну шию, найніжнійша рука, яка коли лежала в моїх великих, широких пальцях... нема в мене доволі слів, аби сказати тобі, чим ти була для мене. І дятого окружала тебе моя ніжність як чари, з котрих ти не могла видобутись, хоч би втікла була на кінець світа, бо все було повне моєї любови, а ти в моїй мовчавій власті.

Ти се знала, Тересо, і проте допустила, щоб я бив тебе?

Так, Тересо, ти завинила!

Знаєш, звідки я родом. З познаньського закутка, де мій батько був шинкарем, позаментарем, кравцем, торговельником поживи, шкір та коней, все в одній особі. І все задля вічно недужої жінки і девятьох хлопців: один другого біснотатїйший та химернїйший, один другого голоднїйший та більше простацький. В Америці загирило ся трьох, четвертий повісив ся, пятий — у війську провинив ся проти свого лейтнанта і вмер у казематах торунської кріпости, три иньші мужиками, а ось я — девятий.

Я мав щастє. Школа була для мене лише забавкою. Дятого я отримав свобідну науку в висній реальній школі. Я був перший. У кождїй клясі. Лиш моє поведене не було

ніколи „звсім добре“, що найбільше „вдоволяюче“. Граючись поздавав я всі іспити. І як тебе пізнав у Берліні, — се було в театрі, ти мала на собі темночервону сукню — то був уже славним інженером. Але я мав мало оглади.

Та сего вчить ся чоловік скоро. Швидко я їв риби вилками, ніколи більше не розрізував картофель ножем, не прикладав сервети до губ і вчив ся обходити ся без довбачок до зубів.

Те все я розумів, ще заки ввели мене на твій сальон.

Тепер настали тиждні...

Тересо, знаєш ти їх? Чи тямши іще про них?

Коли я тебе ненавидіти-му колись як свого найлютішого ворога, то сама згадка про ті часи змягчить мене як недужого і ослабить як дитину. І усміх тревати буде в мені і сьвітло сяяти надо мною, а моя вічна подяка приважить ся тобі до ніг, поки годні будуть ходити, або поки моє серце не перестане бити ся.

Ти, баронесса фон Вернер, і я, син мельциньського торговельника шкір!

Та проте ми не чули сеї ріжницї, бо наші уха були чуткі лише на одну мелюдию нашої любови.

Але одного дня... Дивно, як я ніколи не завважав того. Я-ж усе з ніжною радістю постерігав, які ніжні парфуми в твоїх сальонах виливали свої мовчаливі хвилі, як пахло твоє темне волосє, а я ввесь у роскоші, в запахах та в одурі схиляв ся на твої рамена.

Тому шість тижднів, тямши іще певно, ти хотіла оглянути величезну галю машин, в котрій були збудовані мої нові льокомотиви і дінамо-машини. З гордістю я похочав по тій салі, бо кожда лінія була ділом моїх рук, і кожда частинка зеліза покїрна моїй волі. І як ти з обома приятельками хотіла, щоб вас проводити по салі виробів з зеліза, а я „допустив ся“ того, що в синім кабаті опроваджував аристократок... то не прочував, що твоя холодна здержаність відповідає твоїй натурі, але залюблений чув я лише ту важну ролю, яку грала моя любка перед сьвітом у тій галі серед лоскоту машин на очах пятацятьсот робітників. Часто спочивав мій погляд на твоїй головці, часто він пробігав по ніжній кістці, коли твоя рука не

значно підбирала хорошу прогулькову сукню, а хоч дуже прикро діймало мене, що ти не відповіла ні на один мій погляд, то проте я признавав тобі справедливість. Наша таємниця спонукувала тебе до здержаности! І я годився з тим. І проводив вас далі. І говорив далі. Зовсім до річи, цілком спокійно, навіть учено. Лиш іноді, коли робітники з пошаною вступали ся на бік і поздоровляли мене, коли що п'ять мінут один-другий інженер засягав у мене поради, був я в глибині душі щасливий. Бо й ти бачила се. І я був би найрадше взяв тебе за руку, ще раднійше пригорнув до грудей і сказав: „Люба, те все моє, то моє діло. А однак, як ти захочеш, сю одробину життя і праці положу тобі на лоно і за те хочу лише, щоб ти гладила ніжно мені волосє“.

Я мусів бути сліпим, бо аж тепер побачив, що ти тримаєш хустку перед носом і тепер почув твій фіялковий запах. Запитав тебе — обі княгині лишили ся трохи за нами — чи тобі не добре? А твоя відповідь?

— Ні, але та маса людей! То так прикро заносить! То був початок, Тересо!

Я ожидав одного малого, любого слова: „ой, ти!“ або „мій любий!...“ Але слово не вийшло, а я зажурений чув, як ти також і в тій хвилі грала свою ролю дальше. Але ти права, сказав я собі знов. Тисячі очей гляділи на нас. Так хоч одно слово для моїх робітників, моїх вірних і чесних помічників, без яких я був нічим і не міг нічого вдіяти! Але і те слово не вийшло.

— Прошу, промов до котрого з робітників! — благав я, підчас коли гуркіт і стукіт машин шумів довкола нас.

— Не можу. Той запах зі всіх тих людей! — Се була твоя відповідь.

Се вже все.

Я дивив ся на тебе і ти на мене також.

Іноді заглянемо в очи чоловікови, що цілі роки був нам любимцем і довірником. І той погляд дивує і відчуває нас. Так як-би я та він нечаяно дістали пньші очи і неждано подивили ся иньшим поглядом. Не пізнаємо себе більше, хоч знаємо ся докладно. Бачимо, що той другий цілими роками таїв щось, що аж тепер відслонила одна

хвиля. Мигом блискавки чуємо в тім другім чужий і зимний елемент.

Таке сподіялось і в тій хвилі.

І коли тепер обі княгині приступили ближше, сказала одна, тота струнка, білява, котрої ти не могла ніколи стерпіти:

— Аж тепер я навчила ся подивляти працю!

— Чи позволите мені поцілувати з вдячності вашу руку? — відповів я на се і з одушевленем взяв її руку.

Вона зізволила усміхаючись. Ти придивляла ся тому насмішкувато, а я закликав:

— Ласкава баронесса чує тільки людський запах там, де ви подивляєте працю.

— Я не годна того ніяк знести! — відповіла ти на се.

Така відповідь була дитинна, нечемна, ні, щось більше — вона була мерзка.

Але який-же спір не потахне перед мягкими жіночими руками! Один поцілуй жіночих губок нівечить найтерпкіші слова, які ті уста промовили, а довгий погляд здобуває більше прощення, ніж того вимагають лихі слова.

Дятого вже на другий день було знов усе гаразд.

Але перед самою розлукою ти зачала ще раз. Ти й не винна тому. Ти, — треба раз то сказати — естетична натура: про злий запах не годна стерпіти і найліпшого чоловіка. Нераз в товариствах заінтересував тебе мужчина, але опісля наступило ненавистне порушенє плеча, негарний рух хусткою до носа, зла парфума... о, цілий десяток таких річий сказала ти мені в роздразненю до очий. Ти хотіла себе боронити і замість оборони допустила ся в одній хвилі десятох нових проступків.

Прощаючись я поцілував тебе як звичайно. Але в ту-ж хвилю я зненавидів тебе і всю твою натуру.

Слова твої западали мені в душу як каплі жаріючої руди. Я зачав давати на себе позір. Шість разів здирав я з себе краватку, заки завязав її до ладу. Ставав перед

зеркалом і рознімав губи, щоби оглянути свої зуби. Ставав перед склепом з парфумами і оглядав виложені в вікні річч. Ящичок з предметами зі слонової кости займив мою увагу. Глянувши пильнійше, я начислив у нїм одинацять предметів, що всі мали вживатись до чищення нігтів. одинацять предметів за 44 марки для десятиох нігтів!

Але я не стратив розуму. 44 марки ледви заробляв за цілий тиждень найзручнійший старший робітник у фабриці машин моїх шефів! І з тих 44 марок жили чоловік, жінка та діти, дітий троє, може шестеро. І ще задоволені! І ще дякували Богу за хліб насущний!

І в одну мить я відвернув ся.

То була перша година з полудня.

Вечір о 6-ій годині була готова остатня машина у великій галі. На 8-му годину заповіли шефи в мою честь великий бенкет. Я мав лише від пів до 7-ої до пів до 8-ої години часу, щоб вирвати ся до тебе. Просто з галі приходив я, бо й кому-ж иньшому мав я зложити до ніг мое сьвято, мою радість, мою гордість, як не тобі першій!

По що я повторяю тобі те, що стало ся в тих кількох хвилях!

Я прийшов зпосеред праці та поту машин до тебе. І коли я тебе, у своїй сірій блюзі, пригортав до грудей і хотів сказати, що тепер я управитель найбільшої фабрики машин у Німеччині, що від тепер мій дохід доволі великий, аби міг мою розпещену малу даму ввести в бажаний малий замок,... ти затисла обі руки проти моїх грудей, тоді як я обнімав твій стан, і задерла назад голову так далеко, що я бачив білий підбородок і...

Той фізичний перестрах у твоїх очах!

...Не забуду его ніколи!

Що стало ся далі, не знаю.

Але без памяти мусів я бути, бо лише в безпам'ятті міг я бити жінчину.

І ще свою жінчину бити!

Тебе, Тересо! — — —

Так, тепер моя сповідь скінчила ся.

На тебе я не гніваю ся, бо ти не могла інакше чути,
ніж чула.

Але не відмов права і мені чути, як можу.

Лиш те, що я бив тебе, лежить мені важко на серці
і наповняє жалем. Для того прости мене!

А все таки, як пригадаю ту хвилю, здасть ся мені,
немов плебей у мені посмирив аристократичну істоту в тобі,
ту істоту, котру з глибини душі ненавидить і з негаси-
мою тугою любить.

Будь задоволена сими остатніми словами!

З німецького переклав В. Р.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

ПОВІСТЬ

Марк-Твайна.

XXIII.*)

Ще того самого вечера написав Трасі лист до батька. Він мав надію, що батько прийме той лист прихильнійше, як кебль-грам, бо те, що він писав, можна було назвати добрими вістями; він писав, що в імя рівности хотів заробляти сам на житє; що не має причини стидати ся боротьби, яку перейшов, давши доказ, що вміє сам на себе заробити; все-ж таки вкінці прийшов він до пересвйдчення, що сам один сьвіта не зреформує, отже хоче вицофати ся з боротьби, вернути ся домів на своє становиско і занявши його, бути за него на будуче вдячним і вдоволеним; того рода місонерські експерименти він лишає иньшим молодим людям, котрим треба прочистити серце в твердій школі досьвіду; бо лише його непохитна льюіка трафляє певно до пересвйдчення і уздоровляє їх хору уяву.

Потім обережно і з мистецькою розвагою зійшов він на тему женитьби з донькою американського претендента. Писав про дівчину з похвалами і признанєм, однак не придержував ся тої теми довго, ані не висував її на перед.

*) Гл. книжки IV - XI.

Звернув лише увагу на нагоду, яка трапляється так щасливо погодити Йорк і Ленкстер, защепити посварені рожі на одному пні і покласти раз на все кінець нестерпним кривдам, що діяли ся від непамятних часів.

Можна було вносити, що він те все розважив, передумав і винайшов дорогу, як цілу отсю справу довести найлекше до кінця, бо той план був без порівняння ліпший і розумніший, як привезений ним з Англії помисл виречи ся свого становиска. Отсе йому насувало ся на думку, але він до того не признав ся. Дійсно, чим більше вчитував ся він у свій лист, тим отсе йому ставало більше очевидне.

Коли граф одержав лист, перша його частина обудила в ньому живе і зложне вдоволенє; але по прочитаню другої частини сапнув кілька разів, що можна було толкувати собі всіляко. В отсім випадку він не тратив чорнила ні на листи, ні на кель-ірами. Всів по просту на корабель і рушив до Америки, щоби розслідити справу на місці. До тепер весь довгий час він держав ся непохитно і не показував по собі найменшої туги побачити сина; він сподівав ся, що син вилічить ся зі своєї божевільної мрії і був приготований на се, що той процес перейде всі потрібні фази без помочи телеграмів, аж тут врешті діждав ся побіди. Побіди, лише попсованої тим безглуздим пляном женитьби. А вже-ж, він поїде на місце і полагодить справу особисто.

Перших десять днів по наданю листу Трасі не зазнав спокійної хвилини. Його настрій раз яснів, немов погідне небо, другий раз вкривав ся понурими хмарами. Він ставав на перемену то безмірно щасливим, то безконечно сумним, відповідно до гумору місс Сельлі. Ніколи не міг передвидіти, коли її гумор змінить ся, а скоро змінив ся, не знав, яка тому причина. Її любов вибухала часами так нагло, що ставала похожа на тропікальний жар і вона не мала змоги найти доволі сильних слів, щоби її висказати; потім, нараз, і то без ніякої остороги або видної причини, температура зміняла ся, а жертва її попадала між ледові гори і почувала себе як на північнім бігуні.

Йому здавало ся часами, що волів би умерти, як бути виставленим на такі прикрі зміни клімату.

Річ була проста. Сельлі бажала знати, чи вибір Трасі був безінтересовним; отже придумувала все різні малі проби, в надії, що таким чином вияснить правду, утвердить і укріпить свою віру. Бідний Трасі і не догадувався, що всі отсі проби звернені проти него, отже попадав просто в тенета, які заставляла на него дівчина. Сими тенетами були на погляд випадкові натяки на суспільні різниці, аристократичні титули, привілеї і таке иньше. Трасі відповідав часто на такі натяки байдужно, аби лише піддержати розмову і продовжити стрічу з нею. Він не підозрівав, що дівчина вдивляла ся в його лице і вслухувала ся в його слова, як той, що глядить в лице судії і ловить його слова, котрі мають вернути йому рідню, друзів і свободу, або відлучити його раз на все від-сонця і людського товариства. Він не підозрівав, що кожде його байдуже слово важено, і так нераз видавав смертельні засуди тоді, коли рівно легко прийшлося би йому сказати вирок увільнення. В день завдавав серцю дівчини муку, на ніч посилав її спати на тортури. Того він не міг зрозуміти.

Хто иньший був би зіставив се і те до купи і замітив, що погода не зміняла ся ніколи, доки не порушено одної спеціальної теми; по ній же зміняла ся реґулярно. І той хтось иньший був би може шукав далі і побачив, що розмову на отсю тему зводила все одна сторона, а ніколи друга. З того можна було прийти до висновку, що роблено се нарочно. Коли би годі було дізнати ся про ціль, то можна було-б спитати.

Але Трасі так глибоко не думав, анї не підозрівав, щоби замітити отсе. Він звернув увагу лише на одну подробицю: що з початком візити небо все було ясне. Якї небудь мали прийти потім хмари, спершу все було погідно. Він не вмів пояснити собі тої інтересної появи, знав лише, що так буває, а не инакше. Причина сьому була така, що Сельлі не бачила Трасі шість годин, забувала за той час, з туги за ним і жадоби побачити його, про свої сумніви

і підозріння і побачивши його була все таки веселіша і більше рада, як при його відході.

Доля портрету, що повстає серед таких обставин, дуже нешевна. В отсій бурливій атмосфері зростав якось під рукави Трасі портрет Сельлерса, а день по дні витискав на ньому незатерті сліди такого химерного життя. Місцями портрет сей був найзнаменитишим твором, який бачили людські очи, але подекуди виглядав нещасливо; мав вираз людини, що переходила всі роди болів, які існують, від болю зубів аж до божевільства. Однак Сельлерсови портрет подобав ся. Казав, що подібнісінький, як дві краплі води, що повний виразу, а радше багатьох, до себе зовсім неподібних виразів. Що знати на ньому цілу гаму найрізномродніших настроїв.

Можливо, що як на твір штуки, було в ньому за мало життя, все-ж таки було на що глянути. Се був портрет натуральної величини, в цілій поставі і представляв американського графа в багряній шаті п'єра, з трьома горностаськими попережними поясами, з чепурно і фантазийно засадженою на сивій голові графською короною. Коли вдача Сельлі була весела, портрет додавав Трасі відради, коли-ж настала непогода, будив у него заворот голови і морозив йому кров у жилах.

Під ніч, коли залюблені балакали згідно, починав своє діло укритий на дні душі у Сельлі диявол і розмова як стій плила на небезпечну скелю.

Тепер, серед спокійніської бесіди, Трасі почув нараз дроз, що прошибла його грудь не з середини, а з верха. По дрозі почув він хлипанє; Сельлі заводила.

— Моя ти любя, що я тобі зробив, що сказав? І знову те саме! Чим я тебе вразив?

Вона увільнила ся з його обіймів і поглянула на него з глибоким докором.

— Що зробив? Я тобі скажу, що зробив. Ти зрадив ся мимохіть, ох, може вже з двацять раз, хоч я не хотіла тому повірити, що ти не мене любиш, а отсе нікчемне, фальшиве графство мойого батька, і тим ти роздер моє серце.

— Але-ж серденько, що кажеш? Мені се й не снило ся ніколи!

— Ох, Говард, Говард! Зрадив тебе власний язик, коли ти забув його пильнувати.

— Язик, коли я забув його пильнувати? Се дуже прикро мені чути. Чи мені прийшло коли на гадку його пильнувати? Ніколи і не снило ся. Його одинока задача говорити правду. До того не треба сторожі.

— Говард, я зважала на твої слова і важила їх, коли ти і не думав про їх значіне. І вони сказали мені більше, як ти сам думав.

— Чи отсе має бути мені відплата за довіре до тебе, коли ти під його заслоною заставляла сильця на мій добродушний язик, безпечна, що тебе не відкрию? Ні, ти отсього не робила, не могла того вчинити ніколи! О, і ворог не здобув ся би на щось подібне!

Такого погляду на свій учинок вона перед тим не сподівала ся. Була-б се зрада? Чи надужила вона довіря? На отсю думку її лице вкрив румянець сорому і докору.

— Ах, прости мені! — сказала вона. — Я сама не знала, що роблю. Я терпіла такі муки — ти прости мені, мусиш простити. Я стілько перенесла, мені так прикро і стидно; ти прости мені, неправда? Не відвертай ся, не відпихай мене; тут лише моя любов завинила, а ти-ж знаєш, що я тебе люблю, люблю з цілого серця; я тото не перенесла би, мій любий, мій дорогий! Я така нещасна, так зле ніколи не думала, сама не счула ся, коли той шал опанував мене, як він кривдив тебе і надуживав серця, що мені найдорожше на сьвітї і — і — ох — обійми мене ще хоч раз! В мене нема иньшого захисту, пньшого дому, ні иньшої надії!

І знову наступила як стій повна, сердечна згода — з її безграничним щастем. Таким щастем і натішити ся годї, однак ні; тепер, коли вже відкрила градобура, коли викрило ся, що непогода має своє жерело в непокою дївчини, що Трасї з'єднала собі становиском, а не сама собою, він рішив ся позбути ся того страхопуда раз на все, і дати доказ, що отсим мотивом він не міг руководити ся ніколи. І він сказав:

— Тепер я шепну тобі одну таємницю до ушка — таємницю, котру я до тепер носив укриту на дні серця.

Твоє становишко не могло бути для мене ніколи принадою. Я сам син і дідич англійського графа.

Дівчина видивила ся на него хвилию, дві, три, може з десять, потім її уста отворили ся.

— Ти! — сказала вона і відступила від него, все жірячи його очима в крайнім зачудуваню.

— А вже-ж, а вже-ж я! Що-ж отсе має за значіне? Що я тепер тобі заподіяв?

— Що заподіяв? Отся заява на всякий спосіб дуже чудна! Того ти сам не заперечиш!

— Га, — сказав він, усміхаючи ся несміло, — може се справді трохи чудна заява; але що з того, коли вона правдива?

— Коли правдива? Вже її відпираєш ся!

— Анї на хвилию! Того ти не повинна казати! Я на се не заслужив! Кажу щиру правду, для чого ти мені не віриш?

Вона відповіла отверто:

— По просту тому, що ти не сказав мені того скорше!

— Ох!

Не був се, що правда, стогін, а про те таки досить ясний вираз того, що він зрозумів закид і почув його вагу.

— Здавало ся, що ти не скривав від мене нічого, що мені про тебе треба було знати, і тобі не годило ся тайти передо мною такої річі, від коли ти — — скоро ти вже раз рішив ся залицяти ся до мене!

— Се правда, правда, я сам знаю! Однак тут заходили перепони, що годі було — —

Вона махнула рукою на перепони.

— Ну, бачиш, — сказав він, оправдуючи себе, — мені здавало ся, що ти віддана цілою душею чесній праці, така горда на свою неможність, що я бояв ся — се-б то — я лякав ся, аби... аби, ну, знаєш, як ти сама казала!

— Так, я знаю, що я казала! І пригадую собі також, що при тій нагоді ти спитав, якої я думки про аристократію, і я відповіла так, аби тебе заспокоїти.

Він помовчав хвилину, а потім сказав знеохочений:

— Тут, на мою думку, нема виходу! Се була помилка! Ніщо більше, як помилка! Я не задумував нічого,

нічогосінько злого! Мені було байдуже, що з того може вийти! Така вже моя вдача! Не вмю обчисляти наперед!

Дівчина стояла хвилию майже безрадна. Потім закипіла знову.

— Син графа! Чи бачив хто, аби сини графів заробляли на хліб як прості ремісники?

— Господь знає, чи не заробляють! Я хотів, аби заробляли!

— Чи сини графів вирікають ся тут свого титулу і хочеть ся їм по тверезому і прилично старати ся о руку бідної дівчини, коли мають змогу, задовжені по самі вуха, по п'яцьки і по простому купувати собі за титул серця доньок американських мільонерів? Ти син графа! Деж позначи того?

— Хвала Богу, я ними похвалити ся не можу, коли отсе мають бути ті позначки! Все-ж таки я графський син і дідич! Більше не маю що казати! Коли схочеш, можеш мені повірити, але ти не схочеш! У мене нема способу тебе пересвідчити!

Вона мала вже змякнути знову, але отся послідня замітка вразила її до живого і вона аж тупнула ногою.

— Ох, мені вже не стає терпеливості! І хто-ж тобі повірить, коли в тебе нема доказів, що ти справді те, за що видаєш себе? З порожного налити годі! Більше обіцяєш, як в силі додержати! Адже-ж се річ просто неймовірна! Чи ти того сам не добачуєш?

Він шукав у голові за якимсь способом оборони, завагав ся хвилину, а потім сказав з трудом, недовірливо:

— Визнаю тобі всю правду, хоч може видасть ся вона тобі шаленою, і кождому здаєть ся, а все-ж таки се правда! У мене був ідеал, назви його мрією, божевільством, як схочеш; однак я хотів виречи ся привілеїв і неправих користей, які аристократія перемогою і кривдою здобула на народі, і відпокутувати за свою участь у своєму злочинстві, таким чином, що я від тепер став жити разом з бідними і нещасними, жити з праці рук власних, вибиваючи ся виключно власною заслугою, коли мені взагалі доведеть ся вибити ся.

Дівчина вдивляла ся пильно в його лице, коли він говорив; в його виразі і заяві вразила її якась простота, що зворушила її глибоко і небезпечно. Але вона поклала руку на серце, що почало бити ся і веліла йому мовчати. Не було розумно піддавати ся співчуттю або иньшому зворушенню, коли їй треба було завдати ще одно чи два питання. Трасі читав з її лица. І се, що вичитав, збудило іскорку надії в його прибитій душі.

— Отсе мав би вчинити син графа! Га! Отсе й був би муж! Такого варто полюбити — ох, не те ще — боготворити, поважати!

— Ну, адже-ж — —

— Лиш що такого на сьвіті ще не було! Самопожертвованє, що довело би до того — будь се навіть крайне божевільство, безвиглядне, що нікому не може принести хісна, хіба як сам примір, а й воно подабає на велич. Ні, справді, се була би велич у тім століттю плитких, буденних ідеалів. Хвилину лиш, нехай скінчу! Маю завдати ще одно питання. Що за граф твій батько?

— Росмор, а я віскаунт Бірклі!

Їй знов не стало терпцю. Дівчина вибухнула знову так, що ледви здужала промовити.

— І де в тебе чоло плести такі безличні речі? Адже-ж тобі відомо, що він не живе і що я про се знаю. Ох, видерти живому честь і славу для особистої користи — се великий злочин, але споневірати мертвого — ні, то більше, як злочин! То нікчемний злочин!

— Ох, послухай мене, лише словечко, не відвертай ся так! Не йди, не покидай мене, зажди хвилину! Як тобі моя честь мила —

— О, твоя честь!

— На мою честь, я той, за кого представляю себе! І я се докажу, а ти, знаю добре, повіриш! Принесу тобі пшємо — кебль-грам —

— Коли?

— Завтра, сими днями!

— Підписаний „Росмор“?

— Так, підписаний „Росмор“!

— І що-ж се буде за доказ?

— Що за доказ? Як то, що за доказ?

— Коли мене приневолюєш сказати, так може доказ, що маєш де небудь спільника.

Отсе був важкий закид і він змішав ся.

— Се правда, — сказав він з відразою, — я про се не подумав! Ах, Господи, сам не знаю, що мені тепер робити? Що зроблю, все виходить лихо! Ти відходиш? І не скажеш навіть „добраніч“ або „прощай“! О, не так ми розходили ся давнїйше!

— Ах, мені треба йти, і, ні, — треба йти! — Потім сказала: — Ви звольте принести письмо, скоро одержите!

— О, справді, Бог з вами!

І він пійшов в самий час. Її губи вже навпсали і тепер вона вибухнула. З хлипанєм вилїтали від часу до часу слова.

— Ах, він пійшов, пропав на віки! Ніколи більше його не побачу! І не поцілував мене на прощане! Навіть не трїбував вимогти на мені поцілуя, хоч знав, що се остатній, хоч я надїяла ся того і не думала ніколи, що він по тїм всім так поступить. Гей, гей, що мені почати? Він мені любий, той бідний, нужденний, простодушний, наївний брехун, той дурисьвіт; я все-ж таки його люблю! — По хвилі знову заговорила: — Який він дорогий мені; як мені без него жити? Як мені буде його бракувати! Чому не мав би він прийти на гадку сфабрикувати депешу і принести? Але ні; він ніколи того не зробить, не думає зробити; він такий правий і чесний і се йому не прийде на гадку. Яке лихо принесло йому до голови, що таке обманство може повести ся? Адже-ж кромі викрутів не було в него найменшого доказу, щоби мене задурити. Нема ради, лише треба лягати спати; все пропало! І коби я була принаймні сказала йому прийти, хоч не одержить телеграми. Тепер я сама собі винна, коли його більше не побачу. Як виглядають мої очі!

XXIV.

На другий день телеґрама очевидно ще не наспіла. Се було для Трасі великим нещастем, бо без тої карти, хоч вона яко доказ не мала вартости, годї було йому показати ся Сельлі на очи. Однак, коли опізнене телеґрами першого дня можна було назвати нещастем, в яким словарі найдеть ся доволї сильна ф́раза, аби назвати розчароване, коли її ще не було десятого дня? Зовсім природно, що, коли телеґрама не надходила, з кожним днем ставало Трасі о дваццять чотири годин більше соромно перед самим собою, як попередного дня, а Сельлі набирала о дваццять чотири годин більшої певности, що у него не було не то ніякого батька, але і спільника — отже виходило, що він просто фарбований лис тай годї.

Були се прикрі дні для Беррова і артистичної спілки. Всі заходили ся лише коло одного — потішити Трасі. Особливо важкої задачі підняв ся Берров, бо йому, яко мужевин повного довіря, прийшло ся вмовляти в Трасі, що у него справді був батько, і що той батько був графом і має прислати телеґраму.

Берров задалегідь вибив собі з голови переконувати Трасі, що в него не було ніякого батька, так некористно впливало се на пациента і так небезпечно дратувало його нерви. Він попробував, для експерименту, не перечити Трасі, що в него єсть батько. Успіх був такий користний, що він пішов обережно крок далі і попробував увірити, що його батько був графом. Отсе вплинуло так добре, що він осьмілив ся признати йому і двох батьків, коли хоче. Але Трасі не хотів, отже Берров одного з них пропустив, а на його місце підсунув гадку, що він одержить телеґраму — хоч знав наперед, що Трасі сьому не повірить, і не помилив ся; все-ж таки Берров обставав при своїм за всяку ціну і се була одинока річ, що держала Трасі при житю, іменно: пересьвідченє Беррова.

Були се прикрі, гіркі дні і для Сельлі, засудженої на самоту і плач. Залцваючи ся вся сльозами вона застудила ся небога; вогкість, студїнь і журба відобрали їй ачетит, просто аж жаль було глянути на сердешну. Вже

з нею самою, як бачимо, було лихо. Тимчасом здавало ся, що всі сили природи і обставини змовили ся, щоби ще більше погіршити її стан. І не даром. Приміром, на другий день по тім, як розстала ся з Трасі, Сельєрс і Гевкінс вичитали в часопис, в телеграмах, що забавка „Свині в хлівці“ вийшла нараз за послідних кілька неділь в моду, що для неї покинула роботу людність усіх держав від Песіфіку до Атлантийського океана, і в наслідок того в цілім краю запанував застій; можна було бачити суднів, адвокатів, сьвящеників, злодіїв, купців, механіків, розбійників, жінки, дітей, немовлята, одним словом всіх, що живуть, як від досвітка до півночі сушили собі голови над одним завданням; одніською загадкою: загнати свинки, відкрити щасливо таємницю забавки; щезла зпоміж народу вся веселість і відрада, а на їх місце поклала свою печать журба, розсіяність і неспокій, всі лица стягнули ся, зморщили ся, споважніли, ніби прибиті віком і смутком, а на деяких можна було доглянути ще сумнійші позначки духового занепаду і початків божевільства; в девяти містах день і ніч працювали фабрики, а ще годі було хоч в части заспокоїти попит за отсею забавкою. Гевкінса пройняла дика радість, але Сельєрс був спокійний. Дрібниці не могли закаламутити його погоди. Він сказав:

— Такій уже на сьвіті хід річей! Чоловік зробить відкритє, що в силі перевернути з корінєм усї штуки, витворити цілі стирти гроша, зробити рай на землі, і кому схочеть ся журити ся і займатися тим? Остаєш ся таким жебраком, як був. Але винайди якусь нісенітницю до забави, що сам кинув би її в сьмітє, і ось цілий сьвіт витягає по неї руки і маєток готовий. Злови, Гевкінс, того Єнкі — половина належить ся тобі. Мені треба занятися своїм відчитом.

Був се відчит про тверезість. Сельєрс був головою табору „уміркованих“ і мав нераз на сю тему відчити. Однак успіхи сих відчитів не вдоволяли його і він носив ся як раз з новим пляном. Передумавши чимало, прийшов до висновку, що в його бесідах не було живого запалу задля того, що він говорив надто по ділетантськи, се-б то з його відчитів виходило надто ясно, що бесідник, про-

буючи представити слухачам погані наслідки п'янства, знав отєї наслідки лише з оповіданя, бо сам ледви чи кушав коли в житю горячого напою. У него був тепер плян приготувити ся, аби мати змогу говорити з гіркого досьвіду. Гевкінс мав станути коло него з фляшкою, міряти порції, зважати на наслідки, нотувати успіх і помагати взагалі в приготуванню. Часу до страчення не було, бо пані — се-б то товариство тверезости сестер Сільом — мало зібрати ся коло полудня і Сельєрс мав бути готовим, щоби отворити засідане.

Час минав поволи; Гевкінса не було. Сельєрс не сьмів відволікати довше, забрав ся до фляшки і зважав, що вийде з того. Врешті повернув Гевкінс і гланувши лише бистро на бесідника, пійшов сам отворити засідане. Пані засмутили ся, дізнавши ся, що їх шемпйон занедужав нагло, і то тяжко, але прийняли радісно вість, що за кілька днів він імовірно подужає.

Поки отсе діяло ся, Сельєрс не рушив ся з місця і взагалі двацять чотири годин не давав ніякої замітної позначки житя. Відтак спитав про збори і дізнав ся, що було зайшло. Отсе засмутило його, бо на той день, як казав, був призначений відчит. Він не вставав кілька днів із постелі, а донька і жінка сиділи біля него і дозпращали його на переміну. Часто гладив він Сельєлі по голові і силкував ся потішити її.

— Не плач, моя дитино, не плач; знаєш, що твій старий батько зробив се через помилку і не задумував нічого злого; адже-ж тобі відомо, що він з розмислом не зробив би нічого, що могло би вам принести сором перед сьвітом. Як знаєш, я задумав як найліпше, а помилка вийшла з причини несьвідомости і задля того, що не було при тім Гевкінса. Не плач так, найдорожша, бо мені старому серце рветь ся з жалю, коли се бачу, і я готов подумати, що я вас, найдорожші, так упокорив за ваше добре серце. Ніколи більше того не буде, справді, ніколи! А тепер, як добра дитина, не сумуй більше!

Однак вона плакала так само і тоді, коли не сиділа біля постелі; тоді потішала її мати і мовила:

— Не плач, найдорожша, він так зле не думав! Се був лише простий припадок і при таких експериментах вестерегти ся годі! Бач, я не плачу! Се тому, що знаю його добре! Я не сьміла би і глянути нікому в очи, коли би він попав у такий прикрий стан з розмислом; все-ж таки, дякувати Богу, його намір був чистий, благородний, а хоч був трохи прибільшений, все-ж таки вчинок остає ся чистим. Нам се чести не уймає; він зробив се з благородних мотивів і ми не маємо чого соромити ся. Не плач отже, моя ти солодка!

І так батько служив Сельлі кілька день за покривку до смутку. Вона була йому вдячна за отсю прислугу, однак повторяла часто сама до себе: — Який для мене сором, що він у моім смутку бачить докір, буцім би то я справді могла мати за що небудь жаль до него! Все-ж таки годі мені признати ся; нема мені иньшої ради, як заслонити ся батьком; тамтой — то мій єдиний скарб на сьвітї! Як мені жити без него?

Повернувши до здоровля Сельлерс пересьвідчив ся, що Єнкі зложив у банку на його і Гевкінса рахунок значні суми грошей. — „Побачимо тепер, сказав він, хто претендент, а хто законний дідич? Поїду на місце і розрухаю трохи палату панів!“ Потім кілька днів він і жінка такі були заняті приготованями до дороги, що Сельлі не могла нарікати на недостачу самоти. Мала нагоду виплакати ся доволі і від того ставало їй легше. Врешті старі від'їхали через Нью-Йорк до Англії.

Також Сельлі мала тепер свобідні руки і прийшла до пересьвідченя, що так як доси жила, не варто жити. Коли би мусїла виречи ся свого дурисьвіта і вмерти, не було би ради; однак чи не було би добре наперед представити цілу справу якій безсторонній особі і розважити, чи нема в тій недоли якого ратунку? Ось над чим вона роздумувала без кінця! Зараз при першій нагоді, коли по від'їзді родичів навідав ся до неї Гевкінс, вона не видержала і, розповівши йому цілу справу, спитала його радї. Дала отже волю серцю і словам, а він слухав її шильно і цікаво.

— Не кажіть лише, — сказала врешті на оправдане, — що він дурисьвіт! Я приймаю, що він і є ним, але правда, що він вам не виглядає на такого? Вп, знаєте, спокійні і безсторонні, — хоч у моїх очах він дурисьвіт, в ваших він може не бути таким! Правда, що на дурисьвіта не схожий? Не могли би ви — чи не неможлива се річ, щоби вам справа представляла ся таким способом — хоч — задля мене нещасної?

Бідний чоловіча був у клопоті, однак почував ся до обовязку не відходити далеко від правди. Пробував розглянути справу то з сего, то з того боку, однак не йшло, і він мусів признати, що годі оправдати Трасі.

— Ні, — сказав, — він справді дурисьвіт!

— Ну, се-б то — ви — ви майже певні — але не зовсім — ох, не зовсім, д. Гевкінс!

— Річ се дуже прикра признати — ненавистний то обовязок — але тут нема що думати, бо я знаю, що він дурисьвіт!

— О, д. Гевкінс, ви за далеко йдете! Ніхто на певно не знає! На се нема доказів, що він не є тим, за що сам себе видає!

Чи вдасть ся Гевкінсови вибрити з тої нещасної справи і вивести її на чисту воду? А вже-ж, належить ся зробити, що тільки можна! Набрал отже відваги і приступив до річи з наміром оцадити дівчині лише одного удару — що Трасі простий злочинець.

— Хочу відкрити вам просто цілу правду! Хоч як прикро мені вам отсе казати і неменше важко вам і чути — нема ради! Мені знаний добре отсей чоловік і я певнісінький, що він не граф!

У дівчини очі засьвітили ся і вона сказала:

— Се дрібниця, кажіть лише далі!

Чого він найменше надіяв ся: нараз не стало йому слів; Гевкінс не був певний, чи се чув як слід.

— Не знаю, — сказав, — чи я порозумів вас добре! Хотіли-б ви сказати, що коли він з иньшого боку бездоганний, то вам байдуже, чи він граф, чи ні?

— Мені зовсім байдуже!

— Ви були би ним зовсім вдоволені, без огляду на те, що він не є син графа, а коли би ним і був, не мав би в ваших очах більшої вартості?

— Ані крихти! Справді, д. Гевкіне, я вибила собі з голови всі безглузді мрії про графство, аристократію і такі иньші нісенітниці! З мене найзвичайніша, прості-сінька людина і я рада з того! Йому маю завдячити, що з того вилічила ся! А вартості йому додати не зможе ніщо! Він, такий, який є, для мене є цілим світом! Він обіймає все добро, яке існує, отже, що ви в силі ще йому додати?

— У неї з сим нема жартів! — подумав Гевкіне і так міркував далі: — Мені треба знову змінити плян, бо здасть ся, що дотеперішній в отсих запутаних відно-синах не видержить і пяти хвиль! Маю надію, що і не роблячи сего чоловіка злочинцем вспію добрати йому при-звиска, що знеохотять її! А не вдасть ся отся проба, тоді знаю, що лишасть ся хіба згодити ся з її долею, і не перешкаджати сердешній! Відтак сказав голосно:

— Отже, Івендолен —

— Хочу, аби ви кликали мене Сельді!

— Дуже радо! Мені самому се ліпше подобаєть ся!
Отже розкажу вам, що то за людина той Снодїрес!

— Снодїрес! Йому так на імя?

— Так, Снодїрес! Тамто — то його пом de plume!

— Що за погань!

-- Ваша правда, але се не зміняє річи!

— І се дійсне його правдиве назвиско — а не Го-вард Трасі?

Гевкіне відповів з жалем:

— А вже-ж, на жаль!

Дівчина повторила назвиско в задумі:

— Снодїрес, Снодїрес! Ні, того за багато! До сего я не привикла би ніколи! Ні, але я могла би кликати його іменем! Як йому на імя?

— Його — гм — його початкові букви С. М.

— Початкові букви? Що мені початкові букви? Годі мені кликати його початковими буквами! Що вони мають значити?

— Ну, знаєте, його батько був лікарем, а він — гм, він обожав той завід, і — гм — був при тім великим диваком, отже —

— Що-ж вони мають за значіне? Чому не відповідаєте прямо?

— Вони — ну, вони означають Spinal Meningitis. Його батько був ді —

— Перший раз чую таке погане імя! Таким іменем ніхто ще ніколи не кликав особи, котру любить! Се звучить як прізвисько! По хвили додала дивно зворушена:

— Що, я мала би так називати ся! Під таким іменем приходили-б листи!

— А вже-ж! Пані Spinal Meningitis Снодтрес!

— Не повторяйте, прошу вас! Я не можу того слухати! Чи його батько був люнатик?

— Ні, сего не закидував йому ніхто!

— То добре, бо се родинна хвороба! Але що-ж, кажете, хибувало йому?

— Ну, докладно не знаю! В родині все було чимало ідіотів, отже може —

— О, тут нема ніякого може! Лише сей один був ідіот!

— Га, справді, що міг бути! Його в сьому підозрівали!

— Підозрівали! — скрикнула Сельлі з гнівом. — Чи підозрівав би хто, що буде кінець сьвіта, як побачить, що зьвізди падуть з неба? Але що мені там ідіюти! Мені вони зовсім не інтересні! Розкажуть мені про сина!

— Дуже радо; отже він був найстарший, хоч не любий! Його брат — Zylobalsamum.

— Помалу, заждіть, нехай роздумаю! Се просто нечуване диво! Zylō — чи як там ви казали?

— Zylobalsamum.

— Я ще не чула такого імени! Се похоче на хворобу! Чи воно означає хворобу?

— Ні, я думаю, що на хворобу воно не подобає!

— Воно ні біблійне, ні —

— Ні, не біблійне!

— Так хйба анатомічне! Я пізнала, що як не одно, то друге! А вже-ж, пригадую собі тепер, воно з анатомії. Се тангліон, нервово центрум.

— Се-б то процес, названий Zylobalsamum.

— Ну, нехай там, кажіть лише далі! Як вам випадє знов що таке, не згадуйте сего! Від того аж млоють!

— Дуже добре! Як я згадував, він не був любий родині; про нього не дбали, ніколи не посилали до школи, позволяли приставати з найгіршими і найгрубшими характерами, отже зовсім природно, що він виріс на неотесаного, простого, темного, розпустного очайдуха, і —

— Він? Він зовсім до того не подібний! Ви надто остро судите бідного, молодого чужинця, що справді відзначаєть ся як раз противними прикметами. Він розважний, чемний, зичливий, скромний, лагідний, ніжний, осьвічений — ох, і не сором вам такі річи про него говорити?

— Я вам не беру сего за зле, Сельлі, справді не докоряю ні одним словечком за те, що ваше чутє так вас засліпило, закрило вам очн на отсі другорядні хйби, що других вражають відразу —

— Другорядні хйби? Ви називаєте се другорядними хйбами? Що-ж є, прошу вас, убійство, підпал?

— На отсе питанє годі так прямо відповісти і очевидно погляди на такі річи все ріжнять ся менше-більше між собою. На мою думку, з мого становища вони не заслуговують на таку увагу, як з вашого. Але, що на се дивлять ся деякі криво —

— На убійство і підпал дивлять ся криво?

— О, і то дуже часто!

— Дивлять ся криво! І про яких пуританів ви говорите? Але заждіть, — звідки вам отся родина так добре знакома? Де ви чули про те все?

— Сельлі, я не лиш чув! Діло в сім, що я знаю сю родину особисто.

Се була правдива несподіванка.

— Ви? Справді знаєте?

— Я знав Зільо, як у нас був звичай його кликати, і знав його батька д-ра Снодгреса. Вашого Снодгреса

я не знав, лише бачив його в ряди-годи і часто чув про него. Він був у всіх на устах, як бачите по причині —

— По причині, що не був палієм, ані убійцем, догадюю ся. Звідки ви їх знали?

— З Чірокі-Стріп.

— Га, що за нікчемність! Там в Чірокі-Стріп за мало людей, щоб могли кому небудь зіпсувати або направити славу. У них нема на се права! Адже-ж ціла людність складаєть ся з горстки конокрадів.

Гевкіне відповів спокійно:

— Наш приятель був одним з тої горстки.

Очи у Сельлі блищали і вона віддихала швидко, але занувала над гнівом і не дала йому заволодіти язиком. Дипломат сидів мовчки і вжидав кінця. Він радий був зі свого діла. Був се, на його думку, найкрасший архитвір дипломатичної штуки з усіх, які йому до тепер повели ся. А тепер нехай дівчина вибирає, кого схоче. Він був певний, що вона покине упира. В тім не було найменшого сумніву. Однак як небудь мав випасти вибір, він був готовий пристати на него і не ставити дальших перепон.

Тимчасом Сельлі роздумувала і в неї вступила відвага. На превелике диво майора, засуд випав проти него. Сельлі заявила:

— У него нема більше приятелів, крім мене, і я його не покину. Коли його характер лихий, я за него не пійду. Але коли докаже, що так не є, віддам ся за него і не зроблю йому кривди. Для мене він найліпший і найдорожший. Я не замітила у него нічого иньшого, очевидно крім того, що видає себе за графа. Може бути, що коли над сим застановити ся глубше, се ніщо злого, а проста пиха. Я не вірю, щоби він був такий, яким ви його змалювали. Коби ви його винайшли і прислали до мене! Я попросила би його, аби мені признав ся щиро, сказав усю правду і не бояв ся нічого.

— Дуже радо; коли така ваша воля, я се зроблю. Однак, Сельлі, вам відомо, що він бідний і —

— О, я сим не журю ся ні крихти! Тут воно до річи не належить! Чи пришлете його до мене?

— Пришлю, а коли?

— О, мій любий, вже починає смеркати і треба скінчити на нині. Але завтра рано пришлете його? Обіцяєте?

— Буде тут скоро сьвіт.

— О! Ви тепер такі саміські, як давнійше, а навіть привітнійші, як коли небудь!

— Більше і жадати годі! Прощайте, дорога Сельлі! Сельлі, сама, роздумувала хвилю, а потім сказала по-важно:

„Я люблю його, нехай він зветь ся як хоче!“ — і з легким серцем забрала ся до своєї роботи.

XXV.

Гевкінс пійшов просто до телеграфічного бюро і за-спокійв свою совість. Ось що казав він собі: Вона і не думає виречи ся того заґальванізованого мерця; се ясне! Не відорвав би її від него і кіньми! Я зробив своє! Тепер приходить черга на Сельлерса показати, що знає! До Нью-Йорку зателеграфував словами: „Вертай, хоч би особним поїздом! Вона хоче віддати ся за упира!“

За той час наспіло до Россмор-Тауере письмо з вісткою, що як раз приїхав з Англії граф Россмор і буде мати честь відвідати Сельлерсів особисто. Сельлі сказала до себе:

— Яка шкода, що він не задержав ся в Нью-Йорку! Але се дрібниця; він може завтра поїхати туди і розмовити ся з моїм батьком; здаєть ся, що приїхав тут з наміром або забити мого батька, або відкупити від него претенсію. Отсе було би перед хвилею зворушило мене, але тепер має се для мене лише одно значінє, один інтерес. Тепер можу сказати до — до — Spi... Spin... Spinal — що за погане ім'я! Так можу сказати йому завтра: „Не обставай при своїм, а то прийдець ся мені сказати, з ким я вчєра вечір говорила, і з того може вийти для тебе клопіт!“

Коли би Трасі міг був знати, що на завтра буде запрошений, не був би жалував, що ждав так довго. Але поки-що в него не ставало сили ждати довше. Його остання надія — лист — завела. Нині мав уже час наспіти, а не надійшов. Чи мав би його рідний батько справді вире-чн ся? На таке принаймні виходило. По його батьковн годі було надіяти ся чогось подібного, всеж таки на таке виходило. В його батька було досить тверде серце, однак таким ще не був для сина ніколи. А тимчасом отся його завзята мовчанка доводила сина до розпуки. Трасі хотів пійти до Россмор-Тауерс за всяку ціну — але що далі? Він сам не знав: у него в голові крутило ся від думаня і він перестав роздумувати над сим, що йому робити або що казати: нехай дієть ся що схоче. Був би щасливий, коли би хоч міг глянути на Сельлі. Нехай тоді діє ся що схоче.

Сам не знав, коли і як знайшов ся в Тауерс. Йому досить було одного, — що був сам-на-сам зі Сельлі. Вона була привітна і лагідна; очи заходили їй слезами і вона не могла укрити якоїсь туги, що малювала ся на її лиці і проявляла ся в рухах; все-ж таки держала ся здалека. Вони балакали. Врешті вона, позираючи скоса на його прибите смутком лице, сизала:

— Так якось нудно, відколи відїхали родичі. Я пробувала читати, але якось годі мені найти інтересну книжку. Пробувала часописей, але там печатають саме сьміте. Розвернете часопись і станете читати що небудь, що вам видаєть ся інтересним, а тимчасом дійдете до того, як там хтось — ну, наприклад д-р Снодгрес —

Трасі не ворухнув ся, у него не задрожав ні один мускул. Сельлі не могла вийти з дива, як він панує над собою. Збита з пантелику, вона замовкла на так довго, що Трасі стало нудно і він сказав:

— Ну, і що-ж далі?

— Ага, я думала, що ви не слухаете! Отже-ж там пише і пише про того д-ра Снодгреса без кінця і міри, аж нудно читати; а потім про його молодшого сина, улюбленого сина — *Zylobalsamum* Снодгрес —

Трасі ні вусом не моргнув, лиш голова його, з нудів, похиляється байдужно. Що за надлюдська власть над самим собою! Сельлі вдвила ся в него пильно і почала знову, рада вирвати його тепер зі спокою; на жаль не зміла ужити динаміту, що крпється під деякими словами, коли їм лише надасть ся відповідне значінє.

— А далі пише і пише про найстаршого сина — того нелюбого, як його занедбують в нещаснім безвигляднім дитинстві, як дають йому рости неуком, невірою, грубим простаком в товаристві уличної голоти і як він виріє на дикого, простого гільтая —

Знов той самий рух голови. Сельлі встала, підійшла звільна, повагом на крок чи два перед Трасі, що підняв помалу голову і поглянув лагідно на її бистрі очі, і закінчила з великим притиском:

— Що на імя йому Спіналь Менінгітіс Снодрітес.

На лиці Трасі виступили лишє позначки більшої нудьги. Дівчину вразила отся камінна байдужість і непохитний спокій і вона скрикнула:

— Чи ти скаменїв?

— Я? Дяччого?

— У тебе нема чутя! Чи те все не ворухить в тобі якого прикрого, давнього, ніжшого спомину?

— Ні, — відповів здивований, — ніякого! З якої причини мало би ворухити?

— О, мій любий, як ти можеш удавати такого невинного, спокійного, доброго, чистого і ніжшого по тім всім, що ти почув від мене! Поглянь мені в очі — прямо в очі! Так, і тепер відповідай на питання: Чи д-р Снодрітес твій батько, а Zylobalsatum твій брат? (Як раз мав увійти тут Гевкінс, але почувши сї слова, пустив ся на прохід у місто і вимкнув ся таким чином). Чи твоє імя не є Спіналь Менінгітіс, а твій батько ідіот лікар, як ціла твоя сімя, з роду в рід? Чи не називає він своїх дітей назвами отруй і пошестей або незвичайних каліцтв з анатомії? Відповідай, як хочеш, а скоро! І чого-ж сидиш тут, ніби куверта без адреси і дивиш ся, як я у твоїх очах божевілью з непевности?

— Я рад би — я хотів би зробити по змові що небудь — аби привернути тобі спокій і щастє! Але я не знаю про ніщо, не знаю способу! Я ще ніколи не чув про отсих страшних людей!

— Що? Повтори ще раз!

— Ніколи, до тепер ніколи!

— О, ти виглядаєш так чесно, коли се кажеш! Воно мусить бути правда! Ти не міг би ніяким чином так виглядати, коли би се була неправда!

— Я не міг би і не хотів би навіть! Се правда! Нехай раз скінчать ся наші муки! Приверни мені назад своє серце і довіре — —

— Зажди — ще одна справа! Признай ся, що ти сказав сю небилицю лише з фальшивої амбіції; що не маєш ніякої надії стати коли небудь графом.

— Щиро кажу, що не маю; від нині не маю найменшої надії!

— Ах, тепер ти мій! Маю тебе знову в цілій красі і славі твоєї безвідрадної біди і чесного убожества, і тепер ніхто вже більше мені тебе не відбере, хіба один гріб. А коли-б — —

— Ясний пан граф Россмор, з Англії!

— Мій батько!

Молодий чоловік пустив дівчину і звисив голову.

Старий граф стояв і глядів на молодят: на одно сильно вдоволеним правим оком, на друге невизрагим лівим оком. Се не легка річ і мало хто таке потрафить. Врешті його лице прибрало пересічно лагідний вираз і він сказав до сина:

— А може би ти і мене обняв, що?

Молодий чоловік зробив се як стій.

— Отже-ж ти всеж таки грабчук? — сказала Сельді з докором.

— А вже-ж, я —

— Так я тебе знати не хочу!

— Адже-ж ти знаєш —

— Ні, не хочу! Ти мені сказав иньшу небилицю!

— Її правда! Іди, лишн нас самих! Я маю з нею побалакати!

Бірклі мусів відійти. Однак не пішов далеко. Лишився в тім самім домі. Старий граф балакав весело з дівчиною поза північ, аж врешті треба було скінчити і він сказав :

— Ідучи сюди, моя люба, щоб глянути на вас, я був пересвідчений, що ви обоє несповна розуму, всю дорогу роздумував лише над тим, аби розлучити вас. Але що тут божевільне лише одно: бери його, коли вже так хочеш!

— А вже-ж, хочу! Вільно вас поцілувати?

— Добре! Дякую! Від тепер се твій привілей, коли тільки на се заслужиш!

Тимчасом Гевкінс вернув уже від давна і всунувся до лабораторії. Не дуже радо подибавався тут з винайденим собою Снодгресом. Від него довідався про найсвіжіші події. „Приїхав Росмор з Англії, а я його син є віскаунт Бірклі, а не Говард Трасі!“

Гевкінс остовпів.

— Боже ласкавий! Таж ви мертві!

— Мертвий?

— А вже-ж, що так; у нас є пошія з вас.

— Чорт бери той попід! Він мені надоїв! Я передам його батькови.

Помалу і не без труду вспів той політик зрозуміти, що молодий чоловік особа жива, з крові і костей, а не хиткий упир, яким був так довго в очах його і Сельлерса. Відтак сказав щиро :

— Якій же я тому радий! Мені було так жаль нещасної Сельді! Ми мали вас за зматеріялізованого злодія, що обікравав банк у Телекс. Отсе буде важким ударом для Сельлерса!

Потім розповів усе подрібно Бірклейови, а той сказав :

— Га, претендентови треба було бути приготованим на найтяжші удари! Але він потішиться по сім розчарованю!

— Хто — полковник? Він потішиться як стій, нехай лише винайде яке нове чудовище! І йому не багато вже до того бракує! Але заждіть-но, що на вашу думку сталося з чоловіком, за котрого уважали вас?

— Сам не знаю! Я уратував лише його одяг, більше не було часу! Бою ся, що він загинув!

— Добре! Отже-ж ви певно нашли в одязі яких двацять або до трийцять тисяч доларів у готівці або цінних паперах?

— Ні, тільки щось трохи понад пятьсот доларів! Надвишку я взяв собі титулом позички, а пятьсот зложив у банку.

— Що нам з ними почати?

— Звернути властителям.

— Легко се сказати, але тяжко зробити! З сим треба почекаати, поки приїде Сельлерс і дасть пораду. А поки-що я бачу, що мені треба рушити в дорогу проти Сельлерса і пояснити, хто ви є, а ким не є, бо инакше спаде тут як грим, аби відвести доньку від женитьби з упирем. Але що робити, коли ваш батько приїхав, щоб не допустити до весіля?

— Добре, але-ж він лишив ся на долі, щоби пізнати ближше Сельлі. Отсе ціле щастє!

І так Гевкінс поїхав на зустріч Сельлерсам, аби їх приготувити на все.

Замок Россмор-Тауерс дочекав ся не аби яких часів і веселих вечерів, що протягали ся до пізна в ніч. Вдачі обох графів були такі суперечні, що вони припали собі зараз до вподоби. Сельлерс заявив нишком, що такого незвичайного характеру, як граф Россмор, ще не бачив; що в него зійшли ся разом найкрасші прикмети людського духа, хоч се міг би замітити лише дуже бистрий знавець характерів; що се людина на скрізь щира, терпелива, ніжна, але така бистра і глибока, так чудово грає на противних струнах, що інтелігентний чоловік міг би жити з ним віками, не догадуючи ся в нім отсих прикмет.

Врешті відбуло ся в замку тихе весіле, замість гучного, яке мав намір устроїти один з графів у Бритийській амбасаді, при участі війська, огневих сторожей, товариства тверезости з празничними короводами і смолоскипами. На весілю була артистична спілка: запрошено і Беррова і бляхаря і Пусс, але той занедужав, а вона, яко суджена, дозирада його.

Сельлерси мали поїхати з новими свояками на короткий час до Англії, але коли прийшло ся сідати в Уешінгтоні на поїзд, не стало десь полковника. Гевкінс їхав з товариством до Нью-Йорку і сказав, що пояснить справу по дорозі. Пояснене було в листі, котрий полковник лишив у руках Гевкінса. В листі обіцював він, що дожене своїх пізнійше, в Англії, а далі писав:

„Справа така, що мені прийшла до голови як раз велика гадка, і я не мав навіть часу попрощати своїх найдорожших. Найвисший обовязок чоловіка вимагає жертви з менших обовязків і всеї рішучости і енергії, без огляду, що на се скаже серце і особисті вигоди. Перший обовязок людини, то його честь; її належить берегти від плями. Моя честь загрожена. В пересвідченю, що моя будучність запевнена, я предложив російському цареві, може передчасом, купно Сибіри за велику суму. Тимчасом одна подія звернула мою увагу, що дорога, якою я мав здобути отсі гроші — се-б то матеріялізація на великі розміри — поки-що не зовсім певна. Його царське величество готов прийняти моє предложене кожної хвилі. Коли би отсе стало ся зараз, я міг би найти ся справді в клопоті, не маючи стілько грошей. Я не міг би прийняти Сибіри. Така справа стала би звісною і се пошкодило би мойому кредитови.

„Остатніми часами я переживав справді невідраді хвилі, однак тепер мені знову засяло сонце. Я знаю, що маю робити. Буду мати змогу додержати своїх зобовязань, і хто знає, чи не обійду ся навіть без продовження речинця. Я певний, що отсей мій новий помисл великий, найвисший, на який я лише здобув ся коли небудь. Як раз їду до Сон-Фрисіско, щоби задокументувати отсе при помочи великого блискавичного телескопу. Як всі мої більше звістні відкриття і винаходи, спочиває і сей на непохитних, позитивних, наукових законах. Всякі иньші основи нездорові, а через те і не гідні довіря.

„Одним словом, я прийшов на чудову гадку змінити клімат землі, відповідно до вимогів інтересованих народів. Се-б то я буду достарчувати клімат на замовленя, за готівку або цінні папери, за вчисленем у заплату по курсі

вартости давного клімату зі значним опустом, котрий можна би поправити без значних коштів і винайняти бідним і далеким громадам, що не мають змоги заплатити за добрий клімат, і не дбають о дорогий клімат для самої оздоби. Мої досліди пересвідчили мене, що регуляція кліматів і витвір нових довільних родів зі старих — річ можлива. Я певний, що се роблено давнїйше, в часах передісторичних, за часів забутих, неописаних цивілізацій. Всюди надбую старі останки переміни кліматів у минулих часах. Ось на приклад ледовий період. Чи се вплив випадку? Деж там; се зроблено за гроші. У мене на се тисячні докази і я виявлю їх колись.

„Хочу подати вам зариси мого пляну. Основа його — з'ужитковане плям на сонці, се-б то запановане над нами — розумієте — і примінене їх велитенської енергії до практичної ціли переміни нашого підсоня. До тепер вони були тільки жерелом непокоїв і завирюх, бо викликають цикльони і иньші електричні бурі; але колись, в руках розумної людської руки се мине, і вийде на користь людськості.

„Я зробив маленький нарис пляну, яким способом надїю ся заволодіти всесторонньо і певно соняшними плямами, і знаю деталі, як ужити їх по купецьки; однак бою ся розводити ся подрібно, заким узискаю на се патент. Сподіваю ся продавати меншим краям по цінах фабричних, за відповідною уступкою, а великим державам доставляти добрий товар по окремих цінах, в купі з химерними прибагами на коронації, битви, иньші великі а рідкі нагоди. В тім підприємстві біліони гроша. Ніякого великого основного капіталу не треба і я зачну діло сими днями — найпізнїйше за кілька неділь. Буду готовий заплатити готівкою за Сибір, з хвилиєю віддання її мені в посіданє, і таким чином уратую честь і кредит. Мені сего досить. Я радив би, щоб ви починили потрібні заходи і рушили на північ зараз, скоро вам зателеграфую. Треба би закупити весь край довкола бігуна на кілька степенів ширини і набути Іренляндію і Ісляндію як найкористнїйше, поки ще отєї краї дешеві. Маю замір перенести там одну з тропікальних полос, а студену переставити на екватор. На другий рік буду мати літний район довкола арктичного колеса, а надвишку

давного клімату зужиткою на екваторі, аби злагодити температуру противного підсоня. Але я вже сказав досить, аби дати пізнати вам чудову глибіню мого пляну і його цінні, хосенні прикмети. Приїду до вас, ви щасливі люде, до Англії, скоро лише випродам важнійші клімати і дібю з царем торгу за Сибір.

„Поки-що ждїть від мене звістки. За вісім днів від нинї будемо далеко від себе: я над берегами Песіфіку, ви далеко на Атлантийськїм океанї, доїжджати-мете до Англії. Тодї, коли я буду в живих, а моє величне відкрите буде доказане і заведене в практиці, прпшлю вам свїй поклін; а мїй післанець доручить вам його, хоч би ви не знати де були — і на морськїй пустинї. Я пересуну велику пляму, нїби хмару диму через соняшне лице, а ви пізнаєте мїй щирий знак і скажете: „Мельберрі Сельєрс пересилає нам привїт крізь простори вселенної!“

Д О Д А Т О К.

Погода до ужитку в сїй книжці, вибрана з найліпших авторів.

Коротка, але сильна буря, що шалїла над містом, затихала; однак, хоч дощ уже не падав від години, над дивним хаосом дрібних домів звисали грізні велетенські клуби темно-мідяних хмар, що свїтили понурим, мутним блиском, а далеко, високо над повитими у мраку дахами і коминами, отвирав ся пласт непривїтного, брудно-синього неба, покритого яскраво-жовтими плямами і чорними шматками хмар, що мигтіли по краях непевним свїтлом. Грім, що все ще гуркотїв у душнїм і парнїм повітрю, не позволяв вихилати ся наляканим мешканцям зза щільно запертих віконниць. Пусті, прибиті, сумовиті, брудні і перемоклі дома стояли понуро і мальовничо по боках вузкої крутої вулиці і під безконечним небесним склепінєм робили вражїне бідних, тупих, паних істот, що зазнали на собі гнїву лїтньої бурі. З їх ринв скапував дощ помалу, дрібненькими краплями, з сумним мелянхолїйним шумом на по-

лупаний брук, збирав ся тут у калюжі або стікав у повний води рів, звідки вже спливав з голосним шумом просто до ріки.

„The Brazen Android“. — W. D. O' Connor.

Ярке проміне соняшне сьвітило
хвилину над блідою пущою Юдеї;
відтак запала тьма нараз і стала ніч.

„Easter Eve at Kerak-Moab“. — Clinton Scollard.

Западав вчасний, зимовий сумерк. Почав знову падати сніг і сипав ніби від нехочу дрібнесенько, як крізь сито.

„Felicia“. — Fanny N. D. Murfree.

Господи милосерний! Цілий західний бік неба, від одного краю до другого займив ся грізним полум'ям, а потім відразу захитала ся земля в основах і здрігнули ся немов від страшного грому десятки тисяч батарей артилерії. Отсе знак на вибух бурі, — на рев і вереск тисячки демонів — для безчисленних огнистих гадюк, що порюють і роздирають тьму.

То заливає дощ, то зриваєть ся зі страшним шумом вітер, то лискає без устанку, що аж сліпить очи, а удари громів зливають ся в один страшний гук, як 800 канон під Геттисбургом. Триск, триск, триск! — отсе валить ся галузе дерева на землю. Шах, шах, шах! — отсе перебігає степом демон і вириває навіть стебла трави. Пуг, пуг, пуг! — то мече грім огнисті стріли в груди землі.

„The Demon and the Fury“. — M. Quad.

Ген, далеко понад нами ніби недосяжні мрії сияють під синім склепінем неба сині верхи гір у свобіднім і яснім безкраїм просторі. Небо приглядає ся собі у тихій, синій глибині, а води відбивають його лазур сям і там ще синійше.

„In the Stranger's Country“. — Charles Egbert Craddock.

Хоч сонце світило ясно, але все заповідало бурю. Горячий вітер змагався і міцнів. Його подув звівав з землі веретву пилу на всі боки. Високо в повітря буяли клуби піску, що відбивав дивно від синього тла неба. На долині піднималися на всі боки хмарки пилу, немов би рівнина ожила під копитами невидимих їздців. Отсі хмарки розхпував зараз вітер. В повітря піднималися щораз більші хмари і помалу закривали обрій.

Очи Альфреда, розглянувши бистро весь овид, побачили дах хатки стражника, що світився ще в соняшнім світлі. Він пізнав добре сю хатку. Вона не могла бути далі, як чотири милі або й менше відти, де стояв він. Знав також з давен-давна піскові бурі. Не надумуючи ся довго, вдарив коня острогами і пустився до хатки. Заким проїхав половину дороги, поодинокі хмари злучилися в один водоворот і він лише завдяки інстинктові коня не з'їхав далеко від хати, бо остаточної пів милі не бачив її зовсім, поки не виринули її обриси над кінськими вухами, а при тім і сонця не було вже видно.

„A Bride from the Bush“.

Дош ішов сорок днів і сорок ночей. — Книга Битія.

З англійського переклав *Іван Петрушевич*.

КОНЕЦЬ.

СТОЛІТЕ „ЕНЕЇДИ“ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

»Будеш, батьку, панувати,
поки живуть люде;
поки сонце з неба сяє,
тебе не забудуть.«

Т. Шевченко.)*

Літературні і громадські відносини і течії на Україні з кінця 18-ого і початку 19-ого столітя мало внясені, а ширшій громадї і зовсім невідомі. Але час той дуже цікавий, бо саме тоді почала ся та течія, що так голосно вибухла в сорокові і шістьдесяті роки і витворила таких великих діячів, як Шевченко, Куліш, Костомарів.

Я не маю нині спроможности розглянути і розслїдити з усіх боків початок сієї течії, і обмежу ся кількома увагами, що торкають ся Котляревського і тодішнього часу.

Від кінця 18-ого столітя аж до сорокових років 19-ого Котляревський зіставав ся першим і найулюбленїйшим українським поетом. В його поезії земляки знайшли хоч маленьку втіху в тім смутку, що мусїв повстати на звалищах старої Гетьманщини; тепер Українці ріжних станів не мали вже нічого, щоб звязувало їх, як націю, бо не зістало ся національних інституцій, і тільки поезія, література — могла служити таким звязком. Через те ся поезія так усім сподобала ся, — усім було її треба:

„Чи богатий, кого доля,
як мати дитину,
убирає, доглядає...
.....

*) „На вічну память Котляревському“. Надруковано вперше у „Ластівці“ Е. Гребінки, року 1841.

чи сирота, що до-світа
мусить уставати“;*) —

усім однаково без неї тяжко; а з нею —

„і світ божий — як Великдень,
і люде — як люде...“

Довгий час „Енеїда“ була найпопулярнішою українською книжкою. Книжка ся була дорога: хоч вона нераз друковала ся, та друкованих примірників не ставало, і любителі мусіли платити великі гроші за переписане її.

Іван Котляревський.

Наші діді, звісно, не виявляли великого нахилу до клясцизму; у знаменитій поемі вони добачили не Троянців і Римлян, а своє-ж жите, своїх людей і братів-Запорожців.

Великий і могучий талант Шевченка відняв у Котляревського славу найліпшого українського поета. Але Шевченкова слава і дальший розвиток української літератури показує, на скільки геніяльне діло зробив Котляревський, почавши відновлене нашої літератури і показавши шлях иньшим робітникам.

*) Шевченка „На вічну память Котляревському“.

Поява Шевченка, а потім і ширша праця коло українського питання в початку 60-их років привели до того, що Котляревського почали маловажити. Тому сприяла ще й поява багатьох безталанних наслідувачів Котляревського, що здискредитували його стиль і спосіб писання, витворили так звану „Котляревщину“, котра й досі ще нагадує про себе усякими „торбинами реготу“, оповіданнями Раєвського і т. д.

У першій книжці „Основи“ (1861 р.) П. Куліш помістив статтю про Котляревського, і в ній доводив, що Котляревський мало розумів становище і повинности українського поета, виставляв мужиків на глум панам і що взагалі сей поет уже не має для нас безпосередньої вартости, цікавий тільки з історично-літературного погляду.*)

Сей острій осуд не стільки характеризує діяльність і особу Котляревського, як свідчить про високі вимоги Куліша від народного поета. Статтю Куліша, безперечно розумну і талановиту, хоч парадоксальну, можна поставити поруч із відомою статтею російського критика Писарева — про Пушкіна, написану того-ж часу. Молодим і повним сили внукам, що тільки розправили крила (се-ж було в початку 60-их років!), здавало ся, що вони ціле жите і громаду перевернуть і перетворять одним могучим розмахом; і вони покликали до строгого суду своїх простодушних дідів, що жили зовсім у иньший час і при иньших обставинах...

Написане сьмішної пародії на клясичну поему ставлять у звязок з реакцією клясицизму або псевдоклясицизму. Куліш додає, що зденаціоналізованим панам стали сьмішними прості люде та їх звичаї; через те, мовляв, Котляревський, підлягаючи тим двом причинам, написав не тільки пародию на клясичну поему, а разом і пародию на мужицьке жите. Але як глянемо тепер на ся справу спокійнійше, то й побачимо, що реакція супроти клясицизму може не града великої ролі, а насьміхати ся над народом Котляревський і не думав. „Енеїда“ відповідала традиціям народної устної і писаної літератури, і через те була твором цілком народним.

*) Подібні до сих думки про Котляревського висловлював Куліш також у своєму збірнику „Хата“, 1860 р. Пізнійше, в „Історію возсоединенія Руси“, Куліш силкував ся зруйнувати і Шевченкову славу.

Ще здавна, до Котляревського, на Україні було багато записаних або переказуваних пісень, дум, віршів і драматичних творів, що мали в собі дві відзнаки: жалібність чи то сентиментальність, а поруч із нею — жартовливість, іронію. Не будемо зачіпати обширного матеріялу, наведемо тільки два-три приклади.

Відомий герой думи, оборонець простого люду, правдивий лицар Хвесько Андйбер, — змальований у думі таким способом:

На козаку, бідному нетязі,
три сиромазі.

Опанчина рогозочая,
поясина хмельочая.

На козаку, бідному нетязі, сапанці, —
видко пяти й пальці,
де ступить — босої ноги слід нише.

На козаку шапка-бирка —
зверху дїрка,
хутро голе, околиці чорт має.
Вона дощем покрита,
а вітром на славу козацьку підбита.

Так іронічно змальована одежа сього героя у поважній думі. Але наші прадіди дозволяли собі малювати таким способом і біблійних героїв, сьвятих праотців, самого Христа. Дуже можливо, що Котляревський, будши бідним хлопцем-бурсаком, ходив поздоровляти сусідів з празником — такими віршами:

Христос воскрес! Рад мир увесь, —
діждались божої ласки,
що всяк наїв ся в смак
сьвяченої паски.

Всі гуляють, вихваляють
воскресшого Бога.

Уже-ж тая, що до рая,
протерта дорога.

Далі довідуємось, що „Христос попик собі чоботи, поки пекло загасив і Адама воскресив... Вилізає Ева з печі, — обгоріли усі плечі...“

Бідна Ева: одну з древа
ізвіла кисличку, —
збулась ласки, треба прости
на гребені мичку...*)

*) Із старого рукопису, що в мене переходить ся, дивись також М. Драгоманов, До історії українських віршів (Житє і Слово, т. I і II). Казали, що склав сї вірші Запорожець Головатий, автор піснї:

Усі сьвяті і пророки збирають ся на сьвято; цар Давид добре грає, Сара, Ревека та пнші біблійні жінки з радощів танцюють... Сказав би, се бенкет у заможного козака, десь у Полтавщині... Вірші сї були дуже популярні по всій Україні; кождий письменний чоловік мав їх переписаних; кождий школяр знав їх на память. Коли будемо строго судити сї вірші з погляду ортодоксального, то мусимо осудити їх за неповажанє до сьвятих осіб і подій. Але справді люде складаючи чи переписуючи сї вірші, зовсім не мали найменшого наміру зневажати сьвятиню. Міцна хоч і наївна релігійність наших дідів давала їм спроможність дозволити собі і такий тон у віршах, — їм се не було страшно, міцна віра від сього не похитнеть ся. Але такий спосіб мальованя націоналізував біблійні особи, робив їх ближшими і ріднішими народови.

З народніх уст можна почути пародії на всі поважні теми, пісні, думи, навіть молитви: така вже українська вдача! Очевидно, що се зовсім не залежить від „реакції супроти класицизму“...

Маючи перед собою усе тєє, навіть Христа і сьвятих, одітих у чоботи і свити, Котляревський не відступив від старої народньої літературної традиції, змалювавши таким способом Енея з Троянцями і Олімпійських богів. Але-ж, хоч „Енеїда“ і є жартовлива поема, — ми знаходимо в ній і місця поважні, напр. елегічні спогади про Запороже і Гетьманщину, також драматичну сцену розлуки Дідони з Енеєм і її мук. Обидві згадані попереду відзнаки, комізм або іронію і сантіментальність, ми знаходимо і в „Наталці-Полтавці“.

Трохи не всі найкрасші українські письменники уміли сполучити величне і сьмішне, високе і вульгарне, жалібне і насьмішкувате, — як той Перебендя, старий та химерний, що почне сьпівати веселої, а на сльози зверне (досить згадати Квітку, Гулака-Артемовського, Гребінку, Шевченка, Глїбова, Руданського, Стороженка, Самійленка); якимсь дивом се сполученє не випало на долю

„Ой годї нам журити ся,
пора перестати!“ —

сьпіваної на Чорноморському празнику 1792 року і тоді-ж надрукованої. Але справді сї вірші зложив хтось иньший, і раньше Головатого (Науменко, Кіевская Старина, 1888, XI, „Къ пятидесятилѣтїю со дня смерти Котляревскаго“).

двох видатних письменників, — Куліша та Грінченка. Микола Гоголь, хоч не писав по українськи, дуже багато скористався з того сполучення, напр., лілячи до купи імення клясици з вульгарними: Тиверій Горобець, Хома Брут. Гоголь тут наслідував Котляревського та інші твори нашої народньої словесности.

Як мало можна винуватити автора великодних віршів за неповажанє до релігії, так мало винен Котляревський в неповажаню до свого народу і мужиків. Навпаки, Котляревський багато прислужився простим людям, бо він увів у літературу і в освічений стан мужичу мову, зацікавив освічені верстви житєм і мовою люду — і показав шлях діячам пізнішого часу.

Котляревський любив свій край і свій нарід, і хотів, щоб і інші його поважали. Він образився, як Шаховський, у своїй песі „Казакъ-Стихотворецъ“ погано і зневажливо змалював наших земляків.

На „Оду до князя Куракина“ звикли дивитися (після оцінки Куліша) як на твір підлесливий, що не свідчить про високий настрій і політичну тактовність автора. Кажуть, що сам Котляревський вважав „Оду“ твором іронічним і не хотів її друкувати.*) Перечитуючи тепер сю „Оду“, ми знаходимо в ній багато цікавого. Не треба забувати, що Котляревський тут пише до „малоросійського генерал-губернатора“, до начальника краю, поставленого замість гетьмана, — і ось що пише:

...І таких було доволі,
що прохали на панів (скаржили ся),
що пани, по їх злій волі,
не дають пахати нив,
що козацькими землями,
сінокосами й полями
вередують мов своїм.
Суд у правду не вникає,
за панами потокає,
щоб було йому і їм.

Се було давнє лихо на Україні; ішло воно аж з половини 17-ого століття, та трохи чи не до знесеня панщини. Ще Йоаннік Галатовський писав про людей, „*которіѣ чужіѣ грѣнты, плаци и двори отїмѣютъ и собѣ пространное, а людѣмъ*

*) Надрукував її вперше Куліш 1861 р. в 1-ій книжці „Основні“, а ще перед тим Головацький в галицькій журналіку „Пчола“ 1849 р.

тїсноє мїсце чинать...“ Ще гетьман Мазепа приказував універсалом, щоби пани „козакам, здавна в тих місцях живучим, не робили утисків, і земель, здавна козаками занятих, не віднимали“.

Хто ниньшій за часів Котляревського осьмілив ся-б голосно про се сказати, та ще й по українськи? Правда, Котляревському се не шкодило: він якось умів обороняти бідних людей, а також українську національність, не дратуючи уряду і навіть прихильючи до того уряд. як се було трохи пізнійше, за генерал-губернатора князя М. Г. Репніна; але се робить ще більшу честь Котляревському!

Усі, хто згадував про Котляревського, в один голос свідчать про його прихильність до бідних людей, про його заступництво за всіх покривджених. А се-ж було в той час, коли панська самоволя не знала міри, коли не було ніякої публіцистики і коли сам Котляревський був маленьким, незначним, невливовим чоловіком (доглядачем у „домѣ воспитанія бѣдныхъ дворянъ“, одержував на рік 300 р.).

Тепер ми підійшли близько до фактів, що характеризують той час з иньшого боку. Ми вже згадували, що Котляревський був у добрих відносинах з князем М. Г. Репніним, начальником краю від 1816 до 1835 року.*) За сей довгий час Репнін добре придвнив ся краєви, зацікавив ся його минувиною і його сучасним сумним становищем, пройняв ся його інтересами, і, хоч був чужий з роду, став щирим оборонцем краю, як кажуть, „українофілом“, хотів завести красшу адміністрацію і лад, відповідний до давніх традицій України: щоб обмежити самоволю панів над посполитими, завести окремий уряд козацький — військовий, і т. д. Серед тодішних панів він не міг стрінуги багато прихильників, тільки такі люде, як Котляревський, співчували йому. Кочубей, тодішній міністер, відносив ся до проєктів Репніна ворожо. За те прості люде, козаки і „піддані“ дуже любили Репніна, вірили йому. Про се треба поговорити колись ширше, бо особа і діяльність князя Репніна на користь Україні вимагає того, щоб усі Українці знали, який се був великий і благородний оборонець нашого нещасливого краю. А тепер вернемо ся до нашої теми.

Близько року 1817, у Полтаві, з замогою князя Репніна і його дружини, були вперше виставлені перші українські пєси

*) Про Репніна див. „Кіевская Старина“, 1897, кн. X—XII.

Котляревського. Поминувши старий український театр (бурсацький), що при кінці 18-ого століття був уже в занепаді, — се був справжній початок українського театру.

Того-ж часу була написана і українська історія. В передмові до „Історії Малої Росії“ Дмитра Бантиша-Каменського читаємо (подаємо переклад): „Працю сю розпочав я з припоручення п. малоросійського губернатора, що обнімає також і цивільний уряд в губерніях Чернигівській і Полтавській, князя Миколи Григоровича Репніна. Сьому високоповажаному начальникови повинен я дякувати за численні жерела (до історії) і безпосередню участь у першому томі. Глава про Берестецьку баталію є твір його пера“. Підписано: „Полтава, 1817 року“.

Наведемо ще один невеликий, але характеристичний факт.

Того-ж часу (близько 1817 р.) у Харкові грав на сцені молодий крѣпак, М. С. Щепкин, потім славний артист, приятель Шевченка, „возлюбленник муз і грацій“. Г. Квітка (Основяненко) радив Щепкину закинути трагедії (у яких тоді виступав Щепкин) і взяти ся за комедії. Щепкин послухав доброї ради і, приїхавши у Полтаву, причарував Полтавців чудовою грою в українських пєсах Котляревського. Тоді у Полтаві, заходом князя Репніна, задумали викупити Щепкина з крѣпачтва, зібрали на те грошей; Репнін перший дав 200 рублів, і Щепкин був викуплений.*)

Князь Репнін був освічений і гуманний чоловік і, хоч з роду Москаль, був вільний від московських традиційних забобів і централізаторського деспотизму. Заким став українським генерал-губернатором (сеї уряд був заведений замість гетьманського), він був віце-королем чи генерал-губернатором Саксонії. Годі тепер розбирати, чи Репнін сам дійшов до думок про конечність реформ уряду на Україні відповідно старим традиціям, чи підлягав впливови місцевих патріотів, у першому ряді — Котляревського. Чи сяк, чи так, а з наведених фактів ми довідуємо ся, що у Полтаві того часу був гурток людей, прихильних до України і справжніх оборонців її інтересів, — сказав би — „українофілів“. Річ звичайна, вони були далекі від сепаратизму, але бажали автономії для краю, як се ми бачимо з проєктів реформ Репніна, з поетичних уступів „Енеїди“ і з патріотизму, яким пройнята історія Бантиша-Каменського. Тодішнє полтавське українофільство виявляло ся

*) „Кіевская Старина“, 1897, кн. X.

літературою (Котляревський), наукою (Бантиш-Каменський і Репнін) і політикою (Репнін).

Сі люди не були самотніми у той час. Вже в Харкові збирався гурток освічених Українців, вже писала ся знаменита „Історія Русів“ псевдо-Ковниського, що мала такий великий вплив на Шевченка, Гребінку, Куліша (з початку), Гоголя, навіть Пушкіна, що звав автора сеї історії „великим живописцем“.*) Автор сеї книги, а також немало українських панів, виявляли особливий патріотизм, дбаючи більше всього за свої „шляхетські“ права. Тимчасом Репнін та Котляревський, навпаки, дбали про добро бідних людей, козаків та підданих.

Відомо було досі, що Котляревський залишив урядову службу року 1835-го, бо був уже старий і слабкий. Але треба пам'ятати, що того-ж року, 1-го січня, був відставлений від уряду (на кілька місяців раніше Котляревського) князь Репнін. Чи не були у зв'язку ці два факти?

Через три роки після того, 29 жовтня 1838 р., Котляревський умер. Шевченко написав відому поезію „на вічну пам'ять Котляревському“.**)

Князь Репнін ще жив кілька років у місті Яготині, Полтавської губернії, і не переставав цікавитися українською справою. Там, у Яготині, довго гостював тоді ще молодий, а вже славний поет Шевченко. В домі князя знайшов він найгорячіших прихильників, а надто в особі дочки князя, Варвари Репніної, що ціле життя була прихильною до Шевченка, помагала йому на засланню (умерла р. 1890 у Москві, незамужньою).

Р. 1845, 7 січня, Варвара Репніна писала до Шевченка: „Мій добрий і сумний співаче! Виплачте пісню на спомин чоловіка, котрого ви так уміли поважати і любити. Мого доброго отця уже нема між нами...“***)

Старі діячі зійшли зі сцени, настали нові і вели далі розпочату перед 50-ма роками роботу. Наближався рік 1847, засноване Кирило-Методієвського братства і лиха година, що скоро впала на його і на цілу свідому і поступову Україну...

*) Про „Історію Русів“ дивись В. Горленка „Южнорусскіе очерки и портреты“, стор. 17—74 (Київ, 1898).

***) Надрукована у „Ластівці“, збірнику Гребінки, р. 1841.

****) М. Чалій. „Жизнь и произведения Т. Шевченка“. Київ, 1882.

Ми торкнули ся деяких точок українського літературного життя за пів столітя, з року 1798, і бачимо, скільки дорогих імен, скільки подій великої ваги звязано з іменем Котляревського, які важні наслідки мала його праця.

Через те безперечно мусимо признати, що діло, яке зробив Котляревський, було геніяльне, бо він направив на новий шлях проводирів цілого народу. І ми можемо прикласти до Котляревського його-ж, звичайно — жартовливе — слово, з відповідними маленькими відмінами:

„Не умре, ми добре знаєм, —
 слава не умре твоя:
 слава з тілом не лягає
 у могилу нічня (чи то лиха, чи добра).
 Хоч-же смерть к тобі прискочить,
 слави в землю не заточить, —
 вона громом загуде!
 Тут і Правда візьме силу,
 прийде на твою могилу
 і промовить до людей:
 „Диво тут поли зробили,
 диво дивнее із див:
 в землю мертвого зарили,
 а той мертвий і ожив!“

І, що-далі зростати-ме наша література і сила нашого нашого народу, то все більшати-ме теє „диво“, і ніякі будучі світли не заслонять ясної зорі Котляревського, бо його слава

сонцем засняла.

Не вмре кобзар, бо на віки
 його привитала!...

Грицько Коваленко.

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

М. Старичкый. Богданъ Хмельныцький. Исторична драма, въ V-ты діяхъ и 6-ты одминахъ, зъ апофеозомъ. Передрукъ з „Київської Старини“. У Кнѣві 1897, ст. 130, 8°.

Не перша се у нас проба історичної драми, і не перша проба, що не повела ся. Воно мабуть і не скоро ще буде у нас на тїм поли красше. Яка сьому загальна причина, годї тут розбирати; про се нераз у нас говорили й писали; спеціяльно-ж що до сеї драми, то розібравши її, я буду старати ся показати, чим вона „не велика“. На великий мій жаль мушу свою оцїнку вже й починати такою гадкою, хоч, як побачимо, вона не без причини..

Зі всіх моментів історичного життя України-Руси найбільше уваги на себе звертала т. зв. Хмельницина. Воно не дивниця. Ніколи перед тим і ніколи опісля не бурхало так сильно загально-народне житє, ніколи такі широкі маси не почувли себе великим одноплїнным організмом, ніколи так не обійняла всіх закутків і глибин суспільности одна, спільна, а величня ідея, ідея свободи й рівности. Се безперечно перша й найсильнїйша проява національної свідомости українсько-руського народа, що мабуть подібної такої і не подибуємо в давнїй історїї чужих народів.

Хмельницину розуміли таким способом у нас завсїди, чи тоді, коли історія козацчини була збіркою рїзних фантастичних легенд, чи тепер, коли вона увійшла на ясну, хоч тверду, дорогу критичної науки. Самовидець звідси почав свою літопись, Величко оспївав Богдана неначе в героїчній епопеї, подїбно Грабянко, автор „Історїї Русов“ і иньші; новїйші історики, почавши від Ко-

стошарова, вкладають багато праці до пояснення сих часів. Разом побіч історіографії знайшла і красна література багато матеріялу в Хмельнищині. Майже рівночасно з літописю Величка (1728 р.) появилася драма Теофана Прокоповича п. з. „Милость Божія“, що не менше боготворила Хмельницького й його діла. І в відродженій літературі XIX ст. основувано часто на сих часах поезії, повісти й драми. Зпомежи драм хоч би й згадати Костомарова „Переяславську ніч“, або недавню драму Грінченка „За батька“. Навіть у польській літературі робили Хмельницького героєм драми*). Ріжні автори з ріжних боків осьвітлювали сей важний історичний момент: одні бачили в ній сьвітлу побіду православної віри над католицтвом (Милость Божія, Переяславська ніч), иньші підносили визволенє українського народа зпід соціальної неволі (прим. „За батька“). Д. Старицький пійшов трохи иньшою дорогою, він глянув на Хмельницького з боку політичного і з самого Богдана зробив напів трагічного героя, що, як авичайно в історичних героїчних драмах, виступає до боротьби, грішить і паде за кару.

Автор оснував драму на подіях трьох років (1648—1651), справа закінчуєть ся битвою під Берестечком. Змісту драми тут подавати широко не будемо, при знаних подіях доволі буде подати сей матеріял, що з нього збудований твір Старицького.

Богдан Хмельницький, чигиринський сотник, бачить релігійну та соціально неволю України і нишком задумує привернути їй волю. Порадивши ся з визначними козаками, хитрим способом відбирає в Барабаша козацькі привілеї і ними зворушує Запорозжів. В часі його неприсутности підстароста Чаплинський викрадає Богданову вихованку Єлену і женить ся з нею. Одначе Хмельницький має на думці лише добро народа і щасливо воює Поляків. Зворот наступає при облозі Збаража. Поляки віддають йому Єлену за ціну згоди. Проти волі вєсього козацтва підписує Хмельницький зборівську угоду, повертає до послуху королеви — і тим провинив ся. Воля не вернена цілковито, Поляки зривають угоду. Богдан піднімаєть ся ще раз, але зрада Татарів спроваджує велику програну битву під Берестечком. Ось на тім основана драма.

*) Див. Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXIV.

Тепер пригляньмо ся, о скілько драма д. Старицького відповідає історичній правді. Що правда, від давнього ще часу утер ся в критиці погляд, що літературний твір оснований на історії не мусить вдоволяти всі вимоги історичної правди. З таким поглядом виступив ще Лессінг, і критики придержують ся його до нині. Чи письменники справді мають таке право взяти одно-два з історичних імен, одну дві події — і на тім будувати твір, доповнивши решту фантазією, кілька хочеть ся і як хочеть ся? На мою (і декого иньшого) думку сього не вільно чинити ніякому письменникови. Кождий історичний твір мусить мати душу того часу, котрий автор виводить перед очима читача. Ідеї, стремління, обставини не можуть бути иньші, як ті, що нам подає історія. Що найбільше автор має право випроваджувати видумані особи, але не може чинити їх такими, якими вони не могли бути в певнім часі. Уява поета може мати ширшу волю там, де історія мовчить і не вміє сказати нічого певного. Инакше твір може мати високу артистичну вартість, хоч при тім до повної доброти буде йому далеко.

Як отже відповідає сим вимогам драма „Богдан Хмельницький“? Всі виднійші особи в сій драмі правдиві, історичні, принаймні з козацької сторони, але зрештою подіяями, характерами тих осіб граєть ся автор до своєї вподоби. Всіх гріхів проти історії в драмі не буду вичисляти, се забрало-б за багато місця, скажу лише про важнійші. Ось сам герой, Богдан. Він не вміру відеалізований, говорить і думає так, як у його часах ніхто не то що не говорив і не думав, але просто не міг сього чинити. Д. Старицький робить із Хмельницького великого патріота, прибираючи його в одіж новочасного патріотизму, хоч не ясного. Він хоче бути великим реформатором народнього життя на Україні:

Я певне право й лад
 постановлю, збудую на Україні...
 Вже кайдани розбиті... час — пора
 їй прикроїти власную одіж... (II 6, 6)

Будущий стан України уявляє він собі так:

А то мені ввижаєть ся, що я
 стою один на височезній скелі...
 Ні хмароньки!... І в ясновізній млі
 усі краї з'являють ся на очи:

На схід мигтить сивизною Дніпро,
на південь геть синіє Чорне море,
на заході сріблом блистять Карпат,
на півночі бори Німанські мріють,
а навкруги красуєть ся, ниша
роскішний край, окутаний гаями,
вперезаний стяжками яєних вод,
оквічений вишневиим садками. (V, 6)

Я їм гадав осьвіту дати і блиск,
зрівняти цілком з лицарством найпишніишим,
щоб в супрязі Україну возвишавь .. (IV, 11)

Чи в історії Хмельницький дійсно такий свідомий політик? Безперечно ні. Він по правді могутнійший і більш консеквентний, ніж його представив д. Старицький, хоч із його уст не лили ся подібні тиради, принаймні у тверезому стані.

Так само виделізувані иньші особи, прим. Богун. Сей, просто, не має иньшої мети, як до смерти служити добру рідного краю. А вжеж найбільше неісторична особа, се Ганна Золотаренківна. Поминувши вже її потайну любов до Хмельницького, свого вихованника, вона з'ображена чи не найгорячішою патріоткою в цілій драмі. Вона каже Богунови:

Тобі святий України заповіт
і любая лишень вояцька втіха... (I, 2)

Вона бере участь і в походах:

Усяк,
хто чим здола, повинен послужити
Україні і сиротам її:
ви — шаблями, ми — доглядом... а врешті,
коли бува настане скрут страшний, —
Українки вмирати чесно вміють! (V, 3)

Її слова запалюють лицарів: Богун каже:

Коли
в Українок таке левине серце, —
то ворог нам ніякий не страшний! (V, 4)

Таких тирад ловно в драмі, і вони разять. Чень же д. Старицький не хотів моралізувати молодого покоління своєю драмою?!
Інакше яка ціль тому?

Антитеза до сього зображення української сторони — се Поляки. Автор малює їх не вміру чорно, вкладає їм найпоганіші інстинкти і т. пв. Польське панованє — то лиш се, що „що дня тільки й чуєш про грабежі та про налести... церкви замикають... нещасний люд по лісах ховаєть ся, то на шибеницях гоїдаєть ся...“ (I, 1). Нора-б уже иньшими очима глянути на нашу історію! Одного лише Фірлея пощадив трохи автор, зробивши його уступчивим для козаків.

Такі, як бачимо, історичні хиби в драмі що-до характеристики осіб і обставин. Щож до самих фактів — то в них невірности далеко більше. Ось важнійші з них: Поворот Чаплинської до Хмельницького відсунений (безпотрібно) аж до збараської облоги, тимчасом по правді се сталося зараз після битви під Корсунем. І так суворо не обходив ся Богдан з новою жінкою, як сего хоче автор. Битва під Пилявцями кудись у драмі так і згинула, немов би її не було. Чаплинського зробив автор якимсь високим достойником польським, хоч є й про се мова, що він простий підстароста. Тимош Хмельниченко має в р. 1648 уже 20 літ, що цілком не можливо; він тоді не мав більш 15 літ. Барабаш у д. Старицького полковник і таких „фактів“ найдеть ся в драмі ще немало.

З того видко, що драма історичної критики не може видержати, але се була-б її меньша хиба. Важнійша річ артистична сторона „Богдана Хмельницького“. Як виглядає драма з сього боку? Єсть дві міри визначувати артистичну вартість кожного твору: 1) певні, загально прийнятї вимоги, з якими мусять рахувати ся кождий письменник, 2) вражінє, яке маємо, пізнавши твір. Одна сторона доповняє другу; не раз що тратить ся тут, доповняєть ся там. Коли приложимо обі сї міри до драми д. Старицького, то осуд вийде некористний для неї. Автор випровадив перед наші очн дуже багато осіб, вони обертають ся і переміняють ся немов у калейдоскопі. Вивести більше число осіб і кождій з них веліти чинити се, що до драми надаєть ся, не робити непотрібних і дивних сцен — на все те треба не аби якого таланту. Д. Старицький загубив ся посеред своїх фігур. Кожда драма, кожда повість повинна бути ґрупою мармурових фігур, висших і низших, красивих і поганіших, так одначе, щоб кожда з них була викінченою різбою і била в очн плястичністю своїх форм — кожда з окрема і всі разом. Як би ми собі таким способом уявили драму д. Ста-

рицького, то не могли-б з'орієнтувати ся в групі його осіб, ціла була-б закрита якоюсь мракою, рухи були-б не ясні, форми грубі, невикінчені та карикатурні, ціль і призначене — непевні.

Наша драматична література в значній частині зманерувала ся завдяки багатьом т. зв. побутовим етнографічним драмам. Письменники привикли багато писати на ефект: виводить ся особи, творить ся сцени цілком без потреби, бо так забавляло ся авторови вивести тут якусь чи пісню чи любу йому розмову чи що таке. До того такі бічні ефекти мають дуже непевну вартість. Таке саме склало ся й із драмою д. Старицького. Ми бачимо в ній сцени і питаємо себе: на що вони? Є й такі картини, що вяжуть ся, що правда, більш із ходом акції, одначе з легким серцем, і на добро драмі, можна-б їх випустити. Такого багато непотрібного є в першій дії, де багато осіб говорить для того, от, аби говорити; до того вони не кажуть нічого мудрого. Возьмім прим. 2-гу дію під Запорожем. Окрім останніх сцен підбунтованя усе решта нічим не пояснює драми. Автор завів там широкі, що правда, розговори межі лейстровниками і Запорожцями, показуючи буту одних і бідноту других. Воно справа. інтересна, але більш потрібна в Кулішевім „Байдї“ як тут. В сій драмі зазначений антагонізм двох козацьких верстов затемнює навіть справу, бо ми зрештою скрізь у драмі бачимо лейстровників найкрасшими патріотами, а тут вони якісь погані люди. Хотіло ся також авторови вивести перед наші очи Єлену, як вона каєть ся у Поляків, тож, аби се не було щось коротке, творить кілька сцен, де виступають польські пани — і так робить пів дії. При зручнійшій техніці воно обійшлося би без того. Або до чого вплетена сцена, де ксьондз стараєть ся отруїти Богдана? — Щож вийшло з такого писаня? Передовсім наслідком того є се, що лише чотири особи мають якісь більш означені форми, а се: Богдан Хмельницький, Богун, Анна Золотаренківна й Єлена. Про решту нема що й говорити, се особи напів мертві, напів темні, напів карикатурні. Пригляньмо ся сям чотирьом особам.

Самого героя освітив автор із двох боків, політичного і любовного. Сї два чинники йдуть рівнобіжно в цілій драмі і один шкодить другому: любовна пристрасть звалює могутного лицаря з означеної дороги і спроваджує нещастє. Такий конфлікт давний як сьвіт, і тут був би він також добрий, як би був ясний. Тимчасом автор не умів сих двох душ Богдана вложити в одного чо-

ловіка. Тому то гетьман робить вражине статуї, що її кожда частина склесна з иньшого матеріялу. Я вже говорив, що автор в-ідеалізував гетьмана, вкладаючи йому в уста гучні тиради. Одначе читач нехай собі не думає, що його форми викуті наче з кременя. Ні, дивлячись на сю статю, ми ніколи не можемо його зрозуміти. Він вступає до боротьби, одначе до чого він хоче вести, не знаємо, аж десь у середині і при самім кінці говорить він слова, що дають спромогу сьак-так розуміти його. Раз він твердий як сталь, певний як бог, то знов хитаєть ся, не вірить собі; раз буде в думці щасливу Україну, то знов не знає, як здержати й погодити розбурхані пристрасти, як заспокоїти суперечности обставин і людей. І такі обяви міняють ся раз у раз, а як, чому, ми не знаємо. Любов його занадто „драматична“. Зразу виходить, немов він любить Єлену от як дочку, потім воює цілий рік, забувши її, параз у найпевнійшій хвилині здобути збаразьку твердиню і тим докінчити діло знищення Поляків, виростає в нім ціла буря любовної пристрасти і він з легеньким серцем підписує некористну умову, кладе в домовину діло цілорічної боротьби, а то за те, що йому видали панську наложницю. Тепер він не вважає її жінкою, а наймишкою. І знов тихо, любов прокидаєть ся аж у два роки опісля, коли дійшло до його відомости, що Тимко повісив мачуху. От і все! Неясність, неконсеквентність, противорічність — се проти волі автора характер Хмельницького. Які-ж три иньші фігури? Богун і Ганна, хоч другорядні, таки виразнійші, бо більше прості. В повісти такі особи навіть могли-б подобатись. Богун — козак завзятий, при тім поетичний і романтичний. Від молодости його жите упило серед лютих козацьких бур. Ось він говорить про себе :

Мені ввижаєть ся, мов у тумані сизім,
 моя матуся; чеше гребінцем
 голівку синові, та сльози ронить :
 все плакала, голубила мене...
 А то пісень журливих ще сьпівала,
 і хороше ставало так мені...

Зоставсь я сиротою —
 і матірю вже стала мені Січ :
 пестив мене у полі буйний вітер,
 мив дрібен дощ, чесали лиш терни...
 а доброму учила шабля гостра...

Козацьке завзяте малюєть ся в ось яких його словах :

Я геть жену пудьгу
і радісно сим серцем розцьвітаю,
коли зачую гомін січовий :
у куряві летиш кошем, як вихор, —
напружені і серце і рука,
а у грудях кипить окропом сила... (I. 2)

В таких характері бачимо його скрізь у драмі, і треба признати, що ся сцена, хоч вона не дуже оригінальна, таки доволі гарна і робить нам статъ Богуна симпатичною.

Він любить Ганну Золотаренківну і сею любовю страждає, бо вона зі своєї сторони серця йому не може дати, вона любить тихцем гетьмана. Відмова Ганни не ломить його :

Не марити про щастя харпакам, —
воно панам одсуджено в сім сьвіті, —
ми-ж пасинки у долі. — Ну, прощай,
під шаблями знайду либонь пораду... (IV, 5)

Він один в часі берестецького погрому заховав відвагу, в острих словах закидує Хмельницькому зраду і хоче його убити, але Ганна виратовує його.

Рівнож більше менше плястично виходить Ганна Золотаренківна. Тиха, але горяча патріотка, хоч вихованка Богдана, любить його тихцем, і тим то відкидає любов Богуна. Бере участь у походах: лічить хорих, а самому Богданови стає найщирішою до-радницею. Вона вчинила се, що гетьмана розлучене козацтво не убило. Понад се — людина цілком пасивна.

Сі дві постаті, хоч виразнійші, все таки слабо піддержують драму, бо вони аж другорядні.

Друга особа, що попри гетьмана мала грати найважнішу ролю, се Єлена, вихованка Богдана, Полька, привикла змалку до варшавських салонів. Їй осоружна простота козацьких звичаїв і життя і тому полюблює Чаплинського і дає себе йому викрасти. Невдовзі одначе бачить, що вона лише жертва звірської пристрасти підстарости, тому зі словами погорди для нього годить ся, аби її видали гетьманови. Приходить до Хмельницького з каятєм, заявляє йому свою любов, одначе в пониженю й знущаню коротає свій дальший вік, аж за якісь нові любовці повісив її син гетьмана

Тимко. Вона в драмі вийшла дуже нещасливо. Не знати, по що автор велить їй вести любовну історію рівночасно з трьома особами: старим гетьманом, сином Тимошем і Чаплінським. Прим. любовна сцена з Тимком (I, 7) просто мерзена. Мабуть тим хотів автор показати її поганий характер, бо з другого боку вона незвичайно амбітна, горда і тим то таке получене психологічно неможливе. Се не звичайна розпустна жінка, що вміє так говорити Чаплінському і його товаришам — Полякам:

Від мене геть, мерзотний недолюдку!
 Безчесника не хочу й слухать я!
 А ви, мізерні нащадки сили й слави,
 звеличені безсиллям та снудом
 і грізні лиш на похвалки та з кволим...
 Ви дужому вклоняєтесь до ніг:
 за спокій свій, за ласощі й розпусту
 готові ви віддати й честь свою,
 і честь жони і навіть доні цноту,
 аби самим закритись від біди...
 Над иньшим гвалт... неслава... і публіка
 вам за вінець... Що вам жіночий стид!
 Так! Я піду в ворожий стан Богдана,
 і коли-що в грудях его не лід,
 то буду я над краєм панувати! (III 6, 8)

І ми опісля самі не знаємо, чи вона любить Богдана, чи ненавидить. Богдан над нею знущається, хоч і не знати за що, хіба за її покору. Тому то її покаранє за якісь там любові — виходить доволі несмачно.

Отсе головніші особи драми. Иньші або до драми мало що належать (прим. рада польських панів у Збаражі), або змальовані так поверховно, що про них і казати нема що. Хіба згадаємо, що Тетерю зробив автор поміркованим до Поляків, Виговського ні.

Так виглядає „Богдан Хмельницький“ що до дієвих осіб: всі вони змальовані поверховно, неясно або знов неконсеквентно. А вже найслабше вийшов сам герой, цілком не дорівняв заложеню автора, не потягає до себе нічим і до самого останка ми не є в певности, що саме про нього думати, чи то, як він думав.

Придививши ся драмі з технічного боку, бачимо не менші недостачі. Правда, образи переходять скоро, нема дуже довгих монологів, але усе з тим і не приковує читача. Як я вже говорив, багато тут сцен цілком непотрібних, що більше, зложених не-

щасливо або дуже примітивно. Богато різнородних річей дієть ся на однім місци, що мусить разити. Подвійні діялоги (чотири особи говорять від разу) і непотрібні і зле уложені, особи порушають ся якось маріонетково і т. ин. Одним словом, не чуємо і не бачимо ніякого життя в сій драмі.

Як би хто спитав ся, яке вражінє робить ся драма без огляду на літературно-артистичні вимоги, то я мусів би відповісти, що не вражає нас нічим, суха й зимна до нудоти. Правда, одні особи говорять дуже патетично (хоч без чутя), за те иньші не то занадто прості, але й тривіальні. З сього мусимо таки зробити авторови найбільший закид. І в історичній драмі не міг автор обійти ся без горілчаних сцен. Сцена поєня Барабаша, або в коршмі коло Запорожя викликує просто гидке вражінє. Така сама й сцена любощів Єлени з Тимком — вона може і найпоганійша з усіх. Мабуть у таких сценах автор шукає ефектів, але не треба дурити себе: образ з горілкою буде горілчаний і поганий, і більш нічого. Не забув автор і таких ефектів, як перебранє знатного козака (Чарноти) в жіноче убранє. По що? — того автор не каже. Або що значать такі слова, вложені одному ніби-лицареві в уста:

хоч з шельмаком і пити не впада,
та для України. (I, 10).

Се вже грубий цинізм. Чи паниченє і цинічні слова героїв мають підносити вартість драми з боку ідейного або гумористичного? На мою думку, не підносять ні з одного ні з другого, лише псують твір і неславлять його автора.

Вагагалі сказати, драма невдатна, ні для сцени, ні для читання, хоч стих гладкий, мова доволі добра (польонізмів багато), поезії мало, але сила слова декуди значна.

Стефан Томашівський.

З російської України.

(Жалобні нарікання оборонців російського „центра“. — Голова медичного інститута в ролі централізатора медичної освіти і „Новое Время“ в ролі представника мусульманської моралі. — Певний і широкий вплив мусульманських теорій на живу російську дійсність. — Сибірські норози і припасованне їх до російської дійсности. — Філософія обрусительної системи в ек-професорському світлі. — Схаменіть ся, хохломани, бо лихо вам буде! -- Бакханалія обрусительних інстинктів в сучасній російській пресі).

Чудні бувають нарікання! Звичайно плачуть люде тоді, коли їх кривдять, а кривда розуміється так, що їм не дасться того, на що вони мають повне людське і особисте право. Але є ще одна форма кривди: се як хто ображаєть ся, коли другий має те-ж саме, що й він. Щось такого треба бачити в сучасних заходах російської преси. І справді. Навіть з підручників історії проф. Іловайського знаємо ми, що з того саме часу, як почало ся відоме „собираніє русской землі“, внутрішня політика Росії завжди хилила ся до того, щоб дати перевагу осередковій пануючій народности великоруській перед всіма иньшими. Факт сей о стільки, здавалось би, певний, що проти него не стали-б змагатися і самі вольтерянці. Але не такі речі роздали ся за останній час в патріотичній російській пресі. Коли-б хто з планетних мешканців, які мабуть не читають підручників проф. Іловайського, злетів на російську територію та почитав російських часописів, то серце

Його стиснуло ся-б від пекучого болю і він сказав би: „Бідний великоруський осередок! Нема краю, більше скривдженого, як він“.

Присяжний публіцист „Недѣли“ д. М. О. М. проїздив ся з півночи на південь і його тут дуже неприємно вдарив більший економічний і культурний прогрес, ніж на рідній йому, але економічно і культурно убогій півночи. „На мене, каже він, ся широка розкіш півдня вплинула тим більш тяжко, що по дорозі до сих щасливих міст я бачив силу ватонів і поїздів, що були повні, немов телятами, тисячами російських робітників з півночи... Бувають факти, що з двох слів осьвічують зразу страшенно багато і красномовно. Коли перед вами рідні вам людські істоти у протязі кількох тижнів „не варять“ горячої страви, то се дуже яскравий факт; коли вони показують вам, замість „хліба“, щось чорне, якусь мішанину з трави та висівок; коли баба, щоб випрати дітям шматя, мусить держати їх голими на печі; коли зимою, як нічим затопити бані, вся сім'я миєть ся в тій самій печі, в якій печуть хліб; коли доводить ся кільком родинам тиснути ся в одній хаті, щоб другі розібрати на дрова; коли зимою доводить ся жити в шатрах, щоб спасти останню худобу, — ви без коментарів можете зрозуміти всю силу занепаду центра“. Справді, державне племя наше, народ, що склав таку велику державу, не зовсім забезпечений в самих елементах життя, в фізичних умовах існування.

Картина, безперечно, сумна і справедлива. Але чи-ж винні бідолашні „окраїни“ в такому занепаді „центра“? Чи-ж вони докладали рук до того занепаду? Чи-ж не несли вони з давних-давен культурні і економічні свої сили на користь тому-ж єдиному пестівви в усій державі — „центрови“? Чи не можна в тій самій так красномовно намальованій картині всі постаті замінити робучим та селянським українським людом, відмінивши самі лише етнографічні риси? Чи-ж до речі тут які небудь нарікання і — тим більш — дорікання? А д. М. О. М., що завсїди і всюди проповідує евангельську любов і згоду, на сей раз, коли справа доторкнула ся немилых окраїн, не тільки сам дорікає їм за занепад „центра“, але й покликає російську пресу, щоб положити край недоладним претенсїям окраїн, що так „розжили ся“, і „осадити їх назад“. Така вже термінологія російського публіциста-патріота, що дуже близько нагадує зовсім нелітературну

термінологію дрібного поліціянта, яскраво виявляє всю силу якоїсь несвідомої нетерпимости російських централізаторів-обру-
сителей до всего, що їм не рідне. Несовістність їх нетерпимости доходить до того, що вони навіть і себе і симпатичну їм справу вважають чистою жертвою, яка невинно терпить велику кривду від беззаконних заходів шкідливих ріжних „окраїн“. Навіть „Новое Время“, — на що вже воно завзято дбає про інтереси „істинно-русскаго центра“, — навіть воно відхрещуєть ся від тієї ролі, яку йому навязує публіцист з „Недѣли“ — на перекір окраїнам „осадити їх назад, щоб не розживали ся“. Другі органи російської преси, що хотіли-б служити „і вашим, і нашим“, визнають, правда, що великоруський осередок цілком не покривджений, але вважають се лише за річ цілком звичайну. „Треба віддати справедливість урядови, — кажуть „Новости“, — він дає осередкови і окраїнам те, чого кождий з них просить. Дуже рідко буває, щоб Москва або взагалі центр дбав про школи, шпиталі, про розширення прав мешканців. Вони хотять лишень грошей, вільної продукції, без жадної конкуренції, права експлоатовати людність ближшу і дальшу. І се їм даєть ся. Навпаки, на окраїнах більше дбають про культурні інтереси, турбують ся про се, і часом досягають“. На думку „Новостей“, задля окраїн і сего за-досить. Правда, таж сама часопись зараз констатує, що від заведення шкіл на окраїнах ні великоруський осередок, ні хто иньший нічого не тратять на тім, а від протекціонної системи центрови окраїни економічно тратять багато; але вона зараз таки заспокоює, що від того окраїнам буде лише красше: замість часових благ вони придбають собі блага вічні. Таким чином треба признати, що справді економічний занепад є дуже важна прероґатива, бо

....з черевом легким
літати легче в високости.

Але така нечувана об'єктивність „Новостей“ тяжко бентежить осередкового патріота з „Недѣли“ і викликає в него крокодилеві сльози про те, що — нема нам в світі правди і оборони! „Не знайшло ся в Великоросії, — каже той самий д. М. О. М., — жадного публіциста, що прийняв би горячо до серця сю тему (про виключні права державного осередка), який попрацював би над нею хоч на половинну з тим завзятем, з яким працюють „окраїнні“ публіцисти, коли справа доторкнеть ся до

їх місцевих інтересів. Згадайте прибалтійську, наприклад, журналістику, польську, вірменську, литовську, навіть українську — певна річ, в закордонних її репрезентантах. Згадайте недавню книжку Леліви або видання фінляндських патріотів: у маленьких народців знаходять ся не тільки талановиті оборонці їх інтересів, але й скільки хочете материяльних засобів до дуже сталої журнальної кампанії. У великоросів нічого сего нема; з часів Ю. Самарина та Кошелева не з'явило ся, здаєть ся, жадної серйозної книжки за кордоном про Росію (та й згадані автори говорили більше про загально-державні завдання, ніж про долю великоруського народа). Дійшло до того, що коли появить ся хоч трохи жива стаття на сю тему, то наперед знайте, що написав її Француз — Воїже, Леруа-Бол'є та иньші“.

Читаючи такі нарікання, можна подумати, що великоруський осередок зараз пропав би, коли-б не добродійна замога з боку „друзей-Французов“. Але патріот-публіцист, що так нарікає на недостачу оборонців „центра“, на радість собі помпляєть ся. Такими оборонцями тепер хоч гати гатити. Колись було, централізаторсько-обрусительну ролю брав на себе уряд і се цілком зрозуміло. З суспільного кола виступали з таким прапором лише поодинокі добровольці (напр. Катков, Аксаков, Самарин), які власне не були виразниками більшого загалу культурної суспільности. Тепер суспільність виховала ся о стільки стало і твердо, що охочо переняла на себе урядову ролю і виконує її далеко краще, ніж сам уряд. То й не дивно, що такою діяльністю визначають ся тепер не лишень люде, що роблять се „з обовязку своєї служби“, але й представники цілком освічених людей. Взяти хоча-б справу засновання жіночого медичного інститута у Києві. Справа ся, здавалось би, така, що не може викликати проти себе ніяких ворожих заходів, принаймній з боку людей, для яких дорогі інтереси науки і суспільного добробуту. Але-ж гадка засновання медичного жіночого інститута в Києві зустрїла проти себе вороже відношене — з боку кого-ж? Директора петербургського жіночого медичного інститута, професора Аврепа! Сей відомий російський „культуртрегер“ надрукував у „Новому Времени“ знамениту статтю, в якій подибаємо такі гадки, що не мають собі подібних: „Ідея засновання нових інститутів, прекрасна сама по собі, через те, що вона не на часі, певно і безперечно пошкодить справі жі-

ночої медичної освіти... Кому з того користь, коли в Москві, Києві, Одесі, Тифлісі буде зібрано за довгий час багато грошей на нові інститути, а між тим інститут, що вже існує, має ще багато потреб і через те не зможе задовольнити тому великому завданню, задля якого він заснований... Потрібні спільні заходи всіх, кому мила справа жіночої медичної освіти, щоб закінчити добре розпочате діло, потрібний не розрух, а спільне єднання, щоб підтримати се діло". Що за величаві поклики, що за красні фрази! Нові інститути пошкодять жіночій медичній освіті, бо вони будуть не в Петербурзі! З провінціальних інститутів нікому не буде користи, бо петербургський інститут не все ще має, що йому потрібно! Хто буде помагати заснованню нових інститутів, тому не мила справа жіночої медичної освіти, той провадить розрух в користну, велику справу! Чудово! І се слова професора, голови жіночого медичного інститута... Не треба, здасть ся, красшого прикладу, щоби бачити, до чого можуть довести часом безоглядні централізаційні інстинкти: вони о стілько засліплюють чоловіка, що роблять його ворогом тієї самої справи, яка йому найдорожша, якій він служить.

Панове М. О. М., Анрепи і ин. хоч прикривають свої негарні „обєдинительні“ заходи досить красними фразами; се — обєдинителі в білих рукавичках; їм для людського ока ніяково виявляти свої дійсні наміри, як вони є. Але така ніжна соромливість подбаєть ся не завсіди. Сучасна „велика“ преса російська в деяких провідних своїх представниках доходить до такого отупіння нелюдської безсоромности, що — робить повну ілюзію часів канібальства. Щоб не бути безпідставним, наведу один лише приклад. В маю сего року стало ся відоме повстання в Фергані. Що тому було причиною, здійсмати тут речі не будемо, але цікаво, які способи проти такого лиха радить російська преса. „Новое Время“, наприклад, дає у себе притулок таким глибоко-культурним порадам д. Смирнова. Сей останній вбачає причину повстання у тому, що „мусульманська людність, після духа своєї релігії, захоче в собі і буде завсіди заховувати потайну ненависть до всего немусульманського... Ненависть та подібна до вогню. Дуже потрібно вживати в такім разі найскорших рішучих заходів“. Які-ж то заходи? А ось які. „Небіщик знаменитий генерал Скобелєв, — каже далі д.

Смирнов, — що дуже добре знав характер середньоазиятських народів, щиро висловлював ся, що на них потрібно впливати час від часу огнем і мечем, бо вони зовсім не признають загально-моральних підстав, а поважають лише силу та гроші; ласкавість та благородність вони вважають безсилем або глупотою“. Факт повстання „показує, що тупий розум середньоазиятського мусульманина вже втратив вражіння російської зброї, а через те потрібно впливати на нього рішучими заходами“ і саме — „впливати скобелевським способом“... Уже на що „Кієвлянину“ подобають ся усякі об'єдинительні заходи, але й ся навіть часопись признаєть ся, що від таких порад „смердить погано“ і що вони перейняті скоріше мусульманською, ніж християнською моралю.

Булоб великою помилкою думати, що мусульманські ідеї „Нового Времени“ у нас нові або оригінальні. Вони існують не рік, і навіть не сто років; на підставі їх заснована ціла система, на них вихований широкий загал суспільности. В дійсному російському життю та система давно вже виявила по собі і тепер виявляє цілком відповідні наслідки. Ось яку, напр., картину малює „Сибирская Жизнь“ що до сибірських инородців. „Инородческая людність Сибіру, поки не прийшли сюди Росіяне, була далеко більша, ніж се можна думати, вважаючи на теперішню скількість инородців. Вислідувачі народностей Сибіру констатують факт, що багато племен зникло зовсім, оставивши наче на память по собі — лишень імена та деякі памятки. Так, напр., zostали ся лишень мертві памятки численної колісь людности на півдні Сибіру (оюки)... З початку XVII в. існував ще народ, аринці, з яких відомо було коло 300 родин; а в половині XVIII в. Міллер та Гослин бачили останнього инородця, що говорив фінською мовою. В турухинському краї з 1763 до 1816 р. вимерло $\frac{3}{4}$ инородческой людности. Таку саме долю мали: котти, хайдани, шелаги, акюіти, матори, асани і деякі иньші племена, що після них не zostало ся й самої назви. Найсумнійше за все, що процес вимирання инородців не єсть наслідком войовничого надужиття та знищення; росіяне, досить скоро після звоювання, дали спокій инородцям, завівши з ними „мирні“ зносини і прилучивши їх до мирної спілки з більш культурним „колоністом“, в якого переговорив ся колишній російський завойовник. Сі „мирні“ відносини, се „прилученне до культури“ прийняли до инородця такі форми, що на ґрунті їх процес вимирання замінив собою процес колишнього зни-

щення і з неменшими наслідками; процес сей іде і до сего часу, навіть до сего дня, і не бачить ся навіть, чи перестане він коли небудь“.

Гірш за все — не можна сказати, що лишень в однім Сибірі або в других далеких „окраїнах“ панують такі сибірські норони, що навіть одно невинне („мирне“) сусідське „прилученне до культури“ може знищити за короткий час цілі народности. Сибірсько-об'єднательні інстинкти прокидають ся у російської людини в самому навіть „центрі“, скоро лишень вона в об'єднательно-патріотичному своєму запалі вбачає яке „порушення основ“ або збочення від звичайних форм власної „культури“. А сфери такого порушення та збочення безмірно широкі. Досить буває на російській території заговорити не-російською мовою, то се вже може бути таким страшним „порушенням основ“, за яке провинник мусять бути покараний „огнем і мечем“. У Саратові, напр., місцеві часописи малюють таку картину дико-патріотичного вибуху. В Саратов приїхала італіянська капеля і баритон тієї капелі Фабія говорив собі на улиці з другим Італійцем, — звичайно, італіянською мовою; але чує він, що його вдарило раз, другий, відскакує, злякавши ся, і бачить офіцера, що розмахує шаблюю. На запитанні, що се значить, офіцер відповів, що він і дальше буде рубати кожного, хто осмілиться ся в російській державі говорити не-російською мовою“. Уявіть лишень собі психологію сего волюнничого патріота! Скільки потрібно найгрубійшого брутальства, якого розпалу нерозумно-диких інстинктів, якого зневажання національної ба навіть просто людської гідности, щоб рубати чужоземного чоловіка за те, що він говорить не-російською мовою! Можна, правда, допустити, що подібні факти в таких виняткових обставинах трапляють ся не так часто, а все — серед менш характерних обставин. Але внутрішній зміст таких фактів цілком однаковий; чи в обороні „основ“ ставали-б д. д. М. О. М., Смирнови та інші робітники пера в російській пресі, чи хто-б справді обстоював їх „огнем і мечем“, перенявши ся ідеями тієї преси.

Мабуть, вважаючи на такі саме факти, відомий доброволець-ветеран на службі централізації і обрусенія ех-професор Модестов так характеризує в „Одесскому Листку“ сучасну систему обрусенія. „В російській суспільности, — каже він, — є сила, що мимоволі покоряє собі чужі елементи, в деякій мірі навіть

такі, що самі по собі далеко розвигітші і культурнійші. В чім саме та сила, сказати не легко. Але безперечно, що в неї входять і певна м'яккість нашої вдачі, і звичайна серед нас нестача вузьких поглядів і національної нетолерантності (як, напр., в д. Смирнова або в Саратовського офіцера. Spect.), дотепність, практичність, щирість (часто над міру), спокійне розумінне своєї сили і всім відома добрість". Як додати до сего — „квартильного надзира-теля“, жандарма та „усиленную охрану“, то характеристика д. Модестова буде повна.

Таким чином, після наведеної професорської філософії обрусенія, останнє має рацію не через те, що воно дає які користні культурні здобутки (бо чужі елементи здебільшого бувають культурнійші і більш розвинені), а само по собі — обрусеніє для обрусенія. Нехай ті нації, що підлягають обрусенію, втратять найдорожші ознаки свого духового життя, що придбали ся за довгий час історичного істновання шляхом певтомної культурної роботи, нехай культурний розвій їх піде назад, — за те вони будуть жити ся, немов амврозією, найвищим благом, яке лишень можливе на російській території, — обрусенієм. І не можна уявити собі нації, о стільки недозрілої, щоб не розуміла амврозіяльного смаку обрусенія. Ні, се неможлива річ. Принаймній, так запевняє нас д. Кусторубов у „Московскихъ Вѣдомостяхъ“. Після щирого переконання сего добродія, національна українська свідомість і наслідок тієї свідомости — національна література, — то лишень химерні забаги дрібної, але шкодливої купки людей, що не розуміють ні духа, ні інтересів свого народу. Публіцист з „Московскихъ Вѣдомостей“ не вагав ся-б ані хвилини, щоб спалити сю шкідливу пригорщу людей і попіл пустити на вітер, але він не робить сего лишень в певній вірі, що народня Немезида сама покарає сих своїх тяжких ворогів. „Слава Богу, — каже він, — українська сільська людність охоче читає книжки, що написані літературною російською мовою, вчить ся говорити і писати так само, як і вся Росія. Сьміхотворні та недоладні проекти хохломанів, що думають про вживанне української мови в народних школах „Юго-западнаго края“ (?), зустріли-б в сій людности залеклих ворогів, що не мають, правда, полемічної зручности, за те переконані і щирі. Здоровий національний інстинкт простолюдина переважає шкідливі утопії невеличкого гурту і робить навіть

більш того, що ми можемо вимагати". Прийшовши до таких прикрх для своїх ворогів виводів, д. Кусторубов дає українським письменникам мудру раду — писати так, щоб з того писання нічого не вишло, щоб навіть сама мова українських писань не була українською літературною мовою. „Нехай пишуть українські літерати, — каже він. — Але нехай вони не примішують до того яких небудь сьмішних сепаратистичних тенденцій. Запопадливі змагання сих письменників утворити із званою метою („сь ізвѣстною цѣлью“) загально-літературній українській язик не доведуть ні до чого“. Щоб остаточно запевнити в тому, московський політик кидає короткий, але рішучий ретроспективний погляд на минувшину України і пророчим оком прозирає її будучу долю. „Українська галузь-племя „русского“ народу, що героїчно оборонила нашу спільну віру від забатів польщини, вже знову злилась з великоруською галузею, від якої взаїмно була відірвана. Придніпрянській Русі зостаєть ся лишень робити дальші кроки шляхом переймання „общерусскими“ народними ідеалами, чому, певна річ, ні трохи не шкодить захованне місцевих поетичних звичаїв краєвого житя, о скільки можна на довше, а як можна, то й на віки“...

Я не мав на увазі дати повного огляду централістичних і обрусительних тенденцій сучасної російської суспільности. Я завважив лишень на деякі, більш характерні на мій погляд, факти що-до сего. І треба признати, що всі ті факти мають зовсім однаковий характер. З них можна бачити, що централістично-обрусительні тенденції сучасної російської суспільности розжевіли до краю і палають таким негасимим огнем „обєдиненія“, що мав би з дуже смачною приемністю пожертвувати всі, що є, сепаратистичні забати, до яких насамперед належить бажанне вільного національного розвитку. І такі зажерливі інстинкти не визначають якої окремої літературної або суспільної групи. Вони переймають однаково увесь загальний російський суспільности, всі течії російської літератури без ріжницї партій. Чи-ж не характерний справді факт що в той час, коли вишлювають на верха такі грубі інстинкти, ніхто, як єсть ніхто, з діячів російської преси не зніме голосу і не виявить своєї незгоди з тими інстинктами. Але сего ще мало. Мені особисто відомо, що на сучасні обрусительні тенденції російської літератури звертало ся увагу деяких найбільш впливо-

вих її репрезентантів, що не в одно російське видання послали ся готові статі, які безсторонно вяснили сучасне status quo. Але різні залежні і незалежні причини з якоюсь надто характерною консеквентністю впливали на те, що ні одна з тих статей не побачила сьвіта. І се — відношення не яких там Кусторубових, а „найліберальніших“ та „найтолерантвійших“ репрезентатів російської преси!

Чого ж нам сподівати ся від неї?...

Spectator.

З культурного життя на Україні.

ЛИСТ З ЧЕРНИГОВА.

(„Курси“ для сільських учителів. — Вечерниці і промова В. Науменка з нагоди століття нової української літератури. Теж питання у Чернігівській раді міській).

З того часу, як я подав редакції „Літ.-наук. Вістника“ свій перший лист,*) проминуло кілька місяців; але се був так званий у нас „мертвий сезон“, — літо, спека. Я-ж пишу про „культурне життя“, а під такий час міські громадяне не хочуть дбати про „культуру“: надопекла вона їм за зиму, вони спішать скинути з себе на час важкий тягар „культури“, втекти кудись на „лоно природи“, жити там житєм первісних людей.. Правда, за сей час відбулись вибори радників до повітового земства, та се не торкаєть ся безпосередно нашої справи...

У серпні с. р. були скликані в Чернігів місцеві учителі сільських (земських) шкіл, — на педагогічні „курси“. Вони тягли ся цілий місяць. Хоч школа у нас і не народня, а через те й шкідлива, проге-ж та шкода може бути більшою або меншою, з огляду на те, о скільки освічені учителі і в якому напрямі їх навчають проводирі „курсів“. Року 1894 в Чернігові також були курси, і проводирем був Тихоміров з Москви. Він має свої заслуги, але його напрям, з нашого погляду, шкідливий для нашої школи. Сього року покликали вестя „курси“ і вчити учителів — В. Науменка

*) Гляди книжки VIII і IX.

з Кієва (редактора „Кієвської Старини“ і учителя гімназії). Сьому можна тільки радіти, бо д. Науменко, маючи добру ерудицію в педагогічних справах і вмюючи дуже добре викладати, у всякому разі не поведе учителів до побільшення того лиха, яке дієть ся з нашою школою.

18 серпня відбули ся вечерниці; головну участь брали у їх ті-ж учителі та учительки. Сьпівали пісень московських і наших, хтось грав на фортепяні, хтось дуже добре на скрипці, один місцевий чоловік деклямував Некрасова (українських деклямацій не було). В. Науменко сказав промову (чи то прочитав реферат, що був власне промовою) про Котляревського, з нагоди столітя „Енеїди“. Промова була коротенька, але жвава, і мусимо дякувати д. Науменкови, що нагадав ширшій громаді про сю справу (на вечерницях було щось до 500 душ людей).

Ось коротенький зміст сеї промови:

В деякі моменти громадського життя доводить ся оглянути ся назад, згадати минуле, щоб на підставі його красше бачити певний шлях на далі, черпати в минувшині сили до дальшого поступованя. Такий момент настав саме тепер для українського слова, бо сього року закінчило ся перше століте української літератури.

Поява великого, справжнього поета взагалі є фактом великої ваги, великим придбанем для громади. Бо, як казав один, —

каждый годъ
толпа поэтовъ въ міръ идѣтъ,

та рідко вибирають ся з них одиниці, котрих талант і слово хоч неясною зіркою блисне. А ми маємо в Котляревському не тільки гарного поета, а ще й творця нової народньої літератури. Уже се одно свідчить про велику вагу діяльности Котляревського.

Торкаючись питання, в якій мірі Котляревського можна вважати першим українським поетом, треба пригадати слова знаменитого нашого професора, Михайла Максимовича; він рівняв нашу літературу з нашими степовими річками: як наші ріки тихо, помалу, але невпинно течуть до моря, так наша література хоч дуже тихенько, але невпинно розвивала ся від найдавнійших часів. До сього треба додати, що як на річці маємо мілкі, замулені місця, де течія спиняєть ся або затихає, так на протягу історії української літератури маємо часи, коли розвій її спиняв ся, затихав, або й зовсім переривав ся; а потім знов наставали часи більшого руху. Неспокійні часи боротьби старих руських князів дали спро-

можність розвинути ся старій літературі, з котрої фрагмент маємо в „Слові о Полку Ігоревім“. Після того настав час лихий, літературна течія спинила ся. Знов у 16-ім та 17-ім століттю почало ся відроджене Русн-України, і активною її силою було козацтво. Література знов розвиваєть ся в двох напрямках: виробляєть ся церковна, духовна література, з мовою книжною, не зовсім подібною до живої народньої; поруч зростає народня література, вже цілком з живою мовою, але вона не друкувала ся, а зберігала ся в пам'яті народу і в записях грамотів. Се — думи, пісні і т. и. У другій половині 18-ого століття стало так, що духовна література пішла по російській течії; жива-ж народня словесність таїла ся по хатах, по закутках, — дожидала часу...

Які причини сприяли тому, що Котляревський почав писати по народньому? З кінця 18-ого століття в Європі та вже і в Росії почав ся в літературі національний рух. Почали уважнійше придивляти ся до народнього житя, знайшли ся і письменники, поети, що вже писали живою мовою. Треба було сподівати ся, що і на Україні поміж інтелігенцією почнеть ся такий самий рух. І він почав ся. Року 1798 вийшли три перші пісні „Енеїди“, що звернули на себе увагу ширшої громади, не виключаючи й царя Миколи I, тоді ще (1816 р.) великого князя. Ся жартовлива поема з клясичною фаволою була наслідуванєм Осипову. Але написана вона так добре, перетворена цілком відповідно українському народньому духови, і в ній ховаєть ся так багато розличного і доброго, що годі нам віднімати у Котляревського його заслужену славу.

В початку 60-их років П. Куліш силкував ся „розвінчати“ Котляревського, довести, що то був чоловік хоч і талановитий, але на фальшивому ґрунті, і через те може більше нашкодив, ніж прислужив ся Україні. Кулішеви не подобало ся, що перша українська книжка була жартовлива, повна „бурлацького юродства“.

З таким острим о́судом не можна погодити ся. Дякуючи Котляревському, скоро появили ся иньші письменники, і до 20 років 19-ого століття в публіцистиці російській та польській уже розглядали питанє про українську літературу.

Заслуга Котляревського дуже велика. Тепер нам легко розуміти, через що і як треба було почати розвій народньої літератури; але трудно було тому, хто починав нове діло. І сю заслугу

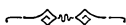
признав наш великий поет Шевченко, що виспівав вічну славу Котляревському.

19 серпня були звичайні збори міської ради; заступник голови нагадав радникам, що дня 29 цього місяця Полтавська рада міська святкувати-ме пам'ять Котляревського, з нагоди століття „Енеїди“, то треба було б у сей день привитати Полтаву телеграмою від Чернігівської міської ради. Рада на те охоче пристала. Як звісно, пам'ятник Котляревському цього року не буде збудований, — не впорали ся. Збирати гроші на пам'ятник дозволено було на один рік, і то тільки в Полтавщині, а, напр., на Чернігівську губернію такого дозволу не дали, хоча жертви приватним способом посиляли ся звідусіль.

Гр. Коваленко.

Із чужих літератур.

(Еміль Золя, его життя і писання. — Стефан Малларме).

Кінчаючи в отсій книжці Л. Н. Вістника історію „Злочинця Сальва“, взяту з остатньої повісти Еміля Золя „Paris“, ми сповняємо також обіцянку, дану нашим читачам у одним із попередніх оглядів чужої літератури і подаємо тут нарис життя і літературної діяльності сего писателя, без сумніву найголоснішого нині імени в цілій всесвітній літературній республіці.

Еміль Золя родив ся в Парижі дня 2 цвѣтня 1840 р. Його батько, Франсуа Золя, був Італіянець родом із Лѣомбардіі і мав матір Гречанку родом із острова Корфу. В молодих літах він був вояком в рядах Наполеонового війська, по упадку Наполеона зробив ся сьвітським інженером і стояв якийсь час у австрійській службі, працюючи при будові першої в Австрії залізницї в Тиролю. З Австрії він перейшов до Німеччини, відси до Голяндії, Англії, в кінці вступив на ново до французького війська, а власне до тзв. леґіону чужинців, що був тоді зорганізований для війни в Альжирі. В р. 1830 він дослужив ся ранґи капітана в тім леґіоні, покинув військову службу і осїв у Марселі. Тут він уложив плян перебудувати стару, замулену пристань відповідно до новочасних вимогів, працював три роки над тим пляном, рисував, міряв і обчислював — та що з того! Інший інженер прочувши про се уложив свій плян і дістав концесію на будову. Франсуа Золя покинув Марсель і перейс ся до малого місточка Е (Aix), віддаленого від Марселі 30 кільометрів. Незломаний усіми попередніми невдачами він заняв ся новим, великим проєктом. В Е були всего на все три криниці, літом вода в них була зовсім те-

пла а часом і зовсім висихала. Золя надумав збудувати великий канал і достарчити місту здорової, жерелової води. Він почав налягати на міську раду, ворухити міщанство, що від віків задовольняло ся трьома літеплиними криницями, а здобувши місцеву людність для свого проєкту почав штурмувати до висших властей у Марселі і Парижі, щоб виробити дозвіл на завязане акційної спілки для сего підприємства. В часі одної такої подорожі до Парижа пізнав 43-літній Золя молоду панночку незвичайної вроди і незвичайних прикмет характеру, Емілію Обер. Вона була дочкою якогось невеличкого торговця і в 1839 році зробила ся жінкою непосидючого інженера. Молода пара зараз по весілю поїхала до Е. Але вже весною слідуячого року їм довелось знов їхати до Парижа. Міркуючи, що сим разом йому доведеть ся пробути тут довший час, Золя наняв скромненьку квартиру на четвертім поверсі якоїсь глухої вулички і тут побачив денне сьвітло його перший і одинокий син, що при хресті одержав імя Еміль Едвард Шарль Антуан. Ще три роки пробув інженер Золя у Парижі, клопочучи про свій проєкт, а коли потім повернув до Е, то знов по якімсь часі мусів їхати до столиці і знов узяв із собою жінку з сном. В кінці йому повело ся перебороти всі перешкоди. Він вернув до Е з затвердженням пляном, з обширними повномочіями; йому всьміхала ся слава, всьміхали ся великі доходи. Заклади нові монументальної будови каналу були для цілого місточка незвичайним празником. Золя взяв з собою й свого семилітнього сінка на місце сего празника і радісно, з гордощами показував йому своє розпочате діло. Три місяці потім він умер одинокий у Марселі в убогій готелевій комнаті, перестудивши ся при догляданю роботи на каналі. Його тіло перевезли до Е і там похоронили, його імям назвали одну вулицю в місті, але розпочату ним працю взяли в руки иньші люде і вони загорнули також доходи з неї, а сімя безталанного інженера лишила ся нічим не забезпеченою.

На разі вона пробувала устроїти ся сьак-так. Старі Обери, батько й мати пані Золя, маючи троха заощаджених грошей, переїхали з Парижа до Е жити разом з дочкою і внуком. Бабуся Обер, енергічна і господарна жінка, вела хозяйство, торгувала ся з купцями і ошаджувала що могла. Малий Еміль дуже полюбив її, бавив ся під її доглядом, засипував її тисячними питаннями; йому було вже сім літ, але він доси не був ще в жадній школі, не знав навіть азбуки. В кінці дідусь Обер віддав його до пансіону, тоб-

то до приватної школи. Учитель був дуже добродушний і поблажливий, діти у него більше гуляли ніж учили ся і Еміль за п'ять літ пробутку в тім пансіоні навчив ся дуже мало. В дванадцятім році життя його віддали до гімназії в Е, але вступний екзамен випав так слабо, що його ледво прийняли остатнім до найнижшої класи. Се непочесне положенє у-перве шпигонуло його амбіцію; надто він тепер міг переконатися, що масткові відносини його сім'ї дуже погіршали, що вона жила майже в бідности і йому треба було сильно працювати, щоб як найшвидше стати на власних ногах. І він завзяв ся працювати що сили і поставив на своїм; до кінця року він не тільки зробив ся першим у класі, але міг навіть перескочити одну класу. Від тепер наука йшла йому гладко, кляса за клясою, все між першими, аж до сімнацятого року життя.

Оте шкільне житє в Е, хоч проведене серед скупих домашніх відносин, було золотою добою в житю Золя. В школі він знайшов двох щирих приятелів, талановитих хлопців Сезанна і Бая, — всі три вони стоваришували ся так щиро, що школярі прозвали їх „нерозлучною трійкою“. Вивчивши завдані лекції вони пускали ся в далекі вандрівки по околиці, понад річкую Аркою і по тинистих лісах. Тут вели вони горячі розмови, ділили ся своїми молодечими думками і чуттями, читали з запалом вірші з разу Віктора Гюґо, далі Альфреда Мюссе або свої власні літературні проби. Золя писав у ту пору також вірші, написав якесь оповіданє з часу хрестових походів, а в кінці триактову віршовану комедию з шкільного життя. Все се були ще майже дитинячі проби, повні романтики і неприродности, але на них виробляв ся будущий писатель. Уже тут визначили ся дві важні прикмети його вдачі, поперед усього его пильність і методичність его праці. До шкільної науки він не рвав ся, робив лиш тільки, кільки було конче треба, але робив совісно і точно, терпеливо виписував реченє за реченєм, поки не скінчив задачі, виписував препарациї, вичував формули. Ся точність, пильність і методичність праці лишила ся і до нині визначною прикметою його таланту і їй він завдячує може найбільшу часть свого пізнійшого величезного успіху. Друга прикмета, що виявила ся вже у Золя-гімназиста, се був його нахил до точних наук, до математики, фізики, хемії і его нехїть до мертвих язиків, латинського і грецького. Сей нахил вияснює нам його пізніше вподобанє в природописних методах і впроваженє їх до

повістарства і ту ніби математично просту а при тім безконечно рафіновану штуку, якою визначають ся його повістеві композиції.

Сей щасливий час був перерваний важкою кризою. Маєткови відносили сім'ї гіршали раз у раз, бо не маючи ніяких доходів вона мусіла жити з готового гроша. До того ще мати Золя надумалась процесувати спілку, що використала пляни і працю її пок. мужа і вимогти від неї відшкодоване. Процес пожер значну часть невеличких грошевих засобів. Дійшло до того, що нужда почала заглядати до хати. В ту пору вмерла бабуся Обер, головна підпора хозяйства. Емілева мати поїхала до Парижа шукати підпори і протекції у деяких впливових прихильників її мужа, щоб таки видусити щось із будови каналу. Але її заходи не довели ні до чого і по довгій, трівожній ожиданці Еміль одержав від неї лист, щоб він зараз же спродав усе непишне уряджене їх хати в Е і разом з дідусем їхав до Парижа. З важким жалем у душі Еміль виконав материну волю, попрощав ся зі своїми товаришами і учителями, що жалували талановитого і пильного ученика, і роздобувши з продажі всего хозяйства ледво стілько, щоб заплатити залізничний білет третьої класи до Парижа для себе і дідуса подав ся до Парижа.

Вечером по довгій та важкій їзді вони прибули до столиці. Мати зустріла їх на двірці і завела до свого вбогого помешканя. в тзв. латинськїм кварталі. Еміль опинивши ся в тій тісній квартирі і виглянувши вікном на безмежне море дахів та коминів заплакав. Але ніколи було сумувати. Мати завідомила його, що при помочи деяких батькових приятелів ввєднала йому вступ до другої класи ліцея св. Людовіка (рівнозначна з нашою семою гімн. класою). Золя міг кінчити школу. Правда, вчїне сим разом ішло не надто сьвітло. Він був дуже короткозорий, занкував ся; товариші сьміяли ся з его південно-французького акценту. До того паризьке житє вплинуло некорисно на його нерви. Правда, слідуячого року його перевели до 8 кл., головно задля його писемних задач.

На вакації вислала його мати до Е. Але вернувши до Парижа він захорував, пролежав два місяці, а коли надійшла матура, він не вважаючи на дуже добрі писемні вироби провалив ся при устнім екзамені з історії і німецької мови. По кількох місяцях він зголосив ся ще раз до матури в Марселі, але тут провалив ся вже при писемній.

Се був важкий удар для молодого, не сповна двадцятилітнього хлопця. Здавалось, що вся його будуча кар'єра пропала, а до того і в даній хвилі не було з чого жити. Треба було з матір'ю випайти ще дешевшу і поганішу квартиру і пошукати якого будь заробітку. При помочи одного батьківського приятеля Еміль дістав місце писаря в якійсь торгівлі з платою 60 франків у місяць — у Парижі для життя за мало, а за багато хибя для голодної смерті. А за те робота весь день, без надії на якесь поліпшенє, без вільного часу на власну працю. Два місяці пробув Золя в тім ярмі, потому покинув се місце.

В ту пору мати його одержала місце хозяйки в якімсь пансіоні, — значить, син не потребував турбувати ся її удержанєм і міг стояти зовсім на власній силі. Отак прожив він два роки безтурботного, свобідного, хоч крайне бідного, „циганського“ життя. Бувало таке, що цілими тижнями він жив тільки хлібом і кавою, хлібом і яблуками або й самим хлібом; бували такі дні, що не було що раз вкинути в рот. Особливо важка була зима 1860—61 р. Він жив з разу на сему поверсі, потім винаняв якусь скляну клітку на самім дасі, збудовану для фотографа, де продувало всіми шпарами і не було навіть печи. Частенько бувало так, що на дворі мороз, бідний хлопець обвине ся колдрою, понакладає на себе всі лахи, які тільки має і лежить у ліжку весь день читаючи або пишучи. Потім він переніс ся до великої каменниці збудованої для винаймунаня найбіднішим льокаторам, і бідував тут страшенно. Одна одежина за другою вандрувала до заставничого банку, їсти не було що крім пісного хліба; Золя навчив ся робити самотріски, заставляв їх на дасі, ловив воробці і пік їх на дроті переробленім на рожен. Одного разу, пробігавши весь день на дармо по містї, щоб позичити пару сантімів, він таки на вулиці зняв із себе сурдут і заніс його до заставу, а сам у камізельці потяг до дому, і то при тугім морозі. Тодіж він відвик курити. Се був правдивий натуральний екзамен в його житю, екзамен, при якім перепастися і зовсім пропасти було далеко легше, ніж при гімназьяльнім. Щаслива організація, повна молодечої сили, а особливо невичерпана охота до праці не дали йому пропасти. В тій тяжкій добі він пробував заробляти пером, написав поему „L' amou-geuse comédie“ в трьох частях, на взір Дантової Божественної комедії, але не знайшов для неї накладця: надто написав декілька прозових оповідань, що були мабуть друковані в якихсь покутних

часописях а пізнійше вийшли в збірку його „Contes à Ninon“. Далі він почав укладати плян великої поеми п. з. „La Génese“, що в трьох частях мала подати опис розвою сьвіта від первопочинну, історію людськості і її будучий розвій аж до найвпшої досконалості.

Та поки там довести людськість до сего райського стану, треба було самому мати що їсти. В останніх днях грудня 1861 р., коли з ним було дуже круто, він зважив ся ще раз піти по батькових знайомих і приятелях і просити у них підмоги. Один із них дав йому рекомендацію до першорядної книгарської фірми Гашета. Гашет відписав, що на разі не має місця для молодого парубка, але місце буде за пару неділь. Щоб дати Емілеви змогу прожити той час, приятель всунув йому в руку десять франків і просив його порозносити його знайомим білети з новорічними ігратуляціями.

З кінцем січня 1862 р. Золя вступив до обовязку у Гашета. Йому призначено 100 франків місячної пенсії. З разу він працював при пакованю книжок, потім перейшов до контори. Тепер його житє було забезпечене, „циганщина“ минула безповоротно, але він часто з жалем згадував її. Тепер він був зайнятий механічною працею; тисячі книжок переходили через його руки, а він не мав часу читати їх. Але Золя переміг ті пориви, працював у конторі точно і совісно, а вечером, вернувши до дому, сидів до пізної ночі за писанєм. Він поклав собі кожного вечера і кожної неділі написати стілько-то сторінок і ні за що не пішов спати не зробивши своєї задачі. Так він привик до нічної праці. Так само він покинув тепер писати вірші. Обертаючи ся в центрі книгарської торгівлі він зрозумів, що писати прозою далеко користнійше і чим більше писав, тим більше переконував ся, що тут його властива сила.

Але саме писанє не вистарчало йому. Одної суботи вечером він украдкою поклав своїому шефови Гашетови на бюро рукопис своєї „Amoureuse comédie“. Можна собі подумати, який непокій огорнув молодого автора в ожиданю приговору такого тямущого книгаря, як Гашет. В понеділок підчас полудневої павзи Гашет покликвав Золя до себе, звернув йому рукопис яко непридатний для нього, але з признанєм підніс талант автора, заохочував його до праці, заявив, що підвищує йому місячну плату на 200 фр. і при нагоді готов скористати з його літературної праці. І справді

по якійсь часі він попросив у него оповідання для видаваної єго накладом газети для дітей. Золя написав оповіданє „Сестри бідних“, надрукованє пізнійше в „Contes à Ninon“, але Гашет по якійсь часі звернув йому й сей рукопис, мовлячи: „Алеж ви революціонер!“

В кінці у Золя набрало ся стілько дрібних казок і оповідань, що могли наповнити том. Він післав рукопис иньшому накладцеві, Гетцелеви. По якійсь часі одержав лист, котрим його запрошено на другий день на розмову. Гетцель оповістив його, що не він сам, а книгар Лякруа готов узяти наклад його книжки. Радо підписав Золя контракт, тогож таки дня оповістив свою матір про своє щастє; се було в липню 1864 р., а при кінці жовтня того року вийшла перша його книжка „Contes à Ninon“. Се була збірка казок, і змістом і способом писаня дуже неподібна до того, що писав Золя пізнійше. Книжка зробила деяке вражіне. Працюючи далі невпинно Золя мав уже по троха протерту дорогу; його оповідання друковано радо в часописах, а далі він почав писати також статі про ріжні питання з обсягу штуки і літератури. Не покидаючи своєї бюрової праці у Гашета, він вечерами почав писати більше оповіданє. Літом 1865 р. воно було готове. Се було автобіографічне оповіданє в формі дневника, під заголовком „La Confession de Claude“. Зміст його такий: молодий парубок, студент, перенятий високими ідеями і бажаннями, попадає в те циганське житє, яке пройшов також Золя, і закохавши ся в здеморалізованій дівчині звільна паде чим раз низше, аж в кінці зломаний гине марно. Богато ще тут романтичного шуму, фразеології і пустих деклямацій; автор не вміє ще рушати ся на реальному ґрунті, але при тім є тут не один правдивий вираз дійсного чутя самого автора.

Успіх сеї книжечки був більший, ніж першої. Золя дістав уже за неї гонорар, хоч і невеличкий. На молодого автора накинув ся дивак-критик Барбе д' Орвіллі; Золя відповів йому дуже їдкою реплікою. Далі зацікавила ся молодим автором і поліція, що в Наполеонових часах дуже остро пильнувала „моральности“ в літературі. Гашета візвано до протоколу; здавало ся, що молодому авторови видадуть процес. Гашетови се дуже не сподобало ся і він делікатно дав пізнати Емілеви, що „200 франків для него дуже маленька плата і він волів би зовсім посьвятити ся лі-

тературі". Золя зрозумів се і попросив Гашета з 1 січнем 1866 р. звільнити його від служби.

Золя не пускав ся син разом на циганське житє. Ще служачи у Гашета він написав лист до знаменитого журналістичного підприємця де Вільмесана, що власне тоді підніс був засновану ним щоденну газету „Le Figaro“ до висоти перворядного органу. Вільмесан, бажаючи розширити рамки свого видавництва, заснував недавно перед тим друге щоденне письмо „L' Evénement“ і потребував співробітників. Порозумівши ся з Емілем Золя він заангажував його на пробу, дав йому свободу писати, що і як хоче, і обіцяв ся за місяць сказати йому, чи прийме його на постійного співробітника, чи ні. Дня 31 січня вийшов Золя із служби в Гашета, а дня 2 лютого появилася його перша стаття в „L' Evénement“.

Йому приділено рубрику: „Нинішні і завтрішні книжки“. Він мав подавати читачам звістки про важніші літературні новости, про житє авторів, про те, як і з якої нагоди написана ся або та книга, з додатком цікавіших місць із самої книги. Ще не минуло пів місяця, а вже Вільмесан ігратулював йому, що його робота гарна і загально подобаєть ся, а з кінцем місяця заангажував його з місячною платнею 500 фр. Се було більше, ніж Золя міг і в сні марити.

Але за син погідним ранком надійшла буря. Літом 1866 р. Вільмесан віддав своєму новому критикови реферат із артистичної вистави, що в Парижі називаєть ся по prostu „Salon“. Щорічна вистава образів, різьб і т. п. є в Парижі центром інтересу всеї висшої верстви товариства, а критика на „Сальон“ цікавить усіх незвичайно. Золя розпочав ряд своїх критичних статей під заголовком „Мій Сальон“. Першу статю він присвятив журі, що мала оцінювати вартість виставлених творів штуки і виказав, що майже жаден із членів тої корпорації не доріс до висоти своєї задачі. Статя вдарила в артистичні кружки як бомба. А за нею пішли дальші: безпощадна критика артистичної рутини, котерий і взаїмної адорації, безоглядне руйноване всего застарілого, шаблонного, всеї конвенціональності та неприродности. З кожною статєю крик більшав. Один маляр хотів визвати критика на поєдинок; иньші купували нумери газети, а здивавши на вулиці Вільмесана або Золя дерли їх остентаційно. Найгірше лютило їх те, що Золя, критикуючи артистичні „поваги“ підносив супроти

них молодого, доси незвісного, „натуралістичного“ маляря Мане, батька пізнійшого імпресіонізму. Галас вкінці докучив Вільмесанови і він велів критикови дати спокій виставі. Золя перервав свої статі в „Evénement“, але видав їх в повні ще з деякими иньшими критичними працями в окремії книжці під характерною назвою „Mes haines“ (Що я ненавиджу).

Крім сего помістив Золя в Evénement ряд статей п. з. Marges et Plâtres (Мармури і гіпси), де подав літературні портрети видних писателів, як ось Едмонда Абу, Тена, Жавена, Фльобера, Бальзака, а надто почав у фелетоні друкувати повість „Le vœu d'une morte“ (Шлюб небіжки). Але повість не подобала ся читачам; деякі грозили, що скинуть ся передплати, коли редакція буде давати їм такі речі, і Золя перервав її. Отак минув рік. В початку 1867 р. Вільмесан вимовив Золі місце у себе, а єго орґан „Figaro“ заняв супроти молодого „натураліста“ вороже становище. Та про те Золя не перестав бути Вільмесанови вдячним, шанував його дуже і пізнійше довгі літа, аж до звісного отвёртого листа в справі Драйфуса, містив у „Figaro“ що тижня свої статі.

Розрив з Вільмесаном укріпив у Золя думку, що йому не бути журналістом. Тепер зрештою він не мав надії дістати ся на постійного співробітника до якої небудь часописі. Щоб заробити на хліб, він мусів хапати ся за всяку роботу, яка трафлялась. І так для одной марсельської газети він на основі кількох кримінальних процесів написав сензаційну повість в улюбленім тоді тоні Ежена Сю п. з. „Тайни Марселі“ (Mystères de Marseille). Ся „фабрична“ робота давала йому 160 франків місячного зарібку; решту заробляв иньшими принагідними працями, так що місячно мав 300—400 фр. Але пишучи ті принагідні роботи, за котрі потім дехто дорікав йому, він не покидав ся своїх улюблених думок про задачі нової штуки і посьвячаючи все пополудне на заробіток, він ранками писав, правильно по дві сторінки друку що дня, свою першу „натуралістичну“ повість „Тереса Ракен“.

Ідея до написаня сеї повісти повстала у него при писаню критичного розбору одной слабенької повісти А. Бельо і Ернеста Доде п. з. Venus de Gordes, в котрій жінка спільно з любовником убиває свойого мужа, потім злочин видає ся і обоє йдуть до криміналу. В своїй критиці Золя висказав думку, що розвязка була-б далеко поетичнійша і глубше порушила-б читача, як би не

людська справедливість, а сама внутрішня психологія злочинну покарала обоє винуватих, як би тїнь замордованого від першої хвилі нївечила щастє закоханих так, що вони мусїли-б згинути з самої гривоти сумлїня. Молодий критик надумав ся тепер сам виконати сей плян. Він працював звільна, старанно і бажав у тїй книзі дати найкрасше, що тільки міг. Вона була видрукувана в журналі „L' Artist“, редагованім Арсеном Гуссе і — перша з повістей Золя! — без перерви додрукувала ся до кінця, тільки з деякими маленькими вкороченнями, зробленими задля цісаревї Евгенїї, що була пильною читателькою журналу. В осени 1867 р. повість вийшла окремою книжкою, а в початку 1868 р. треба було вже зробити друге виданє.

Зміст повісти такий. В убогїм склепнику живе вдова Ракен, разом з невісткою Тересою ведучи невеличку торгівлю; її син Каміль, Тересин муж, є малим урядником при залїзниці. Свекруха і муж докучають Тересї, вона чує себе нещасною. Молодий, зледащїлий маляр Льоран, котрому вона сподобала ся, вмїє розбудити її чутє. Він здобуває собі доступ до їх домівки, нїби то з наміром намалювати Тересин портрет. Любов Тереси до Льорана росте в міру того, як її семейне житє робить ся чим раз прикрїйшим. Перешкоди, які ставить муж любовним сходинам жінки з малярем, викликають у Тересї оклик: щоб його на сьвітї не було! Льоран підхапує сей оклик. З него родить ся бажанє, з бажаня постанова; обоє прираджують згладити Каміля зо сьвіта. Всї троє вибирають ся на спільну прогульку на човні. На серед ріки Льоран тручає Каміля в воду, потїм перевертає човен і держачи зомлїлу Тересу в руках та кличучи помочи ратує ся з води. Нїхто не сумнїває ся, що тут було нещастє і нїщо бїльше, і коли по кількох днях видобуто трупа Каміля з води, на Льорана і Тересу не паде нїяке підозрінє. Тїлько свекруха Ракен бачила добре, що стало ся, але наглий перестрах відібрав їй не тїлько мову, але й можність усякого руху. Вона лежить безпомічна як дитина, а тїлько в її очах читають Тереса і Льоран страшне сьвідощтво, що вона знає про їх злочин.

Льоран переходить жити до Тереси. Але їх недавня любов щезла під впливом страшної сьвідомости. Нїмо сидять вони пераз одно против одного і не сьміють доторкнути ся одно до одного. По пятнацяти місяцях побирають ся, але спокою не знаходять. Покійник усе стоїть між ними і замість забутя вони доходять до

чим раз більшого взаємного роздрознення і обридженя. Між ними починають ся незгоди, сварки, а докірливий погляд спараліжованої свекрухи мучить їх ще більше. В кінці раз, вернувши з товариства і бачучи, що таке житє далі не можливе, вони в присутности свекрухи заживають отруту і гинуть обоє.

Ся повість робить величезне, страшне вражіне. Французька критика, не привикла до такої безпощадної аналізи темних глибин людської душі, закричала на автора, що він неморальний, хоча тенденція єго повісти, на скільки можна було говорити в ній про якусь тенденцію, була — показати психологію злочину, що сам для себе є найтяжшою карою, — значить, тенденція високо моральна. Інші критики закричали про „гниль у літературі“, хоча здобути ся на таке здемаскованє людської душі свідчило власне про велику відвагу і силу, а не про гниль.

В житю Золя виданє Тереси Ракен було важною епохою. Се була його перша повість писана з повною артистичною обективністю, без автобіографічного елемента, на основі поважних студій психологічних і студій над тим соціальним окруженєм, у якім обертають ся єго герої. Не даром у передмові до сеї повісти перший раз являєть ся слово „натуралізм“, що швидко мало стати ся боєвим окликом і залунати по цілім цивілізованім світі. Не зважаючи на крик критики повість мала значний успіх і швидко дождала ся другого виданя. Правда, доходу вона принесла мало, але Золя з подвійною енергією забрав ся до дальшої праці. Він чув у собі силу, а успіх Тереси Ракен додав йому надії і вказав, де є властива дорога для єго таланту. Правда, слідуюча написана ним повість, Маделена Фера, належить до менше вдатних, хоч і вона мала два виданя. Але Золя обернув тепер свої очи далеко вище. Він мав 28 літ, єго становище в літературнім світі Парижа було вже досить видне, він заприятнив ся з братами Гонкурами, з малярем Мане, був знайомий з Альфонсом Доде, був постійним гостем у поважнім літературнім сальоні пані Меріс, де сходили ся ліпші літературні і артистичні сили Парижа. Він читав багато, не тільки беллетристики, але і поважних наукових книг, студіював невпинно житє різних верств паризької людности; єго масткові відносини, хоч дуже ще скромні, все таки були досить забезпечені, і ось він укладає плян великої, циклопської праці, що мала зробити єго імя безсмертним і здобути йому поважне імя не тільки в французькій, але й у всесвітній літера-

турі. З кінця 1868 р. через цілих 25 літ Золя працює над виконанем сего пляну, а его зміст, се „природна і соціяльна історія одної сім'ї в часі другого цїсарства“, се знаменитий, 20-томовий цикль „Руґон-Маккарів“.

Розвій Франції під кермою Наполеона III відбував ся у Золя на очах. Чи він був републіканцем в ту пору, чи ні, се певно, що для бистрого обсерватора ся доба зверхнього блиску а внутрішньої гнилизни не могла представляти ся інакше, як добою ганьби і пониження Франції. На очах у Золя, ще в Е, відбув ся державний переворот 1852 р. і він не міг про него згадувати інакше, як про діло зради і захланности купки катілінарних екзистенцій, що від тоді висисали і деморалізували Францію. Змалювати добу другого цїсарства, се значило змалювати панованє тої хижої кліки і положенє ріжних верств суспільности під її панованєм. Який буде кінець того панованя, яку трагічну розвязку готовила доля всім тим людям і цілій Франції, сего Золя ще не знав укладаючи свій плян, се прийшло між викінченєм пляну і виданєм на сьвіт першої части его великого циклю.

Та на разі Золя займав не так може сей історико-соціяльний підклад его циклю, як справа по его думці більш наукова, а по думці переважної части критиків, власне дуже проблематичної наукової вартости, справа психо-фізіологічного наслідя, яке приносить із собою на сьвіт кожний чоловік з лона сім'ї, унасліджує від батька, від матери, від безконечного ряду ґенерацій починаючи з тих, що жили в кам'яних печерах і хіснували ся кам'яними знарядями. Вісім місяців посьвятив Золя на студії над ученою літературою, що трактує про сю справу, над медичними та психопатологічними творами і результат сего був такий, що сім'я, яку він вибрав собі як осередок свого циклю, є сім'я повних або часткових паралітиків. Виходячи з народа вона унасліджує хоробливий нахил до пияцтва і до найріжвійших форм божевілля. Силою характерної дінамїки в новочасній суспільности члени тої сім'ї входять у ріжні верстви суспільности, підлягають їх впливам і їх жите являєть ся результатом тих впливів і їх вроджених здібностей і наклонностей. А тлом служить історія цїсарства Наполеона III від державного перевороту зимою 1852 р. аж до катастрофи під Седаном. Золя обчислив цілий цикль на 12 томів, уложивши собі наперед родове дерево сім'ї Руґонів і Маккарів і маючи намір кождому членови сім'ї присьвятити один том, що мав

чинити для себе окрему цілість. Отсей плян предложив Золя на-кладцеви Лякруа і зробив з ним контракт. Автор зобов'язав ся по-стачати річно дві повісти і одержував за те 500 франків місячно яко задаток на гонорар; колиж дохід із виданого тому покріє ко-

Е М І Л Ь З О Л Я .

шти, то від кожного дальшого проданого екземпляра мав автор ді-стати 40 сантімів. Зраз в маю 1869 р. розпочав Золя писати перший том, що на перед мав бути поміщений у якимсь журналі. Але хоча рукопис був досить швидко готов, то друк розпочав ся

аж в червні 1870 р., а повість вийшла книжкою аж у знімі 1871 р. В жовтні 1872 р. вийшов другий том, значить, замість вистачити дві повісті на рік, треба було на їх виданє аж трьох літ, розуміє ся, без вини автора.

Бурливий 1871 рік загалом причинив нашому писателеви багато клопотів. В 1869 році він оженив ся, мабуть із якоюсь знаймою з Е; хто з дому його жінка і яка вона — біографи не говорять. З принагідних газетних звісток і з того, що Золя оженивши ся досить невисоко ставить жіноцтво, можемо догадувати ся, що его женитьба не була ідеальна і що его жінка далека від того, щоб бути духовою товаришкою і інспіраторкою свого мужа. Дітей у них не було.

Швидко по шлюбі молода жінка занедужала. Золя поїхав з нею до Марселі і тут застала його війна. Як одинокий син вдови він не був обовязаний служити в війську, але военна катастрофа 1870 року відтяла його від Парижа. Він опинив ся в Марселі без грошей, без зарібку. Йому нагодив ся накладчик часописі, в котрій колись друкували ся його „Тайни Марселі“ і приравяв йому видавати політичну часопись „Марселеза“. Золя пристав і засів до журналістичної праці. Зразу часопись ішла добре, розходила ся вже в 10.000 примірників, але не маючи значнійших закладових фондів швидко упала. Стурбований писатель подав ся до Бордо, шукати заробітку при якій газеті. Один приятель, котрого надібав тут, обіцяв йому виробити урядове місце — префектуру (відповідне нашому староству). Золя згодив ся взяти й префектуру і написав до жінки і до матери, щоб їхали до Бордо. Але префектури годі було діждати ся, на Париж, обсаджений Прусаками, не було надії, тож коли замість префектури йому предложено уряд підпрефекта (так як у нас комісаря при старостві) з тим, щоб служив при обороні краєвій для писаня прокламацій, він згодив ся й на те. Уже номінація його була підписана, коли в тім надійшла вість про заключений мир. Париж був отворений. Золя зрештігнував із урядової кар'єри, обняв політичну кореспонденцію для одної марсельської і одної паризької газети і здобувши дещо грошей поїхав до Парижа.

Від тепер його житє пливе спокійно і тільки в частім змінюваню помешканя відзиває ся его неспокійна жилка. Літературна праця приносить йому материяльне забезпеченє, далі достаток в кінці при величезнім успіху его повістей — богацтво. Нині Золя

вважаєть ся міліонером. Але се богатство і сей успіх зароблені важкою, точною і совісною працею, якої доси не бачила французька література. Щоб показати, як систематично взяв ся Золя до своєї задачі і з яким широким поглядом він виповнив її, ми подамо тут коротенько зміст того твору, що на віки буде нерозривно звязаний з его іменем як кольосальна літературна будова, котрій нема пари в цілій всесвітній літературі.

1. *La Fortune des Rougons*. Перший том, се zarazом основа всіх дальших, початки семейної історії Ругонів і Маккарів. У невеличкім південнім містечку Пляссані (під сею назвою замальовано Е) жив у XVIII в. богатий огорожник Фуке, котрому в р. 1768 родила ся дочка Аделяїда. Батько її швидко вмер, мати збожеволіла, коли дочці було 18 літ, і Аделяїда лишила ся сама паслідницею значного маєтку. У неї було багато женихів, але вона відмовляла всім і віддала свою руку бідному огородникови Ругонюви, з котрим мала сина Пера. По его смерті жила на віру з якимсь Маккаром, перемитником і пьяницею, що нераз бив її. З ним мала двоє дітей, Урсюлю і Антуана. Маккар пізнійше загинув застрілений жандармом.

Друга генерація, се Пер Ругон, Урсюля і Антуан Маккари. Дітьми вони грають ся і бють ся як рівні під опікою матери. Але мати попадає часто в нервовий розстріій і конвульсії, а на 42 році життя дитиніє зовсім і живе так віки-вічисті, аж до 105 літ, переживаючи майже все своє потомство. В другій генерації потомство ділить ся на два конарі. Ругони, потомки простого селянина, пильного, тверезого і крепкого, йдуть у гору і доходять до високих становищ; Маккари, потомки пьяниці і волоцюги, живуть у середніх і низших суспільних верствах.

Пер Ругон, захланний егоїст, загарбує в свої руки весь маєток матери і сестер та братів і женить ся, щоб вийти в круги пляссанської буржуазії, з дочкою збанкротованого купця, панною Фелісіте, красунею, здатною блищати в салонах, безмежно амбітною. Обоє мають пятеро дітей: Ежена, Паскаля, Арістіда, Сідонію і Марту. Марта виходить за муж у Марселі за купця Муре, Сідонія знаходить мужа в Парижі. З хлопців по думці матери повинні бути великі люди. Вони ходять до шкіл, Паскаль кінчить медицину, але як одинокий виродок із сім'ї робить ся лікарем убогих. Ежен, що найбільше вдає ся в батька, робить ся адвокатом, живе в Пляссані без особливого поводження, а занюхавши, що в Па-

рижі готуєть ся державний переворот, спродуєть і з 500 франками в кишені їде до Парижа і робить ся одним з найгорячіиших прихильників і помічників Наполеона III. Арістід також кінчить права, але не робить екзамену, гайнує час і гроші в Парижі, поки батько не спровадив його до Пляссану. Тут його женять з панною Сікардо, що приносить йому 10.000 фр. посагу. Пропутавши ті гроші і прогнаний батьком з дому, він обіймає якийсь маленький уряд в міській префектурі, що дає йому 1800 фр. річної пенсії і марить про великі капітали і спекуляції. У него є син Максім і дочка Кльотільда, що живуть в домі его батька під доглядом бабки Фелісіте.

Другий конар сім'ї, се потомки перемитника і пянці Маккара. Его дочка Урсуля виходить замуж до Марселі за капелюшника Муре і вмирає на сухоти, сплотивши троє дітей: Гелену, Франсуа і Сільвера. Муре з розпуки по смерті жінки вішає ся, Сільвер гине підчас наполеонівського перевороту в Пляссані. Антуан Маккар, позбавлений Пером Ругоном визначеної для него материнської пайки маєтку, волочить ся по Пляссані, не, дармує і проклинає богачів Ругонів. Він женить ся з крепкою прачкою Жозефіною, здоровенною, тихою та покірною істотою, що має тільки одну хибу: що неділі любить упити ся ганишівкою. В п'янім стані вона робить ся люта, бє ся з мужем, але проспавши ся не тямить, за що обоє били ся. У неї троє дітей: Ліза, Жервеза і Жан. Батько віддає Жана до ремесла і до двацятого року поводить ся з тихим, спокійним парубком як з малим хлопцем, відбирає від него весь заробіток і пропиває його, поки Жан не втік з батьківського дому. Ліза виходить замуж за різника з Парижа Кеню. Жервеза, каліка з роду, з кривою і сухою ногою, відзначає ся гарним личком. З малку мати при звичає її до пянства. В 16-тім році життя вона познайомлює ся з гарбарським робітником Лянтіє і має від него хлопця; з Лянтіє і з дитиною вона пізнійше подає ся до Парижа.

Отсе та початкова історія сім'ї, яку розповідає автор в першій томі, се заразом ті психо-патологічні основи, що впливають рішучо на її дальший розвій. Божевіле старої бабки Аделяїди, прозваної тетою Дідою, честолюбство Фелісіте, захланність Пера Ругона, пянство Маккара і Жозефіни — отсе ті червоні пасма, що в ріжних змінах і комбінаціях проходять цілу історію сеї за-раженої сім'ї.

На тім понурім тлі малює нам автор в першім томі блискучими колірами Пляссан з єго окруженєм і вдачею єго людности, вражінє, яке на ріжні верстви робить звістка про державний переворот, вибух маленького бунту селян і робітників против наполеонїзму, переполох, фарисейство і безсовісність буржуазії, що в десятеро прибїльшує розмір і небезпечність бунту, щоб, здувши його, захопити в свої руки власть і гроші. На чолі тої наполеонівської шайки стоїть Пер Руґон і єго жінка Фелїсіте, дарма, що в бунті бере участь єго свояк Сільвер, вихований Маккаром у републіканськїм дусї. Історія Сільвера і єго любки Міетти, се немов чудовий квітник серед калюжі диких і низьких пристрастей, змальованих у повісти. Поет осяяв їх постаті чаром безсмертної поезії. Розуміє ся, що обоє вони гинуть як жертви брудної „карьері Руґонів“.

2. La Curée (стрілецький термін, значить ті части застріленої дичини, що викидає ся псам), видана в жовтні 1872 р. малює нам Париж після державного перевороту, коли то Наполеон, розгнїваний барикадами, в яких супроти него боронили ся парижські републіканці, взяв ся підпирати поданнї Жидом Гаусманом плян такої перебудови Парижа, щоб ставленє барикад було неможливе. Золя малює тут Париж як розпотрошену дичину; купа безсовісних спекулянтів богатить ся єго соками. В числі тих спекулянтів є й Арїстїд Руґон, той сам, що до недавна животїв у Пляссанї на худїй посадї, а тепер на поклик свого брата Ежена прибув до Парижа і змінив свою назву на Саккара. Єго перша жінка вмерла, він женить ся з паризькою богачкою Рене, спекулює на домах і дорабляє ся великого маєтку, але серед роскоші і богатства мусить бачити, як єго жінка кохає ся з єго власним сином Максимом. Батько не дуже сим гризе ся, але в кінці сидує Максима, що в 30-тїм році житя є вже безсиьним старцем, оженити ся з дївчиною хорою на груди. Рене швидко по тім умирає з вичерпаня сил.

Ся повість, для котрої материяли Золя збирав майже рік, була написана протягом чотирьох місяців. Скоро перші розділи появили ся в одній часописи, підняла бонапартівська преса страшний крик, бачучи в повісти памфлет на дорогі для неї традиції. Але й незаражена бонапартизмом публіка не хотїла вірити в істнованє такої моральної гнилі. Автора візвано до суду і судия „ра-

див" йому, щоб дав спокій з дальшою публікацією. І справді друк повісти в газеті перервано і вона вийшла книжкою.

Швидко по виданю сего другого тому накладець Лякруа збанкрутував. Єго інтереси обняв Шарпантьє. Золя зробив з ним новий контракт на давніх умовах: автор мав річно постачити дві повісти, за те одержував за повість 3000 фр. і продавав своє право на 10 літ. Гроші йому мали виплачувати ся місячними радами по 500 франків. Але швидко побачив Золя, що вистачене двох повістей на рік для него неможливе. Само збиранє матеріялу при єго методі творчости забирало багато часу, а для поповнення заробітку треба було ще займати ся й иньшими працями. Дійшло до того, що Золя винен був Шарпантьє вже два чи три томи, набравши задатків на кілька тисяч франків. Се турбувало його чим раз більше, в кінці він зважив ся піти до свого накладця і побалакати з ним по щирости. Шарпантьє прийняв його в своїм кабінеті. Золя не без заклопотаня почав вияснювати йому своє діло. Але Шарпантьє перебив його. — Любий друже, алеж я не хочу Вас окрадати, хочу тільки заробити на Вас тільки, як заробляю звичайно. Я власне велів виготовити для мене рахунок і почислити з кожного проданого тому 40 сантимів для Вас. А з того виходить, що Ви не винні мені нічого, а противно, я Вам винен 10.000 франків ще й з окладом. Прошу Вас піти до каси по гроші. А сей старий контракт — він вияв контракт Золя — найліпше буде скасувати.

І се мовлячи він роздер контракт і кинув його до коша. Фінансові клопоти нашого автора скінчили ся, хоча в ту пору він ще зовсім не був тим славним писателем, яким є нині, а й на великі доходи йому треба було чекати ще цілих пять літ.

3. *Le ventre de Paris* — „Череву Парижа“, так називає ся третя повість в циклю Руґон-Маккарів. Вона зрештою до циклю привязана дуже слабо. Героєм її є Фльоран, бідний студент, що в 1852 р. проти своєї волі попав на барикади, був зловлений і вивезений до Каенни, а тепер вернувши назад до Парижа о голоді знаходить убоге удержанє у різника Кеню, того самого, що має за жінку гарну Лізу, дочку Антуана Маккара з Пляссана. Фльоран помалу знайомить ся з тим сьвітом паризької торговниці, де продають ярину, рибу, мясо, робить ся навіть комісаром для надзору за перекупками, але рівночасно попадає в кружок старих конспіраторів і провокаційних агентів, задумує рево-

люцію і зражений, денунційований усіма починаючи від конспіраційних товаришів а кінчаючи гарною Лізою і другою перекупкою, що вдавала закохану в нїм, іде до тюрми і потім знов на депортацію. Автор для відміни змалював нам тут сїту і „чесну“ сімю, але розібравши її моральні прикмети він кінчить болючим окриком: „А якіж однако підляки ті чесні люде!“ Та головну вагу в сій повісти поклав Золя на опис того „паризького черева“ — ринку артикулів живности, склепів, вистав, нічного транспорту, перекупок і їх дрібних сварів. Плястичність тих описів, богацтво і густота красок, незрівнана бистрість обсервації і сила слова роблять сю книгу одною з найзамітнійших появ французької літератури. Сам автор довгий час уважав її своїм найліпшим твором.

4. *La Conquête de Plassans* — завойоване Пляссана переносить нас знов на південь Франції і дає нам знов заглянути в нуто тої машинерії, якою Наполеон III утврджував своє панованє. При виборах до парляменту Пляссан голосував на легітиміста (сторонника прогнаної династії Бурбонів). Приходить ся ще раз здобувати його для Наполеонїзму. В підмогу Руґонам архієпископ присилає аббе Фожа, молодого духовного, майстра в веденю інтриґ. Він стає кватирою у Франсуа Мурета, внука божевільної Аделяїди, а сина Уреулї Маккар. Сей Муре має за жінку свою кузинку Марту, також внучку Аделяїди, а доробивши ся в Марселї гарного маєтку живе з жінкою в Пляссанї. У них є трое дітей: Октав, що практикує у купця в Марселї, Серж, що вчить ся в школах і Дезіре, 14-літня дівчина. Дезіре, на пів ідіотка, живе при матері. Сїмя живе тихо, щасливо, аж приїзд Фожа вносить в неї заколот. Фожа прикидаєть ся, немов йому до політики зовсім байдуже, організує церковні процесії, братства, філантропійні інституції, реколекції і греміяльні сповіди і доводить людиність, а особливо середню верству, до правдивого фанатизму. Марта Муре підлягає перша єго впливови, занедбує дїм і мужа, робить ся причиною розладу і сварів у сім'ї. У неї звільна показують ся признаки релігійного помішаня, далї вона в ночи дістає напади корчів, бє ся і калічить ся, а Фожа, що ненавидить її мужа як вільнодумця, розпускає про него вісти, що він по ночи бє жінку. Через попівські інтриґи бідного Мурета замикають до дому божевільних, єго син Серж під впливом Фожи рїшає ся висвятити ся на попа, дочку віддають на село. В домі Мурета Фожа робить ся повним паном, сироваджує сюди свою матір, кривдить

і морить голодом бідну Марту. Одного разу вона вибирає ся відвідати свого чоловіка в домі божевільних. Муре, що доси не був божевільний, а тільки западав у тиху мелянхолію під впливом нещастя, які сировадив на єго дім Фожа, побачивши жінку і почувши, що робить ся в домі, дістає справді нападу шалу, починає ричати і лазити по хаті на руках і на ногах. Марта втікає від него і з переляку вмирає, а Муре викравши ся вечером з дому божевільних біжить до дому, замикає щільно двері і вікна, підпалює дім і гине в огни разом з аббе Фожа, єго матірю і двома свояками. Але свого діла Фожа доконав: при слідуючих виборах Пляссан вибирає наполеонського кандидата.

5. *La faute de l'abbé Mouret*, слідуюча повість, написана 1874 р. належить до найкрасших творів новочасної літератури. Показавши в попереднім томі клерикальну машинерію при роботі, автор показує тут, так сказати, її фабрикацію, показує, як клерикалізм при помочи релігійної містики і целібату з м'яких, чутливих душ творить собі покірних і фанатичних поборників. Героєм повісти є Серж Муре, син того Муре, що в попередній повісти згіб у пожарі. Він зробив ся сьвященником, жне в біднім провансальськім селі відданий релігійним практикам. Незаспокоєні житеві інстинкти знаходять відплив у містичній любови до Матери Божої, поки вид дівчини Альбіни, внучки старого атеїста, доглядача опущеного панського замку і величезного, здичилого парку Параду, не розбив єго містичних ілюзій. Наслідком внутрішньої боротьби він попадає в тяжку слабість. Стрий єго Паскаль, лікар, везе його до замку і віддає під опіку Альбіни і її дідуся-атеїста. Серж одужавши після слабости не тямить, що з ним було вперед, бачить себе в новій одежи, в новім окруженю і проживає місяць справді райського житя з Альбіною в чудовім парку — як новий Адам з Евою в раю, впиваючи ся чистою, невинною, ніякими людськими зглядами не звязаною любовю. Аж по місяци вриває його відси брудний, брутальний та грубіянський монах, брат Арканжія (архангел) доданий йому духовною властю як опікун і шпiон. Серж аж тепер пригадує собі, хто він і що з ним було вперед, у страшенних душевних муках спішпть до церкви. В молитвах, сльозах і постах знов прокидає ся його містична любов, але вже не до Мадонни, а до розп'ятого, терном увінчаного Христа. В приступі того почутя він серед бурі і дощу прогонює Альбіну, що прийшла шукати його і вона вмирає в своїм Параду,

вдусивши ся запахом цвѣтів. Похороном Альбіни кінчить ся повість, в котрій автор проявив незвичайну глибину аналізи і незвичайне багатство, живість і плястичність фантазії.

6. *Son Excellence Eugène Rougon*. Любуючи ся в сильних контрастах Золя в новій повісти веде нас із тихого провансальського села і з іділлічного Параду до Парижа на вершок суспільної піраміди і показує нам політичну машинерію другого цїсарства — парламент, міністрів, цїсарський двір з его інтригами і деморалізацією і самого Наполена III. Се перша повість Золя, в котрій майже нема романічної завязки і розвязки, але за те широкими рисами і незвичайно яркими колїрами змальовано типові сцени політичного житя. Героєм є Ежен Руґон, що зробив ся міністром, а змістом повісти є його необмежена власть, упадок і реґабілітація. Повісти Золя виходили тепер правильно одна за одною, що року, збогачували французьку літературу правдивими перлами, на Золя зачали звертати увагу за границею, особливо в Росії, але французька публіка держала ся супроти него холодно, повісти розходили ся слабо, критика або іґнорувала Золя або трактувала його з гори, як ученика. Але Золя невтомимо працював далї.

7. *L' Assommoir* — такий був титул його найближшої з ряду повісти, тої, що нарешті проломала лїд і одним замахом зробила його найголоснішим і найбільше читаним писателем у Франції. З контрасту до попередньої повісти автор малює тут житє робітницької сім'ї. Героїною є прачка Жервеза, котру на паризькім бруку покидає її неслубний муж Лянтє. По якімсь часі вона виходить за муж за дахівника Купо, якийсь час їм поводить ся добре, поки Купо не впав з даху а наслідком хвороби пізнійше попав у п'янство. Він умирає в *delirium tremens*. Жервеза, розпивши ся також, гине з голоду, а її дочка Нана робить ся проституткою. Ся безмірно сумна історія розвита перед очима читача в рядї страшенно ярих і плястичних картин. Цїла повість, а не тільки розмови робітників, написана жаргоном робітників; Золя хотїв їй надати не тільки кольорит, але й „запах люду“. Золя продав був перший друк сеї повісти до фелетону часописі „*Le bien public*“ за 10.000 фр., але публіка підняла такий страшний крик проти „обридливих“ і „неморальних“ сцен описаних в ній, що видавець перервав друк. Тодї закупив право друку в фелетонї молодий тоді писатель Катюль Манде і при помочи сеї

повісти здобув для своєї часописі відразу величезну публіку. Книжкове виданє від разу пішло дуже сильно. Золя не надієв ся більше, як 5—6 видань (кожде виданє в Франції друкуєть ся в 1000 примірниках), тимчасом повість до трьох літ видержала мало не 100 видань. Золя від разу крім слави здобув і значний маєток. Від тепер его повісти, давнійші і нові, слабші і ліпші, розходили ся вже в величезнім числі примірників. Зараз слідуєча его повість,

8. Une page d' amour, належить до слабших творів нашого автора. Її героїною є Гелєна Муре, сестра божевільного Муре, що в Пляссані спалив свій дім. Вона була жінкою багатого купця в Марселі, а повдовівши переносить ся з однацятілітньою донечкою Жанною до Парижа. Любоці молодій вдови з одним лікарем, ненормальна заздрість її донечки, нервово хоррої Жанни і в кінці смерть тої дівчини, отсе зміст повісти, котра надто не має ширшого суспільного тла і перевантажена описами Парижа в різних порах дня і року, що при всій своїй живості і пластичности роблять вражінє якоїсь візантійської декорації.

9. Nana, найближша повість Золя, здобула собі ще більший розголос, ніж L' Assommoir. І справді, Золя зробив тут те, чого не був би поважив ся зробити ніхто иньший — своїм природничо-поважним методом він змалював житє проститутки у всіх фазах і характерних моментах її житя. Правда, проституцію явну і тайну малювали і малюють майже всі французькі писателі, але малюють звичайно рожевими, принадними фарбами, натяками та граціозними недомовками. Золя поступив зовсім инакше і змалював проституцію у всій її цинічній наготі, змалював усю суспільну шкідливість сеї хороби. Героїна повісти — Нана, дочка нещасної прачки Жервези, се по словам одного журналіста в повісти, та золота муха, що виклювавши ся на гної літає довкола і затроєє все своєю гнилю. Ми бачимо тут старих і молодих, високих достойників, батьків сім'ї і простих акторів, робітників і слуг у путах проститутки, що в хвилі свого найвисшого тріумфу виступає (хоч символічно) як супірниця самої цісаревой, а в кінці вмирає від гнилої віспи в хвилі, коли розпалена глупим шовінізмом юрба на вієть про виданє війни Німеччині кричить по вулицях Парижа: „До Берліна! До Берліна!“ „Нана“ стягла на автора цілу бурю докорів і нарікань за неморальність, та Золя відповів на се гордими словами: „Се моя найморальнійша книга!“ Вона вийшла

в лютім 1880 р., що через те прозваний був роком Нани. Зараз першого дня продано 55.000 екземплярів; доси розпродано вже 189 накладів.

Після Нани забажав Золя написати повість в пів-тонах і героїною її зробити Поліну, дочку Лізи Кеню з повісти „Le ventre de Paris“. Але йому на разі не вдало ся «скомпонувати ніякої повісти. До того в жовтні 1880 р. вмерла його мати і тільки тоді взяв ся Золя до нової повісти, що вийшла аж з кінцем 1881 р.

10. Pot-Bouille (горнець з росолом), се оригінальний титул сеї повісти, мабуть найслабшої в цілім циклю. Змальовано тут житє в великій, „порядній“ камениці, де обік заможної буржуазії мешкають дрібні урядники і иньші квартиранти. Повість майже зовсім не має одноцілого пляну і розпадає ся на ряд малюнків дуже слабо повязаних механічною рамкою — житєм під одним дахом. Далеко кращою вийшла слідуюча повість

11. Au Bonheur des dames. Вона вводить нас в круг великого купецтва, малює житє в великім маґазині модних товарів, тім типовім витворі паризького промислу, і показує наглядно, як такий маґазин, що врешті доходить до мільона франків денного доходу, пожирає дрібні робітні довкола себе. Обік сеї студії з економічного життя столиці маємо також психолоґічну студію. Герой повісти, Октав Муре, брат аббе Муре, своєю пильністю, розумом і купецьким талантом доводить свій маґазин до величезного зросту. Привиклий до вдач у фінансових справах він так само привик до вдач у зносінах з жіноцтвом. Жадна з его підвладних склепових дівчат доси не сьміла спротивитись его забаганкам. Та ось до его skleпу вступає на продавщицю Деніза, бідна дівчина з провінції. Октав зворушений її красою рад би звести її з путя, але Деніза не подібна до иньших. Вона відкидає забаганки свого шефа, здобуває на него вплив не кокетериску, але рівним, чистим блиском своєї чесноти і в кінці робить ся его жінкою не задля его богацтва, але через те, що з часом полюбила його.

11. La joie de vivre — радощі життя, так назвав Золя одну з найсувнїйших своїх книжок. Се наскрізь психо-патолоґічна студія з фільзофічним підкладом, але без виразного суспільного тла. Героїна повісти, Поліна, дочка пані Кеню з „Le ventre de Paris“, живе по смерті батьків в домі свого стрийка, в Бонвіль. У неї добре серце, а її окружає маса людського стражданя: хорий стрийко, вбогі і хорі сусіди, беременні жінки і т. и.

Всі ті людські болісти і долегливості, весь той шпиталь описує автор по своїй старанно і обширно. Поліна віддає свій час і маєток, щоб помагати тим нещасливим з тої одної причини, що вона любить жите і бажала-б, щоб усі довкола неї почували єго радости. Нема сумніву, що тут різко висловила ся власна філософія автора, що так само зглубляє і малює правдиві безодні людського страждання і зопеутя виключно тільки з великої любови до життя. Отя філософія чим далі, тим виразнійше виступає в єго творах.

13. *Germinal* — так названий був підчас революції місяць, коли сходять усякі насіння, цвітень. Автор дав такий титул своїй повісти, в котрій нема цвітів, а є страшенний образ людського горя і людської праці, образ життя в великій копальні вугля на півночі Франції. Майже однодушно признає критика, що *Жерміналь* є найкращим, наймогутнійшим твором Золя. Герой повісти — Степан Лянтє, брат Нанс, приходить як простий робітник до копальні вугля, працює під землею разом з иньшими робітниками, влюбає ся в робітницю Катерину. Але при тім він чоловік інтелігентний і чуткий на людське горе і має вже славу „неспокійної голови“. Пізнавши страшну нужду робітників і здобувши собі між ними вплив, він організує їх до великого страйку, що описаний в повісти у всіх його фазах справді величнім стилем. Завзятий опір фабрикантів і голод попихає страйкових до бунту, в котрім гине один із директорів копальні. Фабриканти кличуть війсьکو, декілько робітників гине від куль і страйк розбиваєть ся. Робітники йдуть знов до роботи в копальні, але машиніст, Роспьянин Саварин, завзятий нігіліст, руйнує цямрини, що здержували воду, і копальню заливає вода. Степан з Катериною і її любовником ратують ся в однім далекім шахті, до котрого не доходить вода. Страшенні сцени сеї підземної тюрми змальовані в повісти геніяльно. В пориві задрости Степан убиває свого супірика. По кільканадцяти днях голоду Катерина вмирає в єго обіймах, а його самого врешті відкопують зомлілого і посивілого як дідусь. Прогнаний із копальні він від'їжджає до Америки. Ціла повість навіяна теплим чутом до робучого люду. Не в соціялістичних або нігілістичних теориях бачить Золя задатки красної будущини, а в праці, чесноті і прикметах характеру того люду, хоч і на них він дивить ся досить скептично.

14. *L'oeuvre*, найблизший твір Золя, обертає ся в сфері артистів. Єго героєм є Кльод Лянтє, брат Степана, маляр, при-

знаний купкою товаришів за голову нової школи плен-еристів чи то натуралістів. Довгі розмови на тему штуки, правди в штуці, темпераменту, стилю заповнюють повість. Золя виводить тут і себе самого в фігурі писателя Сандоца. Основою повісти є женитьба маляра Кльода з дівчиною знайденою на вулиці Парижа в дощову ніч, его нещасне жите з нею, его силковане, щоб намалювати незрівняний архитвір як образець нової школи. Колиж его малюнок стрічає тільки пасьміхи і нехить, Кльод вішає ся в своїй робітні перед своїм невикінченим архитвором. „Я вилив тут своє серце і свої спомини“, — писав Золя про сю книжку, та про те треба сказати, що вона належить до его слабших книжок. Свої теорії він викладає в ній до переситу, але повістєва основа — слаба.

15. *La terre*, одна з найголоснійших повістей Золя (доси мала 123 видань), малює стан рільництва, а радше сказати дрібного хліборобного селянства в Франції. Героєм повісти є простодушний Жан Маккар, брат прачки Жервези. Він утік від батька, довгий час мандрував по місточках як ремесник, а далі осів на селі як наймит. Автор малює нам селянську сімю, але такими рисами і колірами, якими ще мабуть ніхто не малював „сільську іділлю“. Золя не знає селянського жита і его поезії. Обсервуючи його очима міщанина він бачить у ньому тільки бідність і темноту. До того причинила ся ще доктрина, після котрої земля — мати і кормителька тих людей, є рівночасно їх жорстокою панею, їх тираном. Селяне Золя, се мономани, опановані ненаситною жадобою — мати як найбільше землі. Ся жадоба приглушує у них усі людські чутя. У них нема ані сліду моральности, се дикі звірі, запряжені в ярмо, яке на них накладає власть землі. Задля землі вони морять голодом а далі жорстоко мордують рідного батька, сестра вбиває сестру, — задля землі вони готові на всяку погань. Повість замість трагічного співчуття збуджує тільки обриджене, не вважаючи на деякі чудові описи сільського жита, нпр. опис сівби на самім початку. Не диво, що по виданю сеї повісти від Золя відскочили навіть деякі його приятелі, між ними талановитий новеліст Гю де Мопассан.

Вірний своїому принципови контрастів Золя в слідуочій повісти перекидає ся зовсім у иньший тон, у иньший кольорит. Коли в „*La terre*“ панує, можна сказати, фляманська школа, то в новій повісти „*Le rêve*“ (Мрія) автор пробував удати тон прерафаелітів, переповісти своїм способом побожну легенду про чисту дів-

чину, що живе одним бажанєм — побачити і обняти Христа і в кінці сподобляється того чуда, але в тій хвилі, коли обнімає свого небесного коханця, паде мертва на землю. Правда, Золя переніс сю легенду на сучасний ґрунт. Героїна повісти, Анжеліка, дочка Сидонії Руґон, по смерті матери попадає до міста Бомон. Беззахистну, майже замерзлу її знаходить костельник під брамою катедрального костела. Він виховує її у себе в чистоті і побожності. Вишиванє церковних орнатів і читанє побожних легенд — отсе її одиноке занятє. Вона марить про якогось царевича, що має взяти її і зробити безмежно щасливою. І справді вона пізнає Фелісієна де Готкер, що з аматорства малює на склі, а властиво є сином одного високого церковного достойника і походить із найстаршої шляхти. Фелісієн полюбив також Анжеліку, переборов супротивленє батька, обоє беруть шлюб, але виходячи з церкви Анжеліка чує розкішне ослабленє: в обіймах свого милого, в остатнім поцілуї вона вмирає*). Ся повість, так неподібна до всіх иньших повістей Золя, наробила багато гомону. Вже догадували ся, що автор, пересичений бруталністю своїх дотеперішніх творів, війде на пієтизм і містицизм, але швидко переконали ся, що до того ще далеко.

17. *La bête humaine* (звір в чоловіці), найблизша з черги повість Золя, мусіла відразу розвіяти надії тих, що бажали бачити в ньому пієтиста і містика. Автор із атмосфери кадила і гармонії органів відразу обома ногами вскочив у вар сучасного життя і взяв ся змалювати одну з найхарактерніших його появ — величезний розріст комунікації, залізницю. Своїм звичайним методом він простудіював докладно всі деталі залізничного руху і его казуїстику, різні випадки, злочини на залізницях, життя залізничних урядників від директорів аж до будників і дав у своїй повісти малюнок, якому нема пари в літературі. Рівночасно Золя поклав собі ще одну задачу, дати в тій повісти психопатологічну студию над т. зв. *mania homicidalis*. Герої повісти, Жак Лянтіє, брат нещасливого маляря Кльода і Нани, є машиністом при залізниці. Фамілійна хвороба проявляє ся у него тим, що від часу до часу його нападає непоборима охота — вбити якусь

*) „Мрія“, се одинока повість Золя, що була перекладена на нашу мову і видана в „Бібліотеці найзнам. повістей“ Дѣла.

жінку. Повість основана на криміналістичнім тлі і читає ся з великим зацікавленем, а поважні студії, покладені автором в її основу, надають їй першорядне значінє.

18. *L' Argent* (гроші), слідуюча повість Золя, має так само велике значінє і так само взята із живої, новочасної дійсности. Автор малює тут біржу з її кольосальними грошовими оборотами, з біржовими королями і банкрутами, з шаленими спекуляціями і шахрайствами. Чудово спортретований біржовий король Ротшільд. Героєм повісти є той сам Арістід Руґон прозваний Саккар, що був героєм „*La Curée*“. Зміст повісти — заснованє, швидкий розцвіт і нагле банкрутство клерикального банку „*L' Union universelle*“ — майже щезає серед описів, котрі однак являють ся важкими, туманними і роблять лектуру сеї повісти досить нудною. Автор декуди повторяє ся, хоча в прирівнаню до „*La Curée*“ видно також величезний поступ — не артиста, але мислителя, соціолоґа Золя.

19. *La débâcle* (погром) — такий титул має остатня повість циклю і одинока справді історична повість Золя, де показано війну 1870 року, погром Французів під Седаном і боротьбу комуни в Парижі. Золя робив для сеї повісти довгі і пильні студії і коли по її виданю сотки очевидців простували деякі дрібнесенькі деталі, то се найкрасший доказ, як близько підійшов автор до дійсної дійсности. Золя поклав собі тут задачу майже понад людські сили — опанувати артистично і змалювати сучасну війну з її страшенно скомплікованою машинерією і кольосальними масовими рухами. Чи в повні чи не вповні він осягнув свою ціль, в усякім разі треба сказати, що жаден иньший писатель не підійшов сею дорогою так близько до її осягненя. Деякі части квіги, напр. опис битви під Седаном, се правдиві монографії, зладжені рукою вченого мілітариста а при тім рукою першорядного художника.

Ми назвали „*La débâcle*“ остатньою повістю циклю, бо справді, істория другого цїсарства доведена тут до кінця. Двацята повість, якою Золя закінчив свою монументальну будову, „*Le docteur Pascal*“, се соняшний, грандіозний епілоґ до сеї епопеї політичного швіндлю, соціальної нерівности і психо-фізіолоґічних хороб. Доктор Паскаль, брат міністра Ежена Руґона і спекулянта Саккара, живе на півдні в своїм ріднім Пляссані, лічить бідних і по за тим збирає материяли до студії про дідичність хо-

роб. Ті матеріяли — се історія єго власної сім'ї. Житє кожного члена він простудиював докладно, обставив документами, котрі у него лежать зведені систематично, впорядковані і обережно замкнені в шафі. Не даром! Єго мати, стара, амбітна Фелісіте, вочим оком дивить ся на ті документи і на той намір доктора. В її очах така студія покрила-б вічним соромом її сім'ю. Мов шакаль вона кружить коло фатальної шафи, щоб видобути і знищити ті свідощтва ганьби і упідлення її сім'ї. Тимчасом і доктор не спить ся зі своєю студією. Йому, старому безженникови, всьміхнула ся в осени весна; він закохав ся в Кльотильді, дочці брата Арістїда, дівчині повній краси і здоровля, вихованій під єго впливом серед праці і порядку. Вони живуть разом, їх звязок без церковного слюбу — се центр повісти. Але Паскаль не дожив до вродження своєї дитини. Він умирає на хибу серця. Тільки по єго смерті бабка Фелісіте добирає ся до єго шафи і з радістю палить усі нагромаджені ним документи в ту пору, коли Кльотильда гоїдає на руках Паскалевого сина.

Отсе є коротенько поданий зміст того повістєвого циклю, який здвигнув Золя під кінець ХІХ в. яко безсмертний пам'ятник своєї поетичної творчости і заразом як кольосальну піраміду на могилі Наполеонового цїсарства. Не все в тій піраміді — тривкий гранїт і блискучий порфір; є там і простий пісковець, є й згущене болото. Не всюди малюнок відповідає жигтю і історії, є великі анахронїзми, є й фальшиві контури і фальшиві перспективи. Та про те годї заперечити, що з усіх писателїв, які в нашім віці силкували ся при помочи артистичних образів передати нам хід великих історичних течій і рефлєкси того ходу на ріжні суспільні верстви, Золя обхопив найширший видокруг, сягнув найглубше, показав найбільше смїлости в аналізованю суспільних і індивідуальних хороб. Анї Толстой в „Войнѣ и мирѣ“, анї Бальзак у своїй „La comédie humaine“ не розвернули такої широкої і таким одноцїлим духом пронятої картини, як Золя. „Цїлість — говорить один із остатніх біографів Золя*) — показує нам найріжнійші долї. Порушено там страшенну силу випадків, змальовано приємні і страшні пригоди, розсипано щедрою рукою радощі і стражданя. Знайдемо

*) Dr. Benno Diederich, Emile Zola. Leipzig 1898, стор. 62—63.

тут щирю історію другого цїсарства, як воно буде ся кровю, як роскошує ся своїми успіхами, як усякими крутими способами здобуває бунтівницькі міста, як потім попадає в повільний розклад і в кінці топить ся в крові, в такім морі крові, що в ньому мало не затопила ся вся нація. Бачимо тут соціальні студії про велику і дрібну торгівлю, проституцію, рільництво, біржу, міщанство, простолоудє, що мре в заражених передміських кльоаках або бунтує ся в великих промислових центрах. Бачимо тут прості образки з людського житя, сторінки повні ніжної щирости і палкої любови, боротьбу розуму і серця против несправедливої природи, крик рознуки тих, що падуть під вагою надсильної задачі, окрик доброго серця, що жертвує себе і перемагає свій біль. Бачимо тут скоки фантазії, де уява піднімає ся понад природу, величезні сади, що цвітуть у всіх порах року, костели з тоненькими вежами і шпiлями, чудові історії з раю. Одним словом, у тім творі є все, добре і погане, буденне і величне, сьміх і сльози, квітки і бруд людського житя. Ціла безмежна житева ріка шумить у „Ругон-Маккарах“ перед нами, та сама, що на своїх хвилях несе людськість аж до кінця віків“.

Скінчивши сей величезний твір, що сам один вистарчив би, щоб заповнити працею ціле житє кількох першорядних писателїв, Золя не спочив ані на хвилю. В єго голові вже народив ся иньший великий плян. Уже в Ругон-Маккарах він кілька разів доторкав ся до основ сучасного католицизму, справедливо бачучи в нім велику рухову силу в історії. Тепер він задумав присьвятити тій силі окрему студію, осьвітити її у всіх її формах, у всім розвою, дати її історію і її філософію, прояснити ту релігійну крізу, в якій живе сучасне людство. І на се треба було цілого циклю повістей. Золя зупинив ся на трілогії, а символом ріжних форм релігійного чутя взяв три міста: Люрд, славне відпустове місто у Франції, Рим — столицю католицизму основаного на традиції і заскоружлого в тій традиції і Париж — огнище нової, ясної, свободної релігії, тоб то науки і праці, що увільнює чоловіка духово і матеріяльно. Сей цикль тим не подібний до попереднього, що єго героєм є один чоловік, аббе Цер Фроман, священник, що двлячись на надуживанє віри для цілей безвстидного туманеня і здирства в Люрді, тратить віру і бажає реформи католицизму. Він пише книгу про те, що католицизм повинен очистити ся від грубого антропоморфізму незгідного з новочасною наукою,

а натомісць обернути ся до піддвигнення етики, чоловіколюбности і вирівняня соціальних кривд. Але в Римі его книгу поставлено на індекс заборонених книг. Пер їде до Риму, добиває ся авдієнції у папи, викладає йому свої погляди, але переконує ся, що там, в центрі католицизму, думають про щось зовсім иньше, про політику, про інтриги, про збиранє Петрового гроша, а не про реформу католицизму. Він вертає пригноблений до Парижа, przypadково стикає ся зі своїм братом — ученим хеміком і вільнодумцем, і під его впливом пізнає, що нова релігія людськості, се є наука і праця для добра загалу.

Крім сих великих повістей Золя написав довгий ряд дрібніших оповідань і нарисів, що повиходили в збірних томах: „Nouveaux contes à Ninon“, „Le capitaine Burle“, „Naïs Micoulin“. В тих дрібних оповіданнях Золя являєть ся нераз великим майстром, не меншим як у великих повістях, а декуди й більшим. Композиція тут усюди бездоганна, а в деяких оповіданнях, як ось „Напад на млин“ та „Повінь“ — взірцева, а за те в мальованю окруження по при звичайну у нашого автора старанність і точність видно більше простоти, більше прозорій рисунок.

Але Золя не тільки першорядний повістеписатель; він без сумніву також першорядний винї у Франції публіцист. Ще до недавна він ненавидів „полїтику“, але для кожного, хто бачив глибокий соціологічний інтерес у его повістях і бажанє автора — зглубити і змалювати сучасне жите у всіх его, значить і суспільних та політичних проявах, від разу було ясно, що він колись мусить дійти й до політичної боротьби, так як перейшов боротьбу за літературні та артистичні погляди. І справді, ми бачили недавно, як він виступив на поле практичної політики своїм отвертим листом до президента Фора в справі Драйфуса. Ми не будемо оповідати тут ходу сеї голосної боротьби знаменитого писателя з генеральним штабом французької армії і збаламученим его поплечниками загалом. Своєю відвагою і незломною твердістю здобув собі Золя в тій боротьбі пошану і подив цілого сьвіта, а найновіші події в сій справі готовлять для него не легко здобутий, але блискучий тріумф. Золя не злякав ся материяльних страт і несправедливих засудів, не злякав ся добровільного вигнання з Франції і не злякає ся певно повороту хоч би прямо до тюрми; він певний, що боронена ним справа — справедливість — мусить побідити.

На однім полі Золя не мав щастя, на полі драматичнім. Кілька разів він пробував здобути собі сцену, але се йому не вдало ся. З природи своєї він епік — може один із остатніх великих епіків і для того драма не даєть ся йому. Він силкував ся перенести свої натуралістичні теорії на драму, але ті єго концепції дуже наївні і поверхові і навіть не доторкають ся сути драматичної творчости. Значне поводжене на сцені мали тільки переробки драматичні з єго повістей (особливо з *L' Assommoir'a*), докочані театральними фабрикантами. Але щож, ті переробки яко драми не мають вартости. Додамо, що переробка „Жерміналя“ була заборонена театальною цензурою і так таки й не побачила сьвітла.

На закінчене сего огляду нехай буде мені вільно сказати кілька слів загальної характеристики сего незвичайного писателя. Він називає себе натуралістом, а дружні приятелі і ще дружнійші вороги називають його навіть головою натуралістичної „школи“. Отже треба сказати, що ніякої такої школи нема й не було. Талант Золя наскрізь індивідуальний і так різко зазначений у злих і добрих прикметах, що наслідувати його нікому не вдасть ся і не оплатить ся. З тої так названої школи Золя повиходили або такі писателі, що зазначили дійсну реакцію проти єго манери писаня, як ось Мопассан, або такі, що не визначили себе в літературі нічим особливим. Золя сам першою умовою для кожного молодого писателя кладе — не наслідувати старших, не держати ся ніяких вірців. Так само й єго літературні теорії, котрі він довгі літа з запалом голосив у численних статях і котрі заповнили кілька томів єго критичного дорібку (див. особливо „*Le roman expérimental*“, „*Les romanciers naturalistes*“, „*Documents litteraires*“) далекі від того, щоб могли витворити якусь літературну школу, якийсь новий напрям творчости. Золя — не філософ і не естетик; те що він продукує на тім полі — нераз дуже наївне і не глибоке; звичайно він описує свій власний метод літературної творчости як якусь норму, тай тут звичайно не бачучи самого основного і головного. Аналіза єго поверхова, задовольняєть ся словами не доходячи до сути річи, говорить більше про стиль, ніж про провідні ідеї. І коли його повісти своєю композицією, методичністю своїх описів, багатством кольорів і шириною малюнків цікавлять наш розум і порушують фантазію, то нераз ми про-

читуємо у него цілі сотки сторінок, а наше чуте не зворушить ся ані разу, паше серце не забеть ся живійше. Се скорше анатомічний театр, ніж живе, теплом авторського серця огріте житє. Ніщо не може бути більш навчаюче, як порівняти великого „натураліста“ Золя з великим „реалістом“ Достоевським. Оба вони любують ся в студіюваню людської душевної патології, оба слідять, так сказати, під мікроскопом людську душу в її найтайніших рухах, — та про те якаж величезна ріжниця між ними! У Достоевського матерьяльне окруженє его героїв зазначене, правда, різко, але коротко, злегка, пейзажів майже зовсім нема; у Золя на се йде добра третина всего місця в повісти. За те у Достоевського люде стоять на першому пляні а їх душевний стан є тою атмосферою, що проймає, заповнює всю повість, уділяють ся читачеві, мучить і потрясає його. У Золя люде звичайно малі супроти кольосального окруженя так як на рисунках Доре в его ілюстрациях до „Божевільного Орлянда“; у тих людей на першім пляні виступають матерьяльні інтереси, а тільки на дальшім, мов з поза туману матерьяльних фактів, проявляєть ся душа, звичайно душа пересічна, буденна, неглибока, несконплікована. У Достоевського ідіоти говорять як філософи, відчувають усе безмірно тонко, судять безмірно бисто, бачуть ясно; у Золя філософи і вчені говорять мало чим мудрійше від простих робітників (коли не говорять про свій спеціальний фах). Достоевський є незрівнаний психо-патолог, Золя — соціолог.

Та при тім він — романтик. Се не парадокс, се справді так: у тім завзятім натуралісті, в тім невтомимім малярі соціального болота і гнилизни є душа романтика. У него палка, південна фантазия, що любує ся в грандіозних контурах, ярих колірах, у прибільшуваню і роздуваню найзвичайніших річей до нечуванних, казочних розмірів. Правда, розум і студії зробили його реалістом, малярем близької, сучасної дійсности, але захований в душі романтик робить тому реалістови ненастанні збитки. Реаліст робить студії, описує окруженє як мога найстараннійше, нюхає, смакує, міряє цирклем, а романтик іронічно дивить ся на всю ту роботу і водить пером автора, і з під того пера виходять дивогляди, яких око не бачило і ухо не чуло ніколи: фантастичний сад Параду, жива льокомотива Люїзон, фантастична печена гуска в „L' Assommoir“, що своїм запахом, своїм товщем, своєю ситістю заповняє цілу вулицю, фантастична симфонія сиряних запахів

у „Ventre de Paris“ і тисячі, тисячі інших не менше фантастичних річей.

З того погляду не без певного оправдання можна назвати Золя монотаном, натурою подекуди хоробливою. Конттури дійсності під його руками викривлюють ся, надувають ся, набирають не природних колірів і рухів; мертва природа оживає, набирає людської подоби, людської душі, а супроти неї живі люде дрібніють, якось затирають ся, не можуть сильно і виключно захопити наш інтерес і наше співчутє. Золя називали пессімістом — по мойому несправедливо. Ёго остатні повісти, особливо „Доктор Паскаль“ і „Париж“, де автор найповнійше і з великим запалом висловив своє філософічне credo, являють нам його великим оптимістом, прихильником думки про невпинний поступ людей до ліпшого, до справедливости і досконалости. Тільки ёго монотанія, що показує йому дійсність у недійсних, покривлених контурах, а людей меншими, низшими, простійше зорганізованими, ніж вони є на ділі, — тільки се по мойї думці є причина того згїрдного сьвітла, в яким він показує нам більшину своїх героїв, тої преділекції автора до мальованя низьких, підлих, брутальних та брудних учинків, намірів, думок і бажань людей. Темні сторони життя займають в ёго повістях далеко більше місця, ніж в дійсности; дуже часто ті темні краски накладені густійше, ніж буває в дійсности і для того наукова вартість ёго студий — при всїй пошанї, яку мусимо мати для ёго методи і для її талановитого виконуваня — є дуже невелика. Нового він не відкрив нічого, а його мудрість нераз черпана навіть з дуже неособливих жерел (напр. малюнок робітничького життя в „L' Assommoir“ із дуже драмтивої і богато де в чому невірної брошури чи памфлета „Le sublime“). Коли взяти приміром „Ругон-Маккарів“, то можемо сказати сьміло, що обох цілей зазначених у титулі автор не досягнув в повні, бо ані історії другого цісарства на членах тої сїм'ї вповні не показав, ані не дав нічого справді нового і цінного для проясненя теорії дідичности душевних хороб. Певно, так могло бути, але чи мусіло так бути і чому так мусіло бути — сего автор навіть не пробує вяснити, або коли часом і дає вясненя (напр. пояснене mania homicidalis в „La bête humaine“), то вони наївні просто до сьмішного.

Але вартість Золя і його творів не в тім, в чім її кладе Золя теоретик і доктринер. На щастє обік неособливого теоретика

живе в нїм великий артист і сильний, прямий, чесний характер, що кладе свою печать на всі єго твори. Се їх вартість, їх щире золото і через се може Золя сказати про себе гордо: *Quae scripsi — scripsi*.

З хронікарського обовязку потую тут смерть французького поета Стефана Маллярме, що по смерті Верлена був признаний головою нової школи тзв. декадентів. Стефан Маллярме родив ся 1842 р., значить, був тільки роком молодший від Золя. Довгий час жив у Англії і вернувши до Франції був учителем англійської мови і літератури в деяких паризьких гімназиях. В літературі виступив ще 1866 р., друкуючи свої вірші в журналик „*Parnasse contemporain*“. На ті вірші довгий час ніхто не звертав уваги, тим більше, що вони появляли ся дуже рідко. Так само без уваги мійнув опублікований ним переклад новель Американця Едгара По. В 1874 р. Маллярме зірвав зносини з „Париассом“ через те, що там не хотіли надрукувати єго поеми „*Après-midi d'un Faune*“ (Пополудне Фавна). Він видав сю поему своїм коштом і тільки від часу її виданя він зробив ся видним репрезентантом наймолодшої генерації поетів, що тезу „штука для штуки“ довела до абсурда. Маллярме справді в тім згляді був наймолодший між наймолодшими. Поезия для него є символом життя, а слова і звуки — символами — не думок, борони Боже! — а почувань, таємних рухів тої душі. От тим то єго вірші повні такого тонкого і скомплікованого символізму, що для звичайних людей виглядають як набір слів, гучних і блискучих, але без ніякої логіки, без ніякої думки. Маллярме не є темний у своїх віршах. Темним можна назвати того, хто в словах складає занадто багато думок. Маллярме не вкладає у свої слова ніякої думки; в них тільки покровні йому душі можуть відчувати ті самі таємні вібрації чутя, які були у автора при писаню віршів; для загалу вони по prostu ляпашина без ніякого значіння. Він не хотів промовляти ані до розуму ані до уяви, але хотів тільки — як сам признавав — при помочи певних звуків і слів суїгерувати читачеві вражіння і образи, не називаючи їх по імені, бо „в поезії все мусить бути загадкою“. Його вірші, зібрані до купи, заповнюють невеличкий томик, виданий під безпретенціональним титулом „*Pages*“ (сторінки). Крім сего він видав у двох томках свої прозові нариси п. з. „*Divogations*“ (пусті балаканя).

Др. Іван Франко.

ХРОНІКА І БІБЛІОГРАФІЯ.

— В попередній книжці Літ. наук. Вістника ми подали коротку вістку про засноване товариства ім. Т. Г. Шевченка в Петербурзі. Тепер маємо устав сего товариства перед собою і з него подаємо кілька ближших відомостей. Товариство зветь ся офіційно: „Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомошествованія нуждающимся уроженцамъ Южної Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга“. Отже ціль товариства: дбати про бідних учеників, що сугь родом з України і вчать ся в висших петербургських школах (§. 1). В примітці до сего §. читаємо, що з розвоєм діяльності товариство може помагати і тим ученикам висших мужеських і жіночих шкіл, що для дальшої осьвіти переходять в инші школи. Товариство має помагати молодіжи оплатою за ученє, книжками, удержанєм, вишуканєм занятя, лікарською помочію і грошевыми запомогами. Для заснованя для бідних учеників дешевих кухонь, бурс, складу книжок і т. п. закладів потрібно окремого дозволу власти. До товариства можуть належати мужчини і жінки, без уваги на становище і віроісповіданє, крім неповнолітних, тих що мають „класні чини“, студентів, низшого войска і караних судом. Члени можуть бути почесні і дійсні; почесних вибирають загальні збори за великі жертви або инші услуги для товариства, а дійсними членами є особи, що дають річну вкладку неменшу як 5 руб. або одноразову вкладку 50 руб. Маєток товариства складає ся з вкладок, складок, дарованих книжок, одежі, запомог, — і доходів з концертів, театральних вистав, відчитів, базарів, вечерків і т. п. На устроєнє кон-

цертів, відчитів і т. д. потрібно окремого дозволу. З одноразових членських вкладок повстає залізний капітал товариства; також самі жертвувателі і загальні збори товариства можуть призначувати гроші на сей капітал. Прочі доходи становлять розхідний капітал товариства. Виділ товариства складається з шістьох вибраних виділових, з котрих два що року уступають місце новим виділовим, — і з чотирох представителів шкіл. Виділові вибирають зпоміж себе голову, заступника голови, писаря і скарбника; головою не може бути особа, залежна від начальства школи, що має свого представителя в виділі товариства. Інші параграфи устава означають докладніше права і обов'язки виділу і загальних зборів. Устав затвердило російське міністерство внутрішніх справ, а цензура рішенням з 26 ст. ст. серпня 1898 дозволила його видрукувати. Новому товариству, що має таку гарну ціль на увазі, бажаємо як найкрасшого розвитку.

— Проєкт пам'ятника Ів. Котляревському, виготовлений різьбарем Л. В. Позеном, прийняла полтавська міська рада ще торік і віддала на затверджене урядови в липню 1897 року. Після проєкту пам'ятник складається з бюста поета, з вінком на голові, на підставі з дніпрового граніту в виді трох усічених пірамід, котрих висота разом з бюстом доходить до 8 аршинів. По боках будуть вироблені три барелефні роботи Л. В. Позена, до котрих сюжети взяті з творів Котляревського, а то: 1. Виправа Троянців, в виді Запорожців, під проводом отамана Енея, в морський похід. 2. Сцена об'яснення Наталки з Восьним і фігура Виборного в далечині. 3. Наконечна сцена з Москаля Чарівника. — Сей проєкт пам'ятника затвердив цар 26 марця сего року і дав дозвіл поставити пам'ятник Котляревському в Полтаві на зложені гроші. На засіданню 20 мая с. р. полтавська міська рада постановила просити уряд, щоб дозволив покласти на пам'ятнику такі написи: „Рідний край своїм першому поетови Іванови Котляревському, 1798—1898“. „Де згода в семействі, де мир і тишина, щасливі там люде, блаженна сторона“ (Наталка Полтавка, дія I, ява V). — На супротивній стороні пам'ятника слова Шевченка з його поезії „На вічну пам'ять Котляревському“:

Слава

сонцем засіяла:
не вмре кобзар, бо на віки
його привитала.

Внизу на тім же боці в ярусї з барелефами ділова напись : „Збудовано сей пам'ятник 1899 року заходом полтавської ради міської, коштом земляків та прихильників до рідної мови і працею скульптора Л. Поз-на“. На засіданю полтавської міської ради 16 червня постановлено сю ділову напись, що після ухвали з 20 мая с. р. мала бути українською, замінити російською... На биндах вінка при пам'ятнику будуть означені дні родин і смерти Котляревського : 1769—1838. — Сума всіх жертв на пам'ятник Котляревського, зібраних по день 1 січня 1898 р. виносила 9,145 рублів 91 коп.; з них полтавська губернія зложила 5,965 руб., иньші міста 2,728 руб. 1 коп., відсотки дали 452 руб. 90 к. Г. Х.

— Від д. Бориса Грінченка одержали ми такий лист з просьбою о поміщенє :

„Високоповажаний Добродію, Пане Редакторе!

У торішній „Зорі“ оповіщено було, що д. Старицький покликав мене на третейський суд з поводу моїх розвідок (Зоря, 1897) про його драматичні твори і що я згодив ся на той суд. Суд відбув ся 23-го серпня ст. ст. сього року в Києві. Посилаючи Вам, у купі з сим листом, копію з акту судового дуже прошу Вас, Високоповажаний Добродію, надрукувати се в „Літературно-науковому Вістнику“ — по змозі у найближшій книжці. З великим ушануваннем та повагою Борис Грінченко.
1898. VIII. 26. З Чернигова.

Третейський суд,

вибраний в справі М. П. Старицького і Б. Д. Грінченка, з приводу статей д. Грінченка надрукованих у „Зорі“ року 1897-го, про твори д. Старицького, зібрав ся 23 серпня 1898 року. Прибули: Голова суду М. Ф. Комар, судії від д. Старицького: В. Б. Антонович і О. Я. Кониський, від д. Грінченка: А. В. Верзилів і Г. О. Коваленко а також сторони: Б. Д. Грінченко і за М. П. Старицького — Л. М. Старицька-Черняхівська, котра подала довіренність від батька свого д. Старицького.

Приступаючи до розбору сієї справи, суд вважав своїм обовязком насамперед подати раду сторонам порозумітись в сії справі і помирити ся. Вислухавши обоюсторонні поясненя, сторони згодили ся помирити ся на таких умовах.

Б. Грінченко, зістаючи ся при своїх літературно-критичних поглядах на ті драматичні твори М. Старицького, про які

говорить ся в висше згаданих статях в „Зорі“ 1897 року, бере назад свої слова: „літературна діяльність д. Старицького з погляду літературної етики — навіть просто мінус“.

М. Старицький бере назад свої погляди про те, що д. Грінченко поводив ся в сій справі невідповідно національній і особистій честі.

Сей мировий акт, за підписом суду і сторін, має зіставати ся у голови суду, а сторонам видають ся списки сього акту за підписом голови, і кожда сторона має право надрукувати сей акт.

Голова суду: М. Комар. Судії від М. Старицького: В. Антонович, О. Я. Конисський. Судії від Б. Грінченка: А. Верзілів, Гр. Коваленко. Сторони: За М. П. Старицького — Л. М. Старицька-Черняхівська. Борис Грінченко. З оригіналом згідно. Предсідатель суду М. Комар.

— В Празі бере ся п. Адольф Черни видавати місячник: „Slovansky přehled, sbornik zprav, dopisu a stati o soucasnem živote vsech kmenu slovanskych“. За мету поставила собі редакція удержувати гадку словянської взаємности, інформувати читачів про жите словянських народів і удержувати звязь поміж поодинокими народами словянськими. Питаня культурні і народні, література, наука, суспільні стремління, відносини взаємні словянських країв — се буде змістом тижневника; редакція буде водити ся в тій справі як найбільшою об'єктивністю, постарала ся о численних дописувателів, так щоби образ всесловянського життя вийшов повний і вірний. Крім „Slovansk-ого Přehled-y“ буде видавати редакція також „Slovansk-y Knihovn-y“, де в поодиноких книжках буде розбирати питаня словянського життя. Передплата на згаданий місячник низька, бо лиш 3 зр. 20 кр. на рік, — а попри добрий зміст редакція буде старати ся і о ілюстрації.

— В Перемишлі почала від липня с. р. виходити нова часопись п. з. „Господар, місячна часопись для руских хліборобів“. Адреса редакції: Перемишль, Побереже ч. 1. Доси вийшли три числа.

— В Берліні почав виходити новий німецький двотижневник „Das literarische Echo“, що має познакомлювати читачів з літературним рухом цілого світа. В 1-ім зошиті сеї часописи находимо ширше справозданє з VIII і IX книжки Літературно-наукового Вістника.

— Дня 31-го ст. ст. серпня у Харкові помер український артист Іван Мороз. Покійник, молодий чоловік, мав лише 29 літ, а вже придбав був собі славу доброго артиста. В часі 6-літнього свого директорства бував по всіх містах Росні; знають єго Москва, Петербург, Одеса, Варшава а тепер і Харків, де він із своєю трупю грав в театрі „Тіволе“ і де занедужавши на тиф, помер. Вже недужий прибув до Харкова, але щоб не псувати ансамбля і не підривати доходу, грав аж доти, доки страшна недуга не звалила єго на смертну постіль. Покійник дуже сердечно відносився до артистів-Галичан і ніколи їм місця не відказував. В єго трупі все було кількох Галичан, а він сам оженив ся з п. Фіцнерівною з галицького руського театру. Послїдними часами рїшив ся був урядити артистичну прогульку по всіх славянських містах, та смерть перебила. На похорони, що відбулись 2-го ст. ст. вересня, явила ся ціла єго трупа і пані Заньковецької та її багато харківської публіки, котрій покійний був знакомий яко давнійший сотрудник газети „Южный край“. На могилі зложено кільканайцять вінців. Покійник полишив вдову і донечку.

— Олександр Козловський, автор поезій поміщених в VIII і IX книжці „Літ. паук. Вістника“ п. з. „Із поезій засудженого на смерть“, слухач політехніки, помер в серпню с. р. в Гребеннім коло Рави руської в 22-ім році життя. Поезії його були справді поезіями засудженого на смерть.

— Дня 20 вересня с. р. помер голосний німецький письменник Теодор Фонтане, що родив ся 30 грудня 1819 р. До найкрасших єго творів належать романи: Irrungen Wirungen, Stine, Quitt, Frau Jenny Treibel, Effie Briest, потім описи воєн з pp. 1863, 1866 і 1870, два томи пам'ятників і багато поезій.

Петро Огоновский. Учебник аритметики для низших клас шкіл середних. Написав... Часть II на III і IV класу. Сторін 119, 8-ки. Ціна оправленого примірника 80 кр.

Руска драматична бібліотека, видавана товариством „Руска Бесіда“ у Львові. I випуск: *Натална Полтавка*, Комедіо-опера в двох діях Івана Котляревського. Ювілейне видане в 100-літні роковини відродження українсько-руської літератури. У Львові, 1898. Вступне слово написав І. К. При кінці подано пояснене менше зрозумілих слів. Сторін 48, великої 8-ки.

Тарас Шевченко. Промова д-ра Олександра Колесси, виголошена на 37-их роковинах смерті поета у Львові дня 4 н. ст. цвітня р. 1898. У Львові, 1898. Сторін 24, 8-ки. Автор покааує розвій основних прикмет поезії Шевченка.

В справі події на Високім Замку. Сторін 11, 8-ки. Брошура, видана молодіжню в справі, про яку була у Вістнику мова в II томі, стор. 201.

Бібліотена для молодежи, Ю. Насальского. Випуск XIX, рік V. Страстный четверъ. Повѣсть верховиньска изъ мѣсцевыхъ поговорокъ Николая Устыяновича. Сторін 113, 16-ки. — Добра дитина. Оповѣдане Евгена Мандичевского. Кертиця, стих Юл. Насальского. Сторін 18. Коломия, 1898.

Хома Баглай. Поема Р. Б. Звиршувавъ П. Г. Выдавъ Б. Гринченко. У Чернигови, 1898. Сторін 11, 8-ки. Ціна 10 коп. Єсть се перерібка знаної поеми Роберта Бурнса.

Война мужика съ заяцемъ. Розказаль Дмитрій Вѣнцовскій. Коломия, 1898. Накладом М. Білоуса. Сторін 14, 16-ки. Зовсім непеетична віршована річ про те, що витерпів мужик за вбитого панського заяця. І мова і вірш погані.

Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу.

Відчит проф. **Михайла Грушевського** на науковій академії, споряженій дня 1-ого листопада 1898 р. на памятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури.

Високоповажана Громадо!

Наукове Товариство імени Шевченка призначило нинішній день на святкування столітя відродження українсько-руського письменства — сотніх роковин травестованої Енеїди Котляревського.

Самий момент тут має більш конвенціональний характер. По всякій правдоподібности, сам Котляревський не надавав особливого значіння своїй травестії, і хто зна чи й попала-б вона під друкарський прес, якби не впала в око багатому земляку аматору, що й оголосив її „без відомости й згоди“ автора. Появою своєю вона теж не зробила епохи. Прийнято її дуже симпатично, тим більше, що вона була популярна ще перед своїм друком, але здасть ся, і публіка, як і автор, не надавали їй особливої ваги. Не примітно, щоб вона збудила якийсь рух. Довший час Енеїда Котляревського зіставалась одинокою українською книжкою. Найдавніший огляд нашого письменства, двацять літ по виданню Енеїди, вчисляє відомі тоді українські писання, але з них тільки Енеїда була друкована; про якийсь рух можна говорити тільки з заснованнем Українського Вістника. З другого боку Енеїда Котляревського не була й якоюсь першиною в письменстві; народній українській мові вже в XVIII в. признано право горожанства в письменстві, хоч і в дуже вузьких рамах. Таким чином її поява являєть ся властиво конвенціональною границею, як і взагалі переважна біль-

шість всяких поділів і границь в безконечних перемінах історичної еволюції. А як перша друкована українська книжка, як увір, що своєю літературною вартістю перевишав все, що перед тим писалось народньою українською мовою, як перша робота найстаршого між письменниками нашої нової літератури — Енеїда може уважатись такою границею гідно і відповідно до того значіння, яке ся нова література мала в культурній еволюції нашого народу.

А значінне те дуже велике. Історія нашого літературного відродження є заразом історією нашого відродження національного й культурного; не часто літературі випадало таке важне значінне в життю народа. Вповні можна-б прикласти до українсько-руського народу ті слова:

Воскресну нині, ради їх,
людей закованих моїх —
убогих-нищих... Воввеличу
малх отих рабів німх!
Я на сторожі коло їх
поставлю слово.

Дійсно, слово виратувало українсько-руський нарід з видимої загнбелі!...

Велике значінне національного відродження сього столітя в історії українсько-руського народа і многоважна роля літератури в сїм відродженню будуть ясними, коли ми кинемо оком на головні моменти в історії нашого народа.

Українсько-руський нарід виступає на історичній арені організатором великої, просторої держави, одної з найбільших в Європі, і ся державна організація, защеплена київською громадою, збудована заходом київських князів і дружини, стала епохальним фактом в історії східньої Європи. Можна було-б з того надїятись, що інтереси державної політики на довго опанують українсько-руську суспільність, стануть осею дальшої суспільної й культурної еволюції. Тимчасом так не стало ся. В своїй екстензивности руська державна будова була мало інтензивна. Заціплюючи важні культурні здобутки на великім просторі, вона не мала міцного кореня в своїм ґрунті. Як і иньші державні організації вона опиралась на вищі, заможнійші верстви, не тішачись зовсім симпатіями народніх мас; але вона при тім не встигла зміцнити своєї будови, скріпити ті верстви, на котрі опиралась, о стільки, щоб устоятись без огляду на маси. Через те розклад державної організації й хронічні висилення

в боротьбі з турецькими ордами принесли фатальні наслідки для самої організації. В середині XIII в. на значній (східно-полудневій) частині нашої території державна організація упадає, і то при певній участі самих народніх мас, що подекуди самі ворожо виступають проти сього державного устрою, зазначивши тим зовсім недвозначно своє становище до давньої Руської держави. Століте пізнійше, західня частина українсько-руських земель, стративши династию, входить у склад двох сусідніх держав — Русько-литовської й Польської. Українсько-руський нарід стає бездержавним.

Але з упадком давньої Руської держави зв'язаний з нею суспільний процес не пропав — диференціювання суспільних верств, утворення упривилейованих верств коштом народніх мас, розпочате під впливами давнього державного устрою, знайшло собі ще вигіднійші обставини в устрою тих держав, що обняли тепер українсько-руські землі, і пішло ще більш прискореним кроком. Та відриваючись від народніх мас ріжницею суспільно-економічних інтересів, упривилейовані верстви відривались від нього разом з тим і культурно, і релігійно, і національно. То було результатом недержавности українсько-руського народу, перебіги культурних впливів, бо як раз византийські впливи тоді переборює західній, що йшов через Польщу, нарешті — і значної домішки чужородців між сью упривилейовану верству. В результаті в першій половині XVII в. упривилейовані верстви були чужими народу з погляду суспільного, релігійного, культурного, національного. Се була, позоволю собі назвати, перша сецесія вищих верстов українсько-руського народу.

Тимчасом мотиви національні й релігійні незвичайно загострили суспільний антагонізм, а що кольтонізаційні обставини східньої України скупили для нього великі сили, в результаті вибухнула велика суспільна революція, що вповні змінила історію східньої Європи і перебудувала на ново суспільний устрій східньої України. В історичнім розвою українсько-руського народу ся революція зазначила ся незвичайним повисненнем народньої самосвідомости, проясненнем національного почуття в усіх верствах, що тоді признавали ся до українсько-руського народу. Натомість суспільно-економічні мотиви, що лежали в основі руху, не були вияснені, не увійшли в свідомість і зістали ся в формі невразних інстинктів народніх мас. Нова українсько-руська інтелігенція, витворена з народніх мас новими фактами, не солідаризувала зовсім з ними змаганнями.

Через те, нім ще відшумів великий народній рух, зазначив ся антагонізм між народньою масою й новою українсько-руською інтелігенцією. Народні маси кидають ся в обійми московського уряду, шукаючи в нім опори проти своєї нової старшини. Старшина, не знаходячи собі ні в чім опори, звертаєть ся туди-ж, запобігаючи ласки коштом політичних уступок. В результаті вона, за виречення з автономічних і національних змагань, здобуває саякцію своїх суспільно-економічних набутків, перетворюєть ся на правно упривилейовану верству, але zarazом в почутю свого відрїзнення від народу як найбільше зближаєть ся до російських державних елементів. Неминучим наслідком того всього була друга сецесія українсько-руських упривилейованих верств; при кінці XVIII в. вона була довершеним фактом: все, що підіймало ся над народньою масою на Україні, було зросійщене. Хоч тут не було такого безповоротного розрива, як при попередній сецесії, бо зросійщений Українець всеж уважав себе „Малоросіянином“ і не противставляв себе з національного погляду народній масі, але сей майже ілюзоричний, чисто факультативний звязок в фактичних обставинах не зміняв майже нічого. За те сецесія була далеко більша: українсько-руський нарід втратив і те, що був заховав при першій сецесії — втратив школу, втратив духовенство, — виключивши тільки свій західній окраєць — Галичину, що тоді не показувала ще жадних познач життя.

Се виглядало на повне банкрутство. По таких страшних висиленнях, по тих нечуваних жертвах, по тих морях пролитої крові і сліз, українсько-руський нарід опинив ся знову в ролі темної, убогої етнографічної маси, закріпощеної, обробованої своєю старшиною, позбавленої всякого проводу, всякої інтелігенції, без освіти, без літератури, без організації, без всякої можливости реагувати проти сих порядків. Національна свідомість була притемнена тим мішаннем до купи національності і релігії, що ми можемо помічати навіть підчас найбільшої інтензивности української національної свідомости — в XVII в. Літературна традиція була затрачена, відколи на старім корени київського книжного письменства защеплює нову паросль — московську: стара українська книжна література являлась ніби предком московської, тим самим ніби чужою для України, і українське слово зіставалось при самих пробах простонародньої мови, що уважались тільки куріозом, чимсь зовсім маловажним, тимчасом як для поважної літературної роботи

прийнято у самих Українців великоросійську мову, заведену протягом XVIII в. і по всіх вищих українських школах. Саме імя було страчене — бо перейняте великоросійським народом, літературою, державою, і для потомків старої Русі приходилось знаходити нові імена: малоросійського, козако-руського, южно-руського і т. п. народа, історія сього народу починала ся звичайно від XVII в., найбільше XIII—XIV в., а історія давнійша звязувала ся з історією Московської держави, як її антецеденс. Українсько-руський нарід зіставсь без нічого і здавалось був призначений на вимерте. І ся смерть здавала ся вже зовсім близькою. Автор першої граматики народньої української мови, виданої 1818 р., мочивував свою працю чисто антикварними мотивами: що знання української мови буде потрібно з часом для розуміння життя українського народа, розумій — коли тої мови вже не буде; він називав її „не живим і не мертвим язиком“, язиком на вимертю — „исчезающимъ нарѣчїемъ“ — двацять літ по появі Євєїди. Так безрадісно і безрадно виглядав тоді український нарід.

Тепер сі погляди й пророкування можуть тільки дивувати або й сьмішити; нам тяжко навіть перенести ся в обставини, що могли навівати такі переконання. Останнє столітє зовсім запевнило існування українсько-руського народу; се питання пережите, порішене й здане *ad acta*. Українсько-руський нарід буде існувати і може бути питання тільки — як швидко й інтензивно буде він розвивати ся, в якій мірі будуть брати участь в сїм розвитку ріжні його частини і т. п. Але коли обставини так змінили ся за сі вісімдесят літ, то в тім в великій мірі мала вплив українсько-руська література.

Наше національне відродженне утворилось під впливом заінтересовання народом, його побутом, мовою, його минувшістю й сучасним життям, суспільними й економічними потребами. Тут впливало льокальне привязанне до своєї тіснійшої вітчизни, привязанне до родових і льокальних традицій, інтереси до цікавих пережитків, попри те — той загальний інтерес до народности й народньої маси, що витворюєть в культурнім сьвітї взагалі протягом сього століття. Але по тільких роках недержавного життя, в повнім упадку давнійших культурних й історичних традицій, сі етнографічні, антикварні й суспільні інтереси найшли-б собі зовсім природний вихід тим, що в літературах — російській, польській, німецькій, мадярській і не знаю ще якії появили ся-б письменники чи цілі

Групи з спеціальною льокальною закраскою, „українські школи“ в белетристиці, „областні“ учені в історії, етнографії й публіцистиці, і тільки! Що тим не обмежилось, що стало ся більше — в тім головну ролю відіграло українське народнє слово — се убоге і понижене, але таке сильне і оригінальне, чарівне і гарне в самій своїй некультурности слово! Коли люде замість писати словарі й граматики, заходились ним складати вірші, пробувати перекладів, замість етнографічних студій — пробувати вивести на сцені чи в книжці українського селянина і дати йому самому говорити за себе, — се рішило справу. Завдяки своєму слову Україна стала не об'єктом кабінетної цікавості та романтичних симпатій, а предметом горячої любови, посвящення і патріотичних змагань. Воно зробило патріотів з антикварів і етнографів. Воно звязало живим почутєм одности розділені частини народньої території далеко сильнійше, ніж могли то робити аргументи етнографії чи історії. Простонароднє слово нарешті далеко більше, ніж всякі теорії, зближило інтелігента до народа, дало йому око й ухо для того, аби бачив народні потреби і чув його змагання й ідеали.

Се був момент многоважний. Історична еволюція українського народу зложила ся так, що всяка иньша інтелігенція мусіла сецесійонувати і далі від тих народніх мас, позбавлених державних, культурних, національних традицій, і тільки така могла-б зістати ся при ній, котра-б стала на сім простонароднім ґрунті, всею душею і чутєм, всіми гадками і помислами віддала ся сій народній масі і пішла-б з нею разом, не відріжняючись, не розлучаючись від неї, маючи завсіди на оці її інтереси й потреби і на них будуючи пляни дальшого розвою й поступу свого народа. В тім полягає незмірна вага нашого національного відродження, що воно сотворило таку нову українську інтелігенцію і тим забезпечило дальший розвій нашого народа в одині можливім, історично визначенім йому напрямі. А на сю сторону нашого відродження мала великий, неоцінений вплив наша нова література, наскрізь перейнята — не скажу: співчутєм тільки, а почутєм тотожності, повної солідарности з народньою масою. З сього погляду Наталка Котляревського, повісти Квітки, поезії Шевченка мали далеко більший вплив і значінне для нашої суспільности, як романтичні ідеї народности або теорії суспільної справедливості: ці теорії заціплялись вже на готовім ґрунті тої простонародности, що лежала в основі нашого нового письменства, була його альфою й омеґою.

Се надає нашому літературному відродженню таку многоважну цінність з становища всієї історичної еволюції українсько-руського народу, се робить наше літературне сьвято сьвятом народнім, історичним.

Першому в ряді репрезентантів нашої нової літератури належить ся перша честь на її ювілею. В своїй дальшій діяльності він виступає перед нами сьвідомим патріотом, репрезентантом тих прикмет, котрими визначаєть ся і далі наше письменство; але і перша його проба, хоч як може несьвідома, силою свого таланту зробила свій вплив і підняла престиж українського народнього слова; троянська ватага Енея записала ся на віки в історії нашої культури.

Поруч великого імени автора має право на нашу память сьогодні маленьке імя накладчика; безкористній жертві українського мецената ми завдячуємо не тільки сей рік, сю хронологічну дату, а й появу взагалі сеї першої української народньої книжки — се Максим Парпура.

За першим своїм репрезентантом виступають ряди українсько-руських письменників в Україні - Руси російської й австрійської, що розвинули заложені початки і серед всяких трудностей і перешкод піднесли наше письменство до теперішнього рівеня. Сим — мертвим і живим, більшим і меншим робітникам і подвижникам нашого слова чолом на сьогоднішнім сьвяті!

Їх заслуга велика в історії нашого національного відродження. Але поруч літературних діячів працювали для нього лави робітників на иньших полях, невидно і невідомо, потай миру, вірні своїй совісти й національному обовязку. Не забудьмо й їх на сьогоднішнім сьвяті!

Іван Котляревський.

Е Н Е И Д А

на

МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ

перелицованная.

И. Котляревскимъ.

Часть I.

Съ дозволенія

Санктпетербургской Цензуры.

Изданіемъ М. Парлуры.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

1798 года.

Перші видання Енеїди Котляревського.

Подаючи фототипію титулової картки першого видання „Енеїди“ з нагоди його століття, додамо кілька слів про перші видання її.

Перші два видання Енеїди Котляревського, як він сам заявив в передмові до третього видання — 1809 р., вийшли „безъ вѣдома и согласія“ його, більш того — він заявив, що видавці мали рукопись „со многими ошибками и опущеніями“ від переписування. а окрім того ще самі видавці переробили в ній багато „и почти испорченную“ видали під його іменем. Дійсно, видання, зроблене самим Котляревським має чимало варіантів, але деякі з них — то напевно авторські поправки свого власного тексту; з другого боку напр. варіант до віршів: Нептун дочувєсь в скляних будинках, поданий при виданню 1798 р. в спростованнях (Нептун же давній був драпіка...), противить ся гадці про якусь ценауру тексту. Правдоподібно, студії над старшими рукописями зможуть з часом докладно викрити, о скільки оправданий був закид Котляревського своїм видавцям, а поки що ми мусимо його приймати з маленьким granum salis.

Перше видання Енеїди вийшло в виді книжки в малу вісімку (примірник бібліотеки Наук. Товариства ім. Шевченка має сторони великістю 11×18 ст., але вони досить обтяті); друкована вона досить неформним письмом, на сірявім, лихім папері. Книжка зложена була з чотирох частин: з трох пісень кожда має свою окладинку і пагінацію, потім наступає „Собраніє малоросійськихъ словъ“, що має теж нову пагінацію. По титуловій картці першої пісні наступає присвѣтя книжки „Любителямъ малоросійскаго слова“: се була присвѣята, розумієть ся, не автора, а видавця —

у власнім виданню Котляревського її заступила иньша: „С. М. К...ю (Семену Михайловичу Кочубею) усерднѣйше посвящаетъ Сочинитель“. Вірші надруковано в оден стовпець, по дві десяти-віршеві строфи на кожній стороні, так що сторони переділені по середині зьвізками, що відділюють сі строфи. Словарець друковано двома стовпцями і дрібнішим друком. Всього нумерованих сторін 32+38+72+24. З нагоди столітя, на пам'ятку ювілейних свят, Наукове Товариство передруковало се перше видання без переміни осібною книжкою.

Перше видання Енеїди, як значить ся на окладинці, вийшло коштом Максима Парпури. Імя сього чоловіка треба конче помянути, говорячи про нашого первенця. Богатий конотопський „дворянин“ (з старого козачого роду), він служив у Петербурзі,^{*)} мав незвичайну для тодішніх часів освіту, сам працював на літературнім полі — перекладами на російське наукових (медичних) книжок, і вславив ся як щедрій меценат — по тестаменту він жертвував близько 100.000 рублів на українські шпиталі й школи (між ними й на харківський університет). Очевидно, й видання Енеїди Котляревського було у нього актом меценатства, проявом безкориствих симпатій до українського слова. Котляревський міг се зрозуміти инакше. В його власнім виданню Енеїди вставлена нова строфа згадує між пекольними грішниками „мацапуру“, котрого мучили за те, що „натуру мавъ винъ дуже бридку, крививъ душею для прибытку, чужее отдававъ въ печать, безъ сорома, безъ Бога бувши, и восьму заповѣдь забувши, чужимъ пустився промышлять“. Судячи по тому, що Котляревський в передмові згадує сі два видання — 1798 і 1808 р., і то не ласкаво, трудно инакше розуміти сі вірші, як розуміють звичайно: як аллюзію до Парпури (мацапура); зрештою Стеблин-Каменський, що особисто знав автора, категорично каже, що Котляревський писав се на Парпуру. Але се тільки показувало б, що Котляревський помилував ся що до мотивів, які кермували Парпурою; в усякім разі повторяти давні закиди на Парпуру по сто літах, без перевірки, як то ми бачили й у сьогорічній ювілейній літературі, не годить ся. Хто зна, чи й сам Котляревський надумав би видати свою Енеїду,

^{*)} В реєстрі конотопських дворян 1783 р. він записаний канцеляристом державного петербурського дворянського банку — Лазаревського Описаніє старой Малороссіи II. ст. 43.

якби не видав її багатий меценат, і якби се видання не було прийняте публікою „съ удовольствіємъ“, так що по десяти літах з'явилось нове видання! Парпура, правдоподібно, спорядив і словарець, доданий в кінці Енеїди.

Друге видання було повторене з першого (тільки з поправленням „погрѣшностей“) і вийшло 1808 р. в друкарні Івана Глазунова в Петербурзі, правдоподібно — накладом сього-ж книгаря,*) з означенням: Изданіе второе (ст. 148+26 малої вісімки, перші дві картки нумеровані). Се нове видання, правдоподібно, й привело Котляревського до гадки — видати Енеїду власним накладом, і вона вийшла на другий рік (1809), теж в Петербурзі, „въ медицинской типографіи“; на окладинці її значило ся: „вновь исправленная и дополненная противу прежнихъ изданій“. Видання се далеко гарнійше від двох попередніх, елегантське як на той час; титул — гравірований; формат — трохи вузька вісімка (13×22 ст.), по 25 віршів на сторону. Але друковано його, здається, з попереднього видання, а не з рукописи, судячи по тому, що тільки тим способом міг стати ся такий поділ строф, як бачимо: злучено по дві строфи, розділені зв'язками. Окрім трох пісень, друкованих в попередніх виданнях, тут додано ще четверту. Кожда пісня і словарець мають осібну нагінацію (ст. 29+26+48+45+18+2 нунум.). В передмові Котляревський заповідає п'яту пісню, як що се видання „принесеть удовольствие читателямъ“, але пята і шеста пісня Енеїди вийшли аж по смерті його в четвертій виданню, що вийшло в Харкові 1842 р., накладом Волохінова, котрому Котляревський продав перед смертю право видання за 2.000 асігнаційних рублів (коло 500 руб. срібла). Се було перше повне видання Енеїди, видруковане на гарнім папері, гарним на той час друком, взагалі дуже старанно (ст. 38+42+75+71+77+90+32, великість 133×225 об'ятної сторони). Воно розійшлось дуже скоро. Нарешті 1862 р. в Петербурзі Куліш видав в компактнім томику 16° Енеїду разом з Наталкою-Полтавкою й Москалем-Чарівником і Одою до князя Куракіна (ст. 451, 16°), і від сього видання ведуть свій початок пізнійші передруки.

М. Грушевський.

*) Гадка, висловлена в сьогорічній ювілейній літературі, що й се друге видання вийшло від „нахабного“ Парпури, не має ніякої підстави, скільки знаємо.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І ЄГО „ЕНЕІДА”.

Відчит проф. Д-ра Стефана Смаль-Стоцького на науковій академії дня 1-ого падолиста 1898.

Сто літ тому назад появилася книжка, і та книжка по 100 роках заставила нас з усіх сторін Русь-України зібратися нині тут, аби відсвяткувати, як уміємо найвеличавіше, сю велику пам'ятку в життю руського народу. Мусить же се бути важка книжка! І справді!

Енеїда Котляревського се епохальне явище в розвитку Русь-України, вона лягла кріпкою підвалиною для нашої новітньої літератури, вона стала могутнім завдатком нового культурного духового життя Русь. Енеїдою починаєся нова доба в історії руської літератури, письменство наше пішло иньшою новою течією, житє духове Русь по повині, якою залили Русь-Україну ріжні події історичні і культурні, найшлося в новім руслі.

Не хочу тут розбирати тих ріжних історичних і культурних подій, цілого ряду тих світових думок, з котрими Енеїда стоїть в більшій або меншій звязи причиновій, а бажаючи віддати нині заслужену честь самому її авторови і вплести і від буковинської Русь скромненьку квіточку в вінець слави Котляревського, витаю духом при самій таки Енеїді; вона мені сама про себе вимовніше говорить, вимовніше і ліпше свідчить, ніж всякі иньші свідощтва і докази, взяті зпоза неї.

За довгий час 17-го і 18-го віку, як тягнув з півночі дуже холодний вітер на Русь-Україну, а мороз зціпив все і густа мрака оповила Русь, житє духове Русь меркло, марніло, ниділо, нівечилося. Чужа погань насила скрізь на нашу країну, придавлюючи

і убиваючи питомі моральні і інтелектуальні пориви так, як той бурян своїм ростом заглушує добру рослину. Настав моральний і культурний занепад на Русі.

Саме в пору являє ся рідному народови на ратунок від за-непаду Еней, свій чоловік, хоч і не по нашому зветь ся. Оттак за довгий час темряви наїла на Русь чужина, що свій чоловік мусить прибирати чуже імя, аби его свої за свого прийняли.

Перша робота ратунку рідної країни починає ся тим, що згортає ся з верхи всю мерзість, всю погань, всю гниль, які за довгий час пітьми духової нагромадили ся на руській країні, починає ся моральним уздоровленем, як се зробив одинокий тоді живий паріст ослабленого руського духа Іван Котляревський в своїй Енеїді.

І скаляне лице нашої країни немов умило ся. Зі споду виринає тоді, неначе та русалонька прегарна і непорочна, дівчина Наталка. І диво стало всім: під скорупою всякого зверхного калу збереглась так незаражено і непорочно добра душа народу. Нарешті сам Чарівник Котляревський, розкривши обезображене обличчя України, найшовши і показавши непорочне серце люду, бере ся своїх чужиною здеморалізованих земляків на учати, щоб від тепер вже більше ніколи не забували, якого вони роду, почитали матір свою, не презирали рідних своїх, не обижали нікого, бо се початок всякого поступу.

Отсе є епохальне значінє Енеїди і других творів Івана Котляревського; длятого то з Енеїдою Котляревського найшлось духове житє Руси-України в иньшій, новій руслі.

А тепер пригляньмо ся ближе самій Енеїді.

Сюжет Енеїди взятий, правда, з чужої пиви, та се марниця. Річ в тім, що він оброблений з таким великим талантом, що сила єї не увяла до сегодня. Живучість і свіжість сего монументального твору лежить в тім, що Котляревський, хоть на чужім сюжеті, замінивши чужі типи, звичаї і обичаї українськими, умів нам дати правдиво національну поему. Енеїда Котляревського і своїми провідними думками і своїм артистичним виконанем займає між творами нашої літератури одно з найперших місць.

Провідною думкою Котляревського при написаню Енеїди було безперечно, виставити на сьміх хиби всіх верств суспільности на Україні, особливо-ж висших слоїв — бо правду сказавши, мужиками-крепаками, що не мали тоді значіня в публичному житю, він найменше займає ся. Тим

чином рад був Котляревський тоті хибі викорінити а суспільність, особливо морально, обновити.

До того вибрав він собі як найвідповіднійший спосіб — перелицювати Енеїду на український лад, бо так міг він все висказати широко, рішучо а притім так, щоб не лиш не стягнути на себе лютых супостатів України, але ще і промовити переконуючим теплим, щирим, веселим українським словом до їх розуму і серця. Вибір той зробив Котляревський зовсім свідомо, — кажу се з натиском, бо годі припустити, щоб такий талант, як Котляревський, писав свій найбільший твір несвідомо ціли. Вибір сей пав на Енеїду може і задля того, що Котляревський, запізнавши ся з сюжетом Енеїди, а чуючи в собі творчу силу, рад був показати, що з таким сюжетом перенятим з всесвітної літератури годен зробити геній українського народу. Судячи по знаних нам мотивах, які спонукали Котляревського написати Наталку Полтавку і Москаля Чарівника, можна сміло припускати подібний мотив і до написаня Енеїди.

І певно, нічо не надавало ся ліпше до переведеня провідної думки Котляревського, як саме перелицьоване Енеїди.

В руках поганських богів, над котрими старшував Зевс, спочивала, як се представлено в Вергілієвій Енеїді, доля всіх людей. Оден або другий чоловік міг бути невдоволений тим, що і як боги робили, міг називати їх правліне несправедливим, і ходити своїм розумом, але такі смільчаки ставали трагічними героями, бо боги поставили таки на своїм. Вони ділили ся на висших і низших, одні підходили ближше до Зевса, другі держались оподаль, а що вони були посвоячені з людьми, і коли одні помагали тим а другі иньшим не після якихсь справедливих заслуг, але після своєї уподоби, то межі ними були вічні інтриги, сварні і колетнеча, так що аж сам Зевс мусів в річ мішати ся. А що і він сам не знав всего добре, а спускав ся на те, що ему донесли, то і він робив справу, як попало. Вглянувши глибоше в ту систему, можна найти велику подібність межі поганськими богами а керманичами деспотичної держави. Так як Зевс поступає собі не оден самодержець; низші боги відповідають цілком докладно ріжним високим чиновникам, а все кропить ся на звичайних людях.

В такому зміслі представлені боги в Котляревського Енеїді, чим автор звернув річ до дійсности і в такій формі виткнув такі хибі, яких в иньшій формі годі було безкарно виткнути. Тут ви-

передив Котляревський величні образи Шевченка в Сні, Кавказі і т. д. і Гоголевого Ревізора.

Та не лиш самі висші і низші керманчі жита суспільного були предметом его сатири; він сягнув також в нарід, що складав ся з мужиків-крепаків та з шляхти, котра хйба самим лише маством від них відріжняла ся.

Аби се доказати, пригляньмо ся ближше, як Котляревський переводить свою провідну думку в головнійших типах своєї Енеїди.

Зевс се вірний образ лихого самодержця, котрому і не в голові его обовязки. Він уживає розкошів, особливо-ж не без міри. Зевса откружають не ліпші боги, котрі про око ніби то і слухають і боять ся его, а поза плечима з него сьміють ся, межи собою інтригують, сварять ся, а зовсім не дбають о то, щоб справедливо управляти. Всі вони пянюги, перекупні, люблять женихати ся. Нептуна називає Еней дряпичкою-деруном, всім їм обіцяє Еней подарунки.

Пречудно характеризує богів сам таки самодержець Зевс на отсім місци Енеїди (початок VI части):

Зевес моргнув як кріль усами,
Олимп мов листик затрусивсь;
мигнула блискавка з громами
Олимський потрух взворушивсь.
боги, богині і півбоги
простоволосі, босоногі,
біжать в Олимську карवासар.
Юпітер гнівом розпалений
влетів до них мов навіжений
і крикнув, як на гончих псар:

Чи довго будете казирись
і стид Олипові робить,
що день проміж себе сваритись
і смертних з смертними тровить?
Поступки ваші всі не божі,
ви на сутяжників похожі
і раді мордувать людий.
Я вас із неба поспихаю
і до того вас укараю,
що пасти будете свиний.

А вам Олимські зубоскалки,
моргухи, дзиги, фіглярки,

березової дам припарки,
 що довго буде вам в тямки.
 Ох ви, на смертних дуже ласі,
 як Грек на Ніженьські ковбаси!
 Все лихо на землі од вас.
 Чрез ваші зводні женихання
 не маю я ушановання.
 Я намочу вас в шевський квас.

Або оддам вас на роботу,
 запру в смирительних домах,
 там виженуть із вас охоту
 содомить на землі в людях.
 Або я лучшу кару знаю.
 Ось як богів я укараю!
 Пошлю вас в Запорожську Січ.
 Там ваших каверз не вважають,
 жінок там на тютюн міняють,
 в день п'яні сплять, а крадуть в ніч.

Не ви народ мій сотворили,
 не хист создать вам червяка.
 На що-ж людей ви роздрочили?
 Вам нужда до чужих яка?
 Божусь моєю бородою
 і Гебиною пеленою,
 що тих богів лишу чинів,
 які тепер і т. д.

Хоть тут Зевс так дуже розходив ся, то звичайно він лиш ненароком споглядає на землю, а побачивши нелад, сердить ся: особисті роскоші ему важнійші ніж загальне добро, тому то він перше допиває кубка, а аж потім відповідає на просьби богів.

Кілько то таких більших і меньших, висших і низших керманців державних було тоді не лиш в Росії, але і в цілій Європі, котрим повірена була управа народами і їх частинами, а вони дбали лише про себе?! І Котляревський змалювавши такий образ бога-керманця представив всесвітний тип правителя свого часу.

Відповідно тому заховують ся і низші боги, як ми бачили, перекупні в загальних справах (як Нептун); а Еоль то образ чистого бюрократа-канцеляриста, що ніби то і вимовляє ся, що не може зробити, що се, мовляв, годі, але за заплату все таки обіцяє постарати ся, без огляду на те, чи просьба оправдана, чи ні.

Найгірше-ж там водить ся в державі, де жінки своїми примхами впливають на справи державні. Котляревський в таких разях не великий приятель жінок. Він виражає ся не на однім місці:

Коли жінки де замішались
і їм ворочати дадуть,
коли з розказами втаскались
та пхиканя ще додадуть,
прощайсь на вік тогді з порядком,
пішло все к чорту неоглядком,
жінки поставлять на своє.

А вплив їх малює такими словами:

Коли чого просити має,
то добрий одгадає час
і к чоловіку пригніздить ся,
прищулить ся, приголубить ся,
цілує, гладить, ласкотить,
і всі сугави розшрубуйє,
і мізком так завередує,
що сей для жінки все творить.

Длятого то виводить Котляревський на сцену богині, котрим і на гадку не впаде якась загальна справа, а котрі цілком поводують ся своїми примхами. Так Юнона, баба дуже недобра, старає ся намовами і інтригами погубити Енея задля марниці. Венера знов держить сторону Енея і хоть старшиньством меньша, надробляє своєю красою, аби лиш єї коханець не пропав. Задля таких жіночих примх терпіли дуже публичні справи. Можемо поминути вже всі иньші божища, бо і з сего бачимо докладно, о що властиво Котляревському ходило.

Супроти таких богів-керманичів державних (кріль!) і богів-чиновників люди мов меч в їх руках. Зпоміж людий визначнійший тип Еней. Се справдешній козак. Парубок молодий, підприємчивий, що не лякає ся леда чого, хитрий. Як Еоль став єго переслідувати, він не кланяє ся Еолеви, а удає ся просто до старшого Нептуна і виграє справу. Характеристичне те, що Еней підкупством приєднує Нептуна на свій бік. Побачивши пожар своїх кораблів, він зразу тратить голову, але відтак вилаявши всіх богів і обіцявши подарунки виграє знов справу. Він гуляка, якого сьвіт не бачив, любить випити, любить до жєнщини залізцяти ся — по козацьки, без гадки, щоб з ними одружити ся. Але він оден

межи троянсько-українською громадою, що все таки бажав щось зробити, а решта его товаришів се люди без найменшої ідеї. Еней се представитель сяк-так тямущого на свій час Українця.

Та не лиш хибн богів керманців таї хибн таких Енейів, але і хибн народу взагалї висьміває Котляревський в своїй Енейїді, виявляє всі темні сторони тодішньої суспільности на верхи, аби тим чином промостити дорогу до поступу. І так описує він докладно порожнє житє шляхти. Всї забави у панів на Україні складали ся після Енейїди з їди, а найбільше з пия; висших ідей ні слїду. Котляревський малює гостину Енея у Дидони, у Ацеста або у Латина яскравими красками — всюди головна річ пиятика, без неї не обійшлоь нігде. Длятого то в Енейїді подибуємо єї так дуже часто, і се не пересада, не карикатура житя — се дійсна правда. Пили так, що ледви находили яке місце до сну, а звичайно де хто стояв, там і впав. З перепоею наступала і смерть. При тім не обходило ся також і без бійки, от як на поминках по заможнім панови Анхизї. Через пиятики минало ся богато добра в народї, вони взагалї представляють сумну хибу Руси. До забав належала ще музика і танці і всякі гри. Крім таких okazji, як гостина, поминки і др. описує Котляревський ще і досьвітки і вечерницї, де межи иньшими виступає і гра в карти, та де не обходило ся також без неморальности.

Женщини беруть участь лише в досьвітках та вечерницях; до звичайних забав вони приступу не мають. З сего висновок такий, що тоді становиско женщины (хоть би і у панів) було дуже підрядне.

Так представив Котляревський сумний стан Руси-України в тім зглядї; та ще ліпше і зовсім вже загално малює він той стан в образї пекла. Се правдивий образ, змальований яскравими красками, який виставив Котляревський перед очи своїх сучасників на те, аби побачили свої хибн і стали людьми; він першій кличе немов словами Тараса свого „Послания“: Схаменїть ся, будьте люди!

Із представлення пекла видно докладно, які наскрізь гуманні ідеї ворушили душу Котляревського, як він вступає ся за правдою і справедливою, за правим житєм, а як виставляє на загальну наругу людей негідних, дерунів, шахраїв, пявок людських. От пр. яка терпка іронія лежить в словах:

У нас хоть трохи хто тямущий,
 уміє жить по правді су щій,
 то той хоть з батька то здере!

А вже-ж найзавзятійше виступає Котляревський против війни. На однім місці зачисляє він війну до мирянських лих, що нас без милости морять; єї наслідки фізичні і моральні представляє він так:

Війна в кровавих ризах тут;
 за нею рани, смерть, увіча,
 безбожність і безчоловічча
 хвіст мантиї єї несуть.

В війні гинуть по неволі для *примхи князьків* душі людські. А на иньшій місці Котляревський знов відзиваєсь так;

Не зьвір я, людську кров пролити,
 і не харциз, людий щоб бити,
 для мене гидкий всякий бій!

Мимоходом лиш скажу, що тут добачаю сліди масонської науки, з котрою Котляревський добре був ознакомлений.

Задля гуманних ідей, якими пронята наскрізь Енеїда, остає ся поема у нас на завсіди величним твором.

А коли ще зважимо, що Котляревський помімо чужого сюжету вистачив єї таким богатим етнографічним кольоритом, що удержує душу безнастанно на Україні, знав як не мож ліпше одягнути свою Енеїду в звичаї і обичаї українського народу, умів єї з етнографічного боку зробити так наскрізь українською, що в ній бачимо всюди сей нарід з усіма єго верствами, з добрими і лихими сторонами, то мусимо єї уважати по емою національною в повнім того слова значіню. Тим вона нам дорога, тим вона для нас завсіди остане приманчива. Нема в Енеїді і одного такого місця, де ми хоть на хвилю могли-б призабути, що все, люди, обставини, ціле жите там українське. Скрізь порозкидувані ріжні натяки, щоб тим немов завсіди утримати читача в певности, що не в Олимпом, але таки в самодержавієм, не в Енеєм і Троянцями, але в Українцями він має до діла. Еней убраний як український парубок, що іде на танці, або як чумак, що вибирає ся в далеку дорогу. Бачимо українську паню, як вона їде в гостину, єї ридван, кінних провідників, козаків, єї машталіра. Ми запівнаємо ся з ношею Українців, з мешканєм, з гостинами, забавами, сва-

танеш, з ліками народними, особливо на похмілє. Чуємо їх пісні, як плвуть морем. Одним словом в нашій літературі нема такого твору, де, як в Енеїді, були-б так плястично змальовані всі обставини і саме жите нашого народу того часу.

Енеїда переповнена також історичними споминами українськими, а слова Котляревського переповнені тут такою щирою теплотою, яку можна подибати лиш у найбільших патріотів. Се не „інстинктове“ українофільство, отже несвідоме задачі і цілі народолюбство, се щирій патріотизм. Тим то стаєсь Енеїда ще більше руською, вона доказує, що думки про відрубність і самостійність руського народу не перевелись і тоді в памяти добрих снів України. Серед загального сьміху, віддихаємо на тих місцях вгадкою про ліпші часи; се дуже поважні місця, бо там сьміх перемішаний з слезами. І так Троянці плвучи морем

— кургикали пісеньок
 козацьких, гарних запорожських.
 Про Сагайдачного сьпівали,
 либонь сьпівали і про Січ.
 Як в пікінери набирали,
 як мандрував козак всю ніч.
 Полтавську славили Шведчину,
 і неня як свою дитину
 з двора провадила в поход.
 Як під Бендерю воювали;
 без галушок як помирали
 колісь, як був голодний год.

На иньшій місци Котляревський подаючи нам устрій військовий козацький, очевидячки любує ся ним і кінчить свій опис мнорозначними словами:

Так вічної памяти бувало
 у нас, в Гетьманщині колісь,
 так просто військо шикувало,
 не знавши: стой, не шевелісь!
 Так славнії полки козацькі
 Лубенський, Гадяцький, Полтавський
 в шапках було як мак цвітуть.
 Як глянуть, сотнями ударять,
 перед себє списі наставлять,
 то мов мітлюю все метуть.

А описуючи похід війська уміє він своїми чудовими порівняннями викликати перед нашу уяву колишні славні часи козацькі :

Мезентій наперед Тиренський
 пред страшним воїнством гряде —
було полковник так Лубенський
 колись к Полтаві полк веде
 під земляні Полтавські ваги.

Цекул Пренестський Коваленко
 в Латю з військом также пхавсь —
так Сагидичний з Дорошенком
козацьким військом величавсь.

За сими плентавсь розбішака
 Нептунів син сподар Мезап,
 до бою був самий собака,
 боєць, ярун і задирака,
 стрілець, кулачник і рубака,
 і дужий був з його хлопак.
 В виски було кому як впнеть ся,
 той насухо не оддереть ся —
такий Ляхам був Желізняк!

А як багато говорять нам отсі слова :

Так кончили жизнь козарлюги,
 зробивши славні услуги
 на вічність памяти своєї — ?!

З того часу говорячи словами Котляревського :

ми всі, як бач, народ хрещений,
 волочим ся без талану.

Та не лиш в тих споминках проявляє ся горячий патріотизм Котляревського. Він бачив добре, в чім лихо, і проте кличе :

Де общее добро в упадку,
 забудь отця, забудь і матку,
 лети повинність ісправлять,

бо він знав добре, що

Любов к отчизні де героїть,
 там сила вража не устоїть,
 там грудь сильніша від гармат.

Прочитавши Енеїду уважно, бачимо, що вона переповнена гуманними ідеями, любовю до всього рідного; в ній подивляємо велику силу фантазії і незрівняний гумор автора; в ній бурхаво дійсно, оточуюче автора життя, живе життя, змальоване незвичайно пластично. Таке представлення сего життя на основі всесвітнього сюжету без патріотично-національних деклямацій робить Енеїду твором справді літературним, твором всесвітньої літератури, а що то життя було повне згнилизни, то мусіла вийти сатира на се життя, котра вправді серед даних обставин поневолі ховала ся поза імена богів та героїв Вергілієвих, але осягнула свою ціль, бо застала всіх із загальних хиб часу сьміяти ся. Насьмішка єго добродушна, він не картає як публіцист або проповідник-мораліст, лиш представляє все з сьмішного боку і то так, що висьміяний і не чує, що сам з себе сьмієть ся. Тим заразом стає нам ясно, чому Котляревський перелицював Енеїду.

Енеїда се перший реальний твір нашої літератури, реальний не лише своїм предметом, але реальний своєю формою і мовою. Многозначні отсі слова Котляревського:

І я прощаюсь з небесами,
пора спуститись до землі.

Спустившись раз „з неба“, треба було заговорити з м о в о ю зрозумілою людям живою мовою, і се зробив Котляревський свідомо, а *свідомість ціли* бє в очи з кожного вірша. Він висьміває стару схолястичну школу, де вчили на Піярській граматці, трійчаткою приганяли, субітки давали; покінчивши з латиною і схолястиком звертає ся так само против домородного, письменського, скубентського, філософського язичія, а пише такою мовою народною, що єї ще і сьогодні подивляти мусимо.

З того розбору Енеїди виносим переконанє, що Енеїда є дійсною перлою нашої літератури і остане нею, поки рід руський живе. Коли ми розглянемо ся в нашій літературі, то мало найдемо ми таких творів, про котрі могли-б ми подібне сказати. Бо до того, щоб бути монументальним твором як Енеїда, не вимагає ся багато задрукованого паперу, але г л у б и н и гадок, гадок, що ворують цілу суспільність, цілу людськість, ідей, що мов зорі просьвічують вже не поодинокому народови, а людськості в єї боротьбі о поступ, о зближенє до ідеалу людськості, котра покликана до поступу; порушенє всего, що так сказати-б, становить саму люд-

ськість. Всім тим вимогам відповідає Енеїда в повній мірі, а суд наш про ню ствердив сам нарід, що і доси, коли вже 100 літ минуло від часу, як вона появилася, читає і перечитує її наново, бо вона завсїгди остає ся найтипичнішим зображенєм свого часу, на яке не здобули ся тоді навіть иньші значнійші літератури.

Нічо, зовсім нічо не вадить і не уймає її великого значія здогад, що Котляревський при її писаню ішов за Осиповим, бо як раз ніщо так, як докладне порівнане обох Енеїд, не виявляє нам ліпше величезного таланту Котляревського, супроти котрого стоїть Осипов як простий писака. Се покаже нам хоч би отсей приклад.

У Осипова пр. є місце:

Одинъ изъ той толпы бродящей
Троянцевъ бѣдныхъ горемыкъ
знатокъ во всемъ былъ настоящій,
на сквозь все видѣлъ напрямикъ.
Изъ всѣхъ ихъ былъ вовсе умнѣе,
догадливѣе, смышленѣе,
при томъ дѣлецъ и книгочей;
проворъ мужикъ и не бездѣльникъ,
смѣкало, знахаръ и волшебникъ,
колдунъ и сильной ворожей.

Самой былъ наученъ Минервой
пронырствамъ и пролазамъ всѣмъ,
и въ томъ мудрецъ былъ самой первой,
въ проворствѣ ни кому ни въ чемъ
не уступалъ никакъ не мало і т. д.

Се місце у Котляревського читаємо так:

Один з Троянської громади
насупивши ся все мовчав,
і дослухавши ся поради
цїпком все землю колупав.
Се був пройдисьвіт і непевний
і всім *відьмам* був родич кривний,
упир і знахур ворожить.
Умів і трясцю одшептати
і кров христянську замовляти
і добре знав греблі гатити.

Бував і в Шльонському з волами,
нераз ходив за сілю в Крим,

т а р а н і торгував возами,
 всі ч у м а к и братались з ним.
 Він так здавав ся і пікчемний,
 та був розумний як письменний,
 слова так синяв як горох.
 Уже в чім, бач, порухувати,
 що розказать — йому вже дати;
 ні в чім не був страхополох.

От і плястика, от малюнок, що і сліпий его намацає. Ми Не-
 отесу таки просто бачимо, як він цілком землю колупає, як він
 трасцю відшептує, ми з ним воли женем на Шлеск, і в Крим за
 сілю їдем, і тараню продаєм — ми не віримо на слово, але таки
 переконались самі, що се пройди́сьвіт великий. Такого образу у
 Осипова нігде ні одного не найти.

Зібравши все до купи, бачимо, що в Енеїді і у всіх творах
 Котляревського пробивають ся отсі три головні провідні думки:
 1. Він пропагує гуманність і п'ятує проте всякі неморальні
 вчяки, а стає в обороні упосліджених і покривджених; 2. він
 стає в обороні національних прав українського народу, за его
 відрубність і самостійність в мові, звичаях, обичаях і т. п. Бо-
 гато місць Енеїди дає зовсім певну підставу думати, що в ній
 представлені особливо злидні України, які вона тоді в кождім
 згляді терпіла від російської адміністрації, як і взагалі відно-
 сини України до Москви, хоть з другого боку Котляревський ви-
 являє щиро свій державний патріотизм і свою льюальність. 3. Він
 повстає против фальшивого смаку в літературі і вимагає, щоб
 у творах літературних виявлялась народність.

Таким чином зробив Котляревський перелом в нашій лі-
 тературі, звернув з дороги славенщини, зробив літературу на-
 ціональною і реальною, він став на чолі новітньої нашої лі-
 тератури.

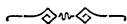
Твори его мали величезний вплив на цілу Русь-Україну;
 приняли їх з ентузіазмом, читають їх і тепер з таким самим за-
 палом. А Шевченко, котрого всі уважаємо речником душі народ-
 ної, цінив твори Котляревського, а особливо Енеїду так дуже
 високо, що висказав з душі українського народу в своїй пісні
 на вічну пам'ять Котляревського такі памятни слова:

Будеш батьку панувати,
поки живуть люди,
поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть !

І певно, що Русь-Україна не забуде ніколи того, що про-
мостив їй дорогу до нового культурного життя і величати-ме Ко-
тляревського завсїди з таким запалом, як сьогодні в день столїт-
ного ювілею Енеїди.

Столітні роковини відродження українсько-руського письменства.

*(Обхід у Львові дня 31 н. ст. жовтня і 1 н. ст. па-
долиста 1898).*

Були се погідні, теплі і соняшні дні глибокої осени — ті два дні, понеділок і вівторок, в котрих у Львові зібрали ся тисячі галицьких і посторонніх Русинів для сьвяткованя великих роковин. Погідно і соняшно було також в душах усіх народовців, що на ті два дні зложили свою зброю, якою звичайно воюють між собою в політичнім житю, і забувши на всі домашні суперечки, зібрали ся разом, аби згідно помянути батька національної літератури. Хоч перед ювілеєм і не було агітації по краю, з'їзд Русинів був справді величавий — і велике народне сьвято випало так, як мало яка народна маніфестація. З того, що в цілім дводневнім обході сьвята не було видко у нікого і найменшої гадки попусувати як небудь повагу сьвята, знати було сьвідомість діла у загалу, бажане пожити хоч короткий час у сфері більш ідеальній, вольній від звичайної злости дня. Підвишене духа у зібраних і в театрі і на „академі“ гостей було незвичайне — і ціле сьвято рибало на кожного глибоке вражінє.

Здаючи справу з сего дводневного сьвята, мусимо перше сказати, що крім него, в неділю 30 жовтня, відбув ся ювілей 25-літної діяльності Івана Франка (опис сего сьвята подаємо дальше); до того політичні партії мали в тих днях у вільний час свої наради, а „Народна Торговля“ відбувала свої загальні збори. Помінаючи ті наради і збори, почнем справозданє від понеділка 31 жовтня.

Перед полуднем того дня на Руській Бесіді зібрала́ ся громадка письменників і любителів письменства на нараду в справі основаня видавничої спілки і товариства письменників. Як відомо, молодіж з „Академічної Громади“ задумала оснувати товариство для запомоги незаможних письменників і вже має дозвіл збирати на се складки. Гадка оснувати таке товариство безперечно добра і заслугує на всяку підпору, але самим письменникам більше припала до вподоби гадка заложеня видавничої спілки, котра — якби справа повела ся — може красше обезпечити письменників, ніж хвиливі запомоги в крайній потрібі. Наслідком наради над сими справами було заложене комітету (дд. Грушевський, Франко, Маковей, Гнатюк і Заячківський) і оголошене відозви, друкованої в числі 236-ім „Діла“, котру зараз тут і подаємо в цілости. Відозва появила ся зараз по ювілею, бо ще на святачній вечері по промові проф. Грушевського широка громада згодила ся на основанє такої спілки і підписала уділів на звиш тисяч зр. Відозва ся така :

„Братя Русини!

Серед пережитих нами щасливих хвиль всенародного нашого свята виникла гадка зробити якусь памятку сих памятних днів, гідну їх і здатну до дальшого розвою нашої культури.

Зібрані підчас сих свят на пораду українсько-руські письменники прийняли проєкт — завязати українсько-руську видавничу спілку в формі товариства на уділах з обмеженою порукою з найширшим кругом видавничої діяльности, а при ній запомоговий фонд для українсько-руських літератив і мени Івана Котляревського.

Потреба якоїсь інституції чи товариства, що зайняло ся-б видаванєм книжок для народа і інтелігенції і їх розпродажою по провінції, відчуваєть ся від давна дуже живо — завязанє такого товариства було би прегарною і важною памяткою столітя нашої нової літератури. Але розвинути відповідну діяльність товариство могло би тільки тоді, якби найшло відповідну поміч у загалу. Про потребу запомогового фонду стілько писало ся, що хяба годі її пояснити ще, а шануючи заслуги наших письменників, що нераз, серед найтяжшої матеріяльної біди сповняли свою роботу, було-б на часі про нього подбати.

Дорогі Земляки! Знаємо, як не легко видобуваєть ся гріш у нашої незаможної суспільности, але знаємо і те, що нам нема

звідки чекати помочи і що ми з себе мусимо видобути все те, що інші національності мають готове! Хто може хоч скільки-небудь, нехай приступить, бо прикро було-б, якби прийшло ся сказати: се все добре, тільки наша суспільність не може на сю многоважну річ зложити кілька тисяч уділами. Чей вже так зле з нами не є!

Комітет приступить до виготовлення статутів товариства, коли буде субскрибовано найменше 120 уділів по 25 здр. Просимо отже спішити ся з субскрипцією і приєднувати всіх прихильників розвою нашого слова. Зголошення мають посилатись на адресу Адміністрації „Літературно-наукового Вістника“ (Львів, Академічна 8). Туди-ж просить товариство Академічна Громада надсилати жертви на заломовий фонд літератів (на котрий збирати складки вже має позволене) і зголошуватись по бльоки, хто схотів би зайнятись збиранем складок.

Ми переживаємо великі в історії нашого народа часи; вони вкладають на нас і великі обовязки. Не засипляймо потреб нашої суспільности, бо час не жде, бо многоважні питання нашого розвою важать ся як раз тепер, щоб тим чи иньшим результатом рішучо вплинути на наше дальше житє.

За комітет *М. Грушевський*“.

Коли-б дійсно повели ся справи, порушені у сій відозві, то се була би найкористнійша, тривка памятка по ювілею „Енеїди“.

В понеділок вечером в театрі гр. Скарбка відбула ся вистава „Наталки Полтавки“. Уже на кілька днів перед виставою всі білети до театру були випродані, так що треба було се оголошувати в дневниках, щоб люде не приїздили до Львова в надїї, що ще дістануть які білети. Велика саля театру була повна від партеру аж до галєрні. Вся публіка явила ся у святочних строях; були тут гості головно з Галичини, але також і з Буковини, і з подальших ще сторін, як з Відня і н.

Вистава почала ся прольоґом Ів. Франка, який поданий в сій книжці на початку, виїшов також окремою відбиткою, а був передрукований в „Ділі“, „Руслані“ і в „Буковині“. Прольоґ виголосив Лев Лопатинський; на жаль, не цілий, бо в другій половині прольоґу поліція казала трохи не все пропустити. Але мимо тих пропусків, прольоґ зробив таке велике вражєне, що публіка в цілім театрі встала з місць і засьпівала „Ще не вмерла Україна“.

По прольозі сполучені товариства сьпівацькі „Бояни“: львівський, перемиський і стрийський, відсьпівали в супроводі військової

орхестри кантату, уложену І. Кишакевичем до деяких уступів з поезії Шевченка „На вічну пам'ять Котляревському“. Кантата — твір поважний і виконане її випало дуже гарно.

Потім русько-народний галицький театр відограв бездоганно „Наталку Полтавку“. В титуловій ролі виступила пані Ф. Лопатинська і своєю гарною грою і співом причинила ся дуже до сьвітлості вистави.

По виставі „Наталки Полтавки“ сполучені „Бояни“ — разом до 150 співаків і співачок — відспівали „Вечерниці“ Ніщинського в супроводі орхестри. Сама орхестра відограла потім симфонію G-mole М. Вербицького, а закінчив ся вечір алегоричним образом з живих осіб, що показував відроджене нашого народу. Образ, уложений Л. Лопатинським, був незвичайно ефектовний.

Загалом цілий вечер в театрі випав поважно і величаво і публіка одушевлена виходила з театру по 11 годині.

Так само поважно відбула ся дня 1 падолиста наукова академія. Велика саля і галерія Народному Дому були переповнені слухачами. Естрада була прибрана зеленою, серед котрої виднів портрет Котляревського, роботи артиста Ів. Труша. Академію отворив член виділу краюго др. Савчак короткою промовою, в котрій вказав на значіне сьвята, повитав зібраних і вніс оклик на честь цїсаря Франц-Йосифа І, у котрого державі вільно нам плекати і розвивати свою рідну мову. Зібрані повторили тричі оклик на честь цїсаря. Потім три професори університету Мих. Грушевський, Стефан Стоцький і Ол. Колесса мали відчити: перший на тему: „Укр.-руське літературне відроджене в історичнім розвою українсько-руського народу“, другий про Котляревського і його Енеїду, третій про століте обновленої українсько-руської літератури.*)

По відчитях Ю. Романчук повитав зібраних іменем народно-руських товариств. Він указав на вплив творів Котляревського, так на народну просьвіту, як і на зріст науки, котра поки-що розвиває ся в українсько-руській мові лише на галицькій Русі; але треба надїятися, що ся нова літературна течія ранше чи пізнійше поплине за кордон, відки свого часу поплила до нас животворна течія з цілющого жерела творів Котляревського.

*) Перші два відчити подаємо в сій книжці „Літературно-наукового Вістника“, третій подамо в XII книжці.

Пані Н. Кобринська говорила про становище жінки в нашій обновленій літературі. Зміст її промови такий: "Від часів Сафо аж доси кожда епоха, що мала великих писателів мужчин, мала і великих писательок. З померклої нашої старини лише рідко доходить до нас яке жіноче імя, але жіночі народні пісні безіменних авторок, які нам дала минувшина, — то найкрасша частина нашої самородної літератури. Перейшовши до новітніх часів, п. Кобринська вичислила і коротенько схарактеризувала всі наші писательки, почавши від Марка-Вовчка, а скінчивши на Лесі Українці і Кобилянській. „Жінка все і всюди уміла зрозуміти духа свого часу і вимоги своєї суспільности. Не велика отже честь для народу, у котрого жінка низько стоїть, а зібрані тут мною імена свідчать, що ми розвиваємось не лише на поли народнім, але і на поли загального поступу, котрого мірою завсіди була література і жінка“. Так закінчила Кобринська свою промову.

По ній промовив селянин Осип Гурик про значінє Котляревського для селянства і його просьвіти, а Гр. Гарматій іменем молодіжи, що у нас від давна перша ставала до боротьби за права народу і поступу, запевнював, що наша молодіж і далше буде служити народним ідеалам.

Академія тривала три години від 11—2. Замітною була абстіненція москвофілів і Поляків в цілім съвяті; — в театрі і на академії був лише краєвий маршалок гр. Стан. Бадені.

Вечером відбула ся в салі поштового клубу в готелю Жоржа съвяточна вечеря, до котрої засіло звиш 200 осіб. Вечер минув мило на розмовах і промовах, з котрих особливо визначали ся промови Франка, Грушевського і Стоцького. Спільна забава протягла ся поза північ, а що на ній порушено і одобрено гадку видавничої спілки, то можна мати надію, що будуть і з неї добрі наслідки.

На ювілейне съвято прийшли з ріжних сторін письма з привітани і телеграмами. З них кілька важнійших прочитано на академії; тут подаємо з них більший вибір.

Полтава. Гурт Українців з Полтави з поводу съвята у Львові 100-літнього ювілею „Енеїди“ славного Івана Котляревського засилає свій глибокий привіт всім просьвітним інституціям в Галичині і Буковині, які злагодили видатний празник в память Батька Українсько-народної літератури. Засмученим, що наша Полтава не зібралась з силами визначить сей ювілейний рік в духовім

життю Русі-України, нам дає утіху лиш надія, що настане, а може вже й близько той час, коли й Полтава в українських суспільних справах брати-ме участь, відповідаючи її природним завданням, пригніченим на сей час денаціоналізацією впливових суспільних станів у нас на Україні. Слава Русі галицькій!... Слава просвітним товариствам і діячам, які відбувають національне сьвято століття пародно-української літератури. Слава Галичині, Буковині, що прокладають шлях Русі Україні до ліпшої долі! — Полтава, 15-ого жовтня. *Полтавці.*

Київ. „Витаємо з великим національним сьвятом щирим серцем а душею прилучаємо ся до вас у величну хвилину. Несмертельна слава першому ратаєви рідного слова! Хай же воно буяє і лунає по всему сьвіті! Слава! — *Киїане.*

Чернігів. Звідси прийшло гарне письмо. В горі намальовано тушем ліворуч портрет Івана Котляревського і докола виписані слова Шевченка: „Будеш, батьку, панувати, поки живуть люде; поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть“. Праворуч церков полтавська, а коло неї хата з підписом „Хата Котляревського у Полтаві“. Низше виписано: „Братям-Галичанам привітання од Чернігівців у столітні роковини „Енеїди“ Івана Котляревського“. Дальше іде письмо: „До Наукового Товариства ім. Шевченка. На протягу XVIII століття Україна потроху втрачувала свої народні права і, здавало ся, близький був час її повного сконання. Під ворожими та деморалізуючими впливами Україна втратила свою інтелігенцію, своїх панів, що вже не дбали о добро народу свого много-страдального, забули, що вийшли з хлопського стану, як іще батьки їх од панської неволі Україну боронили... І знов настало давнє лихо, знов не було проводирів, а темрява що раз тяжче обгортала нещасливу землю нашу. „Доборолась Україна до самого краю...“ Так було понад Дніпром і далі аж до гір карпатських... І не було вже національних інституцій, не було нічого, щоб звязувало народ до купи, у чому-б жив і виявляв ся дух і генії нації. Тоді повсталала нова сила, — та, що не огнем і мечем, а духом бореть ся і поборює; та сила була — живе слово народнє, жива його поезія, пісня, що виховувала ся у тяжкий час під сільською стріхою, розважала мужика в його неволі й неволі. І прочув душею, відгадав ту силу славний козак у Полтаві, Іван Котляревський; узяв він рідне слово, прибрав його у красні шати, та й пустив між люди, на

втіху та радість бідним землякам своїм, на славу краю рідному. І знов ожили надії на ліпші часи, і знов знайшли земляки щось спільне, що звязувало їх, що усім однаково до серця промовляло, — і Полтавцєви і Чернигівцєви і Галичанцєви і Буковинцєви. У тому велика заслуга Котляревського, що дав нам себе пізнати, що запалив наново сьвітло рідної осьвіти і культури; за ним пішли иньші талановиті сини народу і не дали тє сьвітло загасити. Нині, у столітні роковини видання першого твору Котляревського, ми, Чернигівцї, витаємо щирим серцем братів і земляків своїх у старому місті Львові, сьвідчимо про наше найтеплїше співчутє до їх і кличємо: „Нехай живе Русь-Україна! І вічна пам'ять її славним синам, у першому-ж рядї — Іванови Котляревському! — У Чернигові, 1898. X. 12.“ За тим ідуть підписи кількадесяти осіб, мужчин і жінок.

Київ, 14 (26) жовтня 1898. Приймїть і моє щирє поздоровлення з нашим національно-літературним Великоднем! Найщирїше бажаю, щоб письменство наше, переживши перше тяжке столїтє, за порогом сєго столїтя лишило усе тє, що шкодило і може шкодить його розвитку і розцьвіту, а перш за все — ростиц і роз'єднання! Єднання на ґрунті національно-поступової ідеї, на ґрунті позитивної працї, на ґрунті знання і самопізнання, на ґрунті високої поваги національної гідности — от якого єднання прагну я усім почутєм моєї душі. — Вам, дорогі земляки, судила ся ліпша доля, нїж Україні російській, на полі розвитку нашого слова, і ви досягли більш за нас; але досягли не без участи України. Україна цілий вік пригортала вас до серця, голубилз вас, грїла і, як спроможна була, запомагала розвитку рідного слова. Справляючи сььогодні сьвято письменника з України російської, ви тим самим сьвідчите про сьвідому потребу найтїснїйшого єднання з Україною і за се глибоке Вам спасибїг! — Дайте-ж менї разом з вами висловити вічну пам'ять, подяку і славу помершим робїтникам на ниві нашого слова, що стояло, стоїть і до віку стояти-ме на сторожі коло народно-національного добра України! Слава помершим! А тим, що живуть і працюють, зичу віку довгого, здорovia доброго! На пришлих, ще ненарождєнних робїтників маю певну ясну надїю!... Сонцє наше йде і за собою приведе той ясний, прекрасний день, коли на українсько-руській землї

врага не буде — супостата,
а буде син і буде мати
і буде правда на землі.

Спасибі вам, дорогі земляки, і многая літа! — *Олександр Ко-
ниський-Перебендя.*

Одеса. „Душею єднаємось з вами. Нехай процвітає наше слово на добро рідного краю!“ (*Підписи*).

Лубни. Просимо доложити на загально-українське свято і наше глибоке, вдячне пошанування пам'яті незабутнього творця української літератури. (*Підписи*).

Єлисаветград. Всією душею витаєм велике свято рідного слова. (*Підписи*).

Чернівці. І ми кличемо разом з вами: „Будеш, батьку, панувати, поки живуть люде, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть“. За буковинські руські товариства: *Стоцький, Пігуляк, Попович.*

Чернівці. Академічне товариство „Союз“ бере духом участь у святі всенароднім,

Сторожинець. Сердечний привіт сьвітлим учасникам великого свята народного. Ми духом з вами! Не загинем нині ми, правовірні Русини! — За руську сторожинецьку громаду: *Коралевич, др. Окуневський, Видинівський, др. Іванович, Осип Левицький.*

Петербург. „Нехай і наш голос залунає в час святкування пам'яті того, що своєю Єнеїдою купно з другими Слав'янами оголосив сьвітови про наше духове життя. Котляревському слава, слава, слава! *Петербурзькі Українці.*“

Курск. Хвала і вічна пам'ять першому українсько-руському поетови Іванови Котляревському! Душею і серцем з вами! (*Підписи*).

Прага. Святкуючи на чужині столітні роковини відродження нашої літератури, бажаю, щоби се свято з'єднало всіх до щирої праці для добра народа, щоби і він став повним учасником і поособником всіх культурних здобутків. — *Проф. Горбачевський.*

Прага. Воскресителю рідної літератури, сеї могутчої сили природного розвитку народів, віковічна слава від пражських Русинів! — *Др. Кобринський.*

Сараєво. В другім століттю розвитку народної словесности возьмім собі за невідступний обов'язок іти до того, щоб руської мо-

ви уживали у всіх наших школах, домах і урядах.. — *Русини з Босни.*

Riva di Garda. До соняшного сьвята, котре сьогодні сьвяткуєте в городі Руси, шлю і мій промінь зпід далекого чужого небозводу. — *Леся Озаркевич, Оксана Озаркевичівна.*

Відень. Честь помпнаючим сотні роковини відродження нашого письменства. На перекір ворогам і ренеґатам кличем сьогодні в-одно з усею Україною: Наперед! ми не даємось! нас більше тут! Наша дума, наша пісня не вмре, не загине! — *Товариство „Сїч“.*

Краків. В день посьвячений столітній памяти великого творця Ёнеїди шлем привіт і лучимось духом з вами. — *Русини краківські.*

З Лубна (Leoben) прислало привіт товариство гірничих студентів-Русинів „Чорногора“, а з **Прибраму** таке саме товариство „Ватра“.

З Америки, з Джерзісіті. „Епохальне сьвято народне сьвяткуємо з вами. *Американські Русини.*“

Харнів. „Императорській университетъ шлетъ свой привѣтъ львовскому ученому обществу имени Шевченка и присоединяется къ чествованію памяти въ родственной намъ русской Галиціи незабвеннаго И. П. Котляревскаго, положившаго сто лѣтъ тому назадъ своей перелицеванной Ёнеїдой начало новой малорусской литературы. Ректоръ *Алексѣенко.*“

Харнів. „Харьковское историко-филогическое общество съ живѣйшимъ сочувствіемъ присоединяется къ чествованію памяти Котляревскаго, цѣня въ немъ высокодаровитаго писателя, раскрывшаго въ оригинальной художественной формѣ богатство малорусскаго языка и содѣйствовавшаго возникновенію серіознаго интереса къ малорусской народности и литературѣ. Предсѣдатель профессоръ *Сулцовъ.*“

Чернигів. „Черниговская Губернская Земская Управа. 12. октября 1898 г. Нр. 6.362. г. Черниговъ. Въ „Наукове Товариство імени Шевченка у Львові“. Черниговская Губернская Земская Управа, принося „Науковому Товариству імени Шевченка“ благодарность за приглашеніе на литературное празднество, въ виду предстоящего Земскаго Собранія, не можетъ прислать своего представителя, но считаетъ своимъ долгомъ выразить „Товариству“ привѣтъ и сочувствіе въ день празднованія столѣтняго юбилея новаго періода украинской литературы и пожеланіе ей въ будущемъ

свободнаго и счастливаго развитія“. Підписано предсідателем і кількома членами.

Житомир. Витаяючи в.п. товариство з радісним ювілеєм полуднево-руської мови, Волинське церковно-археологічне товариство сердечно жичить дальшої щирої праці на добро руському краю. Президент товариства — *Барский*.

Петербург. „Отдѣленіе русскаго языка и словесности Академіи Наукъ привѣтствуетъ Общество имени Шевченка съ торжествомъ по поводу столѣтія выхода Энеиды Котляревскаго. Предсѣдатель *Бычковъ*.“

Софія. По случаи 100-годишина юбилей от возраженіето на украинцката литература историко-филологическіят факултет прашта своя сердечен поздрав на Украинци и им желае сполука в борбата за націонална и культурна равноправност. Декан *Агура*.“

Прага. Společnost musea království českého vítáje s pocity bratrské účasti stoleté jubileum znovuzrození ukrajinskoruské literatury, přeje vaší krásné slavnosti nejskvělejšího zdaru Necht' i v budoucnosti vlastenecké tužby vaše dojdou splnění ku blahu a slave šlechetského vašeho národa. *Presidium*.

Прага. V dome u „Halanků“ shromážděná společnost dýchánku Náprstková vzpomíná významné slavnosti stoletého výročí založení literatury v jazyce národním a zasílá srdčené bratrské pozdravy drahým pobratimcům spojeným v zasloužile vaší společnosti.

Прага. Narod vytrvavši na cestě ukázané Kotlarevským spěje vstříč krásné budoučnosti. *Řehoř*.

Прага. K významne slavnosti bratrsky pozdrav zasila a rozvoji maloruske literatury dalšího rozkvětu přeje — Redakce Slovanského Přehledu.

Привіти з Галичини прийшли такі:

Бережани. При нинішнім сьвяті ми духом з вами! — *Бережанські Русини*.

Бірна. Почитаючи память незабутого Івана Котляревського, батька українсько-руської самостійної літератури, бобрецька філія „Просьвіти“ шле свій поклін одномишленникам. — *Лев Левичький*, голова. *Іван Бурбель*, писар.

Бірна. Почитателям Котляревського, першої зорі руського письменства, послає свій привіт — *бобрецька читальня „Просьвіти“*.

Бірна. Ми, хлопці з Баківців, правнуємо память Котляревського за те, що перший писав по нашому. — *Читальня „Просьвіти“*.

Борціє. Слава і поклін сьвяткуючим народний ювілей! — *Читальня в Циганах.*

Броди. Сьвяткуючим столітній ювілей відродження щирій привіт! Честь тим, що дигають народний прапор! — *Брідська філія „Просьвіти“.*

Буківсько. Гірняки Сяніччини буківського повіту засилають сердечний привіт поклонникам живого народного слова.

Вадовиці. Серцем і духом лучимось з вами, бажаючи дальшого відродження і поступу нашої народній літературі, кличемо: щастя Боже! — *Русини міста Вадовиць.*

Вишнівчик. Честь памяти батька Котляревського, що славу козацьку за словом єдиним переніс в убогу хату сироти. — *Іван Сандецький, Іван Гарматій, Еписфаній Роздільський.*

Долина. Прийміть і нас молодших братів до участі в великім сьвяті народнім, бо ми бажаємо разом з вами засьпівати: „Ще не вмерла Україна!“ — *Руська міщанська читальня в Долині.*

Дрогобч. Привіт від товариства руских ремісників „Зоря“ в столітні роковини літературного відродження. — *Рудницький, голова. — Герасимович.*

Збараж. Здоровимо вас, братя, з нинішнім великим сьвятом. *Цюпрік, Добротвір.*

Золочів. Честь відродителеви українсько-руського слова. Братам, що підняли високо його стяг, слава! Духом з вами — золочівська філія „Просьвіти“. *Дудикевич, Єзерський.*

Журавно. Рідному слову розвитку і слави і свободи, бажаємо разом з вами, щоб вони довели нарід до найвисших людських ідеалів. — *Журавенцима.*

Коломия. З столиці Покутя шлемо вам привіт при нинішнім народнім сьвяті. Зерно, засіяне Котляревським, на нашій ниві сходить на славу дорогої України, а педалекий сей день, коли дасть богаті жнива — і оживе добра слава, слава України і сьвіт ясний, невечерній, тихенько засяє. — Русько-народні коломийські товариства: *Родина, Боля, Жіночий кружок, Шкільна поміч, Народний Дім.*

Коломия. Честь вам, що поминаєте творця народної літератури. Ми духом з вами. — *Українсько-руська молодіж руської гімназії в Коломиї.*

Кути. Памятка відродження Руси одушевляє всіх Русинів і за-
гріває їх до праці, щоби перестали бути чужими у своїй хаті. —
Філія „Просвіти“ і читальня „Просвіти“.

Мости великі. Бодай пропало язичів Тетерваковського! — *Др.
Я. Невестюк.*

Надвірна. Сприяючі щиро народній справі Русини Надвірнян-
щини духом з вами! — *Двайцять підписів.*

Обертин. Честь і слава батькови Котляревському! Руське
мужицьке слово не вмре, не загине! — *Русини.*

Отинія. Шлемо привіт тим, що сьвяткують памятку відродже-
ня народу. — *Русини.*

Перемишль. Слава пам'яті народного сподвижника! Слава обо-
ронцєви забутих і понижених! Слава і тим, що його пам'ять помн-
нають, запоручникам бажань і думок Котляревського. — *Україн-
сько-руські гімназіясти з Перемишля.* Крім того з Перемишля
була велика депутація від перемиської громади.

Перегінсько. Сердечно витаємо сьвітлий празник великого ав-
тора „Енеїди“ і „Наталки Полтавки“, що розрушив снілою слова
кордони, розділяючі Червону Русь від прочих земель руських. Не-
хай же гремить руське слово від Карпат поза Дніпро далеко на
славу нам, на страх ворогам. — *Михайло і Юлія Лопатинські,
Волод. і Марія Левицькі, Нестор і Стефанія Рудницькі іменем
многих знад Лімніці і Бистриці.*

Пробіжна. Панове братя! В день столітних роковин відродже-
ня українсько-руського письменства ми духом з вами! — *Читальня
в Пробіжні.* — Окрема телеграма прийшла відси від кількох осіб.

Рогатин. Слава синам, що віддають поклін батькови Іванови
і йдуть дорогою відродження до красної будучности. — *Філія
„Просвіти“.*

Рогатин. Першому оборонцєви хлопської мови вічна честь на
Руси! — *Читальня „Просвіти“.*

Самбір. Духом з вами віддаємо честь першому русько-народ-
ному писателеви І. Котляревському. — *Філія Просвіти, Руська
Бесіда, Педагогічне товариство, Шкільна Поміч.*

Скала. Слава і вдячна пам'ять Котляревському, воскресителю
рідного слова. В вік не померкне його ясна зоря. — *Читальня
в Скалі.*

Снала. Дай Боже, щоби всі діти України-Руси навчили ся цїнити Богом дану нам бесїду премилу. — *Читальня в Слобідцї туринецькій.*

Снала. Слава і память сьвятая батькови Котляревському, що відгребав наші сьвятощі з поневїрки. — *Читальня в Турилчу.*

Снятин. Сьвяткуючим память великого Полтавця слава! — *Міщанська читальня.*

Сокаль. Віддаючи разом з вами почесть авторови Енеїди, кличем словами віщого Тараса: „Будеш батьку панувати, поки живуть люде, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть“. — Сокальські Русни: *Сельський, Миронович, Литинський, Козакевич, Чехович, Яюс, Петрушевич, Матїїв, Витошинський*

Станїславів. Честь памяти батька нашої народної літератури! Будеш, батьку, панувати і т. д. — *Станїславівська українсько-руська молодїж.*

Старе село. Почитателям Котляревського, творця нашої у країнсько-руської літератури, тай всім одномишленникам шлем привіт. *Яків і Ангеліна Яцкевичі.*

Стрий. Велике сьвято столїтя нашого літературного і культурного розвою стрічає горячим привітом — *Стрийська Русь.*

Тернопіль. Віки в житю народів то лиш малі мїнути. А хід історичних подїй залежить і від убогих живих душ, не лише від великих мертвих капіталів. З тими думками витають тернопільські Русни на столїтнім ювілею відродження нашого слова. — *34 підписів.*

Тернопіль. До вінця слави розбудителя живого українсько-руського слова вплїтає свій листок також — *українсько-руська молодїж гімназіяльна з Тернопол.*

Глуште. Сто літ духового житя народу — то запорука лучшої долї. Ми духом з вами. — *Глуштецькі Русини.*

Фіріїв. І ми духом з вами сьвяткуємо столїтні роковини відродження руського письменства! Честь памяти Котляревського! Слава вам! — *Читальня „Просьвіти“ в Кореличах.*

Чесанів. „Все сумує, тільки слава сонцем засіяла, не вмере кобзар, бо на віки його привитала. Будеш батьку панувати і т. д.“ — Сими кобзаревими словами здоровимо вас, що празнуєте столїтні роковини нашого літературного відродження. — *Осип Ко-*

куревич, учитель з Плазови, *Мих. Крупа*, учитель з Нового села, *Мих. Горошко*, учитель з Плазови, *Кость Бабицький*, учитель з Липска.

Чортків. З земляками, що сьвяткують столітні роковини культурного відродження України-Руси, лучать ся духом і мислею — *чортківські Русини*.

Крім того прислали ще привітні письма питомці народовці духовної семінарії у Львові, читальники з Унева, Якторова і Станімира, гурток учителів, К. Устиянович, учитель Іван Буцманюк, о. Антін Бончевський з Ансонії в Америці. Богато місцевостей замість писаних привітів прислали своїх делегатів. Варто також зазначити, що питомці духовної семінарії з нагоди ювілею освітили всі вікна семінарії.

На закінчене справозданя треба сказати, що устроєнем сего величавого сьвято займало ся Наукове Товариство імени Шевченка. Воно сего року мало також обходити 25-літній ювілей своєї діяльності — з тої нагоди і дістало також різні привіти — але щоб не мішати всенародному більшому сьвяту, заняло ся ним, відкладаючи свій власний празник на иньший час. Та коли протягом ювілею говорило ся про наш розвій і зріст, то кождий притім тямив, що значна пайка заслуг в тім припадає і Науковому Товариству імени Шевченка.

О. М.

ЮВІЛЕЙ

25-літньої літературної діяльності Івана Франка.

Перший друкований твір Івана Франка появився 1874 року в „Друзі“ — була це поезія „Моя пісня“. Франко мав тоді 18 літ. З того часу минає 25-ий рік — для Франка тяжкий час невсипучої завзятої праці, про великість котрої може дати поняття показчик його творів, зладжений М. Павликом, а виданий з нагоди ювілею молодіжню; 128 сторін книжки малої 8-ки треба було на реєстр самих заголовків ріжнородних праць Франка; а ще деяких праць не зазначено.

Франко мав здавна між молодіжню багато прихильників. Не входячи в причини, котрих є немало, фактом є, що молодіжню мало хто у нас займав і займає. Старше покоління для неї було і є доволі недоступне, а коли й припускає її до себе, то заморожує її часто байдужністю, нещирістю і неуцтвом. Франко жив з молодіжню і мав їй що дати із своїх широких відомостей та із свого запалу до праці, і тому в него були і є прихильники між молодіжню. За ініціативою львівської молодіжи видано з нагоди ювілею „Привіт д-ру І. Франку“ і показчик його творів, молодіж завяла ся видавцем „Мого Ізмарагду“ Франка і приготовляє ще до друку деякі інші його твори; а крім того дала початок до устроєня в його честь вечериць дня 30 жовтня, котрі були не тільки доказом поважання широкої громади до Франка, але і доказом, що його працю прийняли з вдячністю.

Інша позальвівська молодіж прислала на ювілей багато привітів Франкови і се справоздане з ювілею не можна красше почати, як уступом з адреси ставіславівської молодіжи. Пересилаючи

від себе малий дарунок Франкови, та молодіж називає його батьком, учителем і провідником, ставить собі питанє, що його таким зробило, яким він тепер є, і відповідає: „Чи може протекція? ласка могучих сего сьвіта? Ні! противно! Якби Ви (себ-то Франко)

Др. Іван Франко.

не пішли були такою дорогою, якою тепер ідете, тоді поспіпались би були на Вас почесні, ордери похвали тих, що мають у своїх руках власть. Але Ви вибрали иньшу дорогу.

Против рожна перти,
 против хвиль плисти,
 сьміло аж до смерти
 хрест важкий нести —

се Ваша девіза, се прапор, котрого Ви не опустили ні на хвилю. Ви метою свого життя покладали собі не добивати ся почестий і „доброго кавалка хліба“, але нести

„між народ похитий
 вольности слова“.

І щож Вас за се стрігло? В молодім віці Вас безвинно тягали по арештах, як якого лиходія. За що? за яку провину?

Бажав Ти дія скованих волі,
 бажав для нещасного долі
 і рівної правди для всіх. —
 се весь одинокий Твій гріх!

І за сей „гріх“ Ви стілько намучили ся! Що більше: Вас відцурали ся свої! Руські „патріоти“ не хотіли належати до тих товариств, де Ви належали, не хотіли Вам руки подати! Недавно ще — ба, ще й тепер! — пияткують Вас зрадником, що працює для Руси „з собачого обовязку“.

Але чи лише така подяка Вам за Ваші труди? Ні! Своєю невипущою працею Ви — можна сказати — виховали собі покоління, що чолом бе перед Вами, вважає Вас своїм батьком провідником, учителем“.

У тих розумних словах станіславівської молодіжи зовсім нема прибілшення. Все те, що молоді хлопці пишуть про частину нашої суспільности, на жаль, було і є правдою; та на потіху і те правда, що Франко діждав ся і пньшої поляки за свою працю. Подяка вийшла щира, така щира, що в ній і Франко і всякий иньший суспільний діяч може черпати охоту до дальшої роботи. Є люде в нас, є і серце!

Коли І. Франко вийшов у салю клубу поштового, заповнену уже гістьми, його привитали довгими, грімкими оплесками. Публики зібрало ся багато і ріжнородної, — була тут і інтелігенция і селяне і школярі — ціла саля була повна.

Підняла ся заслона.

На сцені серед зелені стояв портрет Франка, роботи І. Труша. На столі лежали дарунки для ювілята, а обіч висів вінок від товмацького товариства „Народний поступ“.

Вечерниці складали ся з промов і з концерту. Промови подаємо по черзі; вони разом дають огляд діяльності і заслуг Франка. На особлившу увагу заслугує промова Франка, яку подаємо по докладним запискам — се немов його сповідь за 25 літ.

Святочні вечерниці в честь Франка отворив іменем ювілейного комітету Володимир Гнатюк промовою, в котрій подякував представителям різних верств народу, що численно зібрали ся подякувати Франкови за його довголітню працю, даючи тим способом доказ, що ми досерли вже до назви культурної нації, бо вміємо поважати своїх великих людей. „Коли — казав Гнатюк — перейдемо історію нашого розвитку за останніх 25 літ, побачимо, що ми зробили за сей час великанський поступ в народнім житю. Заслуга в тім в великій мірі припадає нашому ювілятові. Від наймолодших літ рвала ся його душа до праці над рідним, прибитим злиднями, народом. Від наймолодших літ робив він свою працю в тім напрямі, щоби набути як найбільше відомостей і послужити ними як пайлініше тому народові. Він не привязував ніколи ваги до особистого материяльного добра: за те найліпші свої сили посв'ячував загальному добру. Від наймолодших літ стояв він в ряді перших борців за волю думки, слова, за свободу совісти; він борив ся неуставно проти всяких заходів темноти, шарлятанства і нецтва. Він любив правду і терпів за неї; він при найтяжших умовах життя тримав ся вірно вселюдських ідеалів і стяг їх ніс завсіди високо. Він перший у нас в Галичині сягнув думками поза границі нашої вітчизни і своїми творами вказав шлях до широкої европейської культури. Він причинив ся найбільше до розбудження нашого духового життя і зв'язав своє імя як найтіснійше з історією нашого письменства. Він розвинув діяльність в найрізномродніших напрямах і став справдішнім українсько руским полігістором. Ані оден письменник в Галичині не перевисив його всесторонністю, скількістю і якістю в творах, а не багато дорівнує йому в цілій Україні Русі. Отсі всі прикмети, як і незвичайні духові спосібности, розум, бистрий критицизм, були причиною, що його моральний вплив розтягнув ся на величезну більшість нашої молодіжи. Окремої школи в літературі він, правда, не виробив, але ціла молода генерація наших письменників взорувала ся на його творах, писаних

справді кровю серця. Таким чоловіком ми повинні справедливо гордувати ся; таким чоловіком гордувалась би й кожда, навіть найкультурнійша нація. Тому можемо ми весело глядіти в нашу будучину, бо нація, що видає таких людей, має її перед собою: На вас, на молодій генерації, лежить обовязок добити ся її як найскорше“.

По Гнатюку промовив проф. Михайло Грушевський і ту промову подаємо цілу задля її важности.

„Остатні три десятилітя нашого віку — говорив проф. Грушевський — будуть записані в історії нашої культури як час незвичайний, час памятний і дуже втішний. Він буде уважати ся героїчним часом українсько-руського національної й культурної, поступової ідеї. Так, героїчним, хоч як понятє героїзму тяжко получитьи з нашими злиднями, з вічними істориями малодушности й недбалости, гіпокривії й зради. Адже боротьба з сими злиднями вимагає часом неменьшого героїзму, ніж боротьба з уоруженим ворогом, і між подвигами Геракла рівно записана подорож до пекла і вичищення Авгієвих стаєнь.

Коли ми тепер сьміливо можемо дивити ся в будучину, певні, що наше слово не вмере, не загине, коли наш нарід займає гідне місце серед иньших словянських народів і ми можемо без жалю порівнювати наші культурні здобутки з чужими, коли ми почуваємо себе на своїм місці в загальнім поході вселюдського постуцу й можемо з иньшими суспільностями прямувати до ідеалів вільности й справедливости, не сходячи з свого національного ґрунту — се все є заслуга передо всім остатніх трох десятиліть.

Нам дорогі будуть завсіди діячі українського слова й ідеї з першої половини сього столітя, як первоначальники нашої роботи й будучої слави, але вони ставили йно перші кроки, пробивали перші стежки, не завсіди й передчуваючи, куди ті стежки будуть вести дальші покоління. Піднесенне української ідеї в російській Україні в 40-х рр., коли її надано характер суспільно-політичний і заразом поставлено на ширшій ґрунті європейських змагань, було слідом здавлено урядовими репресиями. Розбужена шумом європейської революції стрепенула ся Галичина, але заснула слідом на ново, а підчас того сну підміняно національні принципи 1848 р. теорією панросизма, а народолюбні змагання консервованнем галицької нужди. Приборкана Україна не могла прийти в поміч. Тільки з кінцем 50-х рр. починаєть ся там знову рух, правда —

дуже педовгий, бо перепичений вже з 1863 р.; але його відгомін зараз дав себе чути й в Галичині. Національна ідея віджила. При активній і безпосередній участі Українців засновують ся перші національні часописи, і коло них скупляється гурток молодіжи; завязують ся перші народні інституції. Як скромно виглядав сей гурток супроти маси тодішньої галицької інтелігенції, що як раз тоді рішучо відвертається від національної ідеї й приймає підсунену їй теорію „исторических начал“ і „одного народа!“ Як скромні були перші кроки національної й поступової роботи! Україна могла тільки уривково підперати галицьких націоналів, бо в ній антракти поступали за антрактами, і рух міг проявляти ся тільки епізодично між заборонами. Сама програма національної роботи розвивала ся дуже поволі. Я пригадаю тільки, орган українських націоналів „Основа“ рішучо заявляв в 60-х рр. що для наукової роботи Українці мають готову російську мову і не потребують заходити ся коло вироблення власної наукової мови; пригадаю, що оден з коріфеїв українського відродження ще в 80-х рр. виступав против змагань вивести українську літературу за тісні межі чисто селянського життя! Так поволі, кажу, виробляв ся сам плян національної роботи, а які-же то труднощі треба було перебороти для його здійснення! Ті слави наші галицькі обставини, де Русини з якимись вільнішими гадками не було по prostu за що зачіпяти руки! Та вічна нагінка за кожним енергічнійшим проявом руского життя! Та підозріливість до всякого поступовішого кроку, всякої свободішньої гадки!

Перша громадка галицьких націоналів в молодечім запалі не дуже оглядала ся на сі обставини та сміло воювала з ворогами національної ідеї, свободи й поступу в найріжнійших сферах, прикладаючи до себе партикуляризовану пізнійше назву радикалів. Але з часом з гуртка переходить вона в партію; дбаючи, як і всяка партія, про своє можливе розширення, приймає в свою середину ріжнородні елементи та починає оглядати ся на вимоги і погляди сих елементів. Се було консеквентно і льогічно з погляду розвою партії, але воно вносило труднощі й неясности в національну роботу з огляду на ті принципи, які клали ся в основу українського націоналізма. Серед тяжких зверхніх обставин утрудняла ся ситуація в середині самого національного стороництва та привела нарешті до розколу його на початку 90-х рр. Серед сеї внутрішньої еволюції, де тільки ще вьясняла ся програма українсько-русского націоналізма, вьясняла ся,

розумієть ся, дорогою боротьби і получених з нею прикростей, і серед тої безграничної нужди зверхніх обставин вистояти на своїм місці і витривати до кінця — то вже одно було би заслугою сучасних поколінь. Але устоятись було мало; серед тих незвичайних перешкод треба було вести наперед національну роботу, культурну і політичну, і се вже вимагало великого посвященя, героїзма. Тож коли ми, зводячи свій культурний білянс при кінці столітя, можемо виказати за сї останні десятилітя такий великий поступ, такі великі здобутки, то се є велика заслуга тих поколінь, що осягнули їх, перед цілою історією народа.

Сьогодні ми вібрали ся віддати честь одному з найвизначійших репрезентантів сих поколінь, одному з найголовнійших робітників сих памятних часів, з нагоди 25-літя його літературної діяльності.

Ми прийшли зложити йому подяку за те, що він, не зражаючись всіми трудностями, не покинув нашої убогої ниви і вірно працював на ній 25 літ. Ні ріжнородні нагінки й перешкоди, ні крайня матервяльна біда, ні тяжкі моральні прикrostи не відобрали йому духа, не піддали йому гадки шукати лекшого й спокійнішого життя в иньших суспільних кругах. На се треба було великої, горячої любови свого бідного народа, нашої — не своєї землі!

Ми прийшли зложити подяку йому за те, що він протягом сих 25-х літ не жахав ся праці й не помітував нею, що він не дорожив ся собою й ставав до роботи скрізь, куди йно кликала його народня потреба. Красна література і театр, публіцистика і суспільні студії, наука і популярна література, не кажу вже за політичне і суспільне жите — в усіх сферах нашого культурного життя ми бачимо ювлята, скрізь зіставляє він визначні сліди, підпорядковуючи свої особисті спмятні й нахили моментальним потребам своєї суспільности.

Ми прийшли зложити подяку йому за те, що він за весь сей час ніколи не спускав з очей тої основи, на котрій одиноко можливий дальший розвій нашої народности, — нашої народньої маси, нашого селянства, що він ніколи не забував, що українська ідея не може бути иншою, як тільки щиро демократичного, масовою, всенародною, і сю сторону нашої національної ідеї неустанно підносив на всіх полях нашого культурного життя.

Ми прийшли зложити подяку йому за те, що він пильнував завсїди захищати на наших національних ґрунті ідеї вселяюдского поступу

пам'ятаючи, що українська національна ідея не обмежується самим формальним націоналізмом, є не тільки справою мови і раси, а мусить бути поступовою й широко демократичною, а инакшою бути не може, що він при тім завсіди орієнтувався дійсними потребами нашого народу і всюди виходив з живих фактів, свобідний від надмірного докгринерства.

За се все ми прийшли зложити йому привіт і поклін! І коли тепер ми вже доробилися чогось і трохи легше стає нам, ми бажаємо йому сил і енергії серед сих легших обставин ще довго працювати на добро нашої спільної вітчизни, на славу і користь нашого народу."

В імени селян промовив соймовий посол-селянин Стефан Новаківський такими словами:

"По 1848-ім році жили наші хлопці темні і безрадні. Не було нікого, хто би ними заопікувався й вивів їх на твердий гостинець. Панські жарти все ще дошкулювали хлопам. Справді, „бідна кльоба, бідний край“ зазнав так багато горя, що не хотів і вірити в добро... Перший, що цілою душею приляг до хлопів, був Іван Франко. Всю свою працю, все своє життя він дав для хлопів, а найтяжші удари не відвели його від боротьби за правду, за добро, та волю... І хлопці зрозуміли його. І муками в місцях неволі і сліз, де повстали Франкові „тюремні сонети“, засвідчили, що його наука стала для них заповітом в життю. Хлопці з найбільшою вдячністю дивляться на працю Франка, а будучі покоління його працю будуть благословити."

Іменем жінщин промовила Наталія Кобринська:

"Іван Франко се талант, що становить епоху у нашому культурно-літературному розвитку. Хто знає галицьку літературу перед Франком, той певно тому не заперечить. Сумні то були часи, а пересирчаний читач не міг знайти поживи ні в руській, ні навіть у польській літературі, що саме тоді жила споминами повстання з 63 року. Мимовільну характеристику тих часів дав оден з талановитших наших людей. До него приставали, щоби він що писав, а він, відмовляючись, відповів на те: „Літературні теми так вичерпані, що нема про що писати.“ В тих словах крилося більше правди, ніж се на позір здавалось. Поминувши наші спеціальні галицько-літературні відносини, були тут ще й інші причини. Старий романтизм доживав уже свого віку, а скристалізувавшись у певні типи і теми, довго літературою оброблювані, стратив свою свіжість. В тих часах зачали появлятися перші проби пера Івана Франка."

До рук знеохоченого читача дійшли „Петрії і Довбушуки.“ Там були проблиски великого таланту, але і звичайні історії романтичної школи: укриті скарби, монастирі та підземні печери. За якийсь час знов до рук того самого читача дійшли коротенькі нариси під заголовком „Борислав.“ І дивне диво, невдоволений читач засоромився своєї нехиті; єго поривала сила, правда, незвичайно живий кольорит нарисів Франка. То не були якісь придумані люде, лише живі, що в обдертій одежині і замащених сорочках відчували, думали і говорили на свій питомий, не на якийсь їм підложений лад. Читаючи образки Франка з народного життя набиралося довіря в будуччину того народу, що такий бідний, темний, опущений проявив стілько сили і натхнув такий талант. Талант Франка се не торбан з кількома струнами, лише інструмент, достроєний до загально-світової оркестри. Сьміло можна сказати, що реалістичний період і в богатших літературах, як у польській або німецькій, не найшов такого гідного заступника, як наша має в Івані Франку. Як визначний реаліст, він зобразив цілий ряд живих типів в нашій суспільности так мужчин, як і жінок. Що до жінок, то з найбільшою симпатією відносився він до тих, на котрих долю і волю — суспільність наложила тяжкі кайдани. Його добре, любяче серце клонилося до тих найнивших, опущених, скривджених навіть природою, як Сурка, і упавших як героїна „Між добрими людьми.“ Незвичайно ясно і артистично оброблена виходить невільниця подружного життя Анна з „Украденого щастя.“ Ганя, „На дні“, людина дуже освічена, а через те більше чутлива на свою залежність від батьків. „Маніпулянтка“ се новий тип жінки-еманципантки, введений в нашу літературу. Врешті іде капітанова з „Домашнього огнища,“ поставлена між дві суперечности, найнижшої деморалізації і ніби високої моральности, — дві суперечности, між котрі теперішня суспільність ставляє звичайно жінку. Тому автор, що впровадив в нашу літературу такі жіночі типи, автор розвідки про жіночу неволю, писатель, що не раз подав руку жіночим змаганням до самостійности, заслугоє вповні на признане і вдячність того жіноцтва. Він тепер у самім розцвітті літ, сильний духом і тілом, від него наша суспільність може надіяти ся ще багато, але те, що він ще для неї зробить, належить до него, а тепер нехай прийме признане і подяку і від галицького руського жіноцтва за те, що вже зробив“.

Іменем українсько-руської академічної молодіжні промовив
Гриць Гарматій:

„Високоповажаний добродію, любий наш керманччу!

....Люде! Я ваш брат,
я для вас рад жити,
серця свого кровю рад,
ваше горе змити!...

Ось девіза, яку Ти собі як чоловік і письменник поставив за ціль свого життя, і якій вірно служиш уже через 25 літ. А ті слова в Твоїх устах не були пустою балаканкою, не були тільки витвором палкої поетичної фантазії — лише плили з боліючого над своїм народом, повного любови до гноблених братів Твогого серця.

І в імені тої любови ніс Ти своїм братям могучу пісню надії, закріпив упавших на духу новим, ще нечуваним гимном сподіваного добра і волі.

Пісня Твоя не прогомівала безслідно, двацять п'ять літня Твоя праця не пропала жарно, „сімена думки“ Твої не впали на камінисту, тільки на пухку, живу рілю. Твоє слово, напоєне любовію а заострене думкою, промовляло без сумніву найбільше до сердець і розуму молодіжні, воно робило революцію в наших молодечих умах. Ми виростили серед атмосфери, де хліб, інтрантне становище, вигідне житє клались ідеалом життя, а послух, покора перед всякою властїю і гнучкий хребет уважали ся найуспішнішим способом до осягнення сих ідеалів. Ти силою свого слова переконав нас, що лише боротись за поступ, щастє і волю милу, значить жити і що в сій боротьбі красше впасти, як піддатись. Так! пісня Твоя, сьміло можемо сказати, на рівні з піснею Тараса, звеніла для нас силою пісні Тиртея. Ти для молодіжні 80-их і 90-их років був і є тим, чим був Шевченко для молодіжні 50-их і 60-их років. Ти вщиплював в нас любов до бідних і покривджених, а ненависть до всего, що має „серце люте“ і „полоще кровю рот“. Ти запалював у грудях наших сьміливість до великого бою за добро і щастє і волю всіх і Ти не лише накликавав до боротьби, але і своїм власним житєм доказав, що сам умієш бороти ся, доказав, що чоловік, вихований ідейно, з етичними прінципами і стійним характером зуміє і серед ворожих політичних обставин і тяжких щоденних злиднів працювати з користю для своєї суспільности.

Ти з дійсно героїською відвагою виповів боротьбу всім явним і скритим ворогам робучого руського люду. Ти не лякав ся супостатів міра сего і не схилив чола перед могучими патриціями нашого часу, але отверто голосив, що їх панованє і гордість, вигода і стрій і забави — все те кривда, піт і кров робучого люду!

Ти не подав ся під шнигами і докорами тих, що не узнають праці поза рамами їх вузкого патріотизму, а сьміло взивав інтелігентну громаду до твердої праці над обдертим з майна і прав руським людом.

Тобі не були страшні проклони, погорда і ненависть тих, що хочуть бачити руський люд темним і покірним; ведений найкрасшим почутєм свого любячого серця, Ти показував своїм темним і гнобленим братам сьвітло правдивої науки і випровадив їх на той битий рівний шлях, по котрім ступаючи, руський нарід виборе собі волю, добробит і справедливість.

Як правдивий герой, Ти постунав у першім ряді борців за волю і поступ свого люду, і коли багато зневірювало ся, багато упадало під тягаром боротьби, Ти все твердо через цілих 25 літ стояв напереді і неустрашимо, повен молодечої віри і запалу кликав свій люд до бою. Тебе не зломил злидні житя, переслідуваня ворогів, арешти, голод і холод, Тебе не зневірила апатія своїх, не заманила надія на ласки і почести, але памятаючи все на те, що Ти син політично і економічно закріпощеного українсько-руського народу, служив Ти вірно через 25 літ раз проголошеним ідеалам і посьвятив працю, талант, жите і свою будучину бідакам, які не мають ні золота, ні відповідних почестей, щоби Тебе достойно нагородити за ті жертви.

І тому нині, коли цілий українсько-руський нарід з гордостю глядить на Твоє ім'я і коли найкрасші його представителі зібрали ся щоби зложити Тобі за працю подяку і віддати Твому імени належну почесть, стає русько-українська академічна молодіж в першому ряді Твоїх почитателів і Тобі яко свому духовому провідникови і учителеви складає сим своє призванє, поважанє і влячність! Переваживши ся Твоїми ідеалами молодіж піде сьміло дорогою, яку Ти показав, щоби свому народови вибороти суспільну і політичну волю. Се запевненє нехай буде для Тебе, дорогий наш керманичу, найкрасшою нагородою за Твою щирю працю і найліпшою заохотою до дальшої праці над двигненєм українсько-руського народу“.

Іменем українсько-руської радикальної партії промовив М. Хайло Павлик:

Дорогий Товаришу, Ювіляте!

Я маю промовити до Тебе, яко найближчий Твій товариш, іменем русько-української радикальної партії, — партії наших народних мас, наших робітних людей, партії всіх понижених і-ображених. Отже по-зволь, найперше, подякувати Тобі за те, що не погордив еси найдорож-чим духовим скарбом тих наших мас — їх мовою, простою мовою наших народних пісень та оповідань, — а противно, поклав еси єї в основу своєї праці на нашій літературній ниві та показав сво-їми власними писаннями, що мова та спосібна до найвищих творів штуки й науки. Спасибі Тобі, що звеличив еси ту мову, — довго, ба ще й тепер поневіряну деякими нерозумними синами нашої нень-ки, — і силою свого таланту всилував людей чужих, культурні-щих від нас націй вшанувати єї перекладами Твоїх праць на їх літературні мови. Сим поміг Ти покласти нашу просту мову в ряді цивілізованих мов.

Та в справі мови Ти йшов протертим слідом. І перед Тобою були в Галичині люде, що шанували нашу народну пісню й мову і вживали єї в письменстві. Але ті люде не шанували самих на-родних мас, не знали й не розуміли їх злиднів і потреб і вважали їх негідними коли не кращої долі, то в усякім разі негідними правдивої науки. Ти один із найперших у нас інтелігентних людей, полюбив наших простих робітних людей, як рідних братів, поро-зумів їх гірке жите, і голосно, на весь сьвіт, промовив еси в обо-роні їх прав, і хоть перетерпів еси за те, та і доси ще терпиш ціле некло і від чужих і від своїх „інтелігентних“ людей, — про се можу посвідчити я, товариш Твоєї долі від самого початку, — то ніколи не покидав Ти говорити й робити своє для піддвигнення наших народних мас — усіх понижених, ображених та „упавших“. Тут Ти пішов за нашим великим, незабутнім учителем, Михайлом Драгомановим, що перший почав кликати нашу інтелігенцію в Ав-стро-Угорщині до служби нашому простому народови та правди-вої його просьвіти, як і взагалі перший кинув межи австро-угор-ських Русинів цілу купу вселюдських ідей: літературних, куль-турних, політичних і економічних, показуючи нам у всім тім дорогу і даючи на взорець того свої власні многоцінні літературні праці. Отже одна з найбільших заслуг і вдач заходів небіжчика Драго-манова — та, що натхнув тими ідеями, підняв і піддержав Твій

писательський талант. І дякуючи головню Твоїй писательській праці в напрямку ідей Д—ва, у нас почали ся змаганя до підвигнення наших народних мас, — змаганя зразу поодиноких людей, а потім і цілої партії — нашої русько-української радикальної, що поклала собі за ціль: економічне, політичне і культурне визволенє нашого робучого люду. Твоя-ж найбільша, безсмертна заслуга, що заразом дала й силу й ціну Твоїм працям — та, що Ти, не вважаючи ні на що, все стояв і стоїш вірно під прапором нашої партії, як проводир і заразом найпильніший та найспосібніший єї робітник. Якби яка иньша, навіть висококультурна нація, або хоть певна єї партія, мала серед себе такого високоідейного, такого всесторонно-образованого чоловіка, такого спосібного і многоспроможного писателя та невсипущого робітника, — вона з повним правом гордилась би Тобою і славилла би Тебе на весь сьвіт, і Ти й особисто стояв би не так, як стоїш тепер. Тим більша честь і подяка належить ся Тобі від нас за те, що стоїш при слабій ще партії нашої демократичної, пониженої нації, — партії, котрій Ти не тільки мусиш безплатно давати свою працю, але за котру ще й тепер мусиш наражувати ся на тисячні неприємности від чужих і своїх. Отже думаю, що ми найкраще вшануємо Тебе підчас отсего Твоєго ювілея, тим, коли я, іменем усіх Твоїх товаришів, усіх щирих членів нашої партії, запевню осьде, що і ми стояти-мемо вірно і непохитно при нашій партії, що посвятимо розвиткови єї принципів і єї цілей усі свої сили і, так як Ти, не дамо ся нічим відтягнути від неї: ні погрозами, ні особистими користями та амбіціями, ні закликками з боку, хоть би найпринаднішими та найпопулярнішими. Ми з Тобою бажали й бажаємо добра робітним людам усього сьвіта, і хочемо й будемо іти спільно з ними проти наших спільних ворогів: усякої неволі, темноти та бідности, — але ми з Тобою-ж, ідучи під прапором вселюдської культури, бажаємо найперше з'організувати політично та просьвітити наших робітних людей, застерігаючи для себе повну самостійність думки та організації тим більше, що остаточна ціль нашої партії — повна політична самостійність Руси-України. Повторяю: партія наша ще слаба і часто вона занепадає від ріжних причин, між иньчим від того, що інтелігентні люде відскакують від неї через доконечність многосторонної й тяжкої праці в ній та боротьби за неї на всі боки, — але вже й тепер, — дякуючи головню Твоїм літературним працям, — партія наша розворушує своїми принципями та домаганнями

чим раз ширші верстви нашого робучого народу, і навіть інтелігенції, котра починає приймати наші прінципи бодай на полі політичнім. Прийде час, коли наша партія захопить усіх наших робітних людей в усіх трьох частинах України та в Америці; тоді у нас і не буде ніякої иньчої всенародної політичної партії, окрім нашої радикальної, до котрої тоді по волі чи по неволі пристане й уся щира українська інтелігенція. І се буде одна з головних Твоїх заслуг. Для сеї головної нашої цілі — для повних відродин Русь-України Ти вже зробив багато, більше, ніж усі ми на купу (про се свідчить хоть би величезний список Твоїх дотеперішних праць, зладжений і виданий спеціально для Твого ювілея), — але ми бажаємо горячо, аби Ти міг зробити ще більше і аби ми в свій час відсвяткували сьвято ювілея Твоєї 50-літньої праці всенародним руським сьвятом по всій Русі-Україні і при зовсім вільних умовах.“

На ті всі промови зворушенням голосом відповів І. Франко так:

„Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли отсе нинішнє сьвято. Поперед усього подяка молодіжі, що не щадила на се трудів і заходів; подяка всім тим, що явили ся тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з сего місця. Подяка в кінці й моїм противникам. За двацять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупила мені їх; вони підготували мене наперед, не дали мені застоюватись на однім місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борють ся зо мною чесним оружем.“

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібрала ся тут така велика і сьвітла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жадним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла загригти всіх до себе. Двацять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсїди стояв на тім, що наш народній розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну муляр кладе в неї не самі тільки гранітові квадрати, але як випадє, то і труск і обломки і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може й знайде ся деякий твердий камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював лужи і шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотїв ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вва-

жав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народови. Вихований у твердій школі я від малку за-своїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуте того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив від малечку, що нашому селянинові ніщо не приходить ся без важкої праці; пізнійше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде за дарме, що нам ні від кого ніякої ласки не надіяти ся. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбане; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я старав ся присвоювати нашому народови культурні здобутки иньших народів і знайомити иньших з його життям.

Головну вагу клав я завсіди на здобуване загально-людських прав, бо знав, що народ здобуваючи собі загально-людські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иньшого. Се було власне впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишити ся чужим у жаднім таким питаню, що складає ся на зміст людського життя. А пізнавши що небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й иньших до того, щоб зацікавили ся тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидати ся на різні поля. Але мені здає ся, що тут більше причинила ся моя вдача, те горяче бажанє — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникови, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили материял обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будують ся; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнути ся пишне, сьміле склепінє.

Так отже не для мене се нинішнє сьвято. Я чую, що я не заслужив на него. Але воно наповняє мене радістю як сімптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займає ся або й сильно вже горить те саме бажанє осьвіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажанє, котрого виразом є мої писаня. Вийшовши з самого дна нашого народа, я старав ся однакою любовю обняти всі його верстви, а нинішнє сьвято є для мене знаком, що у нас будить ся, а декуди вже й ярко палає бажанє солідарности з нашим найменшим братом. Тільки ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тільки солідарність з тим нашим бідним, сирим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую Шаповній Громаді за нинішній вечір. Здаєть ся, не потребую обіцувати, що й на далі я не війду з тої дороги, якою йшов доси. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; се не жадне геройство, а просто елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крови.

Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок, — але хтож роблячи якесь діло не помилив ся? Та нині я можу дивити ся на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому або иньшим вони служили осторогою і наукою. А що до себе самого я завсіди держав ся тої думки: нехай пропаде моє імя, але нехай росте і розвиває ся руський народ!“

По промові Франка комітет передав йому різні дари від старших і молодших його прихильників, як цінні папери, книжки і т. п. Потім відчитано привітні письма і телеграми. За богато місця заняло би, якби ми хотіли всі ті привіти друкувати; ми лиш назвемо тих, від кого вони прийшли і звідки.

З Росії прийшли привіти: з Петербурга, Київ, Чернигова, Полтави, Одеси, Курска, Лубен і Варшави, звичайно від громад Українців. З Софії прислала свій привіт вдова по М. Драгоманові. З Праги — редакция *Naše Dobu* і *Čas-u* і письменник Глявачек, що толкував твори Франка на чеське. З Джержісіті — американські Русини. Товариство ім. Шевченка у Львові повітало Франка особним привітом, редакция *Літ.-наук. Вістника* принесла дарунок Письма і телеграми прийшли від нашої молодіжи в Відня, Кракова, Пршибраму, Лубна, Чернівців, Львова, Станіславова, Перемишля, Тернополя, Коломиї, Дрогобича і Золочева.

Дуже багато письм і телеграм прийшло від селян, деякі віршовані, як від Матвія Гуньки з Токів, від „радикалки“ Евфровии Гусарчук і Федька Любянецького з Супранівки і від хлопів-радикалів з Глубічка великого. Селяне з повітів тернопільського, збаражського і скалатського прислали адресу з кількома сотками підписів (багато тут підписів і мазурів-кольоністів). Свої привіти прислали ще читальні в Лозівці, Шумлянах малих, Товстенькім, Ниновичах (тут був вечерок на честь Франка), селяне з місцевостій: Пакости, Ладичина, Конопківки, Товстенського, Шельпак, Козяр, Вибранця, робітники з Тернополя і Стрия (польське товариство Znicz), селяне з Супранівки, Джурова, з кількох сіл гусятинського повіту, з Снятина (кілька привітів від товариств), в Коломиї (Народна Воля), міщанство з Тернополя, тернопільські дівчата особно; інтелігенція, міщане і молодіж з Борщева. Крім того громади прихильників і поодинокі приятелі Франка з Дрогобича, Мостів великих, Збаража, Перемишля, Підволочиск, Бережан, Яблівки, з Янова коло Теробвлі, з Городенки, Самбора, Журавна, з Дубя, Хишевич, зі Львова, Ременова, Відня, Парижа, Полтави, Київа, з Сербії — разом до сто ріжнородних привітів.

Концерт, який наступив по відчитаню привітів, складав ся в більшій часті з творів Франка: з пісень, уложених до його слів, а то гимну „Вічний революціонер“ — музика О. Людкевича; „Мій раю зелений“ — музика селянина Я. Остапчука; „Ой ти дівчино“ — музика Сидора Воробкевича. Крім того деклямовано Каменярів і Наймита (сю другу поезию виголосив селянин Я. Остапчук). Концерт доповняли композиції М. Лисенка, Філярета Колесси, Топольницького і гра на фортепяні п-ни О. Окуневської.

По концерті відбув ся комерс з ріжними промовами на честь Франка, на котрі він відповів у веселім тоні менше більше так: „Якби в мене було що небудь з натури когута, то мені повинен би по сьогоднішнім вечорі вирости отакий високий гребінь. На які ріжні високі гідности мене підносили сьогодні! Зробили мене гетьманом, яким я ніколи не був і не хотів бути; зробили мене керманичем, хоч я, придививши ся правдивим керманичам на дарабах на Черемоші, зовсім не мав би охоти ним бути; зробили мене проводирем, хоч я любив лише іти в ряді, памятаючи добре того генерала, про котрого Наполеон казав, що коли він іде в ряді, то дуже добрий вояк, коли-ж на переді — то чистий ідіот.

Дістають ся мені від громади компліменти за се, чого в мене нема, хоч дай Боже, щоби було; але коли *in vino veritas*, то як — писав колись Танячкєвич — „скажім собі всю правду в очі“, пехай громада почує компліменти і від мене! Я любив іти в ряді і люблю, але — такого ряду не було... І се було моє щастє, я крутив ся як вівця і замість іти уже протертою дорогою, сам мусїв протирати її. У нас було і є замало людей і до найпростійшої роботи. Се одна хіба громади. Друга: у нас уже така вдача, що любимо — уживши прикладу з війська — свого Flügelmann-a вічно штуркати, аби схибив з дороги і не йшов рівно з другим. Я дізнавав сего штуркаєня безнастанно від своїх і чужих. Отсе поштуркованє і випиханє другого не позволяє нам іти рівним рядом. Якби з мого досьвїду я мав подати громадї яку науку, то вона була би така, як у війську: *Richtung halten!* (Рівний ряд!) Бути може, що до 50 літнього ювілею, котрим мені отсе грозил, ми навчимо ся того. А поки що на становищу рядового я навчив ся того, чого рад би навчити і пньших, а то нічому не дивувати ся, і половинку чого доброго уважати іллюзією. За 25 літ роботи досьвїд навчив мене філософічного спокою — і саме того мені і завидують. Звісно, красше було би мати пньший досьвїд. Отсе мої слова правди для громади!“

Сї слова дійсно справедливі, але вже і сам ювілей Франка сьвідчив про те, що наша суспільність починає „іти рядом“, цїнити працю, і сама вже працює. Можна сподівати ся, що вже не далека будуччина подасть нашим письменникам такі обставини, що всякі подібні докори суспільности будуть безпідставні. Поки що справа має ся так, як се гарно написав один приятель Франка з Варшави.

„При духовій енергії і робучости, якими Ви відзначаєте ся, — так писав він до І. Франка — годї сумнівати ся, що ще довший і, розуміє ся, більше плодovitий період Вашої діяльности є перед вами; зі всеї душі бажаю Вам, щоб та діяльність від тепер відбувала ся не в таких тяжких умовах, як то було доси, щоби Ваш талант міг вкінці розвинути ся на всю свою ширину, піддержуваний живим співчутєм рідного Ваш народа, для розвою котрого Ви стілько зробили. Справді, я пересьвідчений, що Ваш письменський талант ще не дійшов свого найвисшого розвою. В красних суспільних обставинах, в яких живуть щасливіші не-славянські народи Европи, Ви давно мали би належне Вам при-

знанє, як першорядний артист слова або учений, Ви не потребували би тратити що найліпші свої сили на тяжку боротьбу з дрібними противниками, з байдужністю окруженя, з розпаношеною глупотою.

В щоденній боротьбі за дорогі ідеї, за свою людську гідність, за щоденний кусок хліба, чоловік, хоч би він і який був сильний, легко озлоблює ся, не годен деколи відрізнити гідного ворога від негідного, може часом попасти в апатію або песимізм, але і тут є своя відрадна сторона, що дає потіху на такій тяжкій житевій дорозі: Вам певно не раз приходили на думку горді слова великого Німця Гете:

Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
wer täglich sie erobern weiss.

У своїм тихім кабінеті*свобідно віддавати ся поривам свого творчого натхненя — се, звісно, приємнійше, але вести безнастанну ідейну боротьбу — то гіднійше. Для слабших індивідуальностей ся атмосфера безнастанної ручної боротьби була би погубна, але Ваш розум і духові сили, великі своїм розміром, перемогли все, і не вважаючи на ніякі перешкоди, дали Вам розвинути письменську діяльність, що своєю інтензивністю справді гідна подиву. Я не хочу счисляти тут разом всю Вашу роботу, але позвольте мені сказати, що при бідности теперішньої галицької і взагалі української літератури, назвати Вас найвизначнійшим діячем українського слова — ще було-б мало, щоб означити ступень Ваших заслуг; я з глибоким пересвідченєм кажу, що Ваші артистичні твори могли би зайняти почесне місце в якій небудь з теперішніх європейських літератур, і щиро бажаю, щоби будуча Ваша творчість ще вераз давала причину до нового доказу сеї гадки“.

Таке бажанє повторять за варшавським прихильником Франка — дуже радо і всі иньші прихильники та почитателі його таланту.

О. М.

Із чужих літератур.

*Новини російської літератури : Л. Толстой ; Чехов ; Боборикін ;
Мамін Сибиряк й інші „сибиряки“ ; Потапенко ; Миклулич ;
Горький ; ювілей Белінського.*

В російській літературі вже від довшого часу, від яких кільканадцяти літ стало звичайним словом — наріканне на брак оригінальних талантів, на сіренький рівень сеї літератури. Дійсно, коріфеї російської літератури 50—70 рр. : Тургенєв, Островський, Достоевський, Салтиков, Гончаров, Некрасов, зійшовши, не полишили по собі наступників тоїж міри. Останній з їх ряду — Лев Толстой стоїть старим кріслатим дубом між молодю порослю і кашцем, тай він перейшов на публіциста й мораліста, артистична-ж творчість його останніх років не велика і сумнівної артистичної вартости. З молодших письменників 70—90-х рр. не оден не дорівняв коріфеям старшої генерації й здебільшого не справдили вони надій, які на них покладались. Оден тільки Антін Чехов все йде наперед і ще не завів надій — вийти на справді велику літературну фігуру. Зрештою є таланти, талантики й здібности, і є їх досить, так що із зверхнього боку, з погляду квантитативної продукції справа не стоїть зле. Десяток „толстих“ журналів, справді „толстих“ (грубих), як ніде в Європі — бо в Росії все ще літературна продукція переважно концентруєть ся в журналах, і особними книжками виходить те, що перед тим появляєть ся в журналах, — журналів різних напрямів, від соціаль-демократичних (як недавно закрите правительством Новое слово) до реакційних (як Русский Вѣстникъ) і клерикально обскурантних (як Русское Обозрѣніе), не кажучи вже за різні місячники меньшого калібра, — приносять що місяця купу повістей, оповідань і всяких инь-

ших фабрикатів. Правда, переважає безрадна мірнота, так що деякі критики готові порівняти новішу російську літературу з „безводною й безплідною Сахарою“, але се вже занадто сердито, і сим самим критикам від часу до часу трапляється дещо інтересніше. Правда, інтерес сей здебільшого, щоб так сказати, партикулярний, в звязку з певними місцевими або моментальними інтересами, більш публіцистичний як артистичний. На публіцистичний інтерес літератури немало впливає та обставина, що при значнім обмеженню свободи преси, політичної діяльності й дебати, в формах белетристики, літературної критики, то що, часто виступають питання чисто політичні, і се надає їм спеціальний інтерес у своїй суспільности. В сумі над загальним рівнем мірноти і партикулярного інтересу підіймається дуже небогато такого, щоб мало інтерес ширший, загальний, для людини не перенятої спеціальними російськими злобами дня.

Лев Толстой виступив в пресі з двома статтями літературно-публіцистичного характеру. Більша й важніша з них називається ся: „Что такое искусство?“ (Що таке штука?) і друковалась у московській часописи „Вопросы философии и психологии“ (1897, V і 1898, I, осібно в XV т. його Писань, ст. 240, 16⁰). Толстой каже, що почав був писати про се вже перед 15 літами, думав від тоді над сим і дає результат своїх довголітніх гадок у сій справі; дійсно анальоґічні з висловленими тут гадками стрічались і в давніших його писаннях. Він починає критикою естетичних теорій (познайомившись з ними, як видно, здебільшого з других рук); сам він означає штуку так: штука є діяльність чоловіка, в котрій він свідомо, певними зверхніми знаками передає иньшим почуття, які сам відчуває, а иньші люди підпадають їм (заражають ся — як в інфекції) й переживають їх. Задача штуки — лучити людей, передаючи певне почуття від автора публіці й злучаючи членів самої публіки одностію певного почуття; вона має служити способом до спільности людей. Справжня штука є лише та, що дійсно надає певне почуття, і то не якомусь певному кружку людей, а всім людям; справжня штука загальна, космополітична, все-світня. При тім вона може бути доброю й злою; добра вона тоді, коли надає або реліґійні почуття — почуття своїх відносин до Бога і братерства всіх людей (в сім братерстві всіх людей Толстой бачить головний зміст сучасної людської реліґії), або прості житеві почуття, спільні всім людям — почуття веселости, розчулення, ба-

дборости, спокою і т. и. Тільки сї два рода почувань можуть бути предметом доброї змістом сучасної штуки.

Виходячи з сих поглядів на справжню штуку й її задачі, Толстой дуже остро бере сучасну. Насамперед, на його думку тепер штуку заступають тільки імітаціями штуки, бо вона стала професією людей, джерелом доходу. Імітують її то повтаряючи давні т. зв. поетичні сюжети, то надоложують реалізмом — імітацією дійсності, то ефектами, то інтересним змістом, опертим на студиях і т. д. Далі, ся сучасна штука служить потребам і зрозуміла тільки невеликому числу естетично розвинених; появляють ся напрями приступні для розуміння все менших кругів адептів, як декадентів, символісти, імпресіоністи, маги і т. д., і заносить ся на утвори, що будуть зрозумілі тільки авторови. Головнож, що у новій суспільности, позбавленої релігії, штука, замість тої двоїстої мети, яку ставить її Толстой, служить виключно тільки для утіхи публіки, й критерієм її стала красота, а не доброта. В результаті він порівнює сучасну штуку з проституцією і її головний вплив бачить у розпусі. Він заповідає упадок сій шкідній штуці й прокує нову — всесвітню, загальну, не професіональну: в початкових школах будуть подаватись початки всіх штук, аби кождий, хто має талант, міг творити в кождій, і штука буде служити тільки тій двоїстій меті, яку її ставить Толстой.

Розумієть ся, нема потреби розбирати сю теорію. Сильний артист, Толстой вже нераз показавсь дуже слабеньким філософом, і його нова теорія штуки в цілости не може видержати й найпоблажлившої критики. Він виходив, очевидно, з справедливих спостережень над деякими хоробливими формами в сучасній штуці, над витворенням певних дивачних, ненормальних напрямів, назначених тільки для тісних кругів людей з подібном попованим смаком, з другого боку — виходив із справедливої, й дуже старої гадки, що утвори штуки повинні оцінюватись не тільки мірою краси, артизма, техніки, але й мірою своєї внутрішньої вартости, цінности з огляду на інтереси й мети загальнолюдського поступу. Він і мав повне право критикувати сучасну штуку з сих поглядів та ставити певні desiderata на будуще, але він дуже стягнув свою теоретичну мірку, прикладаючи її на практиці, й для того майже вся нова штука опинилась в категорії фальсіфікатів, імітацій штуки, тим часом як не можна-ж заперечити, що артист може піддати певне почуте і „поетичним сюжетом“, і реалізмом, і інтересом опо-

відання, й сі способи не перешкоджають сьому утвору досягнути певне вражіннє, а значить — бути утвором штуки; з другого боку — він безпотрібно вніс вимогу абсолютного універсалізму. Прецінь річ ясна, що абсолютно універсального, для всякого чоловіка однаково зрозумілого утвору штуки бути не може. Автор сам, очевидно, відчував сю трудність — признає в однім місці утворами справжньої, доброї штуки Розбійників Шілера, романи Дікенса, Гіґо, Достоевського, на иньших же, згадавши за вимоги універсалізма, налягає на біблійну історію про прекрасного Йосифа; та очевидна річ, що для канібала, для котрого добро тільки в тім, щоб когось з'їсти, і зло тільки в тім — як би його хто небудь із'їв, артистичний вплив прекрасного Йосифа не існує, і він може зрозуміти його тільки дорогою духового розвою, приготування, як і зовсім некультурний європейський селянин може досягнути утіхи і впливу Гіґо або Дікенса тільки дорогою подібногож розвою, приготування... Се, розуміть ся, не виключає того, що утвір штуки тим цінніший з суспільного становища, що більшим кругам суспільности приступний без приготування.

Додам ще, що свої власні артистичні писання Толстой зачисляє в категорію „злої (шкідної) штуки“, виключивши два маленькі оповідання (Богъ правду видить і Кавказскій плівникъ).

В другій статі, видрукованій як передмова до перекладу статі Е. Карпентера „Сучасна наука“, Толстой нападає на сучасну науку; подібні гадки він висловляв уже й давніше, і при кінці своєї статі про штуку він їх розвиває навіть докладніше як у сій статі. Головний зміст його поглядів той, що сучасні суспільні науки мають на меті головно оборону теперішнього ненормального і неморального суспільного устрою, а науки математичні й природні займають ся або річами безпотрібними, або результати їх служать тільки вигодам висших верств; тим часом основні, кардинальні питання людського життя й суспільного устрою наука залишила. При тім, своїм звичаєм, Толстой не перебирає винних і невинних і, уживши сильного російського прислів'я, радий „з вошами викинути в піч і шубу“. Се дуже невірно впливає на читача, а се шкода, бо в обох статях є багато справедливих і інтересних, оригінальних гадок.

Заговоривши за Толстого, випадає згадати одно писаннєчко, котре звернуло на себе увагу преси тим, що в певній мірі дотикаєть ся його — розумію оповідання сина Толстого — теж Льва

на ймення, під назвою: Прелюдія Шопена (Новое Время, ч. 7696, 8002, 8009). Толстой-молодший дебютував уже кількома оповіданьками, переважно морального характеру в душі теорій свого батька; але се нове є вже протестом против звісної „Крейцерової сонати“ його славного батька, котру він, не називаючи ані її, ані імени свого батька, уважає шкідною устами одної з виведених осіб. Всім звісна Крейцерово соната — ся горяча й софістична атака на супружество, як неморальне, неприродне явище, що мусить бути знесене в інтересах морального поступу. Толстой-син навпаки виступає горячим оборонцем раннього супружества, бо тільки супружество дає чоловіку можливість нормально розвиватись; сі гадки він подає в діяльностях двох студентів (академіків) — жонатого й не жонатого; на його гадку хлопці повинні-б женитись ще в гімназіях, взагалі як найранійше, на кім будь — аби не мав відрази до дівчини. Біда тільки в тім, що як старий Толстой за своєю теорією забув про живого чоловіка з його натуральною потребою супружества, так Толстой - junior забув раз — за сучасні суспільні обставини, що роблять неможливими такі ранні шлюби, друге — що супружество має задоволити не тільки сексуальним, а й потребам висшої категорії, а сі потреби виясняють ся й оцінюють ся трохи пізнійше.

З артистичного погляду найважнішою новинкою російської літератури зістають ся дві річі Чехова: оповідання „Мужики“ (Селяне) і повість „Моя жизнь“ (Моє житє). Се безперечно найвищезначнійше з усього, що до тих часів написав Чехов, і сей повільний розвій його таланту (бо пише він вже яких кільканадцять літ, і декотрі збірники його оповідань перейшли вже за десяте видання — факт незвичайний в Росії!) подає надію, що в нім можемо ще побачити першорядну літературну силу. Лев Толстой казав одному письменнику, що на його погляд Чехов перевисшає талантом усіх сучасних російських письменників, не виключаючи і його самого, Л. Толстого, та підносиб особливо його здібність на кількох сторонах дати цілі образи, цілі психологічні типи і робити вражіння на читача сими мініатюрами. Дійсно, вже дрібні оповідання Чехова, про котрі тут, видно, головно говорить Толстой, дали йому коли не перше то безперечно — одно з найперших місць між сучасними російськими письменниками (з виїмком, розумієть ся, самого Толстого, (Толстого Дїтства и отрочества, Войни и Мира, Анни Карениної), а нові утвори Чехова розвинули широку картину усіх верств

суспільности, змальовану з такою силою й артизмом, як ні в кого з нових російських письменників.

Я не буду широко спинятись над сим писаннями Чехова; з його Мужиками читачі наші могли вже познайомитись з перекладу поданого сього року (кн. III). Свої деякі гадки про „Мужиків“ я висловив у передмові до їх перекладу; не повторяючи сказаного там, я тут тільки мушу піднести високу артистичну вартість сього оповідання. На двох аркушах вісімки автор зумів дати незвичайно широкий й многосторонній образ селянського життя: тут змальоване й родинне життя, й порядки сільської адміністрації, й економічний стан, і культурний розвій, релігійні погляди, психологічні спостереження, цілий ряд типів, живих, з кістками і мясом, з своїми індивідуальними фізіономіями, і в додатку — ще настрої тихой, бідної, милої природи. Чехов зробив собі імя як незвичайно талановитий мініатюрист; одним штрихом часом уміє він дати цілий образ. Оден критик висловивсь, що головка оселедця, з котрого варять у „Мужиках“ юшку, малює цілий круг ідей. І в тім є правда. І власне тут цінно, що сей мініатюрист рядом таких дрібних штрихів потрафив дати великий образ, повний глибокого зміста (мініатюристи звичайно не йдуть далі мініатюрних сценок). Се — з чисто артистичного становища. Друге — що у Чехова маємо тут не бездушний протоколізм, що за сим нелюдським, диким життям чоловік чує чоловіка, і читач виносить не відразу, а співчує, не хоробливе подражненне сим незвичайним брудом, а гуманний, ясний настрої.

Доповненням до сього оповідання служить більшенька повість „Моя жизнь“, названа автором скромно: „оповіданням провінціонала“ й видрукована в досить незвичайнім місці: в місячних додатках до ілюстрованого журнальця: Нива. „Моя жизнь“ теж має незадовго явитись в перекладі в нашім журналі. Чехов написав її наче у відповідь на критики „Мужиків“, що він мовляв понижає й чорнить селянське життя на користь мійського. Чехов і дав панораму сього мійського життя таку, що в порівнянню з нею, як він і сам висловив устами свого героя, селянський світ показуєть ся чимсь ліпшим, а головно — надійнішим. Перед очима читача переходять урядники, інженери, купці й міщани, дами аристократки й професіональні учені, життя родинне і відносини службові, і се все до того степеня тривіальне, некультурне, позбавлене якоїсь людської морали, що тяжко стає. Правда, Чехову часто закидали песнізм, навмисне перечорнюванне життя, але образ

провінціонального життя, ним намальований, відповідає дійсному життю, хоч його приклади й зібрані тут в артистичному фокусі; се признала й критика.

Фабула повісти дуже проста: син мійського архітекта Полознев не може помиритись з пробитою колеєю урядницького існування й по довгих експериментах над собою стає робітником малярем в тім самім місті. Се звертає на нього увагу. Місцева *grande-demoiselle* донька інженера Должінова знайомить ся з ним, вони закохують ся, побирають ся й розпочинають господарство в маєтності Должінова, самі працюючи. Але се скоро надокучає Должинівні, вона кидає чоловіка, вертає до розкішного світового життя. Полознев вертаєть ся до свого малярства. До нього переходить сестра, зведена молодим лікарем, котрої вирікло ся через се товариство, але вона скоро вмирає, й Полознев зістаєть ся самотнім робітником на далі, з маленькою сестрінничкою на руках.

В особі Полознєва Чехов представив т. зване толстовство (зване тому так, що на сі напрями мали вплив теорії Толстого про потребу фізичної праці для всіх, бо без неї, мовляв, всяке життя стає штучним і ненормальним). В Росії дійсно появляли ся в останній генерації в значнім числі люде, що виходячи чи то з змагання до можливо простого й натурального життя чи то з погляду, що фізична праця мусить бути першою умовою суспільної рівности — розривали з своєю суспільністю, переважно осідаючи на ґрунті й працюючи власноручно, як селяне. Герой Чехова стає мійським робітником, живе разом з ними, нічим не ріжнячись, і своє поступованне виводить з моральних принципів (зовсім толстовських): треба, щоб сильніші не зневолювали слабих, не експлюатували їх, треба, щоб всі однаково брали участь в боротьбі за існування, кождий сам за себе, а найліпшим нівелятором до того служить фізична праця, як загальний обовязок.

Але досить трудно зрозуміти, чому з морального становища ліпше оббивати (тапіцерувати) меблі для купця, що видає свою доньку за лікаря, або виліплювати покої в клубі, де місцеві дурні й неморальні урядники збирають ся грати в карти, ніж сидіти при телєграфічнім апараті, не кажучи вже за такі професії як лікарська, ветеринарська (берім з становища безпосередньої практичної користности)? Не знати, що здобув тим Полознев, що по роках став, як він описує себе, малярським підприємцем, брав гроші за високі проценти (бо не ставало), наймаючи й обраховуючи робіт-

ників, нудив їх безпотрібними проповідями, а сам був понурий та уважав сегосьвітнє житє сумним? І коли, на його погляд, людський прогрес лежав в любови, в сповненню морального закону, то чи незанадто мало зробив він, відповідно своїм поглядам і силам, для сього прогреса, і чи протест його проти ненормальностей людського житя не робить трохи дивного вражіння в порівнянню з сими мінімальними результатами?

Взагалі трохи неясне робить вражіннє ся фігура: чи се позитивний тип для автора? тоді мусіли-б ми його признати невдатним, бо ся фігура, з її пасивністю, дуже лихий плястер на суспільну хоробу. Чи се тільки тип толстовця, з його принципіальною пасивністю („не противленіє злу“) і виключно суб'єктивними моральними задачами? — тоді автору випадало-б, бодай кількома штрихами, як то він вміє й робить звичайно, зовсім не будучи холодним фотографом, дати сьому типу свою моральну оцінку. Взагалі звернувши увагу головно на образ суспільности, автор може за мало зробив для свого героя, щоб з нього вийшла зовсім жива фігура. Оден з критиків зауважив, що фабула повісти служить тільки формальним способом для того, аби намалювати суспільний образ. Такий сильний артист, як Чехов, таких примітивних риштовань при будові не потребує.

Та досить про сю повість. По ній Чехов дав ще кілька дрібних оповідань, друкованих в *Cosmopolis*'ї, *Русскихъ Вѣдомостяхъ*, *Русскій Мислі*; вони, розумієть ся, не злі, але нічого не додають особливого до його давнійших оповідань, малюючи постаті й фігури сірого, буденного, дуже сумного т. зв. інтелігентного житя (психологія супружних розстроїв, настроїв старого кавалера, дурний, тривяльний закутковий шляхтич і т. и.). Остання новинка — се три оповідання, надруковані в *Русскій Мислі* кн. VII і VIII: *Человѣкъ въ футлярѣ*, *Крыжовникъ* (агрест), *О любви*. Вони звязані у автора в одну серию чисто формальним способом і змістом своїм мають дуже мало спільного. Артистична вага їх не велика; ще сильнійше з них перше, що малює гімназіального учителя в стані хронічного переляку, ворога всього живого, свободного; два иньші зовсім слабі. Але цікава в них одна прикмета, нова в творчости Чехова — се ясно сформулована провідна ідея. До тепер Чехов сим не погрішав, йому навіть закидали (хоч і не справедливо) індиферентизм; в сих же оповіданнях, хоч і устами виведених персонажів, він висловляєть ся дуже ясно і категорично, особливо

в другім оповіданню, де виступає з горячою проповідю громадської активності, роботи для загалу і нападає на підпорядкованне сеї роботи задачам особистого морального поліпшення (себо то на теж „толстовство“). Се так незвичайно і несподівано у Чехова, що насуваєть ся гадка — чи не зробили на нього впливу ті нападки критики, і чи не схотів він задоволити своїх критиків „ідейними“ оповіданнями? Се було-б дуже шкода, тим більше, що оповідання вийшли розмірно слабонькі.

Згадаю ще, що в оповіданню „Человѣкъ въ футлярѣ“ автор устами персонажа, і то досить позитивного, зачепив по дорозі наших компатріотів: там виведена „хохлушка“ з Гадяцького повіта з ріжними сьмішними прикметами, і по дорозі „влетіло“ хохлушкам взагалі. Стара історія, від Турґенєвського Пірасова почавши, і вона повторяєть ся взагалі з усіма малодушними суспільностями, що не маючи чести тримати ся свого, чепляють ся чужої „висшої культури“ й ідуть її на службу: ними послугують ся — і зневажають. Я думаю, що Чехов не позволив би сьому свому персонажу сказати щось подібне за Польок, Финок і т. д., а з „хохлами“ які-ж церемонії!

Другий коріфей молодой генерації — Володимир Короленко, що обудив був такі сильні надії своїми першими писаннями (Сонь Макара, Лѣсъ шумить, Слѣпой музыкантъ і т. п.) якось цілком ослаб в белетристиці. Останніми роками він пише не багато, і то здебільшого — публіцистику, студії над народнім і суспільним житєм (Въ голодный годъ, Павловскіе очерки). Статі, що появились в 1897 і 1898 р. — про дуелі в сучасній суспільности, про англійських сальваціонистів — ген. Бутса (Въ борьбѣ съ дьяволомъ), вражіння від дунайської дельти і місцевих пилипонів (Надъ лиманомъ) і т. д. з признаннем нотують ся критикою з огляду на їх талановитість і симпатичність ідей, але до белетристики не належать.

З найновійшої белетристики найбільше розголосу зробив новий роман Петра Боборикіна, але, як звичайно у сього старшого вже й заслуженого в російськім письменстві белетриста — не артистичними своїми прикметами, а чисто публіцистичним інтересом. Завзятий адепт школи Золя д. Боборикін кладе в основу своїх численних романів студії сучасного російського життя, бажаючи дати в них, подібно до свого учителя, документи людського життя, і критика привикла шукати в них не артистичної вартости, а обсервацій

життя, докладно схоплених напрямів і настроїв, признаючи в авторі велику обсервацийну здібність. Давши минулого року в романі „По другому“ (Іншим способом) галерію найсвіжіших типів і настроїв російської інтелігенції, Боборикін у новому романі: Тяга (Напря́м) малює сучасні відносини фабрики і села. Автор виводить двох робітників, властиво — репрезентантів робітничої інтелігенції, вихованої російською інтелігенцією — се ткацький майстер Спірідонов і артист-рисовник Меньшов. Меньшов — се репрезентант пролетаріята *pur sang*, роздражненого, ненавистного; він каже, що його звать Суваріном (з *Germinale* Золя), тільки в нього нема ніяких плянів, ніякої активності Суваріна. Він ненавидить темну, брудну, замучену селянську масу всіми силами душі і будучність бачить у фабриці: нічого доброго не буде, поки фабрика не переробить „мужицької душі“, не виїсть з неї усе „мужицьке“; але й фабрики теперішньої він не ідеалізує: фабричні відносини гірше кріпацьких, а самі робітники поки що для нього тільки „стадо баранів“, і впливи фабрики лежать ще в будучности. Та сьому протестантови без позитивної мети, автор, очевидно, не симпатизує і не уважає його позитивним типом; він у нього безнадійно хорий і сам забиває себе. Симпатії автора лежать більш по стороні Спірідонова. Се прихильник повільної льюїальної еволюції, книжки й осьвіти, культурної організації; він до капіталізму ворожнечі не має, а право власности — для нього річ найсвятійша. Він репрезентант напряду з фабрики на село, як Меньшов — напряду з села на фабрику; він марить на старість вернути ся на село, поставити собі хату й жити селянським житєм. Але сам автор зовсім не ідеалізує села, як не ідеалізує й фабрики: з одного боку він показує позитивні сторони робітничого життя, культурне і суспільне виховання робітника (товариство тверезости Св'їт), з другого боку — фабричну „ропусту“ й всякі негативні сторони; теж і з селом: на історії Спірідонова, ожененого батьками з жінкою недоброю, котру він бе і забиває до смерти, автор розвертає таку страшну панораму російського села, дикого, темного, здеморалізованого, що може прохолодити й найгорячіші ілюзії. В сім показуванню по черві то селянських то фабричних паскудств і полягає властиво плян романа, і по тім всестороннім повертанню предметів спостережень автор устами Спірідонова висловляє синтезу — ідею союзу села з фабрикою: „То до нічого — закинути зовсім село і приліпитись до самої фабрики. А як тут, на селі, свою

хатку мати, господарство, корову, дітей виховувати на просторі, а не в касарняній (фабричній) клітці — нехай фабрика лишається не головною річю, а підмогою“. Спірідонов хоче робити на фабриці зимою, а літом на селі, для сього ідеалу жертвує своє становище старшого і хоче стати звичайним ткачем.

Як бачимо, роман Боборикіна пробує розв'язати (розуміється не дуже щасливо) одну з найважливіших проблем сучасної суспільної еволюції і служить відгомонам теперішньої завзятої баталії в російській публіцистичній й економічній літературі між „народниками“ й „марксистами“, прихильниками розвою історичних форм селянського життя й оборонцями капіталізму й фабричного пролетарія, як одиноких форм дальшого поступу. Тому то декотрі критики готові уважати сей роман ледви чи не найліпшим утвором Боборикіна і найінтереснішим явищем останніх років у російській белетристиці. Але повторяємо, інтерес його чисто публіцистичний, і тіж критики, що займаються ним, як „одним із визначніших утворів сучасної белетристики“, признають, що як би взяти сей роман з артистичного становища, то про нього властиво не прийшлося б і згадувати.

Талановитий спеціаліст від уральського і сибирського життя Дмитро Мамін (Мамін-Сибиряк) дав довшу повість Бѣлое золото й оповідання Дорогой камень — з сибирського гірничого життя, кілька казок — все те в журналі для молодіжи Дѣтское Чтеніе (1897—8), і маленьку, але дуже інтересну книжечку: „Легенды“ (1898, ст. 211, 16^о), з котрої подали ми вже читачам Літ.-наук. Вістника одну „легенду“ в попередній книжці, а одну в отсій. Книжечка містить два довші оповідання: Слезы Царицы и Сказаніе о сибирскомъ ханѣ, старомъ Кучюмѣ, і три коротеньких: Майя, Баймаган, Лебедь Хантыгая. Всі вони мають ареною стару „велику Татарію“, полудневу Сибір теперішню. Перше з них оповідає історію дівчини, котру відібрав собі старий хан у свого міністра; міністер помстивсь, казавши задушити старого хана, і висадив сю дівчину на царство, вирізавши, без її відомости, всю родину старого хана. Зістався тільки оден хлопчина, схований між пастухами, й йому виблагала жите у свого міністра цариця; хлопець виріс в'язнем; цариця навідувалась до нього як слуга, і він полюбив її, не знаючи, хто то вона. Він счинив повстання потім, і цариця загинула в нім, своєю смертю викупивши розливу заддя неї, хоч і без її волі кров — досі від неї вянули квітки, а тепер з її сліз вони повиростали. Як бачимо, конструкція досить штучна

і заразом — шабльонова, але краса полягає в кольориті татарського життя, зібраного з легенд і казок і переданого автором дуже талановито; поетичний, легендарний тон, підправлений легенькою іронією, і оригінальні образки сього далекого й чужого нам життя. Оповідання про Кучюма (останнього сибирського хана, вигнаного московськими козаками) подає татарську легенду на тлі історії окупації Сибіри (кінець XVI в.); на мій погляд вона удалась менше: менше кольоритна, більш однотонна, — здається тому, що історичні рамки, в котрі уложив сю легенду автор, звязали його творчість; але декотрі епізоди її дуже цікаві. З менших оповідань Майя — історія сильного кохання хана до своєї полонянки, кольоритна, хоч трохи сентиментальна. Лебедь Хантыгая — історія, як старий поет, розчарований утїхами життя, шукав життєвої премудрости й найшов її в науці справедливости й любови; трошки сей фінал несподіваний і якось недороблений, а сама наука більше пригадує д. Маміна, ніж того анахорета, що її дав. Баймаган становить виняток — се сучасна побутова сценка з життя Кіргізів, трохи занадто вже примітивної конструкції (молодий Кіргіз у сні бачить свою будучність, і під впливом сього міняє свої пляни), але як побутовий жанр вона дуже гарна.

На Сибир взагалі тепер мода в російській белетристиці, але се не культурна Сибир будуча, що тепер встає перед очима кожного інтелігента з огляду на нову велику залізницю, а давня і сумна Сибир заслання і бідних дикунів, описана з таким талантом і успіхом Короленком. Останніми роками з значним успіхом виступив на сїм полі Поляк Вацлав Серошевський (з початку писав під псевдонімом „Сірко“): засланий на Сибир, він основно вистудійовав тутешні краї й живе, засвідчивши се монографією про Якутів, недавно (1896) виданою російським географічним товариством, і рядом оповідань з сибирського життя (пише по російськи й по польськи). Новіша його російська повість „Въ сѣтяхъ“ (В сітці, 1898) описує тяжкі обставини життя висланих „на поселеніє“ (себто тільки для мешкання, не на каторжні роботи) до Якутів. Сі засланці мають удержуватись від якутських громад і стоять від них в дуже прикрій залежності. Герой оповідання хоче дістати кусник землі, щоб мати власне господарство, пробує господарити, але все розбивається на перешкодах Якутів, і він нарешті тікає; на щастє якраз приходить його увільнення, й він не поносить карн. Сюди-ж належить похвально прийняте кри-

тикою оповідання Елпатовського: Ђдуть (Їдуть — Русское Богатство, 1897) — поворот з заслання супругів, зовсім знищених морально сим засланням; він же дав останніми часами кілька дрібних, але з талантом, написаних оповідань, вже не сибирських (Въ кухнѣ, Вылѣчилъ, Спирька).

1896 р. вийшла й звернула на себе увагу книжка: „Изъ міра отверженныхъ. Разказы бывшаго каторжника“ Л. Мельшіна. Вона пригадала звістну книгу Достоевського: „Изъ мертвого дома“, хоч не дорівнювала її глибиною. Потім вийшла дальша серія сих оповідань (Русское Богатство, 1897 і 1898), але вони трохи розчарували критику: в сій новій серії вона не закримітила того розуміння душі сих „отверженныхъ“, що було дороге у Достоевського; показали ся деякі фальшиві нотки, якась чужість у відносинах автора до того світа, що він малював.

Інший екс-засланець Константин Станюкович, автор славних „Морських оповідань“ (Морскіе розказы) і взагалі спеціаліст від моря, дав кілька дрібніших річей, але нічого визначного. Неутомний фабрикант романів і повістей І. Потапенко, звістний нашій публиці недавнім перекладом його давнійшої повісти „На дѣйствительной службѣ“ (Зоря, 1897), протягом і сього року дав кілька більших і меньших писань, по части закінчених по части ще ні. Давши кілька гарних маленьких оповідань, Потапенко взагалі не мав щастя в більших, більш претенсійних річах, хоч писав їх дуже, може власне — за-багато. З останніх його писань критика піднесла тільки повість з життя духовенства: Счастье по неволѣ (1897). Сам вийшовши з духовної верстви, Потапенко знає її добре й дав кілька гарних оповідань з духовного життя. Фабула сього оповідання добре звістна і в нашій літературі — се женячка на термін кандидата духовного стану: богослов Маковеев скінчив семінар і дістав дуже добру парафію, з тим, що за десять день має висвятитись; сирота, без свояків і знаємих, Маковеев трапляє до свого іменника — дякона, і той починає його возити „по невѣстам“; в сій панорамі духовних родин і лежить зміст повісти, що закінчуєть ся дуже щасливо: Маковееву пощастило натрапити „на симпатію“.

Добродійка Микулич (псевдонім), авторка звістної сатиричної трилогії з панського життя (Мимочка невѣста, Мимочка на водахъ, Мимочка отравилась) подала невеличку повість „Вѣтка сирени“ (Сѣверный Вѣстникъ, 1898). Се історія молоді дівчини,

що починаєть ся молодим, поетичним романом в Києві, з молодим доктором, і кінчить ся дуже прозаїчним шлюбом з урядником-карьеристом; сумна історія квітки, котрій не прийшло ся розцвісти, одно слово:

Ой не всі ті сади цвітуть, що весною розвивають ся.

Оповідання видержане в делікатних, слабеньких, поетичних тонах і пригадує попереднє оповідання авторки: „Зарниці“. Певний льокальний інтерес йому надають описи Кнїва, де переходить той молодечий роман, чи властиво завязки романа, з котрих нічого не вийшло. Але в сумі авторка якось іде *in minus* і найсильнішою річею її властиво було перше оповідання — Мимочка невѣста, дотепна й блискуча сатира порожнього панського життя. В останнім оповіданню вона по дорозі зачіпає петербурське урядницьке життя, але без давнього гумору. До річи вже тут буде згадати ще два оповідання, що дають образки „великого свѣту“, де гинуть живі люде (в тих разях все жінки) — Жена Цезаря Е. Шаврова (Русская Мысль, 1897 — не злі паралелі мертвого петербурського свѣта й старосвѣтського московського життя, щось *à la* Анна Каренїна, але з дуже тривіальним кінцем) і Лидія (підписано: С. П. Т. — Вѣстникъ Европы, 1898) — петербурські аристократичні круги, описані дуже реально, аж за-надто.

Я лишив на кінець фігуру, що як раз тепер вирисовала ся на літературнім краєвиді — се Максим Горькій (Гіркий). Він дебютовав вперше при кінці 1895 р. оповіданням „Челкашъ“, від тоді по різних часописах, особливо в одеськім журналі Жизнь Юга, тоді заснованім і тепер вже закритім (самі оповідання Горького в значній мірі належать нашому полудневному побережю) містились часто його оповідання і своїм оригінальним змістом стали звертати увагу в критиці, а сього року вийшли в двох томах його „Очерки и рассказы“, в сумі двадцять оповідань, в котрих вже досить ясно вирисовала ся літературна фізіономія автора. Декотрі критики сю збірку готові признати „може чи не найвизначнішим явищем“ останніх років російської літератури, а декотрі з оповідань навіть і категорично оголошують „найліпшими артистичними утворами“ останніх літ (Міръ Божій, 1898, VII). Се може бути тільки мірою того інтереса, який збудили сї оповідання оригінальністю свого сюжету й манери.

Горькій малює свій спеціальний свѣт — свѣт босяків, бо-сої команди, як вони самі себе називають (полудневий, український термін, рівнозначний львівському батяру) і різних збомбар-

дованих репрезентантів суспільних верств — „бувших людей“. Се злодії, паниці, нероби, „пятое сословіє“, люде що живуть „безъ достаточнаго къ тому основанія“. Горький має своїх попередників на сім полі — в Глібі Успенскім і особливо в Левітові, що особливо мав до сих сфер інтереси й симпатії, тільки Горький добирає без левітовського прекраснодушія й сантіменталізма, хоч теж з значною ідеалізацією, Горького інтересують не знищені, здегенеровані субекти, а сильні, тільки незрівноважені характери, протестанти з нерозрішеними проблемами житя. Його „Челкаш“, портовий злодій, приклонник безграничної свободи, пишний і гордий, і при нагоді здатний на великодушність. Його „Озорникъ“ (Збиточник), друкарський складач Гвоздьов, виробляє різні дурні збитки й шкоди, бо його мучать аномалії житя, він чує „обиду въ своемъ положеніи“ й своїми „озорствами“ зриває серце, на чім трапить: він жадає справедливости незалежно від ріжних „точекъ зрѣнія“ й докоряє своему редактору, що він „під носом у себе ніяких звірств не бачить, а про турецькі звірства“ дуже гарно оповідає. Сі люде в иньших обставинах могли б здатись на щось ліпше. Швець Орлов (Супруги Орлови) не й бе жінку, бо його душить порожне безцільне істнованне. Зворушений холерою, він опиняєть ся з своєю жінкою в холеричній больниці, віддаєть ся з усім завзятем роботі коло слабих, але й се не задовольає його: з одного боку він не може зрозуміти, чому тішать ся лікарі, виратувавши хорого: прецінь він мусить вернути ся в житє, що гірше „холерної конвульсії“, з другого — Орлову мало сеї роботи, йому хочеть ся незвичайного подвига: „Горить у мене душа, каже він жінці. Хочеть ся її простору... щоб я міг розвинутись на всю свою силу... Гей-гей! Силу я в собі чую — необорну! Себто коли-б ся, наприклад, холера та перетворилась у чоловіка, у богатиря... хоч би в самого Ілю Муромця, — взяли ся-б ми з нею! Иди на смертельний бій! Ти сила й я, Гріша Орлов, сила — ну, хто кого подужає? І придумив би я її й сам би лїг... Хрест наді мною в полі й напись — „Григорій Андреїв Орлов увільнив Росію від холери“. Більше нічого не треба...“ Й він шукає якийсь час подвига, але кінчить ся тим, що посваривши ся з жінкою, котра не схотіла прийняти його каєте за колишні бійки, покинув усе, запіячив, зіійшов на босяка і на тім заспокоїв ся. „Я родивсь з неспокоєм у серці і моя доля — бути босяком! поясняє він авторови. Найліпше становище у сьвітї: свободно й... тісно однак. Ходив я й

їздив у різні боки... ніякої потіхи... Сю? Розумієть ся? всеж таки горілка — вона гасить серце... А горить серце великим огнем... Спротивило ся все — міста, села, люде різних калібрів — тю! Невже ліпше від сього не можна нічого вигадати? Всі один на одного... от би й передувив усіх! Геї ти жите, диявольська ти премудрість“.

І перечитавши сю історію, розповіджену на трох аркушах вісімки, читач мусить признати, що автор розповів історію упадка чоловіка правдиво й зрозумів її добре, хоч бачити тут „найліпший артистичний утвір останніх років“ було б великим побільшенням.

Але будши прихильником свободи й протеста, а ворогом конвенціональностей, автор недавно не-помалу счудував критиків, приклавши сі принципи не до босяцьких, тільки до звичайних людських обставин. Його „Воренька Олесова“ (Сѣверный Вѣстникъ, 1898, V) дуже прихильного йому критика не тільки „оголомила“, але й навіяла відразу (Русская Мысль, 1898, VII) своїм ультра-реалізмом і теорією абсолютних прав інстинкта в сексуальних відносинах. Але в сих нових сферах даймо автору поставити справу яснійше.

Випадало-б ще щось сказати за поезію й за драму, але ні в тій ні в сій нічого не з'явилось хоч трохи важного. Поети старші (як Полонский, Жемчужников і ин.) й молодші (як Случевский, Мережковский, Фофанов і ин.) живуть собі й від часу до часу де що пишуть. В театрах виставляють не тільки перерібки, а й оригінальні пєси, але з сею оригінальною драмою стоїть не весело. Я натомість на закінчене згадаю за „літературне свята“, святковане всею інтелігентною російською суспільністю — розумію ювілей російського критика Вісаріона Белінського — 50 літ з дня його смерти. У нас Українців з сим іменем звязуєть ся згадка про його ворожі відносини до української літератури, й спеціяльно до Шевченка, але нова російська суспільність уважає його своїм культурним батьком, батьком гуманних і культурних змагань новітньої російської літератури. В тодішніх часах і обставинах літературна критика заступала собою публіцистику, звідти глибоке — не тільки літературне, а й культурно-політичне значінне Белінського. В правительственных кругах його уважали шкідним письменником, і певний час по його смерти було заборонено навіть згадувати се імя, але коли повіяло вільнійшим духом, Белінського зга-

дали зараз; проводир російського Sturm- und Drangperiod'y Чернишевський зараз же сконстатував генетичні звязки напрямів новішої літератури й культури з Белінским, як своїм духовним батьком і вождем, й імя його стало прапором поступової й опозиційної Росії. Тепер з нагоди ювілею появилася маса статей, промов, брошур, для інтелігенції й для народа, присвячених Белінському, його значіння в еволюції російської інтелігенції. Літературні й наукові інституції, кінчаючи академією наук, сьвяткували його сьвяточними засіданнями; задумано спеціальне сьвяткування в родиннім місті Белінского Пензі, але воно вишло слабо.

За ті пятьдесят лїт, що минуло від смерти Белінского, російська література й культура може, розумієть ся, сконстатувати великі успіхи, зроблені на дорозі культурного й суспільного розвитку, і сї успіхи можуть тільки тішити кожного інтелігентного чоловіка. Але та велика помилка, та несправедливість в відносинах до найблизшого й найблизше поставленого історичними обставинами українського народа не була вирівняна й протягом того півстолїтя в російській літературі й суспільности. Російська суспільність упоминалась за ріжних покривджених і упосліджених, тільки не могла собі пригадати й добре застановитись над українською справою, неважаючи на всі пригадування. І як раз сього року, в ювілейний рік Белінского, були ми сьвідками ганебної нагінки на українське слово й літературу з боку одних, малодушного чи двозначного мовчання других, і стидкого індиферентизма третїх — в російській літературі і публіцистиці. Будемо надїятись, що до столїтнього ювілею Белінского ся прикра пляма буде знята з російської суспільности!

Грушівський хутір. Серпень.

М. Грушевський.

Перша руська вистава штуки.

Дня 3-ого падолиста 1898 відбули ся перші загальні збори ново-заснованого товариства для розвою руської штуки. Зібрані вибрали надзираючу раду, до котрої увійшли одногласно вибрані пп.: В. Нагірний, д-р К. Левицький, А. Пилиховський, А. Скруток, К. Волянський і О. Танячкевич. Ся рада зараз уконституувала ся, вибравши головою п. Нагірного, заступником голови п. Танячкевича, а секретарем п. Волянського. Потім надзираюча рада вибрала дирекцію, до котрої ввійшли три артисти: Юл. Панкевич яко директор, Ів. Труш яко секретар і А. Ковальський яко касиєр. — По принятю 25 нових членів предсідатель п. Нагірний заквив збори сердечним словом. Товариство містить ся тимчасом в льокалі „Сокола“, де з нагоди своїх перших зборів устроїло на борзї виставу штуки, на котру вступ був вільний. Твори членів товариства містили ся в двох комнатах „Сокола“ — була се перша у нас вистава штуки. По значнім розвою нашої літератури в остатних десятках літ починає і наша штука розвивати ся. І той початок ще слабенький, на що доказ дала і сама вистава. На ній не було видко ані одного етюда типу національного, ані одной сцени з життя народу, хоть би н. пр. наших незвичайно характеристичних і мальовничих Гуцулів. Се недостача, яку треба як найскорше заповнити. Не було також видко хоть би проб ілюстрацій. Європейські малярі звернули ся в остатних літах до краєвидів і витворили тут річ нову: настроїй (Stimmung); се як раз арена для попису української ліричної вдачі. Але на нашій виставі, крім пейзажів Івана Труша, в котрих бачать уже задаток на се, і крім непевних хоч досить значних артистичних інклінацій в тім напрямі Юліана Панкевича, не було більш нічого,

гідного занотованя. Наше малярство задля недостачі ширшого заінтересованя ним у галицько-руської публіки як і недостачі засобів на такі цілі, продукує — коли в Європі вже про що инше думають — релігійні образи, в значній частині самі церковні. Між малярами того рода відзначає ся Юліян Панкевич. Він звів тут до купи всі найліпші результати своєї кількарічної праці і бачимо, що його значний талант і ніжне артистичне почуте, хоч ведене часто незнавцями штуки, не зниділи, противно, навіть видали кілька цілком не підрядних творів штуки. „Матер Божа“ в цілій постаті з Христом на руках на тлі нашої національної орнаментики (хоть і не без значнійших хиб у рисунку), як і „св. Николай“, призначений для іконостасу в Глинянах, є стильовими образами: перший своєю легкістю, релігійним настроєм і інтенцією в переведеню акцесорній пригадує французьких майстрів; другий мальований в поважнім гармонійнім византийським стилю. Визначне місце на виставі заняв би образ „св. Николая“, мальований Панкевичем для Одрехови, з гарною оригінальною архітектонікою, придуманою артистом — як видко було з фотографії, бо самого образа не було.

Дуже плодovitим малярем є А. Пилиховський. Він виставив цілий цикл рисованих картонів і кілька олійних образів з історії Руси, похожих на ілюстрації біблії для дітей, кілька краєвидів без артистичних претенсій і точно і дуже гарно мальовані предмети з львівської археологічної вистави. Ескіз „Оборона десятиної церкви в Києві перед нападом Монголів“ намалював він, як не той сам Пилиховський, — стілько життя і драматичности надав він своїй, певно найсвіжішій композиції.

Етюдн голов з монахійської академії Олекс. Скрутка свідчать, що він був там одним з найліпших учеників. „Голова старої жінки в вікні“ є навіть цінною річею; однак образи з часів по академічних, як дві іділії, краєвид і Матер Божа, не мають артистичної стійности. Так само і пять більших церковних образів Корнила Устияновича, мальовані без претенсій. Він виставив з давнійших праць образ Шевченка на тлі краєвиду і образ руїни Скиту Маняського, що звертали на себе увагу знавців. З портретів замітні були тільки „Стефан Дубравський“ Труша і два портрети Ю. Панкевича. Иньші малярі, заскочені несподівано виставою, не могли надіслати нічого, або дали так мало, що з сего трудно говорити про їх талант і артистичну діяльність. На при-

клад знаній ширшим кругам нашої публіки Томасевич виставив лише фарбовану копію з репродукції образу Рєпина. Маємо надію, що на другій виставі покажуть вони гарні і відповідні їх талантам образи. Треба би роздобути також праці Миколи Івасюка і Юстина Пігуляка (оба в Чернівцях) і Теофіля Терлецького з Монахії.

З різьби не виставлено нічого; за те були на виставі пляни церков. Про архітектуру наших церков і архітектонічну продукцію архітекта Нагірного напишемо колись обширнійше; про пляни церков, котрі він прилучив до вистави образів, замітимо тимчасом, що частина їх з причини значної диспропорції бубна і копули до решти зрубу чи нави, грішить трохи тяжкістю; деякі пляни, як до церкви в Мостах Великих, були повні гармонії і поваги і їх можна зачислити до найгарнійших здобутків нашої архітектури. Руська публіка зацікавилася виставою дуже живо, а се повинно малярів заохотити до дальшої праці.

Іван Труш.

ХРОНІКА І БІБЛІОГРАФІЯ.

— Дня 29 ст. ст. серпня рада міста Полтави мала святкувати пам'ять І. Котляревського на празниковім засіданю, але такого засідаля не було, його відкликано, і тільки в церкві відбуло ся поминальне богослужене при дуже малій участі публики. Русини з Австрії не знали, що празникового засіданя ради міста Полтави не буде, і післили багато привітних телеграм. Рада рішила розіслати подяки за сі привіти.

— В Полтаві проєктовано вибудувати „Гоголівський дім“ (імени Миколи Гоголя, з Полтавщини родом), де має бути приміщений народній театр, сая для народніх викладів і музей.

— Дворянський предводитель (маршал) Чернігівської губернії виступив з проєктом, щоби Ніжинський інститут, зреформований правительством на спеціальну школу для приготования учителів клясичної фільольогії, знову перетворений був на якусь вишу школу загальнійшого характера.

— Микола Міхновський, адвокат у Києві (Софійська улица ч. 8) помістив у наших часописах проспект книги п. в. „Русини з початком XX столітя“, котра мала би завдане — дати читачеви повне і всесторонне розуміне сучасного життя цілого нашого народу і виявити ступінь його культурности. Ідея книжки — єдність інтересів цілого народу. Зміст: начерк географічний, антропологічний, політичне становище, церковний устрій і релігійне життя, фінанси, промисловість і торгівля, робітники, сільське господарство і населене, національний рух, громадське життя, праса, низша народня осьвіта, середня осьвіта, вища осьвіта, наука, література,

театр, музика, живопис, архітектура і різьбарство, кольонії Русинів. Матеріяли мають бути виготовлені і надіслані в редакцію не пізнійше 1 липня 1899 р. До участі просить ся охочих авторів. Книжка має вийти перше по українськи в Австрії, а потім по російськи в Петербурзі. В справі сего видавництва треба вдавати ся до М. Міхновського.

— Руська кольонія в Ансонія Сопп. в Америці має читальню імени І. Котляревського. Та читальня буде сего місяця сьвяткувати пам'ятку Котляревського вечерицями.

— Микола Гайдабур, бувший актор одної з українських труп, дає тепер з своїми троїми дітьми українські концерти в Америці.

— Дня 5 падолиста с. р. в польськїм театрі в Кракові д. Войтович мав відчит про Котляревського; потім виставлено „Нещасне кохання“ Л. Манька в польськїм перекладі Андрія Мілевського; по першїм же актї на бальконї першого поверха хор студентів відсьпївав під проводом д. Віктора Барабаша кілька пісень, між иньшим „Ще не вмерла Україна“, котру Поляки прийняли оплесками. Краківськїй Czas, пшучи про „сей малий руськїй празник в польськїм театрі“, подає причини устроєня сего празнику. „Dla nas — каже він (в ч. 255) — Ruś-Ukraina pozostanie na zawsze częścią składową Polski, a ruskie słowo nie będzie miało nigdy obcego dźwięku“. Польськї публіцисти дуже часто пишуть так, якби за два роки не мало бути вже 20-те столїтє, тїлько якби жили тому кілька сот лїт.

— Руськїй народнїй театр перебуває від 31 жовтня у Львові. Між иньшим виставив він 12 падолиста с. р. драму Крогулецького (псевдонїм) п. з. „За хлїбом“, котра має змістом сумну долю учительки на селї. Коли драма появить ся друком, буде пора поговорити про неї ширше.

— Руське товариство педагогічне у Львові рішило з новим 1899 роком перестати видавати „Дзвінок“, тому що за мало було передплатників на сю газету; натомість рішило видавати книжочки для дітей з казками нашими і чужими.

— Slovanský Přehled, що почав у Празї виходити під редакцією Адольфа Черного, помістив у перших двох числах між

пнншим також довшу статью д-ра І. Франка п. з. „Literatura ukrajinsko-ruská (maloruska)“. Статя написана з нагоди столітнього ювілею нашого національного відродження. Крім того читаємо там кілька пннших звісток з нашого життя. Slovanský Přehled виходить що місяця в об'ємі трох аркушів друку (дещо з ілюстраціям), а передплата виносить 3 зр. 20 кр. на рік. Передплату приймає Knihtiskárna F. Simaček, nakladatel v Praze, Jeruzalémská ulice с. 11, а рукописи редактор Adolf Černý v Praze, Pstrossova 188-II. — В журналі „Die Gesellschaft“, що виходить під редакцією М. Г. Конрада і Людвика Якобовского в Мінден і в Липску, була поміщена в 20-тім випуску с. р. довша стаття О. Маковея „Zur Wiedergeburt der kleinrussischen Litteratur“. В статі мова про обставини для розвою нашого письменства і поданий короткий огляд його. — В тім самім випуску сего журналу поміщений прегарний нарис Ольги Кобилянської „Eine Schlacht“ (Битва). Вкінци Георгі Адам подав у сім зошиті ширшу звістку про Літ.-наук. Вістник. Адреса адміністрації „die Gesellschaft“: Hermann Haacke — Leipzig. — Журнал штутгартський Neue Zeit помістив новелу О. Кобилянської п. з. „Eine Unzivilisierte“ — Некультурна. — Журнал „Aus fremden Zungen“ (зошит 20. с. р.) подав у німецькім перекладі Оттона Гавзера дві наші народні пісні: „Ой під гаєм, гаєм, гаєм зелененьким“ і „На порозі стояла“.

Записки Наукового Товариства Імри Шевченка, рік VII, т. XXV, кн. V, під редакцією М. Грушевського. Зміст. 1. Молотовське срібло, археологічна замітка М. Грушевського (з 1 фототипією і малюнками в тексті) с. 1—6. 2. Причинки до зносни Петра Дорошенка з Польщею в 1670—2 р., написав Олег Целевич с. 1—26. 3. 1 і 2 падолиста 1848 р. у Львові (урядове справоздання), подав Юліян Левицький с. 1—43. 4. Ювілей українсько-руської літератури с. 1—1. 5. Miscellanea: а) Продажа „попівства“ в селі Скопові 1592 р., под. М. Зубрицький; б) Надання магдебурьського права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р., под. М. Грушевський; в) Граничний став, епізод із 1805 року, под. Др. І. Франко с. 1—12. 6. Наукова хроніка: а) Огляд часописей за 1897 р. — часописи видавані на російській Україні; б) Огляд західно

европейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р., подає Др. М. Кордуба (кінець) с. 1—80. 7. Бібліографія (рецензії й справоздання) зміст на с. 53 с. 1—54. 8. З Товариства (май—серпень 1898 р.) с. 1—4.

Розумный и дурень. Комедія в 5 діях — Івана Тобилевича (Карпенка-Карого). Черкаси, 1898. Сторін 72, 16-ки. Ціна 8 коп. Друковано 5000 прим.

Сто тисячъ. Комедія в 4 діях — Івана Тобилевича (Карпенка-Карого). Черкаси, 1898. Сторін 75. Ціна 8 коп. Друковано 5000 прим.

Богданъ Хмельницький. Исторична драма в V-ты діях и 6-ты одминахъ, зъ апофеозомъ — М. П. Старицького. Відбитка з „Кіев. Старини“. Київ, 1897. Сторін 138, великої 8-ки. Ціна 75 коп.

Сотні роковини народного письменства Русь-Українці. Памяти Івана Котляревського. Написав Др. Мих. Пачовский. Коштом і заходом Товариства „Просвіта“ (чч. 221 і 222 його видавництва). У Львові, 1898. Сторін 64, малої 8-ки. Ціна 16 кр. (З портретом Ів. Котляревського).

На пам'ятку столітних роковин відродження українсько-руської літератури. Перше видане **Енеїди І. Котляревського**, передруковане в столітню річницю його, коштом і заходом Наукового Товариства імени Шевченка. У Львові, 1898. Сторін 118, великої 8-ки. Передмова Мих. Грушевського. Facsimile заголовної картки „Енеїди“ з 1798 р. Ціна 50 кр.

Великі роковини. Прольот, говорений перед ювілейною виставою „Наталки Полтавки“ в пам'ять столітних відродин українсько-руської народності. Написав Др. Іван Франко. Львів, 1898. Сторін 16. Ціна 10 кр. З портретом І. Котляревського. Відбитка з Літературно-наукового Вістника.

Спис творів Івана Франка за перше 25-літє его літературної діяльності 1874—1898. Зладив М. Павлик. На пам'ять его ювілея 30 жовтня 1898. Львів, 1898. Видане ювілейного комітета. Сторін 127, 8-ки. Ціна 50 кр.

До Бразилії! Драма з галицького, еміграційного руху в 4 актах. Написав Лев Лопатинський. Львів, 1898. Сторін 98, 8-ки. Ціна 30 кр. Відбитка з „Руслана“.

Літературно-артистичні новини. Книжка II. Едґар По. *Новелі.* З англійського переклав Іван Петрушевич. Видавництво М. Заячківського. Львів, 1898. Сторін 102, 8-кп. Ціна неоправленого примірника 50 кр. Тут подані чотири новелі Едґара По: 1. В Мальштромі. 2. Дивний вплив месмерізму на сків чоловіка. 3. Розмова з мумією. 4. Загублений лист.

Замітки до науки рускої мови в середних школах. Подав Др. Мп-хайло Пачовский, учитель ц. к. академічної гімназії у Львові. Накладом редакції „Учителя“. Львів 1898. Сторін 48, 4°. Ціна 30 кр.

✓ *Про обірки і інші навози, важні для селяньского господарства.* Написав Володимир Данилович. Коштом і заходом Товариства „Просьвіта“. Чч. 219 і 220 його видавництва. У Львові, 1898. Сторін 71, малої 8-кп. Ціна 20 кр.

Конституція Сполученьхъ Державъ. Mt. Carmel, 1898. Ціна 10 цт.

Гостинець для руских дітей. Написала Віра Лебедова. У Львові. 1898. Накладом редакції „Дзвінка“. Сторін 35, малої 8-кп. Ціна 25 кр. Збірник зложений з трох оповідань і трох поезій, відповідних для дітей.

Ілюстрований Календар Товариства „Просьвіта“ на рік 1899. Крім звичайних частий: календарської, поминального календаря, уставу церковного, інформаційної части і т. д. містить в частях літературній і поучаючій ось ті статі: Учи ся дитино! Поезия Вол. Масляка; Безконечний швіндель, оповіданє Ст. Пятки; Хлопске серце, поезия Богд. Ленкого; Водолік, оповіданє Ол. Катренка; До руских жінок, поезия Марка Мурави; Кардинал Сильвестер Сембратович, посмертна згадка. — Про державний лад австрійско-угорської монархії; Про звільненє від податків, написав Вяч. Будзиновский; Преображенська церков у Львові (з ілюстрацією); Руский Інститут для дівчат в Перемишли (з двома ілюстраціями); Фундація кв. Конст. Острожского в Тернополи (з ілюстрацією). — Календар має крім части календарської 104 сторін і коштує брошурований 35 кр., оправлений 45 кр., з пересилкою о 5 кр. більше.

Хлопська бібліотека. Випуск IV. *Радикали і радикалізм.* Львів, 1896 (вийшло аж тепер). Накладом редакції „Громадського Голосу“. Сторін 35, ціна 5 кр. Випуск XIV. *Радикальна тактика.* Часть

I. Радикали і анархісти. Написав др. Іван Франко. Львів, 1898. Сторін 15. Ціна 3 кр. Часть II. Радикали і релігія. Написав Ів. Франко. Львів, 1898. Сторін 10, ціна 2 кр. Часть III. Москвофіли, народовці і консолідація. Написав Михайло Н. Львів 1898. Сторін 16, ціна 3 кр.

Розклад матеріалу наукового для науки щоденної і доповняючої для шкіл однокласових з язиком викладовим руским. Се видавництво вийшло накладом учителів сокальського округу. Ціна примірника 80 кр. Можна купити у п. Романа Юрчинського, народного учителя в Ільковичах п. Сокаль.

Видавництва М. Білоуса в Коломиї:

Тарасъ Григорієвичъ Шевченко. Гайдамани. Коломыя, 1898. Сторін 140, малої 8-ки. Ціна 50 кр. Передмову про Т. Шевченка і про гайдамаків написав М. Білоус. Видане зі знаними ілюстраціями Сластьона до „Гайдамаків“, тільки в зменшенім виді. Видане чистеньке, на добрім папері й дешево. Правопись т. зв. етимольогічна, через що декуди попсовано мову і віршовий розмір Шевченка.

Олекса Добушъ, ватажко опришківъ. Повѣсть исторична. Написавъ К. А. Кучуракъ. З 5-ма образками. До того додана статя про опришків. Коломыя, 1897. Стор. 62, малої 8-ки.

Напраль Тимко або що насъ губить? Народна мельодрама въ 5 актахъ. Вторый накладъ. Коломыя, 1898. Сторін 48, малої 8-ки.

Чортова гора. Повѣсть исторична П. Стахурского. Переводъ Димитрія Вѣвцковсого. Коломыя, 1898. Сторін 28, малої 8-ки.

Фрайтеръ Іванъ Войтовичъ. Оповѣданье (монольоґъ). Коломыя, 1898. Сторін 11, ціна 6 кр.

Кантата в 100-літні роковини (Енеїди) Івана Котляревского. Слова Т. Шевченка („На вічну память Котляревскому“). На хор мішаний — музика Й. Кишакевича, Львів 1898. Ціна 40 кр.

За Русь! Рускій маршь. У пятьдесяту рѣчвицю знесена панцины и вѣдродження Галицкои Руси. Квартетъ на хоръ мѣшаний и мужескій. Львів, 1898. Ціна 25 кр. Дохід на Народний Дім в Раві рускій.

Калина. Балляда Т. Шевченка. На хор мішаний і сольо сопранове в супроводі оркестри. Музика Й. Кишакевича. Перемишль 1898. Ціна 40 кр.

✓ **Тарасова ніч.** Поема Т. Шевченка. на хори мішані, мужескы і соля в супроводі орхестри. Музика Й. Кишакевича. Львів 1898. Ціна 80 кр.

Три народнй пѣсни на двѣ цитры, уложивъ И. Кужановскій. (Ой зацвила калинонька в лузі, Ой ти дівчино зарученая і Ой важу я, важу). Ціна 25 кр.

„Торбана“ квартетів на мужеський хор вийшов накладом Д. Роздольського випуск IV-ий і містить в собі композицію: „Думи мої“ Ів. Воробкевича, „Калина“ Юл. Бачинського, „Нек Душман види“ Д. Іенка і „Odpadlý od srdce“ П. Кшіжковскозо. — Ціна сего випуску 20 кр., а замовляти можна один або більше примірників під адресю: А. Пшепюрський. Львів, Коперніка 36.

Столітє обновленої українсько-руської літератури.

Відчит проф. **Д-ра Олександра Колесси**, виголошений д. 1. н. ст. падолиста 1898 р. на »Науковій Академії« з нагоди столітнього ювілею відродження українсько-руського письменства.

Сто літ минає сего року від часу, коли появил ся перший голосний маніфест відродження українсько-руського письменства у формі трагестованої „Енеїди“ Котляревського. Сто літ існує наша обновлена література; сто літ розвиває ся вона серед таких тяжких умов і перепон, яких не знає письменство ні одного культурного народу.

Які-ж овочі видала парість зацеплена Котляревським — парість, що обновила 800-літний спорохнавілий уже пень руської літературної традиції?

Як розвивалось наше письменство, як сповнювало свою задачу, як служило культурним потребам нашого народу? Чи встигло воно статись справдішним органом духового життя нашого народу, вірним зеркалом народної мисли, народних стремлень і почувань? Чи встигло за той час наше письменство витворити собі оригінальну фізіономію, та вислати своїх представителів до ареопагу європейської мисли й європейської поезії?

На такі питання хотів би я дати бодай коротку відповідь.

На границі двох століть, як дуб могутній, стоїть Іван Котляревський (род. 1769, ум. 1838 р.). Під ногами має він неплідну ниву пережитої літературної традиції, з котрої вмів витягнути що живійші соки; пригнітає його незаметно національна неволя рідного народу, окружує мрака душної атмосфери суспільної, в котрій розлягає ся стогін невольників, уносять ся ви-

пари поту закріпощених мас народніх, — а головою здійсмає ся туди, звідки вже видно було яснійші відблиски нашого літературно-народного р звою — звідки мало небавом заясніти проміне Шевченкового генія.

Вісімнайцятье столітьє, в котрому виховав ся Котляревський, становить темну карту в політично-соціальному і культурному житю нашого народу. „Наступила чорна хмара“ — сьпівав український народ — „та ще стала синя: Була Польща, була Польща, та стала Росія“. Хмельницина, увільнивши Україну від чорної хмари, накликала синю. Послїдна політична розправа України — битва під Полтавою — не розбила сеї синьої хмари. Посипались із неї громи, полились усякі злидні на Україну. Останки сил козачих гинуть при каналах та в надневських болотах; автономію України скасовано; зруйновано Січ запорозьку; Катерина II заводить на Україні жорстоку форму панщини, таке саме кріпацтво, яке було в Московщині.

Навпів обмоскалені потомки козацької старшини розпанопшились, стали так само як і пани польські на Україні торгувати кріпацькими душами. Покірливостию перед московським урядом запобігали вони ласки правительства і всяких особистих вигод, а для селян мали вони вигідну моральну тезу, сформовану письменником XVIII в. Клим. Зіновієвим:

„Як ся мѣвѣ такъ мѣвѣ — треба було терпѣти
а за терпѣніе — спасеніе моглѣ бысѣ имѣти“.

Такі засади є мірою пропасти, яка відділювала висші сфери українські від мас простого люду.

Пропасть сею побільшувало ще письменство, виплекане під впливом латинсько-польської схоластики, далеке від сучасного життя; від сучасних потреб української суспільности, приголомшене путами реторичних приписів, повне метафор і аллегорій, бомбастичних фраз і відривків клясичної мітології, — а до того писане по більшій часті мовою далекою від живої мови народної, мовою, що була сумішкою елементів церковно-словянських із польськими та українсько-руськими.

Серед таких умов соціально-політичних та культурних зачинає ся літературна діяльність Котляревського.

Видячи в тодішній українській суспільности два сьвіти, два ворожі табори, з одного боку табір навпів винародовленого, ополяченого або обмоскаленого панства та інтелігенції і московських

чиновників — а з другого боку закріпощених селян, — гнобителів і гноблених, визискувачів і визискуваних, Котляревський рішучо стає по стороні маси українського народу. Такі свої соціальні симпатії й антипатії зазвичай він доволі виразно і не двозначно так у гумористично-сатиричних натяках і цілих навпів поважних картинах Енеїди, як і в Одї до князя Куракіна, і в поважних сценах Наталки Полтавки, і в жартобливо-комічних картинах „Москаля Чарівника“.

І саме, впроваджене до нашої літератури ідеї народолжбства, котре виступало до того часу в нашому письменстві лишень у формі поодиноких несвідомих натяків, — зазначене протесту проти визиску, пониження й закріпощення українських мас народних, та проти погорди, з якою відносились до них висші верстви — становить одну із найбільших історичних заслуг Котляревського. Обновлене нашого письменства є таким способом рівночасно і обновкою ідейної боротьби за права люду, що тягне ся в нашій літературі до найновіших часів.

З боку літературного зриває Котляревський із дотеперішню літературною традицією — із псевдокласицизмом, звертає проти неї вістре своєї сатири, взорує манеру своєї Енеїди на гумористичних віршах різдвяних та великодних XVIII в., що тішились тоді великою популярністю, націоналізує, і модернізує особи й події класичної давнини, впроваджує через те величезну масу побутових подробиць і цілих картин із життя українського народу, що було йому добре знале, рідне і дороге; пише свою поему живою народною мовою, підносячи її місцями до висоти артистичних вимогів правдивої поезії. Таким способом становить „Енеїда“ Котляревського, котрої перше видане появилось 1798 р., важний момент у розвою українсько-руської літератури, і від неї може датуватись новий період історії нашого письменства — хоч спорадичні й менше значні прояви того прямованя бачимо в українській літературі ще перед Котляревським.

Не малу заслугу поклав Котляревський для розвою нашої драматичної поезії. Коли європейська драма давно вже, ще в XVI та XVII в. вступила була на нову дорогу, коли в Англії сказали вже своє могутне слово Хріст. Марльо і В. Шекспір — в Німеччині Ганс Сакс, опісля Лессінг і Шіллер, в Іспанії Льопе де Вега, Кальдерон, у Франції Корнель, Расін, Молієр — коли і хорватська література мала вже в XVI—XVII в. Лючіча, Држіча та Паль-

мотіча — у нас все ще панувала середньовічна містерія, котрої головним пристановиском була київська духовна Академія.

Наталка Полтавка Котляревського і Москаль Чарівник — се перші продукти українсько-руської нової драматичної поезії.

Новітна драматична техніка, не викривлена схолястичним поділом на містерію або головну драму та інтерлюдії, без відокремлення елементу простонародного і комічного від поважного, біблійного або історичного, — одноцільний засновок драматичний, степеноване і розвязка драматичної акції, впроваджене на сцену любови, бідности, та багатства, яко причини драматичної колізії, акція вільна від довженних епічних монольоїв давних драм, впроваджене селян на сцену не яко предмету карикатурно-комічної паралелі й антитези до поважних сцен біблійних, але в ролі поважній, як головних осіб, коло котрих обертаєсь ціла акція драматична, — свідомо прихильність до простого люду, оживлене драми народними піснями, а наконець доволі чиста, жива українська мова, уживана до тепер лишень у вертепній драмі народній, та в деяких інтерлюдиях, — усі ті елементи, без котрих нині не можна собі й уявити новітної української драми, не знані до того часу у руських драматичних творах, ані в релігійних містериях, ані в історичних та біблійних трагедо-комедиях XVII та XVIII столітя; — впроваджує їх до нашої драми аж Котляревський. Ті характеристичні прикмети, що становлять літературну заслугу Котляревського на поли драматургії, а навіть його манера — полишили нестерті сліди свого впливу на пізніших драматичних творах і Василя Гоголя, і Кирила Тополі, і Писаревського і Якова Кухаренка, і Квітки і інших письменників. І коли багато із творів, взорованих на Наталці Полтавці, не в силі були здобути собі популярности і скоро представляли лишень матеріял для історика літератури — „Наталка Полтавка“ Котляревського 80 літ уже помимо деяких своїх хиб, не сходить із сцени українських і галицьких театрів.

Котляревський витворив цілу школу письменників, що пішли в гумористично-сатиричним напрямі, вказанім його Енеїдою. Богато із них хибно порозуміли провідну думку і характер поеми Котляревського.

Такі письменники як Білецьки й-Носенко, Кореницький, а по части й Александрів, не порозуміли ані літературного ані соціального напрямку сатири Котляревського, а висьмівали пооди-

нокі дрібні людські похибки. Їх безідейна сатира перемінюєсь у глузване над простим побутом і примітивними звичаями та обичаями українського селянина. Вони підхоплюють натомісьць поквално усі вульгаризми і грубоваті вислови Енеїди, залюбки впроваджують цілі драстичні епізоди, малюючи їх із справдішним цинізмом. Вульгарність деяких уступів Енеїди породжує у них порнографію, комізм переходить у карикатуру. На основі творів тих недотепних письменників, посипались опісля — особливо зпід пера Куліша — сильні а неоправдані закиди проти Енеїди Котляревського. Але були в школі Котляревського й письменники, що добре порозуміли думки і наміри свого вчителя, підхопили що краще проміне його духа. До таких належав Петро Артемовський Гулак (1790 — 1866).

Твір Артемовського „Пан та собака“ — се черлина в нашій літературі. „То стоїть перед читачами не Рябко-собака“ — пише Ол. Ковиський — „а увесь обернений у кріпацтво український народ; то не Рябко піклує ся всю ніч, не знаючи спочинку, то безталанні кріпаки; то не Рябко кричить під батогам наймитів панських, то крик, стогін і сльози кріпаків, видавлені панами та нелюдськими урядниками і старшиною“. Артемовський дав нам отже соціальну сатиру, що вражує гострійшим вістрем сарказму, як Енеїда Котляревського.

При тім не переступив Артемовський тої границі, що відділює комізм від карикатури, а простоту й наївність вислову від грубої вульгарности. Сесю артистичну міру вмів Артемовський зберегти далеко ще краще як Котляревський.

Так само вільною від трівіалізмів є поема „Жабомишодраківка“, твір послідного із письменників школи Котляревського — Костант. Думитрашка (1814 — 1886). В творі тім націоналізує і модернізує Думитрашко поему грецьку „Батрахоміомахія“, переносить подію на Україну, даючи при тім політичну аллегорію, де змальована боротьба України з Поляками і покорене України Москвою.

Гумористично сатиричне зображуване побуту укр. люду, що веде свій рід від Котляревського, сягає аж до другої половини ХІХ в., але напрям сей характеризує лишень три перші десятки літ нашої літератури; в них стоїть Котляревський і його школа на першому пляні, пізнійше блідне Котляревщина і никне серед інших основних напрямів українського письменства.

30-ті роки нашого столітя, з котрими розпочинаєсь друга фаза розвою української літератури, представляє час живого лі-

тературного ферменту, з котрого під кінець виринає напрям романтичний.

В 30-тих роках доходить до найбільшого розгару одушене народними піснями, переказами і вірованнями; 30-ті роки вносять фантастично-легендові елементи народні до поетичних казок Бодянського, Корсуна, і до інших белетристичних творів; 30-ті роки відсвіжують історичну, козацьку традицію, даючи початок поезії історично-патріотичній; в 30-тих роках розвиває ся на більші як до тепер розміри сатирична байка, котрої знаменитим репрезентантом стає Євген Гребінка, (1812—1848). В тому часі зароджуєсь у нашому письменстві лірична поезія і виринає нова літературна форма, побутова повість. Уся сея свіжа літературна робота 30-их років користно відріжнює наше письменство того часу від попередньої, доволі односторонньої фази Котляревщини.

Найвизначнішим письменником, що виступає в 30-их роках, є Григ. Квітка Основ'яненко (1778—1843). Квітку характеризує се, що в його душі борються ся із собою многи суперечні елементи і результати сеї боротьби кидають на него користне світло.

В його життю і творах іде вічна боротьба між теоретичними поглядами, виплеканими в панській атмосфері, а почутем справедливости і християнської любови ближнього; між привичками свого стану, а горячими поривами серця; між засадами аскетичної етики, а потребами живої людини та обовязками доброго громадянина — між ідеальним світоглядом, вилеліяним в його чоловіколюбнім серці, а вражіннями реального життя.

Теоретично, згідно з поглядами панської сфери, з якої вийшов, боронить він кріпацтва, а в практиці незвичайно людяно і по вітцівськи обходить ся із своїми підданими кріпаками. Глибока побожність жене його до монастиря, а живе серце тягне його назад до родинного і світського життя; аскетична мораль каже йому позбутись всяких клопотів сего світа і затопитись у побожній задумі над вічністю, а горяча любов ближнього нагадує йому громадянські обовязки і каже служити землякам по своїй совісти, по своїм силам, дбати про просвіту народу і писати для селян популярну біблійну історію й історію рідного краю. В драмі п. з. „Шельменко-писар“ висказує Квітка теоретичний майже згірдливиий погляд на селян та їх здібности, а в цілому ряді повістей відкриває у селян

українських високі альтруїстичні пориви, глибоке почуте справедливості, здатність до найвисшої саможертви, релігійну резигнацію і таку ніжність почувань у всяких ситуаціях життя, яка була і є найчистішим вицвітом людської душі.

В своєму чоловіколюбному серці вилелівав він собі суспільну іділлю і показує в деяких повістях як „Добре роби, добре буде“, „Божі діти“, „Щира любов“ і в нь., як пани поводять ся із селянами немов рідні брати, як люде людам добра лишень бажають, і живуть немов ангели Божі, а великий талант обсерватора показував йому з другого боку фактичні яркі приклади людської недолі і подиктував йому такі чудові Рембрандтівські картини, як повісти „Сердешна Оксана“, „Козир-дівка“, „Конотопська відьма“ „Перекотиполе“.

Теорія аскета мораліста і лояльного горожанина казала йому малювати порядки і людей такими, якими вони повинні бути, а талант обсерватора і жителєсця показував людей такими, якими вони були в дійсности. З тої причини ті повісти Квітки, в котрих взяли верх теоретичні наперед поставлені тези моралізаторські, мають характер сентиментальної іділлі, а в других категоріях повістей, у котрих переможцем виїшла обсервация життя — підняв ся Квітка на висоту першого що до часу народного повістяра-реаліста і блиснув таким талантом, що запевнив би йому визначне місце у всякій, хоч би й найбагатшій літературі.

Уже твори Котляревського і його наслідників були впливом реакції супроти псевдокласицизму. Але сильніший удар завдав сьому здегенерованому прямованю романтизм, що проявив ся в нашому письменстві у другій половині 30-их років.

Навкучило і поетам і публіці сягати уявою до часів грецької та римської старовини, кормити ся продуктами грецької мітольоїї, втискати свої твори, свої думки і чутя силоміць у хінські черевки середновічних схолястичних приписів, коли під боком шуміла бурлива філя сучасного життя соціального й політичного і подавала невичерпане жерело сьвіжого вітхненя.

Як землетрясенє загуділа під кінець XVIII в. в західній Європі велика революція французька і потрясла основами дотеперішного соціального ладу, захитала засаду авторітету, що накладала пута людській одиниці, видвигнула права, потреби і чутя мас народних. Як буря пронеслись над Европою Наполеонські війни роз-

буджуючи національну гордість поодиноких народів, їх самосвідомість національну і почуте окремішности.

Із тих потрясень соціальних і політичних, із руїн, розвалин і пожару, як фенікс із огню, вилетіла нова форма поезії: поезія романтична.

Супроти засади авторитету видвинула вона непогамованій розвій так фізичної як і духової людської індивідуальности, та індивідуальностей національних. Супроти псевдокласичних формул і холодного раціоналізму французьких енциклопедистів, ставила вона чуте і фантазію, супроти тем класичних — теми національні.

Найбогатший корм для романтичної поезії давала історична бувальщина даного народу і його поезія народна; томуж розбуджуєсь рівнобіжно з романтичною поезією і запал до етнографічних та історичних студій.

На Україну доходив романтизм безпосередно із західної Європи, або через посередництво літератури польської та великоруської — тим більше, що в обох сих літературах являють ся твори, котрих тему становить Україна, її жите сучасне та історичне. Українська бувальщина породила з одного боку деякі визначні твори писані мовою великоруською н. пр. Гоголя, Гребінки, Маркевича, Рилєєва, Пушкіна — а з другого писаня Гошинського, Залєського, Чайковського і ниньших письменників польських.

„Прегарна земля українська“ — (пише В. Гроховський) — „оставлена могилами, зрита кінськими копитами, засіяна білими кістьми, виплекала буйні плоди: непроглядне море зелені, а над ним пустку, смуток і тугу. Стільки тут відограло ся кровавих боїв, стільки лицарських сердець застигло, стільки слави перегомніло, що відголос єї повторювали опісля довгі столітя, сьпівали про ню бояни, рокотали гуслярі, вигривали теорбаністи, а коли й вони замовкли, мусіли виступити иньші спадкоємці їх ліри“. До спадкоємства сего признавались — як було сказано — і поети польські і великоруські; але українська ліра відзивалась у їх руках часто фальшивими звуками. Правними спадкоємцями тої ліри, української історичної традиції та народної поезії, спадкоємцями, що вміли з неї видобути нову, звучну голосну пісню, були поети українсько-руські.

Одним із таких поетів був Амврозій Метлинський (1814—1870), типовий романтик, сьпівак могил, руїн та козацької слави, що сьпівав у душі історичних народних дум. Поруч

творів Метлинського належать до найперших прояв поезії романтичної — „Рибалка“ і „Твардовський“ Артемовського-Гулака і баллади Боровиковського, пізнішого байкописця.

Метлинський був безпосереднім предтечею Шевченка, що в першій фазі розвитку своєї поетичної творчості прилягає душею до руїн і могил, окружує козацтво авреолою слави, бачить у козаках уособлене всіх найкращих змагань рідного народу і борців за релігійну, політичну і соціальну волю України.

Заслуги Тараса Шевченка (1814—1861) для нашого письменства і нашого народу взагалі добре знані. Згадаю про них розмірно коротко.

У попередників Шевченка, попри всі їх добрі прикмети — видно якусь непевність, несміливість, тривожливе шуканє доріг та ідеалів. Коли і прориває ся у творах тих яка сміливіша думка — напр. ідея демократична — то не виступає вона явно і просто, а ховає ся під усякі покривала. У Котляревського вбирає ся ідея демократична в арлекінову одіжку сміхотворної трагестії; у Артемовського-Гулака і Гребінки ховає ся вона за алегоричну маску байки; в творах Квітки обвішана вона тяжкими драперіями сервілістичного льялізму. Огнік національного почуття горить у сих творах ще слабше, ледви блимає непевним світлом каганця. Слабо пробиває ся національна свідомість і у Котляревського, і у Гулака-Артемовського, і у Квітки; у Метлинського виступає національне почутє лишень у формі елегійної думки над руїнами та могилами, свідками козацької слави; політичні ідеали Метлинського або і Квітки стелять ся під стопи білого царя.

Шевченко перший промовив у нашому письменстві слово вразне, просте і голосне, перший перелив свої сміливі думи у такі чисті кристалі поетичної форми, що заясніли незнаним до тепер блеском. Тарас обіймає душею і бувальщину і сучасність рідного народу, його внутрішній побут соціальний, і його відносини до московських та польських сусідів. Його дума сягає і в будучину України. В поезіях Шевченка переливає ся ціла скаля почувань — від особистого горя, до народної недолі і всесвітної туги. То добуває він чисті звуки із свого болем накіплого серця, то вслухує ся у говір могил та шум степу, що шепче йому про козацьку славу; то зілє свої думи із народною піснею про сучасне жите рідного народу, то защебече ураз з українською дівчиною про палке кохання та болючу зраду, то розкаже ураз із бідним чумаком

про незавидну долю найміта, то вслухує ся у тихий плач бідної покритки, жертви безсовісного обманьства, то в ридання матерій над тисячами трупів, пошматованих у війні за самолюбні цілі самодержця; — чує поет і навісну наругу тираньства над приборканими народами, підіймає свій голос у гору і з громовою силою вдаряє на тодішній режім, головне жерело й забороло соціальної, політичної і духової неволі України, причинюючи ся своєю піснею до звалення найпоганійшої, найбільше для народу болючої інституції, кріпацької неволі.

Серед теперішних злиднів українського народу, серед невіри й апатії, знаходять нинішні покоління в Шевченковій поезії сьвіжий подув енергії й сили, бажане життя, волі, і живої діяльності.

Шевченко запалив у своїх творах таку ясну лучницю основних ідеалів свободи, братолюбства, демократизму, спочування всім пониженим і покривдженим, що за сим сьвітлом піде ще багато, багато генерацій.

Шевченко як Прометей здобув для нашого народу огонь почуття національно-патріотичного, що сильним блеском горить нині в серцях поклонників його генія на цілому просторі нашої, не своєї землі. Той жар додає цілющої сили Україні, котрій орел тираньства „довбе ребра, серце розбиває“. Шевченкова поезія піддержує в сучасних поколіннях віру, що „не вмирає душа народна, не вмирає воля“, що гнет і насильство роздуває у гнобленого народу приспану силу, що тліє як іскра під попелом і може запалати грізним пожаром.

Шевченко впоює в нас віру, що

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Сьвіт правди засьвітить. (II. 241).

Нашому народови, розділеному кордонами, присьвічує Шевченків геній як досьвітня зірниця: дивлячись на ту зорю, Русини-Українці по сім і по тім боці кордону злітають думками в країну його ідеалів, почувають себе ближшими, ріднішими, чують ту саму кров у жилах, почувають приплив національної енергії й сили і вірять твердо, що прийдуть щасливіші покоління і зможуть спом'янути Шевченка в обновленій вольній Україні.

Розцьвіт поетичного таланту Шевченка, як і розгар літературної праці на Україні взагалі припадає на 40-ві роки нашого

століття; на той час припадає також літературна діяльність Михайла Макаровського (1783—1846). Його об'ємні поеми „Наталя“ і „Гарасько“ хоч разять декуда монотонністю, належать до замітніших творів української епіки. Найвизначнішими сучасниками, приятелями Шевченка були: Костомарів і Куліш. Ураз із Тарасом працюють вони не лиш на поли письменства, але дбають про народну просвіту, та засновують тайне політичне товариство, Кирило-Методіївське Братство. „Братчики“ снують буйні політичні мрії, в котрих бачуть усіх Слов'ян з'єдинених в одну сімю, в одну велику, вольну федерацію основану на правах науки Христової, про державу, в котрій поодинокі народи зберігали-б повну автономію. У тій державі визначають вони важне місце вольній Україні, бажаючи при тім,

Щоб усі Слов'яне стали
Добрими братами
І синами сонця-правди. (І. 243).

М. Костомарів (1817—1885) пише поезії, історичні драми, прояснюючи при тім своїми знаменитими працями історичними бувальщину рідного краю, і причинюючись до прояснення національної самосвідомости.

В сорокових роках коренить ся літературна діяльність П. Куліша (1819—1897), що тягне ся аж до найновіших часів. Мало котрий письменник розвинув таку всесторонню діяльність, як Куліш. Пише він поезії ліричні й епічні, драми, повісти, розправи літературні, етнографічні, історичні і т. д., а на кождім полі покладає чи-малі заслуги. Його більшим, епічним поемам, як „Настуся“, „Великі проводи“ і и., педостає сили поетичного вітхення; за те в деяких поезиях ліричних вкував він глибоке чуте в мистецьку, взірцеву поетичну форму. Небуденний його таланти повістярський проблискує і в дрібніших побутових оповіданях (н. пр. „Орися“, „Гордовита пара“) і в історичних повістях як „Чорна Рада“, „Потомки гайдамацтва“ і и. Переконаня свої змінює Куліш не менче часто, як і напроти й теми літературні. Любує ся козацькою бувальщиною України, а пізнійше її висьміває; бе поклони перед Шевченком за життя, а поневіряє його пам'ять по смерті; пробує згоди з Поляками в Галичині, а пізнійше палить кадिला перед видуманими культурними заслугами московських деспотів. Помимо хитливости переконань, заслуги його для України далеко більші, як заподіяні ним шкоди.

На горячу літературну роботу 40-вих років спадає несподіваний удар. Московські влади розбивають Кпр. Мет. Братство 1847 р., запроторюють „братчиків“ по тюрмах, кидають пострах між українських письменників. Майже десять літ треває упадок українського письменства: воно оживилось аж під кінець 50-их років. Шевченко повертає з неволі, оголошує свої невольницькі твори, замешкує в Петербурзі. Тут пораясь запопадливо Куліш і Костомарів. Головні члени Кирило-Методіївського Братства знов разом. Робота їх знаходить живий відгомін на Україні. З усіх сторін відзивають ся нові письменники. Відживають ідеї Кирило-Методіївського Братства. Одна із цих ідей, знесене кріпацтва, стає пекучим питанням дня в цілій Росії. Інтелігенція українська займає ся справою народної просвіти, видає ряд книжок для народу. Повстають українські недільні школи. В літературі йде боротьба проти кріпацтва. До найвизначніших літературних творів, в котрих сеся ідея виступає на першому плані, належать народні оповідання Марка Вовчка (вид. р. 1858, 1862, 1865 і т. д.). Вони є спільною власністю Марії Велинської-Марковички й Опанаса Марковича. Літературна вартість цих оповідань не менча, як їх соціальне значінє.

Лиш деякі із цих оповідань, („Три долі“, „Деять братів і десята сестричка Галя“) впадають у тон не в міру солодко-ватого-плаксивий, та грішать млявостію й розволікlostію. Велика їх більшість свобідна від цих хиб. Їх ревний тон згідний з манерою народних оповідачів. Етнографічна закраска і зразки народної фантастики не псують реальної їх основи. Соціальний підклад всюди вірний і виступає виразно. Композиція ясна, прозориста, мистецька. Оповіданє йде жваво. Воно тим вірнійше, що вложено в уста селян, осьвічує події з їх становиска, пливе немов безпосередно з серця мас народних. Глибока прихильність автора до закріпощеного люду додає оповіданням Марка Вовчка чарівної сили, що підбиває серце читача. Мірою вартости вражіння, яке викликали оповідання Марка Вовчка, є вітхнений, ентузіастичний привіт з боку Шевченка, і факт, що знаменитий Турґенєв переклав їх на літературну мову великоруську. Школу Вовчкову видно опісля в оповіданнях П. Кузьменка, і талановитого Митр. Александровича Олельковича. („Три пани“, „Пяниця“) і н.

З початком 60-их років доходить українська література до ще більшого розцвіту. Куліш громадить поважний гурт белетристів і кількох учених коло „Основн“ (1861—1863). Вона стає головним органом українсько-руського письменства, порушує много важних проблемів історичних, національно-політичних і соціальних, дає товчок до живійшої літературної продукції.

Під той час здобуває собі розголос цілий ряд письменників.

На 60-ті роки припадає осередок першої фази літературної діяльності байкописця Л. Глібова (1827—1896), що другим наворотом виступає на арену літературну під кінець 80-их років. Теплом весняним обвіяні його поезії ліричні. В його байках більше любови й щирого запалу, як іронії й сатири.

Тепер друкує С. Руданський (ум. 1873 р.) свої (в 50-их роках написані) твори, поблискуючи у співомовках живим народним гумором, кидаючи нам у піснях кілька перлин лірики. Під той час з'являє ся поважний гурт повістарів.

Данило Мордовець (род. 1830 р.) пише свої народні оповідання („Салдатка“, „Дзвонар“, „Старці“), ближші до народного життя як ті, що появились у 80-их роках, а в котрих більше мрій про бувальщину як реальної дійсности. В оповіданнях Мордовця дзвенить сердечність, подібна до лірики Глібова. Зміст їх недосяжний, переліваєсь в елегійних тонах як музична мелодія. В тій оригінальній повістарській ліриці та в дрібних оповіданнях лежить літературне значінє Мордовця, а не в історичних повістях.

Ганна Барвінок — Кулішева (род. 1828 р.) подає нам ряд доволі цінних нарисів, що нагадують манеру Марка Вовчка („В осени літо“, „Домонтар“, „Вірна пара“) з більшою перевагою елементу етнографічного. Копіювання в них більше, як артистичної композиції.

Ол. Стороженко (1805—1874) оголошує свої оповідання, що сиплють іскрами народного гумору, дотепу й міткої обсервації. Манера його оповідань фантастично-гумористичних (н. пр. „Закоханий чорт“) нагадує Квітку, декуди Гоголя. Стороженків роман „Марко проклятий“ — поема в прозі (оголошена в 70-их роках), розкриває нам пишні картини української природи і народної фантастики, впроваджує ряд ефектних сцен житєвих і колізій психологічних. Поемі недостає артистичної одноцілности. Підклад історичний обдуманій слабо.

У письменників 60-их років багато ще материялу етнографічного, що розростаєсь часто на шкоду артистичної композиції.

І в поезії, і в прозі чимало ще зразків народної романтичної фантастики; у віршах повно історичного козаколюбства. Але поруч сих елементів, що характеризують попередню фазу українського письменства, видно нову течію, внесену новими умовами народного життя.

Після знесення кріпацтва показалися нові хвиби ладу суспільного, нові рани на народному організмі, нові жерела народніх злиднів. Житє вносить отже й до письменства нові проблеми соціальні; белетристи 60-их років малюють переважно добу перехідну між кріпацтвом а волею. і перші фази нового ладу. Знаменита хроніка Анатолія Свидницького (1834—1871) „Люборадські“ написана з початку 60-их років, впроваджуючи до белетристики житє української інтелігенції, вибігає вже поруч перших оповідань Нечуя Левицького й Кониського у дальшу фазу української літератури в 70-ті роки.

Запопадливу літературну роботу 60-их років переривають нові переслідування з боку московських властей. Вони руйнують і почини організації народної просвіти на Україні як раз тоді, коли після знесення кріпацтва всі заговорили голосно про єї некучу потребу. Року 1863 скасовано недільні школи, вигнано раз на все українську мову з народної школи. Настає застій в українськїм письменстві. Глухий час перериває з початком 70-их років заснованє південно-західного відділу геогр. етнографічного товариства, що впливає животворно й на белетристику — але не надовго. Року 1876 спадає найтяжшій удар на українську літературу, появляєсь безпримірний, одинокий в історії людської цивілізації указ, котрим заборонено друкувати в Росії літературні твори українською мовою. Указ сей наложив найтяжші пута на українську думку й українське слово. Визначні письменники, як Нечуй, Кониський, Куліш, Мирний і ціла громада молодших письменників, приневолені друкувати свої твори в виданях галицьких або пньших заграничних. Деякі з українських письменників, не можучи перенести нечуваного гнету, раз на завсіди покидають Україну. До таких належав М. Драгоманів (1841—1895). Драгоманів — се оден із найвизначнійших умів України. Своїми працями історичними, фольклорними і публіцистично-політичними, писаними майже на всіх мовах європейських, познакомлює він Європу з Україною, й Україну з Європою, впливаючи в високім степені на літературне житє цілої Русн-України. Нечуваний гнет

що як кара наляг на українське письменство, не вбив його, не вбив народної душі. Як протест живого організму проти присуду смерті, піднялись нові таланти, що в 70-их та 80-их роках розширюють значно обсяг української белетристики, збагачують її новими типами, поглиблюють погляди на народне життя. Сюди належить передовсім літературна діяльність Ів. Нечуя Левицького, П. Мирного, а в значній мірі Ол. Кониського і Як. Щоголева.

І в. Левицький - Нечуй (род. 1838 р.) розсновує перед нами всесторонній образ народного життя. Від блискучих елегійних споминів історичних („Запорожці“) переходить він до сучасної неволі рідного краю, політичного й економічного гнету з боку чужинців. Думка й уява Нечуя не спливає на одній верстві народу, на одній категорії типів. Він веде нас і до хліборобської хати („Кайдашева сім'я“ і ин.), і на буйні степи між бурлак-наймитів („Микола Джеря“), і в затроєну атмосферу фабрики („Бурлачка“), і в сумерки бурсацького життя („Хмари“) і в довівку „старосвітського батюшки“, і в кабінет ученого професора („Хмари“).

Сімю українського мужика малює він реально з її характеристичним індивідуалізмом, з її невзгодинами, сварнями, злиднями, та рідкими хвилями радощів, з її дрібними турботами і пекучими потребами, з нестачею просвіти і хліба.

Відносини середніх і висших верств українських до народу, конфлікти української сім'ї з елементами посторонніми — московським і польським („Причепя“), відголоски „народництва“ й народолобства із тенденційно підмальованими речниками ідей національних (Радюк, Комашко) і космополітичних (Саня Навроцька), із типами ентузіястів фразерів (Радюк) і заскоружлих теоретиків (Дашкевич), усе те підносить сучасне значіння повістей Нечуя тим більше, що з усіх його творів прозирає богата душа поета-артиста. На палеті має Нечуй багату скалю барв ясних і темних. Його душа вразлива і на пишну красу української природи, і на хмарні почування нещасливої, горем прибитої людини; з рівним талантом малює він і трагічну долю Марини („Дві Московки“) або Василя („Бурлачка“) і гумористичні нарікання баби Палажки та лайку Кайдашихи. Гумор Нечуя місцями незрівняний, може йти навзаводи з гумором Квітки, Стороженка або й Гоголя.

Обнявши українське житє в незнаній до тепер ширині, ору-
дючи великим талантом белетриста живописця, став Нечуй-Ле-
вицький батьком соціально-побутового роману в українському
письменстві.

На тому ж полі, що Нечуй-Левицький — чи-мало потрудив ся
також Олександр Кониський (ур. 1836 р.). Його повісті
з життя люду (Іван Бродяга, братя Чепіги, В день сьвятої волі) вносять
дещо нового в нашу белетристику, і мають чималу вартість лі-
тературну. За те в повістях його з життя інтелігенції більше пу-
бліцистики як белетристики. Особи виведені Кониським у сих по-
вістях, се живі уособленя думок для автора симпатичних або не-
симпатичних, всі вони промовляють довго а тенденційно. Тенден-
ція автора лежить більше в якомусь консервативному остраху пе-
ред відголосками європейської мисли й соціального руху, як у
ясно означених ідеалах. Через ту неясність сьвітогляду автора,
його любі націонали [Семен Жук, — Артем Пригара, Тося Пашен-
ківна („Гришники“)] виходять проти його волі такими самими ка-
риатурами, як і їх антиподи „космополіти“ (Бодько, Сила Федо-
рович Гарбуз, Джур, Гайченко і ин.). Взагалі в сих повістях Ко-
ниського публіцист путає крила белетристови-артистови.

Тенденційну закрутку, хоч у протилежному напрямі, мають
і деякі оповідання Ол. Пчілки. Знайшли в них відгомін нові
стремління українського жіноцтва, бажанє ширшої громадської ді-
яльності й ширшої просьвіти.

В 70-их та 80-их роках з'являють ся повісті П. Мирного,
і здобувають собі яко твори літературно-артистичні відразу за-
гальне признанє.

Зміст їх бунтарський, революційний. Бунт здорової людської
душі проти заповіреної атмосфери темного царства, в якій підро-
стає молоде покоління, вносячи окалічені етичні понятя з нахи-
лом до сервілізму й еґотизму; бунт в імя молодечих сьвіжих пори-
вів братолюбства („Лихі люде“) — бунт проти погоні за нажи-
вою, окупленою людськими сльозами, проти торгівлі людськими ду-
шами, проти глузу, наруги і знущаня дуків і здеморалізованого
чиновництва над беззахистними злидарями — („Повія“), бунт го-
рчачого, поривистого селянського серця, вразливого на людську
і свою кривду, проти попутаної сіти поганого соціального
ладу, що в'їдаєсь у тіло народної маси — („Хіба ревуть волі“),
такий бунт, що допроваджує до невздержного вибуху, і кінчить

ся катастрофою для бунтаря, знайшов знаменитого живописця в особі П. Мирного. Супроти повістей Нечуя-Левицького бачимо у Мирного більше з'осереджене уваги автора на життя селян-хліборобів, розширене соціального підкладу з виключенням питань національно-політичних, та поглиблене психологічної аналізи. Гумористична струнка в них незнана. Кольорит повістей Мирного ясніє у декораціях, хмарний в малюнках появ життя. У автора сего бачимо свідому ціль чи тенденцію у виборі фактів і типів; але самі факти й появи живі, реальні до найменшої подробиці. Оповідане полискує в кожній стрічці незрівняним чаром чистої як кришталь поетичної мови й белетристичної плястики. Мирний до сего часу перший український повістяр.

Таку саму різнородність у виборі тем з усіх областей з українського життя, яку бачимо в українській белетристиці почавши від 70-их років, подибуємо також у повістях молодшого покоління письменників, між иньшими у В. Чайченка (ур. 1863 р.), М. Коцюбинського, В. Левенка і М. Школиченка. Менчі оповідання з життя люду у Чайченка, і Левенка, і Коцюбинського оперті на реальній дійсности, показують нові відтінки сучасної психології й сучасного соціального побуту українського люду: живе серце авторів вразливе на людську недолю, прихильне до народу, відбиває ся у сих малих оповіданнях, як сонце в каплинах роси.

Але більші повісти Чайченка, Левенка і Школиченка взяті з життя української інтелігенції, сходять так само як повісти Коцюбинського — на поле публіцистичної пропаганди. Такі Кравченки („Соняшний промінь“), Раденки, Гайденки („На розпуті“), Судиньки („Пани й люди“) і иньші типи, виведені в повістях Чайченка і Левенка, се ходячі автомати, набиті всякими політичними й соціальними, максімальними й мінімальними програмами: вони замість ворухитись, боротись, жити всіми людськими нервами, засідають у кабінетах і мучать взаімно себе, і мучать читача до загибуні всякими важнішими й менше важними питаннями та моральними проблемами.

Влідість, анемічність, незвичайна балакучість Чайченкових та Левенкових типів, часто й таких, яких автори оточують очевидною симпатнею (Гриць Судинько в повісти „Пани й люди“), має в великій мірі своє жерело в політичному устрою російської держави, що накладає пута на всяку свобідну думку і відтинає живій людині спроможність громадянської діяльности. Таким способом енергія, що мала-б іти на діло, йде на теоретичну балачку.

Таким балакунам підсуває Чайченко і Левенко силоміць програмову діяльність, про яку мріють хіба самі автори: *es lebt im Gesang, was im Leben untergeht...* Пропагаторська тенденційність і перевага балачки над самим життям знижує літературну вартість цих повістей. Талант такої діяльної й енергічної людини, як Чайченко-Грінченко може легко увільнитись від згаданої манери.

Одну із сьвітліїших картин літературно-національного життя на Україні, представляє театр. Є він одиноким пристановищем українського слова і причинює ся до збогачення й оживлення драматичної літератури. Драма українська послідних часів розширюєсь так само як і белетристика також на життя інтелігенції, осьвічуючи при тім відносини інтелігенції взагалі до народу. Такі твори як „Не судилось“ Старицького, і „Нахмарило“ Чайченка, се паралелі до аналогічних повістей Левицького-Нечуя і Чайченка. Серед великої многи драматичних творів більше або менше оригінальних, визначають ся замітним талантом твори М. Кропивницького (род. 1841 р.), одиничні проби Мирного і Люд. Старицької (Сафо), особливож писаня Карпенка-Карого Тобилевича (род. 1845 р.). Вибір інтересних прояв із сучасного родинного й соціального життя українського люду, правда й реалізм, що йде рука в руку з глибшою думкою і прихильністю до народу, вироблена драматична техніка й гарна мова наіскрена народним гумором, надає творам Карпенка першорядне значінє в нашій драматичній літературі.

Ліпші витвори драматичної поезії 80-их та 90-их років, становлять значний поступ у порівнаню із попередніми творами драматичними, що не далеко відбігли від свого прототипу Наталки Полтавки. Тепер сходить етнографічна та мельодраматична манера на другий плян, а на першій виступають людські стремління, пристрасти й житеві колізії. Реалізм і простота здобуває собі перевагу над сентиментальним декламаторством або котурноватістю героїв давніїших драм. У творах Тобилевича, а подекуди й Кропивницького та Мирного („Лимерівна“), бачимо вже гарні почини драми народної в кращому значіню того слова, почини, яких ще не має більшість словянських літератур.

Послідні два-три десятки літ в історії українського письменства, се час буйного розвитку повісти і драми; поезія лірична й епічна не була в силі наблизитись до тої висоти, на якій поставив поезію Шевченко. Але й те поле не стоїть за той час

облогах. Старі співачки: Глібів, Куліш, Кониський, досьпівують свою пісню. Досьпіває її й Яків Щоголів (1824—1898). В його „Ворсклі“ (1883), збірці поезій писаних найбільше в 70-их роках, відживають пориви давного поверховного козаколюбства, і помисли баядово-романтичні, і образки етнографічні, але поруч них дзвенить і нова пісня з підкладом соціальним, пронизана сучасним горем і тугою рідного люду.

Дрожащою рукою ще раз вдаряє Щоголів по струнах у своїй „Слобожанщині“ (1898), бажаючи засьпівати на давні голоси, але пісня вийшла сумна, повна старечої задуми й передсмертної меланхолії.

Ураз із послідними позвуками мелодії старих співачок чим раз сміліїше і голоснійше дзвенить пісня молодого гурту, перенимаючи провідну мелодію. Вістрем сатири і блискавкою западу мигнув і замовк В. Самійленко. Полили ся довгою, багатою струєю поважні, холодні пісні В. Чайченка, але вони плывуть без тої сили, що проломлює шлях до людських сердець.

Знайшлась та сила, бадьорість і енергія в кількох ліричних звуках, що добулись із дівочих грудий Лесі Українки: знайшлась та сила чуття і в деяких жалібних, скорбних піснях П. Граба, що із студених сумерків далекої півночі промовляє немов живцем закований у домовину, нагадуючи нам, що не перевелись ще на Україні страдальці за сміливу громадянську думку, що Україна в неволі, що міцні й тяжкі єї кайдани.

Але киньмо ще оком по сей бік кордону, та уявім собі хоч найвизначнійші моменти в розвою літератури галицько-руської. Русь Галицька, відірвана ще в XIV століттю від федерації руських князівств, переходить при кінці XVIII ст. згід панованя польського під Австрію, в стані крайного занедбаня так соціального як і духового.

Перший яснійший проблиск на єї хмарному небі становить діяльність кружка молодих ентузіастів, котрих душею був Маркіян Шапкевич (1811—1843). Під впливом літературно-народного відродження иньших народів словянських, під безпосередними імпульсами звістних йому творів літератури української, ставить він за ціль свого житя: розбудити народного духа галицької Руси, відродити й оживити галицько-руське письменство, оперти його на народних основах, і підняти маси сільського люду із материяльного та духового занепаду.

Серед загального розбудження політичного життя 1848 р. відновлюють товариші і приклонники М. Шашкевича його ідеали, підіймають стяг національної окремішності малоруського народу, але не всім довелось довго працювати під ним стягом, а що гірше, не всі остались йому вірними. Ів. Вагилевич (1811—1866) стає на службу у Поляків, і вмирає в крайній нужді. А. Могильницький (1811—1873) не докінчує своєї поеми Скит Манявський, що заповідала чималий талант поетичний. М. Устиянович (1811—1885) покидає народний тон і народну мову своїх перших творів, що з'єднали йому широку популярність і подавали немалі надії; а Я. Головацький (1814—1888) просто спроневірюєсь ідеалам своєї молодости, покидає університетську катедру, з котрої з початку голосив ідеї Маркіянові, і стає пропагатором „обрусія“.

Головацький мав цілий гурт одномисленників між галицько-руськими письменниками. Письменники ті зневірились що до життєвості і будучини українсько-руського народу і його письменства, покинули працю над його розвитком, приймаючи за свою — готову літературу великоруського народу. Вони виреклись живої народної мови, чужої, великоруської мови літературної не навчилися, і пишуть макаронічною мертвечиною. Але сеся парість галицько-руського письменства, видимо, з кожним днем нищє і висихає, як галуза відтята від живого рідного пня. По перших пробах запопадливої праці товаришів Маркіянових, по пробі літературно-народної організації в 1848 р., розвельможились знов на довгі літа в галицько-руській белетристиці панегіричні привіти з нагоди всяких „тезоіменій“, а навіть довголітні спори за обрядовщину, азбуку і правопис, ті чисті продукти правдивого рутєства, знайшли доступ до поезії. В літературі галицько-руській настає фаза здегенерования і безплідности.

Новим, ширшим руслом поплило літературне життя галицької Руси в 60-их роках, коли дійшла сюди бистра філя письменської продукції української, особливож коли стали у нас звістні і популярні твори Шевченка. Вони викликали серед молодшої громади галицьких Русинів нечуваний ентузіязм, даючи почин цілому рядови журналів і творів українофільських. Українолюбство було з початку у письменників, що гуртувалися у „Вечерницях“, „Меті“, „Ниві“, „Русалці“ і ин. поверховне. Поети ті мріяли про козацькі жупани та гетманські булави, гуляли ураз із козаками „на кониках

вороненьких по степу широкім“, і не лишень не дали нічого нового поезії, але скарікатурували мимохіть слабші боки Шевченкових творів.

Сеся примітивна з початку українофільська література стала небавом поважнійша, причинилась у значній мірі до поглиблення національної самосвідомости, станула відразу на демократичному ґрунті і пропагувала ідею практичної діяльности для добра мас народних. В тім і лежить її історична заслуга. З того гурту вишло таке поважне нині товариство, як „Просвіта“, з його керманичем, заслуженим на многих полях, професором **О м е л я н о м О г о н о в с ь к и м** (1833—1894).

В стремліннях та ідеалах перших українофілів, коренить ся літературна діяльність пізнійших їх епігонів 70-их та 80-их років. **В. Барвінський** (1850—1883) талановитий публіцист, дає нам ідучи слідом **Ф. Заревича**, поважнійші проби повісти з життя галицько-руської інтелігенції; в енергічну патріотичну струну вдарає **К. Устиянович** (род. 1839 р.), звертаючись і в поезії епічній і драматичній також до споминів історичних, до княжого періоду; богату низку еклетичних віршів продукує **В. М а с л я к** (род. 1858 р.). Гарні почини комедії з життя інтелігенції дає **Гр. Цеглинський** (род. 1853 р.).

Найвизначнійший талант, що виступає в українських публікаціях 60-их та 70-их років, **Юрій Коссован-Федькович** (1834—1888), не був галицьким Русиним. З походження він буковинський селянин, носить імя шляхоцьке, розвиває свій талант поетичний під впливом літератури української, а його літературна діяльність стає передовсім популярна в Галичині. Поезії Федьковича мають характер ліричний. В них як і в своїх повістях не обіймає поет широких овидів суспільних і політично-національних як Шевченко, не обіймає цілого народу. Він вибирає тіснійший сьвіт вражінь особистих і життя, терпінь, радощів та ідеалів люду, з котрого вийшов, своєї рідної Гуцульщини, але в тому тіснійшому сьвіті є він повним паном, мистецьким орудником змісту і форми. Особливо його оповідання з життя Гуцулів відзначають ся такою плястичною характеристикою введених типів, таким сьмілим і ярким з'ображенєм їх горячого темпераменту, їх почувань і пристрастей, що треба їм визначити одно із перших місць серед словянських повістей із народного життя.

Широку літературну діяльність розвивав майже рівночасно другий буковинський Русин Сидір Воробкевич Млака (род. 1836 р.).

Але ані в поезіях ані повістях Федьковича, а тим менше його слабших сучасників белетристів, не могла Галицька Русь знайти ясних провідних думок, ширших соціальних та політично-національних ідеалів. Банальні оклики українофільські дрібніших поетів надокучили публіці. Народолюбство потребувало глибшої основи. Нові умови життя і нові питання соціально політичні і літературні вимагали освітлення не спеціального галицького, але ширшого все-українського та європейського. Нову струю європейської мисли, новий фермент вносить до галицько-руської суспільності Мих. Драгоманів. Під його впливом познакомлюєсь молода генерація із літературними вярхованями західної Європи, познакомлюєсь із артистичними і соціальними проблемами, видвигненими в європейській белетристиці, приладжує їх до умов галицького життя й галицько-руського письменства.

Соціалізм німецький перероджений опісля в галицький радикалізм що до змісту, а що до літературної форми — реалізм французький, чи радше Золізм, модульований опісля на всякі лади — се ті кличі, що надають на якийсь час тон літературним продуктам духових епігонів Драгоманова, викликаючи опісля творчість оригінальну, самостійну.

Найвизначнішим репрезентантом тої групи белетристів, а разом найзамітнішим сучасним письменником галицько-руським значіня всеукраїнського є Іван Франко (род. 1856 р.).

З боку ріжнородности літературної творчости, можна його порівняти хіба з П. Кулішем. Нема галузи нашого письменства, що не носила-б на собі слідів Франкового пера. У Франка замічуємо цікаву прояву, дуже рідку в європейських, навіть найвизначніших письменників: холодний науковий скептицизм і наклін публіцистичний не вбив у него белетриста. З творів Франка і повістарських і поетичних віє сьвіжість, енергія і сила.

Боротьби сучасного соціального життя, стремління сучасної європейської мисли і прямування нашого столітя знайшли сильний відгомін так у його поезіях як і оповіданнях, освічених щирою трівкою любовю народу, основаних на глибокому знаню народного життя, народної душі і поезії. Той сильний відгомін соціально-політичних окликів європейських, се струна нова, не знана до того

часу в українсько-руській белетристиці. Соціальна чи політична тенденція відбиваєсь голосно в усіх його творах, хоч рідко псує вона їх артистичну вартість. Одинокий важніший його витвір поезії не тенденційної, се „Зівяле листє“. На перекір заголовкови знаходимо там свіжі, буйні вицвіти глибокого і багатого чуття, і перли поетичної форми; сеся збірка, се вершок його дотеперішної поетичної творчости. Франко не придержуєсь якогось одного літературного напрямку, одної школи, хоч ославлено його як „натураліста“. Метод літературний, манера і добір тем залежить від його кожодчасного настрою. Після сучасних натуралістичних картин п. з. „Борислав“ і „На дні“, йде у него історично-фантастична повість „Захар Беркут“. Після „Місії“ і „Гави“ романтична казка „Без праці“; після реалістичної драми „Украдене щастє“, з'явилась драматична фантазія „Сон князя Святослава“; після „Сурки“ і „Тюремних сонетів“ зацвило „Зівяле листє“. Хоч Франко малює найчастійше темні появи людського життя, яркі картини народного горя — він не песиміст. З твердих умов теперішнього соціально-політичного ладу рад би він викресати іскру, що кидала-б струю світла в будучину. Поетичний оклик Франка — се енергічне: „Vivere memento!“.

Поруч Івана Франка, в часті під його впливом розвиваєсь поважна громада молодших письменників. Талановита поетка Юл. Шнайдер, замітна публіцистка і повістярка Н. Кобринська, повістярі: Осип Маковей, Андрій Чайковський, С. Ковалів, Тим. Бордуляк, талановитий автор „Листів із чужини“, Ярослав Окуневський, і наймолодші белетристи: В. Стефаник, Ол. Мартович, В. Будзиновський, Б. Лепкий, Д. Лукіянович і я., оживлюють сучасний літературний рух галицької Русі, котрого осередком стає перший українсько-руський місячник „Літературно-науковий Вістник“.

Незалежно від Франка підіймає ся на Буковині визначна повістярка Ольга Кобилянська (род. 1865 р.). Психологічна аналіза найдрібніших відтінків почувань жіночого серця доходить у неї до мікроскопійних тонкостей („Царівна“). Несказана ніжність чуття поетки сполучена у неї з такою вразливістю на красу природи, яку замічуємо хіба у малярів-пленеристів („Битва“). Зміст її повістей має за осередок жите інтелігентної жінчини, її боротьбу із заскоружлими поглядами свого окруження, бажанє життя, волі, світла... Кобилянська — се поруч Ів. Франка найвизначніший талант белетристичний австрійської Русі-України.

Найновішу фазу галицько-руської літератури знаменує значне розширення духового кругозору, вразливість на прояви життя і літератури інших народів європейських, і різнородність літературної продукції оригінальної і перекладів (найзамітніший перекладчик В. Щурат), значне вироблене поетичної техніки, розвій і очищене літературної мови, що виломлюєсь від незрозумілих провінціалізмів, і стає чим раз більше всеукраїнською, а нарешті скріплене і блискучий розвій осередка літературно-наукової продукції, — „Наукового товариства імени Шевченка“.

Усі ті появи подають як найкрасшу надію на будущину, а проміне літературної праці розходить ся із галицького осередка далеко поза границі Галичини, присвічуючи нашим закордонним братям у хмарній добі їх національної неволі.

Так представляють ся головні моменти розвитку українсько-руської літератури і діяльність її найважливіших речників.

А тепер киньмо ще кілька загальних заміток.

До найголовніших основних прикмет українсько-руської літератури належать: реалізм, націоналізм, народність і демократизм. Українсько-руська література вже в самих починах нашого століття показує великий наклін до реалізму. Реалізм у зображенню народного життя має в ній рішучу перевагу над іншими напрямками. Виступає він особливо ярко в українсько-руській повісті, почавши від Квітчиної „Сердешної Оксани“, а скінчивши на оповіданнях Мирного та Франка. Романтичний напрям не дійшов у нашому письменстві ніколи до такого розгару, як у західній Європі, але виступає спорадично у поодиноких творах наших письменників, навіть у реалістів, в протягу далеко довшого періоду, як у інших народів. Бачимо сей напрям і в „Марусі“ Боровиковського, і в творах Метлинського та Шевченка, і у Кулішевій „Орсі“, і в „Марку проклятім“ Стороженка, в „Запорожцях“ Левицького, і в Франковій фантазії „Без праці“, і в казці Мирного про „Правду та кривду“.

Українсько-руська література є наскрізь національна. Любов рідної країни і рідного народу, се одна із найголосніших струн, що дзвенить у ній через ціле століття під ударами політичних злиднів нашого народу.

Українська література є народна і демократична.

Наш народ не має так розвинених станів висших і середних, як другі народи. Наша шляхта і велика частина нашої інтеліген-

ції перейшла або в табор польський, або московський. Через те письменники наші мусіли звертати свою увагу головню на жите люду. На скілько серед нашої суспільности стала витворюватись верства інтелігентна, знаходила вона поволи і своє місце в творах літературних так галицьких як і українських, особливо в письменстві трьох послідних десятків літ; але на тому полі не внесла наша белетристика багато нового до скарбниці європейської літературної творчости.

За те, що тикає ся протонародного письменства, що тикає ся белетристичних творів взятих з життя сільського люду, займає наша література що до скількости, якости і часу першорядне місце між письменствами європейських народів. Таких повістий, як Квітчина „Сердешна Оксана“, або „Маруся“, що появились уже в половині 30-их років (р. 1834, 1837) — не було ще під той час в літературі європейській, а не багато їх є й до нинішнього дня. Оповіданя з життя селян французьких Жоржа Занда виходять р. 1838 і 1840; оповіданя Ауербаха п. в. „Dorfgeschichten“, взяті з життя німецьких селян, появляются що йно 1843 р. „Деревня“ Григоровича, де змальоване жите великоруських селян, надрукована 1846 р., „Записки Охотника“ Тургенєва вийшли аж 1852 р. Польські белетристи зачали звертати пильнійшу увагу на жите свого люду аж у послідних десятках літ, і не вспіли до тепер виказатись у тому напрямі, особливо на полі драматичної поезії, ніякими визначними результатами.

Між тим українсько-руська література видала в протягу XIX столітя цілий ряд повістий, драм і поезий, взятих з життя мас народніх, що відзначають ся так реальностию змісту, як і артистичним викінченєм. Наколи-б наша література не мала иньших імен, окрім Квітки, Шевченка, Левицького, Мирного, Федьковича і Франка, вона ще стояла-б на полі літератури протонародної више від більшости літератур Европи. Такого речника мас народних як Шевченко, не має ні одна європейська література. Більшість творів так поетичних як і прозаїчних нашої белетристики характеризує й те, що вони що-до мови, стилю і поетичної техніки такі близькі до народної поезії, як ні одна література європейська; через те письменство наше в далеко висшій степені приступне для широких мас, як у других народів. Коли маси народні, що здобувають собі чим раз більше значіне в соціально-політичному житю, називають клясою будущини, то наше письмен-

ство, що є вірним зеркалом життя, майже духовним органом мас народних, можемо назвати письменством будущини.

І коли - б відкрито для Європи літературу українсько-руську, як відкрито скандинавську і польську, наша література і наша богата народна поезія зробила б у згаданому напрямі не менше вражінє, як література скандинавська, котрою нині одушевлюєсь Европа.

Мимо таких прикмет нашої літератури. хоч і вона відспівує свою пісню у вселюдському концерті, хоч і вона заявила свою міць у тому великому ігровищу, де народи міряють крила свого духа, не признає нашого письменства частина тих, для котрих воно повинно бути своїм, рідним, дорогим. Перевертні відмовляють нашій літературі права на житє, не бачать єї краси й живенности. Нехай не бачать! Сонце не перестає гріти й сьвітити, хоч ветлі не люблять його сьвітла...

На закінченє ще одна справа. Маю на думці питанє про відносини літератури українсько-руської до російської. Питанє се становить ще й до нині „злобу дня“ для деяких кругів суспільности російської й нашої. Схарактеризую кількома почерками ті відносини.

Елементи живої, народної малоруської або українсько-руської мови продирають ся безпереривно чим раз більше у наших літературних памятниках, почавши від XI столітя, через шкаралушу церковно-словянщини, аж доки не запановують у них в XIX в. всесильно; запановують отже не много пізнійше, як народні елементи великоруські в своїому письменстві. В XII та XIII в., в часі, коли південна, київська Русь породила такі перли літературні, як літопись т. зв. Нестора, Слово о полку Ігоревім і пннші, у народу великоруського не було ще ніякої оригінальної літератури. В XIII та XIV стол. київські монахи дають почин до літературного руху в великоруських осередках, у Володимирі над Клязмою та Суздалі. В XIV та XV стол. служать твори київських письменників за первовзори літературних продуктів письменства московського як „Сказаніє о Мамаєвомъ побойщѣ“, „Задонщина“. В XVII стол. вносять учені київські, вихованці Могилянської академії, струю європейської цивілізації до заскорузлої московської суспільности, закладають школи, театри, дають почвини просьвітї, реформують літературу.

З початком XVIII стол. стає Українець Теофан Прокопович правою рукою Петра Вел. в епохальному ділі реформ. Під кінець XVIII в. дає Україна літературі російській таких письменників, як Богданович, Гвідич, Наріжний, Калніст і инь. В першій половині XIX в. стає Українець Гоголь реформатором російського письменства, надаючи йому новий напрям реалістичний. Ще в другій половині XIX в. спмагають такі українські письменники, як Короленко, Мордовець і ин. російську літературу. Аж у XIX ст. між иньшими в наслідок таких фактів, як указ з 1876 р., зійшло українсько-руське письменство в Росії на таке становище зглядом літератури російської, яке занимала через цілий ряд століть література російська зглядом українсько-руської.

Але живе народне слово, народна думка і самосвідомість національна, що складаєсь на нашу літературу, як сильне жерело бистої води, забиване, задавлюване в Росії, бє живим могучим ключем у Галичині, дає цілющий напій цілому народови в його боротьбі за існуванє. І прийде час, коли те жерело і по той бік кордону проломить забори, і попливе чистою поважною струєю ураз із обновленим житєм національним вольної Русі-України...

Із чужих літератур.

(*Генрик Ібсен, его життя і твори*).

Сучасна Європа пильно займаєть ся Генриком Ібсеном. Твори його дочекали ся багатьох перекладів і розборів. Критики та рецензенти у своїому осуді дуже розходять ся. По думці одних усе, що вийде зпід його пера, а ргіогі є і мусить бути добре; иньші дивлять ся більше скептично, а деякі доходять до того, що Ібсен — ворог усякої моралі і культури, поет розпуки, що ще раз хоче висказати і поперти яркими прикладами гадку Шопенгауера: Сьвіт, коли-б лише трохи був гірший, вже давно розпав ся би... Дехто не може дарувати йому того, що він буцім то знехтував і потоптав правила драматургії. Є й такі, що відмовляють йому зовсім титулу драматичного поета і кажуть: він зі своїм дидактизмом і моралю був би добрий на проповідника, апольогета, навіть на філософа; називають його „самосьвідомим проповідником, але незрілим драматургом“ *). Нашій громаді Ібсен доси мало звісний. Бажаючи в слідуючім році подати в „Літ. наук. Вістнику“ переклад одної з його найліпших драм, подаємо тут обіцяний огляд его життя і дотеперішньої літературної діяльності.

Генрик Ібсен родив ся 20 марта 1828 р. в місточку Скін, в країні Телемаркен у Норвегії. З природи мав нахил до містицизму. Темні, понурі стіни вязниці, шибениця, дім божевільних вражали буйну, молодечу його уяву своїм сумом і грозою**). Вже тоді питав себе:

*) Vána. Ibsens sociale Dramen. Politik 1897, Nr. 154 J.

***) H. Jäger, H. Ibsen.

на що се? не вже для людей? До п'ятнадцятого року життя ходив до школи в Скиен. Занимала його тут найбільше релігія і все-світна історія. Вже тут мав нагоду пізнати звичаї аристократії, до котрої в Норвегії числять себе урядники, багаті купці і багаті родини в самому місточку і в околиці. Ібзен швидко пізнав про-

ГЕНРИК ІБЗЕН.

пасть, яка ділить ту псевдоаристократію від плебеїв. Тут не мали значіння ні праця, ні розум, лише треба було вродити ся панком, і то з багатой родини, аби переступити аристократичний поріг і сісти на панському кріслі. Хто втратив майно або прогрішив ся в деяких традиційних формах, того виключувано з „товариства“,

а зглядно з аристократичної генеалогії. Таке вчинило ся і з домом Ібзена. Його родина належала з майна і відносно родинних до аристократії. Коли наш поет мав вісім літ, майно ненадійно розсіпало ся. Всякі товариські зносини щезли відразу. нужда заглянула у хату. Почали ся обмови, безглузді здогади. Се полишило нестерті сліди в душі малого Генрика, викликувало понурість і збільшало задуму. Він жив понайбільше самотою, замикав ся в своїй хатчині і проводив час за читанєм книжок. Приязни не зазнав від нікого, носив гнів у серці до всіх і всего.

Скінчивши школу в Скиєн роздумував, що вчинити з собою? Хотів бути малярем або різьбарем, але відносно фінансові приневолили його залишити сю гарпу гадку. Він пішов на практику до аптики в Грімштаді, де пробув більш пяти літ. Місточко се було не дуже богате, а духове жите вельми нужденне. Попри свої аптикарські занятя Ібзен читав багато, роздумував, як би стати студентом медицини. Ночами збогачував свої відомости, але без ніякої системи, доривочно. Тут почали ся його літературні проби, розуміє ся — поезіями.

Вісти про події 1848 року, про парижську революцію, про всі рухи, що потрясли Европою, дійшли і до Ібзена, що пильно стежив за новими течіями. Його серце загоріло ненавистю і гнівом проти гнобителів людської свободи. Бачимо те з вірша „До Угрів“, з сонетів п. з. „Пробуди ся Скандинавіє!“

Міським мудрагелям було того за багато, аби якийсь там аптикарчук мішав ся до політики і вказував, що хто має робити. Посипали ся насмійки. Він відповів гризкою сатирою, за котру на него посипали ся громи, закипіла злоба. „Тоді, коли в Европі ревіла буря великого часу, стояв я на боєвій стопі з нашим маленьким світом“, пише Ібзен в передмові до „Катіліни“. Одначе се не зражало його, він працював далі над собою. Читав Ціцерона і Саллюстія і се зродило в нього думку написати драму п. з. „Катіліна“. В сьому творі бачимо головну схему філософії і світогляду поета, що повторяє ся в богатях пізнійших його творах. „Дещо і то багато такого, в що бють мої пізніші писаня, — противенство між силою і бажанєм, волею і змогою, між людскістю і одиницею, трагедією і комедією разом, — находять ся вже тут в неясних натяках“. Сея драма є интересна лише як причинок до біографії Ібзена. Він тут філософ і космополіт, але его свободолюбні ідеї ще не скристалізовані. Катіліна говорить самими за-

гальниками: правда, воля, дух предків, тиранія, несправедливість, задовжені раби сенаторів і т. и.

В р. 1849 бачимо Ібзена в Християнії, де робив іспит зрілості. Перепавав і вже не сідав більше. І знов іде тяжка праця на хліб. Видає тижневник, займаєть ся історією північних народів і етнографією, пише під впливом данських поетів Еленшлетера і Герца драми, але нужда що раз упертійше заглядає в очи. 6 падолиста 1851 р. йде на директора театру до Бергена. Тут пробув майже шість літ. Навчив ся техніки сценічної і то більш практично, пізнав багато творів: Шекспіра, Гольберга, Гайберга, перші драми Бернзона, тодішню драматичну літературу Французів, і пристрасно студював їх техніку. Корисно вплинула на нього подорож до Дрездна і Копенгагена, де познайомив ся з театрами великого світа, з театрами королівськими. Писав і вправляв ся безнастанно. Час від 1852—1864 р., се в Ібзеновій творчості період історично-національної драми. Найважнійші: Паві Інгерда з Естрот (Fro Inger til Österaat) 1855, де зображено сумні відносини Норвежців під датським панованєм не на довго перед реформацією, і Бенкет в Сольгаві з р. 1856 (Gildet pa Solhoug), тема взята з народніх переказів.

В сих двох і иньших тодішніх драмах нема ще нічого замітного; багато тут неясного, нема одноцільності в поглядах і переведеню акції; реалізм і романтизм змішані з собою; деклямація і реторика переважає над правдивістю. Час в Бергені треба назвати для творчості Ібзена вбогим: писав головно для хліба.

В р. 1857 покинув се місто, став директором театру в Християнії, але театр невдовзі збанкрутував, а Ібзен опинив ся в великій нужді, осьміяний, зненавиджений з причини написаня „Комедії любови“, до чого докинула ще отрути датсько німецька війна. Всі полишили Данію ворогам, навіть академічна молодіж відтягнула ся від оборони. Се вразило дуже Ібзена. Чув, що годі прожити в таким окруженю; тому то 1864 р. виїхав за границю, де проживав з малими перервами аж до 1891 р., в котрім повернув на все до Християнії. Берлін, Триєст, Рим, Дрезно були місцями його пробуваня. З писаль Ібзена до 1864 р. годить ся згадати драми: „Комедія любови“ і „Претенденти до корони“, вже хоча з тої причини, що їх поява викликала велике негодованє між Норвежцями.

В „Комедії любови“ (Kjaerlighedens Komедie) Ібзен доказує, що люде не розуміють сути любови; те, що вони вважають за любов — чиста комедія. Автор виводить перед нас багато осіб; їх завдане: показати нам, як вони розуміють любов. Усі сходять ся до пані Гальмової, що вже повисватувала сім сестрінниць, а тепер бажає те саме зробити з своїми двома дочками Свангільдою і Анною. Між богословом Ліндом і Анною навязують ся любовні зносини. Він уявляє собі, що під впливом своєї любки переродив ся в иньшого чоловіка. Голова його повна широких плянів. Залюбленим приглядають ся тітки, відтак давно заручені: регістратор Штібер і старша панна Сорока (Skäre). Регістратор давнійше любив ся також горячо, писав еротичні поезії, іноді й на стемплевому папері. Нині в нього любов не тільки perfectum, але plusquamperfectum, ба що більше, тепер він встидаєть ся навіть згадувати про неї. До пані Гальмової навідуєть ся пастор Штроман з жінкою і 8 діточками — четверо ще лишив у хаті. Штроман був колись „геніяльний чоловік“, мав широку перспективу життя, був музиком, малював, укладав оди. В ньому яко ідейному мужчині залюбила ся богата панна; побрали ся проти волі родичів. Часи змінили ся. Пастор схлопів, збайдужнів. Патетично заявляє, що світ ідей не для нього; жінка його пригноблена, збіджена, не видко в неї давньої самостійности і рішучости. Всі ті люде, як бачимо, люблять і є „великими“ тільки до заручин або до вінчання. Таким є й Лінд. Заручив ся, а „поезья любови“ і широкі пляни розвіяли ся. Тепер уже хоче бути тільки учителем в дівочому пансіонаті. Sic transit gloria amoris.

В тім товаристві є двоє людей висших від їх окруженя. Свангільда і літерат Фальк, що намагають ся построїти своє житє на иньших основах, так аби й любов малч належне місце. Фалька обурює потоптанє любови заручинами і подружем; він заповідає війну облуді та псевдоідеалізму, який плєкаєть ся в домі п. Гальмової, хоче видавати часопись, де буде оповіщати всякі похибки залюблених, їх псевдоідеалізм, потоптанє любовного чутя. Сї виступи наближують Свангільду до Фалька, вона хоче разом з ним іти до бою, обоє хочуть своїм житєм доказати „вічну силу любови“.

В їх зносини вмішуєть ся богатий, практичний купець Гольштад. Він також полюбив Свангільду. Гольштад є ворогом „любови з завязаними очима“, а значить і подружя, що є впливом

такої любови. Щасливі хвилі в такому подружжю по його думці тривають коротко і ведуть за собою банкруцтво цвіту молодости і широких замислів. По его думці подружжє має основувати ся на приязни, взаємному розуміню і на обопільному сповнюваню обовязків. Розмова з Гольштадом викликає сумнів у Свангільди. Вона питає Фалька, чи „корона любови“ все буде сьвіжою? Літерат каже: „Довго тривати-ме“. Слово „довго“ вияснило річ. У них обох є зневіра в досмертну любов. Сей сумнів висказує Свангільда: „В житю тривка любов тоді, коли вільна від пристрасти оков... в край духа з гадкою летить“. Як бачимо з сього, любов, аби могла зберегти свою первісну силу, не може погодити ся з сучасними житєвими условинами людей, бо вони дуже низькі, буденні; вона мусить стати ся чимсь духовим, мусить переіменити ся в спомин. Тому то розходять ся залюблені. Свангільда виходить за Гольштада, а Фальк іде проголошувати фантастичні правди, що мають витворити нову людскість. Такий є головний зміст комедії. Ібсен хотів тут показати противенство між любовю і подружжєм, але при тім зробив чутє любови якимсь абстрактним, забуваючи, що воно тісно вяжеть ся з усім єством чоловіка, з його вдачею, фізіологією і психологією, як також і з внішними вражіннями. Тому то підклад, на якому збудована комедія, є фальшивий. Безідейність товариства в домі п. Гальмової, його вузкий сьвітогляд, манію сватаня у тіток і вдови не можемо вважати наслідками любови; се наслідки вихованя і неробства. Чи винна тому любов або заручини, що Муза регістратора пішла на зелену пашу? Чи він перед тим не мав ніяких обовязків, чи не заробляв на хліб, не годував і не одівав себе? Чому любов і її вплив гине як раз по заручинах або в подружжю? Таж обовязки і перед тим і опісля були, є і будуть. Сего всего не показано в творі. Автор випровадив перед нами самих калік, а відтак падькає, що їх любов такими зробила. А вже найбільшу неконсеквентність і нельогічність бачимо в ділах Свангільди. Раз обурюєть ся на псевдоідеалізм, загриває Фалька до борби, готова з ним разом іти до мети, а тут нараз боїть ся, аби любов його до неї не вменшила ся в великих змаганях. А вже женитьбу її з Гольштадом треба назвати брутальною і неморальною, що викликає сильно пригноблююче вражінє. Справедливо замічає Др. Райх*): „Вона є слабодухом і поправді

*) Dr. Emil Reich, Henrik Ibsens Dramen.

була-б тільки оковами для горячих прямивань Фалька. Одначе клякаючи перед покінненим тільки-що віттарем конвенціональності, поповнює глибоко неморальний учинок. Душа її тягне до Фалька, тіло вона віддає Гольштадови; така розвязка зовсім не впливає з почутя обо в'язку. Се гріх проти святаго голосу сумління“.

Драма „Претенденти до корони“ (Kongsemnerne) написана р. 1863 грішить ще в більшій мірі тими самими гріхами. Героями сеї драми є два противники: королевич Гокон і його вуйко Скуле. Оба хочуть придбати собі королівську корону. Князь робить усе тільки для слави, королевич має на думці загальне добро, вимоги часу; він задумує злучити в одно розеднані племена; „Норвегія була державою — тепер має бути народом“. Гокон сильно вірить в успіхи свого діла, чує свою силу, вважає себе вибранцем „висших сил“. Скуле — се вічний скептик, не має перед собою ясно начеркненої мети, сам не знає, чоґо хоче, кидаєть ся сюди і туди; він „пасерб Бога“. Між королевичем і князем робить незгоду єпископ Микола Арнесон, що бажав стати королем або славним воеводою, але якось ні в чоґу не мав щастя. За свою неудачу він хоче мстити ся шкодячи иньшим. Се ворог усякої моралі. По його думці нема на світі ані добра, ані зла. Він похваляє вчинок сина, що струтив зо скали в розбурихані хвилі батька, матір, жінку, дітей, аби тільки на хвилину продовжити своє житє. Гордовито зазначає: „Син мав право. Він мав силу і охоту до житя...“ Аби міг ліпше шкодити, стає св'ящеником, а опісля єпископом.

Гокон прийшов на світ якось загадково. В перших двох актах відбувають ся середньовічні божі суди, аби дізнати ся, чи Гокон є правним наслідником помершого короля Свере. Суд випадає на єго користь. Вибраний королем, він женить ся з дочкою князя Ярла Скуле, що в його недолітности кермував державою. В третій дії пізнаємо ліпше Арнесона. Імґа, дочка короля Свере, породила була в лісі дитя. Микола Арнесон наказав потайно св'ященикови Трондови замінити королівське дитя мужицьким сином і занести сю заміну до князя Скуле. Чи Тронд зробив так, Арнесон не знає, бо св'ященик сей виїхав зараз за границю і там помер. Коли Гокон став королем, єпископ оповідає про сей давній факт князеви. Скуле почувши те, задумує усунути Гокона з престола. Хочє щось певнійшого мати в руках. Микола близький

смерти. Скуле просить його, аби дав йому який документ, що міг би наглядно доказати неправність Гокона. Микола приобіцяє під присягою дати князеві лист Тронда. Одначе він задумує софістичним способом викрутити ся, бо инакше пропало би ціле завдане його життя: ширити ненависть між претендентами. Він дає лист Тронда князеві, але рівночасно каже, що се реєстр ворогів, яким він тепер прощає, і просить Скуле кинути лист в огонь зараз в його присутности. Князь вволяє волю Арнесона, а разом просить другого листа. Микола конаючи каже: „Адже ви його тепер спалили“.

Князь зробив повстанє, оголосив себе королем і хоче здійснювати ідею Гокона про народність. Скуле сумніваєть ся, чи зможе побороти Гокона, уважає себе злодієм його ідей... Почала ся страшна, кривава борба. Гокон — переможець. Всі покидають князя. Він шукає охорони в монастири, де стрінув ся з жінкою, сестрою і дочкою. Юрба народа кидаєть ся на него, жадає его смерти. Скуле вириває ся з обійм сім'ї і йде добровільно на смерть. Його вбивають перед брамою.

Сеся драма вже в самому заложеню є хибна. Говорити про народність в XIII столітю — се велика історична неправда. Нема ніякого розвитку акції, багато побічних епізодів, що не вяжуть ся тісно з головними героями. Містика в житю героїв, що доля вже а рїогі засудила сего на вдачу, а того на невдачу, робить радше комічне, ніж трагічне вражінє. Скуле сам не знає, чого хоче, Гокон „божий вибранець“, виганяє без милосердя і без причини свою матір з хати, покидає свою любку, а женить ся з иншою, аби побільшити свою владу. Найбільш нельогічности й неясности бачимо в особі єпископа. Полишаючи вже його погану етику, вчинок при смерти є невірний. Треба поставити альтернативу: або єпископ вірить в загробове житє, а тоді шахрайка з листом невістна, або не має віри, а тоді сей острах, дрозанє, які є впливом внутрішньої борби й непевности, поет змалював недоладно.

В р. 1866 вийшла драма „Бранд“. Ібзен хотів відай показати тут ідеального чоловіка, але зробив із свого героя, пастора Бранда, зовсім аномальну і неконсеквентну постать. Бранд виступає безоглядно супроти всього, що стає перепоною до повного визволеня одиниці і до повного її розвитку. Найбільшими ворогами він уважає „трьох демонів“: легкодушність, тупоумність

і глупоту. Головним принципом його діянн є тривка і постійна воля у всьому — в малих і великих річах. „Чого не можеш, простить ся тобі, але ніколи те, чого не хочеш“. При всьому „наперед треба хотіти“. Ніхто не може по його думці вдоволяти ся довершенем якогось діла, або сповненем обовязку. „Коли ти всьо дав, а житя ні, то знай, що ти не дав нічого. Я суворий у своїх вимогах, бажаю або всього, або нічого“. Треба всьо робити добровільно і треба зважити ся всьо віддати для иньших. Їгоїзм є найважнішою перепоною і найголовнішою хибкою людської природи.

Бранд був сином нещасливого подружя. Мати віддала ся за його батька під напором родичів. Давній її милий оженив ся в розпуці за нею з циганкою. Нужденно коротала вона свій вік у вимушенім подружю. По смерти батька полишає Бранд з огірченем родинний дім. По довгих літах вертає пастором до рідної долини. Він вибрав ся реформувати людскість. Приходить під ту пору, коли власти розділюють хліб між мешканців, що з голоду і нужди вмирають або вбивають себе. Можна-б надіяти ся, що він причинить ся яким датком до вменшеня неволі. Одначе стало ся инакше. Не дав нічого. По його думці нужда є доконечною, бо без неї люде дримали би; вона піддержує і зміцняє волю. Коли пронесла ся звістка, що треба йти з Божими Дарами до коначого, що з голоду зарівав рідну дитину а потім наложив руку на себе, Бранд зважуєт ся сам їхати через бурливий фйорд. Ся відвага причарувала присутну дівчину Анну: вона покидає судженого, сідає до човна і пливе з Брандом. Швидко робить ся его жінкою. Жильці долини просять Бранда, аби був у них пастором. По великих просьбах він згоджуєт ся лишити ся у них і тут здійснювати свої ідеї. Люде живуть тут у великім пригнобленю; головна їх журба хліб. „Кождий, малий і великий, знає з усього тільки: чи мсь бути“; в буденних і сьвятих річах, в малих і великих тільки „щось“ має своє належне місце. А се „щось добре, щось зле“ вбиває вкінци саму суть річи“.

На якусь хвилину засвітав рай у Брандову хату, але принцип „усе або ніщо“ не дав йому довго втішати ся щастем. Мати Брандова конає і просить у нього останньої релігійної абсолюції. Бранд не хоче сього зробити, доки вона не роздасть усього свого майна. Мати здержуєт ся, вмирає без тайн. В недовзі мусів він для свого принципу понести ще одну, найдорожшу

жертву. Його син не міг жити в вохкій долині. Треба було пере-
брати ся в иньшу околицю. Сего жадають жінка і лікар, але Бранд
не хоче, бо засада була-б нарушена. Син умирає. По році прихо-
дить в хату Бранда циганка з дитиною і просить якої одежини.
Він каже жінці дати одіж покійного Альфа. Анва отягаєть ся, бо
ніщо не буде їй нагадувати про дитя, але вкінці в повній розпу-
ці дає в сь о. Воля Бранда побідила в останне, одначе не без
жертви. Сей його вчинок зігнав жінку зо сьвіта. Для засади „все
або ніщо“ загнав до гробу жінку, дитя, матір; тепер живе сам,
відлюдком. За гроші матери збудував церков. Наближаєть ся хви-
ля, коли треба буде передати сей дім в руки протестантських ду-
ховних. При тій жагоді Бранд дізнаєть ся припадково, що про-
тестантська церква — справдешній зняряд державної власти, без-
душна її машина. І він не хоче передати своєї церкви на прого-
лошуване „капральської науки“, бере ключі від неї і кидає в море,
а сам іде в гори зі своїми прихильниками. Та не довго вони про-
бували з ним; настав голод, усі лишають його, кидають на него
камінєм. При кінці драми Бранд переходить страшну душевну
борбу. Перед ним стає демон і обіцює йому вернути жінку, дитя,
давнє щастє, але за те він має зректи ся свого принципа „все
або ніщо“. Та Бранд не хоче зректись його. Нараз зриваєть ся
лявіша і засипає його. Бранд в останній хвилі кличе до Бога; чи
для спасення досить могутньої волі? А з гори чути громовий го-
лос: Він є *Deus caritatis*.

Коли одиниця бажає якогось великого діла для добра зага-
лу, коли всіма силами йде до здійсненя гуманного ідеалу, то хоча
зійде в тій своїй роботі на невластивий шлях, прощає їй поет.
Така мораль була-б дуже гарною, але Ібзен не зовсім проводить
її. Якаж благородна ціль у Бранда? В чім его гуманність? Лю-
бов близьких мабуть ні, дивись сцену роздачі хліба голодним.
Він усьо робить більше для вдоволення своєї примхи, котру йому
подобаєть ся називати принципом. Задля тої примхи він убиває
матір, жінку, дитя. Нехай гинуть, бо мені захотіло ся засади
„все, або ніщо“. Деж тут любов до близьких? Тут радше пога-
ний, низький егоїзм і більше нічого. Таке визволенє одиниці, таке
освітленє її прав викликає хіба погорду і обуренє.

В р. 1867 вийшла драма: Петро Гінт (*Peer Gynt*), де змі-
шані з собою сьвіт дійсний з фантастичним, так що нераз годі
пізнати і розрізнити, де починає ся оден, а кінчить ся другий.

Критики силкують ся повязати порозкидані частини з тих обох країн в одну ясну цілість, відділити одно від одного, але всі ті силкування — переважно самі здогади. Сеся драма має бути аллегорією норвежського народа в 19 ст. з усіми його хитами, навичками, традиціями. Висьміяно тут добу романтичної фантастики, як і пізнійшу реальну з закраскою вельми егоїстичною. Богато пнших питань порушив тут Ібсен, пр. капіталізм, вузкоглядний націоналізм, перепони культурного розвою і т. и.

Героєм драми є фантаст Петро Гінт. Він стоїть тільки під впливом розбурханої уяви і бажає „бути самим собою“. Він хоче все добути, все мати, хоче, аби йому кланяли ся, його величали; хоче бути „царем цілого світа“.

Фантастичности Петровій винні родичі. Батько його Іван пив, гуляв; товариші гуляючого життя день в день пророкували синові славу будучину, вмовляли в нього незвичайні здібности, широкі пляни. Він упивав ся тими висказами. Не довго тривали бенкети; батько з гулятики помер, нужда в хаті, приятелі розсипали ся. Мати у всьому догоджувала Петрови, аби тільки не дати йому зазнати нужди. „Ми оповідали собі, каже вона, казки про князів, чарівників“. Молодий Петро так переняв ся тими фантастичними оповіданнями, що опісля не міг розрізнити дійсности від буйних пригод казкових героїв. Йому ввижало ся, що всі ті діла з оповідань переживає він сам. Хмари являлись йому бистрими кінями, дерева лицярями, сільська дівчина княжною, думки наглядними фактами, навіть сумліне прибирає ріжну стать — раз „кривого“ звівря, то знов „гудзикаря“ і т. и.

Пестоші матери і надмірно розвита уява зробили його неспосібним до життя. Ходить по лісах, по горах, буцім то на лицарські пригоди. Оповідает про свої видумані подвиги товаришам, сусідам, матери. Навкруги стрічають його насвмішки; люде зовуть його вітрогоном, неробою, та йому байдуже, ходить далі по лісах. По одній такій мандрівці втомлений уснув і сніть ся йому сон, в котрім показуєть ся вся суть його життя. Ввижаєть ся Петрови, що викрав дочку короля мітчних „Тролів“. Його піймали, поставили перед королем, а сей видав такий засуд: або мусить умерти, або стати його зятем, значить, прийняти всі звичаї і обичаї Тролів. Рад-не-рад він годить ся на се останнє. Але якось тяжко приходить ся йому жити з тими карликами; кличе магір, аби його ратувала. За її підмогою вириває ся з зачарованої країни, але на-

скакує на инше лихо. Пригода у Тролів має бути по думці деяких критиків аллегоричною безхарактерности кар'єристів. Друга перепона, з якою стрінув ся Гінт — се величезна „крива“ звір'юка. Вона залягла дорогу і не хоче пустити Петра. Ні погрози, ні просьби, ні стріли не помагають. З клопоту ратує Петра дівчина, що дуже в ньому закохала ся, а котру він вневдовзі покидає. „Кривий“, як сам Ібзен пояснює німецькому перекладчикови своїх творів (Л. Пассаржови), має означати безідейну юрбу, несвідому, пасивну народню масу.

Вмирає Гінтова мати, він в годині смерти говорить їй казки, аби обдурити, а зглядно потішити себе і матір, аби закрити дійсність, розлуку. Смерть матери чинить перелом в єго житю. До сеї хвилі він був, як каже один критик, єгоїстичним фантастом, а від тепер є фантастичним єгоїстом. В тій другій частині драми (по смерти матери) виводить Ібзен свого героя в двацять літ пізнійше. Він надумав доконче стати царем сьвіта. Громадить величезні скарби і то дуже поганим способом, бо торгуючи невідьниками і сьвятими річами. Він дає волю своїм пристрастям, допускаєть ся розпустити. Хочє бути славним, але якось не має ні в чому успіху; захотів оголосити себе пророком, але скоро покинув єго думку; задумав замінити пустиню Сагару через каналізацію на море і тут заснувати своє царство; відтак забажав робити наукові досліди. Одначе ніщо йому не йшло до складу. В Каїрі мав стати вже царем над божевільними разом з проф. Бегріфенфельдом, але налякав ся такої корони і вертає знищений до Норвегії. Переходить через цвинтар, де ховали одного бідака, що в давній молодости відрізає собі палець, аби не йти до війни. Пастор ганить сеї учинок тепер в надгробній промові, але підносить, що жите єго все таки не проминуло марно, бо трудив ся для родини, і послав своїх синів до школи. Чує се Петро і прирівнює єго промову до себе. Лячно зробило ся йому, бо він своє жите знищив, промарнував, не зробив нічого ні для вітчизни, ні для родини, ні для близьких. Входить у хату давньої, полишеної своєї любки, тепер матери кількох діточок і кличе до неї: „Тут було моє царство“. Тепер осуджує його всьо, що мав зробити, а не зробив. Пожовкле листя шелестить: „Ми є твої слова, ти мав нас проповідувати; тихо, марно мусимо пропадати“. Пісні кличуть: „Ми ті пісні, що ти мав сьпівати! Ти прислав нас — ах, коли-б ми могли звеніти!“ Відтак виступають сльози, які він не випла-

кав, діла, що не зробив, а вкінці приходить смерть у виді гудзикаря і каже Петрови, що він на розстайній дорозі, не є здалий ні для неба, ні для пекла; заповідає йому, що мусить перетопити його в своїй гудзикарни на нового чоловіка. Збентежений Петро кидаєть ся в обійми любки і заспляє вічним сном.

Як бачимо, і в сій драматичній поемі така сама провідна думка, як і в Бранді: оба герої шукають щастя й розради при кінці життя в любови, тоб-то в тім, що по їх думці було найбільшим лихом і перепоною, аби „бути самим собою“. Ту саму, а навіть ще темнішу містику находимо в драмі „Цар і Галилеянин“ (Kejser og Galilaeer) з р. 1873. Головна основа сеї десятиактової драми — чистий фаталізм.

Герой драми, Юліян Відступник, був призначений — зміцнити розсипане на секти християнство, додати слабому організмови сили й духа. Зробити се мав він позитивно, одначе Юліян як-раз робить противно. Стає свідомо ворогом християнства, хоче знищити віру й науку Христа, а відновити поганство. Але Юліян все таки довершив своє завдане: поганського світа не привернув, а християнство зміцнив. Проти ворога виступили християне, зорганізували ся, явили ся мученики, їх кров збільшила число борців, найшли ся провідники, що зуміли постояти за свою справу, так що вкінці Юліян мусів сказати: „Ти побідив, Галилеянине!“ Максим глядить на мертве тіло Відступника і каже: „Воля світа мусить здати обрахунок за душу Юліяна.. Що се? Чи варто жити? Всео дурниця — хотіти, значить — мусіти хотіти“. А провідники християнства Василь і Мокрина таке над трупом говорять: „Блудна душе людська, коли ти мусіла блудити, то се тобі почислить ся за заслугу в той великий день“.

В драмі тій є ще одно інтересне. В 70-их роках Ібзен думав про якийсь новий устрій державний. З тодішніх політичних відносин надіав ся чогось такого, в чому всі потреби горожан могли-б бути задоволені як слід. Сліди сих думок бачимо в драмі „Цар і Галилеянин“, в натяках на якесь „третє царство“, де буде повний рай. Як се стане ся, сказано дуже неясно: „Є три царства. Перше, основане на дереві знаня; друге те, що було, основане на хрестному дереві. Третє — се велике казкове царство, царство, що має бути основане разом на дереві знаня і на дереві хрестному, бо воно оба царства любить і ненавидить, а єго житеві жерела в раї Адама і на Голготі“. Отже поганство і хри-

стіянство мають зілляти ся в щось третє. В тім новім царстві має бути повна справедливість для тіла і для духа.

З технічного боку драма слаба. Накопичено тут так багато материялу, що годі орієнтувати ся. Розвиток акції млявий, не росте, а слабне, так що друга часть не робить майже ніякого вражіння.

Драму „Цар і Галилеянин“ випередила комедія „Товариство молодіжи“ (Unges Forbund) з р. 1869, де Ібзен висміває плиткість і поверховність двох партій, консервативної і поступової, в політичних і суспільних справах. Тут бачимо егоїзм Петра Гінта в особі Штенсгарда. У него палає така сама жадоба почитий і самобжанє. Не має він ніякої мети, ніякого критичного суду, се чоловік без жадного сьвітогляду, без етичних принципів, переходить з партії до партії, де бачить більший інтерес, більшу свою користь. Нерозум і нецтво своє закриває шумними фразами, до яких не прикладає ніякої ваги. Хочє доконче бути славним, стати провідником, послом. Задумав женячкою виробити собі рекламу, та якось не щастило ся. Відтак зібрав громаду молодих людей і заложив товариство з програмою дуже загальною: свобода і поступ. Та не довго був головою сього товариства, полишає його і шукає щастя в женяцці. Та на жаль аж трьом рівночасно виявляє свою любов, а вкінці всі випрошують його з дому. „Штенсгард — се тип 60-их років — каже біограф Ібзена. Його гарновзвучні промови були тодішньою ліберальною балаканкою пересічних політиків. Вольводумна партія шкандибала тоді ще по стежках національної романтики“. У провідників обох партій, консервативної і ліберальної, панувала поверховність, вузкоглядність, порожня зарозумілість і байдужність.

В р. 1877 вийшла драма „Підпори суспільности“ (Samfundets Støtter), де Ібзен з невмолимою суворістю пятнує облуду і брехню суспільности. В суспільности по думці Ібзена панує тільки зверхня мораль, а для захованя сього зверхнього вигляду довершують ся поза кулісами страшні вбійства, погані вчинки.

В малому, торговельному місточку Норвегії живе купець консуль Бернік. Се — великий добродій міста, підпора суспільности. Поладив водопроводи, газові заклади, побудував своїм коштом школу, дає на добродійні ціли. Всі поважають його. По пятнадцятох літах вертає до Берніка Іван Теннсен, давній його приятель і брат його жінки (Betty) з своєю пасербною сестрою Льюною Гессель. І тепер малює перед нами автор історію купця. Ми

довідуємо ся, що Бернік перед 15 літами повернув з Парижа до Норвегії, аби обняти по-троха задовжену батьківську купецьку фірму. Навязав любовні зносини з гарною Льоною Гессель, але вона не мала ніякого майна, тому консуль зірвав з нею і оженив ся з багатую, пасербною її сестрою панною Бетті. Рівночасно любив ся також в акторці п. Торп. З сеї любови полишила ся памятка, незаконна дочка Діна. Бернік отже оженив ся з вирахованя, аби в очах сьвіта ратувати славу батьківської фірми. Хочачи закрити скандальний наслідок любови з акторкою, він наклонив легкодушного брата своєї жінки взяти сесю неславу на себе. Іван зробив так, і виїхав з покиненою пасербною сестрою Льоною до Америки. Бернік розголосив опісля, коли вірителі домагали ся грошей, що Іван закрвав касу. Для людської опінії потоптав любов, очернив приятеля, з жінкою і сином живе по звірськи, загарбав майно своєї сестри Марти. Фальшивими, фарисейськими датками буцїм то для добра суспільности робив собі тільки шумну рекляму, аби збивати достатки. Коли-ж тепер повернули брат з сестрою з Америки, налякав ся консуль, бо вся правда могла вийти на верх. Острах його збільшила ще одна обставина. Марта, що проживала в домі Берніка, взяла до себе Діну, незаконну дочку акторки, піклувала ся нею, аби таким робом закрити мниму провину свого любка Івана. Теннсен дуже влюбив ся в Діну. З дівчиною тою хотїв оженити ся богослов Рорлянд, але вона не любила сього духовного кандидата. Зайшла сварня. Богослов назвав Івана не лише незаконним батьком, але й злодієм. Дві такі провини, то за багато. Теннсен жадає прилюдного поясненя. Надійшов критичний час для Берніка. Він задумав шахрайським способом будувати залізницю, а тут як люде почують про його скандал, усе розвіється. З трудної ситуації ратує його давня любка Льона. Іван з своєю судженою Діною їде знов до Америки. Бернік хоче щось таке вчинити, аби Теннсен уже більше не вернув... Задумує виправити його на море на поспутому, спорохнавілому кораблі, що перевозив піяків і всяку иньшу голоту. Надіяв ся, що пароход сей певно розсиплеть ся, а ворог його пропаде на віки. Але Іван довідав ся про сі штучки та відїхав на иньшому кораблі, а на спорохнавілім утікає перед варварським батьковим катованем одинак Берніка. Перед самим бенкетом, який устроїли на його честь жильці міста, дізнаєть ся Бернік про невдачу своїх замислів. Попадає в розпуку. Нараз впроваджує мати

сина, за котрим усе ходила назирці, тай оповідає, що попусутий корабель не від'їхав. Врадуваний Бернік під впливом жіночого оточення сповідає ся зі свого життя перед зібраними гістьми. Піднесеним голосом каже: „Я й того в сих днях навчив ся: жіноцтво — се підпори суспільности“. Льона відказує: „Ой, то не багато ви, шваґре, навчили ся. Ні — воля і правда, се підпори суспільности“.

Штуці сій треба зробити такий самий закид, як і комедії „Товариство молодіжи“. Автор не дивить ся на людей як на людей, а все натягає до своєї тези про еґоїзм, про „я“, та про волю і правду яко підпори суспільности. Шумні вискази Льони не дуже до лица тому товариству мантиїв і крутачів. Хтож тут бореть ся в імя тих ідей? Мабуть ніхто. Відтак бачимо слабе освітлене суспільности, про яку так побиваєть ся Ібзен. Треба було її впровадити перед нами як активний чинник. Ми не можемо вірити натякам. Одиниць тої суспільности не можна брати за цілу суспільність; се тільки звичайні типи облудників, еґоїстів. Суспільність не може відгадувати задушевні наміри своїх здогадних добродіїв; вона приймає що дають, що користне і добре для неї. Нема тому між деякими ситуаціями належного, тісного звязку, деякі події виринають мовби *Deus ex machina*, пр. сповідь Берніка. Для головної моралі автора штука багато тратить, вірні моменти схоплені з життя бліднуть. Ібзен оскаржив суспільність за те, що не вважає на внутрішню стійність чоловіка, тільки на зверхне сяєво. Одначе те оскарженє відбуваєть без суспільности, за замкненими дверми. Ідейний бік ми ставимо високо, та знову права вірности і можливости мусять мати також належне місце в штуці.

Від 1879 р. Ібзен пише драми, що займають ся родинним житєм і жіночим питанєм. У попередніх творах виступають жінки без жадного сьвітогляду, без індивідуалізму, без свого „я“; вони йдуть сліпо за своїми чоловіками та любками. Такою є Кароліна в творі „Катіліна“, Інга в Претендентах, Анна і Марен в Комедії любови, Анна в Бранді, Сольвайґ у Петрі Гінті, притоптана, пригноблена пані Бетті Бернікова, Марта Бернік, Льона Гессель в Підпорах суспільности. Любов є для них всім. Іноді і в тих писанях подибуємо проблески жіночого індивідуалізму, пр. Свангільда в Комедії любови, Сельма в Товаристві молодіжи.

Рік 1879 приніс драму „Дім ляльок“, або „Нора“ (*Et Dukkehjem*). Сам заголовок „Дім ляльок“ вказує провідну думку.

Гельмер, адвокат, директор банку, вважає свою жінку Нору лялькою, забавкою і розривкою. Його приймає тільки краса її лица, гнучкий стан, дитяче її щебетанє. „Я нічого иньшого від тебе не бажаю, лише аби ти, мій ніжний, маленький жайвороночку, лишила са все однаковою“. Адвокат Гельмер — се звичайна людина. Він дуже вважає на суд загалу, що є кермою його діянн і почувань естетичних і етичних, боїть ся людських поговорів, не любить брехні. Нора кермуєть ся тільки чутєм любови і привязанн. Не здає собі ніякої справи з того, що виходить замуж. „Коли я ще була дома, любила я батька над усе... мої відносини з Торвальдом такі самі, як і з батьком“. Понад сю дитинячу любов і дитинячу наївність не принесло їй подруже нічого більше. Чим була для свого легкодушного батька, тим самим, значить розривкою, є і для Гельмера.

Вісім літ живуть вони щасливо, аж тут нещастє заглядає в хату. Гельмер в першім році по вінчанню тяжко захорував і мусів за радою лікарів виїхати на південь. Не було грошей. Тоді Нора потайно сфальшувала підпис свого батька як раз перед його смертю і позичила від Кроґштада, урядника банку, потрібну суму грошей. Чоловікови мовила, що се дав батько. Довг порішила сплатити сама без відома Гельмера власною працею. Переклдала повість, заощаджувала з чого тільки могла, щоб тільки вменшити довг. В тих занятях і праці чула себе щасливою. „Мені ввижало ся, що я мужчина“. Але довг полишав ся все таки несплачений. Вкінці зайшла така обставина, що Гельмер мусів дізнати ся про фальшивий вексель. Кроґштадови вмерла жінка, діти хотіли їсти. З конечности допустив ся фальзифікатів, подібних як Нора. Стратив місце в банку, нужда загнала бідака в розпуку. Йде до Нори і робить їй пропозицію, аби вона вставила ся у свого чоловіка, щоб його прийняли знов до банку, а як ні, то тайна її вийде на сьвіт. Нора просить мужа за Кроґштадом, але Гельмер не хоче нічого чути, пояснює їй моральний бік фальзифікату, заявляє, що таких людей суспільність мусить позбути ся, бо вони заражують окруженє. Нора в розпуді хоче заподїяти собі смерть і тим докзати свою невинність, бо вона все робила з любови. Шукає поради у приятеля дому дра Ранка, але сей користаючи з хвилі заявляє їй свою любов. Збентежена Нора відходить і оповідає про свою справу повдовілій приятельці, пані Лінден. Рівночасно приходить Кроґштад в дім Гельмера і лишає лист на столі. В листі виявляє

сфальшоване векся Норою. Гельмер дізнаєть ся про вчинок жінки. Поганою лайкою він накидає ся на неї; не помагають оправданя, він безнастанно кричить: „Я зневажений!“ Незабаром Гельмер дістає лист від Кроґштада, що грошеві справи вже поладжені. Пані Лінден віддала свою руку Кроґштадови, справи фінансові поліпшили ся. Гельмер утішений звертаєть ся до жінки: „Я вратований! Норо, я вратований!“ „А я?“ питає Нора. Він прощає і перепрашає, але вже за пізно; вона не хоче бути лялькою, яку розгніване дитя набило і викинуло за двері, а опісля знову перепрошує, вносить до хати тай далі задумує пестити ся... Пізнала, що була забавкою і знярядом для вдоволення його пристрастей. „Ви провинили ся супроти мене. Найперше мій батько, а опісля ти. Ніколи ви мене не любили. Вам робило се тільки приємність бути залюбленими в мені“. І вона забираєть з дому Гельмера. Він каже до неї: „Адже ти передовсім жінка і мати“. „Я вже так не думаю, — відказує Нора. — Думаю, що я передовсім людина так само, як і ти, або бодай бажаю стати нею“. І вона покидає дім Гельмера і йде в сьвіт за очн...

Ібзєн у перве в тім творі домагаєть ся тих самих прав для жіноцтва, що давнійше для мужчин. Вони повинні мати своє „я“; їх обсяг праці не може обмежувати ся на ложку, миску і колицку; вони мусять бути обзнайомлені з житєвими завданями мужа. Годі вважати їх усе тільки забавкою, як робив Гельмер. Подруже повинно уложити ся так, аби жінка не чула себе упослідженою, невільницею свого мужа, аби він глядів на неї як на людину. Подруже тільки тоді може мати стійність по думці Ібзєна, коли буде основане на взаємному розділі праці, коли жінка і муж стануть як два рівностійні робітники, коли одно перед одним не буде закривати своїх намірів і стремлінь. Спільна праця, обміна думок огріта любовю зможуть надати стійність і тривкість подружю.

Коли-б не останній акт, драму сю можна-б назвати найбільш майстерною, та на жаль закінчене поспувало цілість. Нора починає там говорити доктрінєрським тоном професора про жіночі права, про еманципацію, про подруже. Ми цікаві знати, відки вона сього всього навчила ся? Коли? де? Чи можлива така переміна в одній хвилі? Лялька стає нараз дозрілою жінкою; повне незнанє житя переміщаєть ся в одній хвилині в повне знанє всіх житєвих проявів. Відтак укриванє фальзифікату через вісім літ

здаєть ся нам неймовірним. Наївність має свої границі, тут переборщено. Відхід Нори з дому Гельмера треба назвати з кожного боку поганим. Героїня своїм відходом не викликає співчуття в нашій душі, тільки відразу. Покидати діти, що їх ще вчора нестила, на поталу байдужному батькови, що ніколи не розкрив батьківського серця перед ними, зможе лише жінка божевільна або жінка-зв'ір. Нора прийшла до свідомости, домагаєть ся належних прав для одиниці, бажає стати людиною, а се все зможе вона тепер придбати і вибороти в своїй хаті при своєму чоловіці. А вкінці він занедбав примітивні обовязки зглядом жінки більше з конвенціональної традиції, а в сути річи не був злим. Зовсім зайвою особою являєть ся нам др. Ранк, що своєю хоробливістю викликає тільки відразу. Але все таки драма ся попри свої похибки має велике значінє з ідейного погляду.

В „Домі ляльок“ виступив Ібсен проти такого подружя, де муж є всім, а жінка нічим; в драмі „Привиди“ (Gjengangene) з 1881 р. він змалював родинне огнище, подружє без любови, що основуєть ся на продажи і купованю, що перероджуєть ся в дім брехні і облуди. Мати і тітка намовляють Олену віддати ся за багатого капітана Альвінга. Не питають ся і не слідят духової стійности сього чоловіка, але любі їм утерті фрази, кокетованє, майно. Олена бідна, Альвінг гарний і багатий. Подружити їх обоє, хоча і проти волі дівчини, буде „добра партія“. Так учинили тітка й мати, але подружє вийшло нещасливе. Чоловік пив, гуляв, дав волю всім пристрастям і налогам; жінка зносила тягар, та вкінці не стало їй терпцю, втекла по році до пастора Мандерса, котрому ще давно віддала своє серце. Сей одначе наклонив її вертати назад до Альвінга. Послухала ради давнього любка. Капітан трохи поправив ся, але не довго се трівало. Олена терпить, не виявляє блудів чоловіка перед людьми, робить те з любови до дитини. Сама не відступала від Альвінга, все була при ньому, помагала йому пити, аби тільки затримати його при собі, аби люди не бачили его розпусти. Коли раз подибала Альвінга на любовних сходинах з служницею, від тоді сама рядила всім, сина Освальда вислала за границю, аби не жив у гнилій атмосфері. Гулятика загнала Альвінга в могилу. Освальд нічого не знав про проступки батька; мати закрила неславу перед сином і перед людьми; її листи повні величання небіщика. Аби усунути всякі здогади і сумніви для його памяти, будує за гроші чоловіка за-

хоронку для дітей. „Я не хотіла допустити, аби мій дорогий син унаслідив що небудь по своїйому батькови“. Дочку служниці, з котрою небіщик мав зносини, Регіну, взяла до себе і сама її виховувала. Мати Регіни вийшла заміж за столяра Енгштранда, що згодився прийняти Регіну за свою. Він працював при будові захоронки, тепер хоче заложити в місті гостинницю для моряків, і взяти Регіну до себе, аби її краса приманювала гостей...

До пані Альвінг на отворенє захоронки прибув пастор Мандерс і син Освальд. Нещасна мати навіть не прочуває, щó пригнало Освальда в батьківський дім. Він хорий на розмягченє мізку. Се по думці парижських лікарів наслідок батькових гріхів. Освальд побачив Регіну, незаконну дочку свого батька; краса її лица очарувала хорого. Почалися любовні сходи. Батьківський наклін відродився у сина. Коли мати побачила се, хотіла відправити Регіну, але на зусильні домагання Освальда полишила її. Хвороба його збільшається. Він скаржить на вохкість північного повітря, притім упиваєся і оповідає історію свого буйного життя в Парижі та уваги лікарів. Звістка ся мов грім поразила Олену; вона бачить, що не заховала сина перед гнилою атмосферою, що перейшла в его кров. І вона розкриває йому всі тайни свого подружного життя. Захоронка згоріла вночі перед отворенєм. Освальд перестудився при огні; години его життя почислені. Удар на мозок повторюється; він конаючи кричить і виговорює незрозумілі слова: „Мамо, дай мені сонце!“ Над ледниками крізь хмари продираєся сонішне промінє. „Чого тобі, синку?“ питає горем пририта мати. „Сонця, сонця“ — се остатні слова Освальдові.

Як бачимо, розвязка сеї драми основана на теорії атавізму, тоб-то доконечного одідинчування дітьми зародів батьківських моральних і фізичних хороб. У всіх майже драмах Ібзена стрічаємо той атавізм; в Привидах він дійшов до крайніх границь, далеко поза межі того, що допускає сучасна наука. Ціла поява Освальда від повороту за границі, то радше клінічний, ніж драматичний сюжет. Розмова між Оленою і Мандерсом довга, більш філософська, ніж драматична, хоч повна незрівнаних диялектичних тонкостей.

Драми: Товариство молодіжи, Підпори суспільности, Нора, Привиди обурили Норвежців до краю. На Ібзена посипалися крики. Всі відвертали ся від него. В відповідь на се поет написав драму „Ворог народа“ (En Folkefjende) 1882 р. Ми не

ідентифікуємо автора з героєм, д-ром Штокманом, але деякі риси між ними є спільні. Тема цього твору: боротьба між одиницею з різко зазначеним індивідуалізмом і суспільністю. Сю тему Ібсен порушував уже не раз; тут вона є головним осередком драми. Др. Штокман є лікарем купелевого закладу. Він хотів прислужити ся своєму родинному місту і заложити в нім купелевий заклад. Зві- рив ся з тим своїму брату, бурмістрови в тім місті. Брат вико- ристав сю гадку, завязав акційне товариство, що заняло ся побу- дованем закладу, розумієть ся, не по думці доктора, але з дея- кими шахрайствами. Директором закладу став бурмістр і спрова- див брата на купелевого лікаря. Доходи росли і для міста і для членів товариства, бо гостей з'їзджало ся дуже багато. По якімсь часі викрив лікар, що вода закладу є заражена. Говорить про се з редакторами, що були частими гостями в его домі. Вони розду- мують, як би се визискати для себе. Жінка й дочка доктора щось дуже похнюпили голови, але він радіє, бо в нього є висші цілі: здоровле горожан; він думає, що за те відкрите будуть йому вельми вдячні. Тесть Штокмана, викинений бурмістром з міської ради, дуже втішений, що його зять допече противникови. Коли про відкрите доктора дізнало ся товариство, злякало ся дуже, а найбільше бурмістр. Видатки перелякали всіх, треба буде пере- носити водопроводи, що стояли недалеко гарбарні, звідки плили до води шкідні бактерії. Всі інтересовані силкують ся придусити, притлумити немилу справу. Бурмістр, речвик ретроградства, вмо- вляє в кожного, що докторови захотіло ся виробити собі рекламу, що місто буде наражене на величезні страти. Редактори, буцім то поступові, а в дійсности такі як бурмістр, з початку хвалили гадку Штокмана, але опісля відвернули ся від него. Ніхто не хоче друкувати його статі. Доктор незражений, задумує скликати збори і тут пояснити всю справу, та ніхто не хоче відступити салі. По довгій біганині найшов відповідну салю у свого прия- теля капітана Гольстера. На збори прийшло багато людей. Але й тут не хочуть дозволити докторови відчитати статю про купеле- вий заклад. Він заявляє, що не буде говорити про заклад, але про свої житеві досьвіди. З буденних, звичайних річей переходить до загальних, виказує, що не лише заклад купелевий є заражений, але ціле місто живе на струпішілих основах, вказує на причини материяльної і моральної нужди народа, і ярко п'ятує опінію „компактної більшости“. Штокман признає лише аристократию і олі-

гархію духову визначних, ідейних одиниць; всяку майоризацію „компактної більшости“ якої небудь закраски намагаєть ся усунути. Ся промова викликає страшний скандал. Йому повибивали вікна, виповіли мешканє, дочка суспендована з посади учительки, тесть не дає віна, вийшла відозва, аби ніхто не кликав його до хорого. Штокман зразу хоче покинути місто, та вкінці надумуєть ся полишити ся. По його думці „чоловік наймогутнійший тоді, коли стоїть сам“.

„Ворог народа“ є найгарнійшою драмою з усіх писань Ібзена. Тут усе зложене вірно і вдачно, нема нічого зайвого. Густою лавою стає тут більшість супроти сьмілих змагань одиниці, сьвідомої себе і своїх сил. Надія, горяча віра в красший лад висловлені огнистими реченнями. Що мав сказати позитивного Ібзен, сказав тут; від тепер ідуть сатира, іронія і містичні мрії. Сюди належить „Дика качка“ (Vildemden) з р. 1884. Підстрілена дика качка поринула в намулі; хто хоче дістати її звідтам, ще більше поранить її, а не приверне їй здоровля — отся аллегорія характеризує зміст драми. Є тут реформатори і провідники суспільности: Григорій Верле і др. Релінг. Верле покинув рідний дім, живе самотою в горах і приготовляє ся п'ятнацять літ на вчителя нових ідей: хоче проповідувати суспільности „ідеальні вимоги правди“. Та на жаль він не знає, як се почати. В місійному своїйому завданю замість ліків приносить смерть, раниць суспільність. Для неї ліпша брехня, чим праця такого реформатора. Сього методу, значить брехні, вживає цинік др. Релінг. Він каже до Верле: „Але-ж не вживайте того заграничного слова: ідеали. Ми маємо замість сього добре, норвежське слово: брехня... Коли відберете пересічній людині брехню жита, то відберете їй разом з тим і щастє“. Він закриває дійсність перед людьми, в немічних вмовляє великі спосібности, широкі пляни, почести...

Верле і Релінг здійснюють свої завданя в домі Гяльмара Екдаля. Старий Верле і старий Екдаль, поручник, допустили ся шахрайства в вирубуваню державних лісів. Перший звалив усю вину на другого; Екдаля взяли до вязниці. Синем Гяльмаром опікував ся старий Верле, вивчив його на фотографа, побудував дім і дав йому за жінку свою підложницю. Розумієть ся, Гяльмар не знав про роман своєї жінки; дочку Ядвігу, плід тої грішної любови, вважав без ніякого сумніву за свою. Подружє дуже щасливе, жінка й дочка люблять Гяльмара, а він нероба і брехун, плете

їм нісетниці, що працює над якимсь фотографічним винаходом і надієть ся безсмертною слави.. Нуджа не заглядає до їх дому, бо старий Верле потайно підпомагає їх. Коли старий Екдаль відсидів своє, пробуває також у сина; давній його товариш Верле дає йому дещо відписувати, а за те платить щедро. Старий Екдаль любить запивати ся, здіотів, порозоставляв на горішці сухі ялички, держить там крілики, голуби, кури й дику, підстрілену качку, що дістав від слуги старого Верле. Інколи вбере ся в військове убранє, бере стрільбу тай полює по горішці.

Молодий Верле хоче розкрити неморальну минувшину Гяльмарової жінки, хоче все освітити сьвітлом правди. Релінг відраджує, бо затрує щастє, а нового не дасть. Григорий зробив по своїому. Рай пропав, пекло вчинило ся в домі. Пішли дорікани, підозріння, пригнобленє. Григорий намовляє Ядвігу, аби вбила дику качку, котру Гяльмар ненавидить, а котра для неї була найбільшою втіхою: тим вона, мовляв, приверне серце псевдобатька до себе. Дівчина згодила ся, пішла на стрих, але тут до неї доносить ся голос Гяльмара, що його очи не можуть тепер дивити ся на Ядвігу. Дівчина почувши се, замість до качки стріляє до себе; над її трупом конає також старий Екдаль, не знати чи зо страху, чи з жалю. Правда вбиває, брехня дає щастє, ось іронічна мораль драми.

Таку саму премудру іронію на людську долю бачимо і в драмі „Росмерсгольм“ з р. 1886. І тут є мудрець Брендель, що вчить ся філософії життя в кнайпі при чарці, збираєть ся писати про свободу духа; є тут другий др. Релінг в особі редактора Мортенсґорда, що „вміє жити без ідеалів“.

Героєм драми є пастор Іван Росмер, потомок багатой, аристократичной сім'ї, що видала багато „урядників, офіцерів і проповідників“. Іван бачить на сьвіті тільки гниль, болото, тому го він полишає людей, а пересиджує на своїм замку Росмерсгольмі, де царює повна тиша, де „ні діти не кричать, ні жаби не квакають“, де переходуєть ся переказ, що перед кожною важною подією являєть ся фантастичний білий кінь. Іван женить ся з аристократкою Беатою, але вона не розуміє його думок про якийсь чистий, невинний сьвіт, а він не відчуває її палкої любови. До сього замку приходить молода панна з далекої північної Норвегії Ребека, незаконна дочка повітового лікаря, що не знав ніяких етичних правил ні законів людських анї божих. Він її виховував, а на-

віть мав з нею (з своєю дочкою) любовні зносини... Коли помер, не полишив їй нічого, крім шафи повної вільнодумних книжок, де були також писання Брендля, з котрим пастор Росмер знав ся в давній молодости. Ребека — се дитя дикої, невгамованої природи. Вона не робить собі ніяких скрупулів, кермуєть ся тільки пристрастями і жадобами. Прибувши до замку задумала ширити свої вільнодумні засади; почула горячу любов до пастора, але не давала сього пізнати по собі. Бачучи, що Росмер невдоволений з подружжя з Беатою, вона вмовляє в Беату, що пастор її не любить, що він тільки нидіє в подружжю з нею, що він вирік ся віри і т. д. Бідна жінка, що горячо любить Росмера, повіривши тому топить ся в ріці. Але коли Ребека усунула перепону, її міцна воля зломала ся, острах наповив її серце. Вона чує свою провину. Ще до смерти Беати Росмер і Ребека читали разом вільнодумні книжки, розмовляли про те, як людей зробити „свобідними, благородними“. Пастор навіть не догадував ся, що поза його очима робила Ребека з его жінкою. І тепер по її смерті вони живуть в приятних, ідеальних відносинах. Брат Беати, ректор Кроль, провідник консервативної партії, хоче видавати часопис, де буде виступати проти радикалів, найбільше проти Мортенґорда. Кроль просить Росмера на редактора консервативної часописи, але при тій нагоді дізнаєть ся, що пастор сам став радикалом. Кроль відійшов розгніваний, роздумує, яким робом така переміна могла вчинити ся, і догадує ся, чи пастор не живе в неморальних зносинах з Ребекою? Сі свої здогади висказує Росмерови, але той, переконаний про свою невинність, з обуренєм відкидає їх. Тоді ректор заявляє, що Беата йому натякала про якісь неясні відносини пастора з Ребекою; за якусь хвилину приходить Мортенґорд з листом Беати, де вона скаржить ся на потоптанє прав свого подружжя. Се все збентежило пастора. Щоби усунути всяку підзорливість про незаконне житє, просить Ребеку, аби була йому жінкою. Вона чуючи в серці страшну провину, відкидає пропозицію пастора... Приходить ректор і примушує її визнати, які були взаємини між нею і Беатою. Вона визнає всю правду: Я хотіла усунути Беату з перед себе... Пастор вельми перестрашив ся, пізнав, що він багато провинив ся, бо не жив з жінкою так як повинен був жити, не виявляв їй ніколи любови. Тепер він хоче прилюдно висповідати ся з своїх учинків, але не чує в собі на стільки сили. Бачучи, як Ребека пакуєть ся і хоче відїздити, при-

ступає до неї і каже: „Ми мусимо самі себе судити“. Суд кінчить ся тим, що обоє кидають ся в ріку...

Яка була провідна ідея сего твору? Одні кажуть, що Ібзен представив тут стрічу двох культур: давнішу в особі Росмера, новішу в особі Ребеки, але речники їх мусять гинути, бо не мають належних етичних підвалин; иньші кажуть, що автор хотів посьміяти ся з своїх героїв-ідеалістів, а зглядно, висповідати ся устами Брендля, що він розпрощав ся з ідеалами і поринув у песимізм. Ми від себе скажемо, що драма пригноблює Ребеку вповні свідомо пхає до самовбійства зовсім неповинну людину; пастор плекає тільки поганий, низький еґоїзм, вирікаєть ся публичних обовязків, жінку занедбує, не обявляє їй ніякого поважання ні любови; заходить ся лише коло того, аби міг вигідно прожити, бавить ся фразами, що хоче людей зробити „свобідними, благородними“, а в кінці допускаєть ся анальоґічного вбійства, як Ребека, бо наклонює її до самовбійства разом з собою.

Ібзен від тепер любує ся в диких, хмарних, невгамованих героях. Таким є в драмі „Жінка моря“ (Frøen fra Havet) з-р. 1888 якийсь „чужий чоловік“. Він грізний і страшний і свободний. Сей „чужинець“ убив капітана на кораблі, а стрінувши ся з панною Елїдою, гарною дочкою сторожа морської ліхтарні, збудив у неї горячу любов до себе. Не довго вони з собою сходили ся; він бере від неї перстїнь, звязує з своїм і кидає в море, а сам їде геть. Від тоді вона вважає себе жінкою моря. Літа минають, чужинець не вертає. Тимчасом вдовець лікар Вангелъ хоче оженити ся другим раз, дати дітям з першої жінки нову матір. Він женить ся з гарною Елїдою. Вона чує себе чужою в домі свого чоловіка. Вангелъ — се звичайна, буденна людина. З нерівности вдачі йде дісгармонія в подружю. „Житє, яким живемо, в сути річи не є подружем“. Дійшло до того, що вона сказала: „Я ні крихіточки не була ліпшою від тебе. Я продала себе тобі“. Вона ненастанно роздумує про давнього свого любка „чужинця“. По трьох літах від шлюбу Елїди приходить „чужинець“ в дім Вангеля і жадає від Елїди, аби йшла з ним у сьвіт... Але зробити се має Елїда „добровільно“. Те слово зробило на неї велике вражінє, повторяє його два рази. Муж не знає, що тут робить ся, вона кличе до него: „О Вангелъ, ратуй мене передо мною самою!“ Він пізнає, що його подружє стояло на хитких основах. „Я старший від неї, я повинен бути її батьком і провідником. Мені треба було зробити

найважнійше: розвивати і розширяти світ її думок! Та з цього всього я не зробив нічого, не мав до того належного хисту. Я найрадше бажав її мати такою, якою була. Відтак було з нею чим раз гірше і гірше. Я ходив сюди і туди тай не знав, що чинити і що діяти“.

Як бачимо, Вангель — се другий Гельмер, що вважав жінку тільки лялькою і забавкою, що бажав, аби вона все однаковою полишила ся.. Вангель пізнав свою похибку, дає отже Елїді повну свободу робити, що хоче; може лишити ся в його хаті, або відійти з давнім любком. Елїда перехиляється на сторону законного мужа, бо він пізнав незавидну її духову ролю, узнав її права. Тепер вона може полишити ся, бо їх житє від тепер основується на взаємному розуміню.

Провідна думка сеї драми є схожа з Домом ляльок. Подружке не може основувати ся на продажі і купованю. Елїда була гарна, але бідна; Вангель багатий, — тому подружили ся. По думці Ібзена основою подружя мусить бути схожість духових вимог, схожість вдач і почуваня і взаїмне розумінє; все тут має відбувати ся „добровільно“. Ми з свого боку скажемо, що драма „Жінка моря“ збудована на дуже хиткому підкладі, на слові „добровільно“. Чи не за пізно Елїда пізнає вагу слова „добровільно?“ Чому вона аж в подружю приходить до сеї свідомости, і то через досить неfortunну стрічу двох людей: давнього любка пройдисвіта і її чоловіка? Адже перед заключенем подружя питали її мабуть: чи маєш повну і непримушену волю?... Чом же тоді не застановляла ся над вагою тих слів? А автор виводить свою героїню від самого початку як особу незвичайну, свідому.

Таку саму неодоладність в будованю штуки, таку саму хоробливість людей находимо в драмі „Гедда Габлер“ (1890 р.). Гедда — се дама великого, аристократичного світа, дочка генерала Габлера; вона у всьому вважає тільки на зверхню „корректність“. В домі батька строго придержувала ся товариської форми; молодість провела на балах, концертах, проїздках; наслухала ся багато шумних компліментів від „корректних“ панничів. Найбільше любила розмовляти з молодим ученим, але пережитим гулякою Ейнармом Левборгом. Сей не вязав ся нічим; оповідав їй про екстравагантні пригоди молодих людей, і такі оповіданя цікавили її. Та коли сей ідеал Гедди почав заходити ся, аби використати її, вона хапає пістолет і хоче забити користюлюбного адоратора. Він

утік, а Гедда по єго відході вмовляє в себе, що тільки страх перед скандалом вдержав її від нечесного кроку; зробила се для зверхньої „корректности“. В тій велико-панській монотонности проживала аж до дваїцять девятого року, та тепер якось почала побоювати ся, аби не лишила ся старою панною, а вкінці з нуди забажала перейти ся замуж. Нагодив ся молодий учений Тесман. Гедда надіяла ся, що з нього буде великий геній, стане професором університету або славним політиком, а може й міністром. Але надії розвіяли ся. Тесман сидить над книжками, ходить по архівах, слідить і відписує жерела. Хочє написати студию про середньовічний домовий промисл у Брабанції і за сю працю надіє ся дістати доцентуру. Гедді нудно і тужно за давнім аристократичним сьвітом. В товаристві мужа і його тіток її тісно і вузко. Та ось до них навідуєть Левборґ зі своєю товаришкою Теою, що виратувала його з гулящого житя. Він під її впливом зачав дальше науково працювати; вже виїшла перша часть спільної їх праці і здобула авторови чималу славу. Про се дізнає ся Гедда. В душі її виринула безмежна заздрість. Робить собі закиди, що покинула Левборґа, задумує пімстити ся на Теї і на її товаришу, хоче показати свою висність і силу. Допроводила до того, що Левборґ знов розпив ся і поринув у розпусті. А коли замітила, що його серце і ціле єство належить до Теї, а не до неї, лютить ся, бо бачить свою неміч.

В часі одної п'ятки згубив Левборґ рукопис другої части своєї студії. Тесман найшов його і передав жінці з таємним бажанєм, аби вона його де затратила, бо сей затемнював його славу яко вченого. Гедда палить спільну працю Левборґа і Теї. Зломаний стратою своєї праці, на яку вдруге немає вже сили, а найбільше потоптанєм заходів і трудів своєї товаришки, Левборґ попадає в страшну розпуку. В сій страшній хвилі дає Гедда з злобною усмішкою давньому своїому адораторови пістолет, аби зробив собі „гарний“ кінець.

Та не вмер Левборґ гарною смертю; пішов до дому розпустити і там застрілив ся, і то не стрілив собі в голову ані в серце, тільки в жолудок. Зробив неестетично. Коли Гедда довідала ся про сей поганий кінець, та що пістолет, який йому дала, є в руках поліції, зо страху перед прилюдним скандалом убиває себе.

Французький критик Август Ергард так пише про сю драму: „Гедда — се дух злого в борбі з поступом. Рукопис який

вона кидає в огонь, се тільки символъ. Вчинок Гедди вимірений проти діла спокою і людського вдосконалення через розвиток волі і любови. Вона сама — се злий дух, якому Гете дав імя Мефістофель“.*) Чи Ібсен те мав на меті пишучи свою драму? Всі дієві особи драми хорі морально і фізично. Гедда — се сестра Ребеки; вона для вдоволення своїх диких інстинктів зважає ся на найпоганіші проступки. Як погодити її зверхню коректність і естетичність з брутальними, скандальними вчинками? Автор робить з Гедди і Левборга жертву, вважає їх обоє гейяльними, але щож — часи неідеальні, буденщина запровадила тих гейїв у болото. А мізероти — Тесмани, тітки, товаришка Левборга, полишають ся на світлі; вони зможуть віддихати в душній, буденній атмосфері.

Хмарною символікою навяна також драма „Архітект Сольнес“ (Bygmester Solness) з р. 1892. Тут змальовано противенство між зверхнім щастем, зверхнім успіхом і голосом сумління; по троха заналізував тут також Ібсен свою довголітню діяльність.

Архітект Сольнес дійшов, так сказати-б, по трупах людей до щастя і зверхнього блиску, загарбав долю свого окруження, зробив його своїм рабом. Аби себе оправдати, каже, що „всьо якось так склало ся для нього“, що инакше не міг зробити. Він почуває себе призначеним до якихсь незвичайних діл; але в душі його є розлом, його мучить голос сумління.

З разу він будував церкви з високими вежами, але не міг придбати собі слави, а се була найвисша його мрія. Оженив ся з багатю панною, старий її дім хотів перебудувати в новім стилу, та якось не йшло до ладу. Бажав у серці, аби дім спалив ся, а тоді побудував би новий, величавий. Замітив у комині шпарку, не казав направляти, бо уявляв собі, що вона буде причиною огню. Дім спалив ся, але не наслідком тої шпарки. Жінка перестудила ся при огни, захорувала, близнята ссали заражене хоробою молоко і повмирали. Архітект винуватив себе в думках у тому факті, бо не казав направити діри в комині. Щастє від тепер плило до него; слава, достатки росли з кожним днем. Давній учитель Сольнеса наняв ся за помічника, але його сина Сольнес не хотів зробити архітектором, бо жахав ся, аби не вменшив йому слави. Але сей успіх не тішив Сольнеса; ходив понурий мов ніч.

*) Auguste Ehrhard, Henrik Ibsen et le théâtre contemporain. Paris 1892.

Стурбована жінка з лікарем наглядають, чи він не божевільний. Коли був на самім шпилі зверхнього щастя, навідуєть ся до него бурливої вдачі дівчина Гільда. Десять літ минуло, як Сольнес будував церков у одному місті, де проживала Гільда. Вони мала тоді тринадцять літ. Робило ся те зараз по смерті близнят Сольнеса. Архітект вийшов тоді на самий вершок вежі. Сей його вчинок, а зглядно сильне напруженє волі (сугґестия) вчарували Гільду. Сольнес був тоді також в її батька, пестив ся з нею, цілував, приобіцяв їй побудувати гарну палату. Те мало стати ся по десятиох літах. Архітект не думав, що дівчина візьме се за правду, він бавив Гільду, як бавить ся звичайно дітей. По десятиох роках вона приходить до Сольнеса і нагадує про обіцянку.

Бурлива вдача Гільди зацікавила Сольнеса. Чує себе рідним і похожим в думках з нею. Розмовляють про давні пригоди; Сольнес розкриває перед нею свою душу, вказує їй своє ніби щастє і внутрішню муку. Оповідає їй про своє побожне вихованє, про те, чому залишив будувати церкви. Бог забрав йому дітей, аби він нічим не вязав ся, аби був „лише архітектором“. Стурбований стратою близнят, у страшному роздрозненю він вийшов на сам вершок вежі, хоча звичайно на висоті йому крутить ся сьвіт. „А коли я вже був на вершку і повісив там вінець на хоруговці, сказав я до Нього: тепер почуй мене, Ти Всемогутний! Від нині хочу бути свобідний в моім обсягу діянн, так як Ти в своїому. Не буду вже будувати церков для Тебе. Тільки людям домашні огнища...“ Але опісля він побідив... Будувати огнища людям — не варто і зломаного гроша... Людям не потрібно зовсім огнища; бодай до щастя воно не конче потрібно. І мені його не було потрібно... В дійсности я нічого не збудував, нічого не жертвував, аби дійти до будованн.“

Сольнес каже Гільді, що задумує зачати таку будову, „в котрій може мешкати щастє людей“. Гільда підмовляє його відтак, аби зважив ся ще раз вийти на вершок вежі. „Коли я се стрібую, відповідає архітект, тоді скажу до Нього, як оноді: „Почуй мене, Всемогутний Пане — можеш мене судити по вподобі. Але від тоді буду на землі будувати тільки дуже величні річи“... А опісля скажу: „Тепер іду на долину, обійму її (Гільду) і поцілую“. Приобіцяє побудувати їй ледяні замки. Під її впливом виходить на вежу свого дому, але схитнувши ся паде на землю і розбиває ся...

Вже сам зміст показує, що тут якась велика, символічна тайна лежить на вчинках людей. Уся драма переповнена розумованем і філософованем. Психологічної єдності майже ніякої; особи являють ся несподівано, чи треба, чи не треба. Дехто бачить в тій драмі літературну сповідь Ібзена. Др. Адальберт Ганштайн*) так пише про неї: „Так само як Сольнес є й Ібзен сином побожної сім'ї малого місточка. Він хотів зразу будувати тільки церкви, коли писав свої перші драми, але спроневірив ся відтак своїм цілям, відвернув ся від Бога і будував помешканя для людей! Писав буденні драми для щоденного вжитку і пізнав, що люде не могли вживати тих пристановищ, бо не вміли оцінити тих величніх ідей, які там вкладав автор. І ось Ібзен поринув у зневіру. Він ставав день-у-день біднійший душею; як Сольнес він здобув славу, але з утратою молодечого ідеалізму. „Коли гляну на всі свої праці і заходи, — говорить він устами Сольнеса — то ввижаєть ся мені поле борби, засипане трупами людей. А таке поле борби з розтоптаним людським щастєм полишив не один уже, хоча й сам того не прочуваючи і не знаючи. Але я знаю се про себе! Я один з вибраних і проклятих рівночасно“. Ібзен так як і Сольнес є велитень і карлик: Титан в бажаню, але людські похибки роблять його малим“.

Про драми: „Малий Ейольф“ і „Іван Гавриїл Боркман“ не полишаєть ся нам вже багато говорити, бо тут нема вже нічого нового. Еґоїзм, безмежна жадоба слави, дикі, бурливі пристрасти і тут грають визначну роль. Малий Ейольф (Lille Eyolf) вказує на обовязки родичів супроти дітей. І знов перед нами подруже з еґоїзму. Обоє, Альфред Альмерс і його жінка Ріта жили тільки для себе, кожде на свою руку. Дитя їх виховувало ся без належного догляду; батько і мати вважали його перепоною в своїх забаганках. Воно впало з підвешеня і стало калікою, а вкінці через недогляд втопило ся... Смерть дитини отворила очи Альфредови і Ріті, що мусять зачати нове жите, основане на етичних підвалинах, на любови, на обовязках. Так отже подруже аж через стрічу незвичайних подій входить на правдивий шлях.

Тема драми „Іван Гавриїл Боркман“ не нова. Була вона вже в Підпорах суспільности, в Претендентах. В грудях Боркмана го-

*) Dr. Adalbert von Hanstein, Ibsen als Idealist, стор. 179—183.

рить ярким полумем жадоба власти над людьми. Для її осягнення він сповнює великі проступки. Бажав добути з землі величезні скарби, побудувати фабрики, стати міністром, загарбати все в свої руки. Дві сестри Гунгільда і Еля Рентгайм полюбили Боркмана. Він горячо любить Елю, але не женить ся з нею, лише з її сестрою Гунгільдою, що принагідно дістала від якоїсь кривнячки великий спадок; полишену любку задумав віддати приятелеви Гінклеви, що обіцяв йому за се протекцію, аби міг стати директором банку. Директор Боркман для здійснення своїх широких плянів забирає потайки банкові гроші з тим, щоби по вісьмох днях вложити їх назад. Але Еля не хотіла віддати руки Гінклеви, а сей виявляє крадіж Боркмана. Боркман пішов на п'ять літ до в'язниці, його маєток сконфісковано, широка перспектива будучини розвіяла ся, неслава закрила все. Еля не мстить ся за свою зневагу, але підпомагає родину Боркмана, виховує його сина Ергарда.

Се все відбуло ся, заки ми бичимо піднесену занавісу; драма зачинаєть ся в кілька літ по тих подіях. Боркман вернув з в'язниці, замкнув ся з своїм товаришом поетом-невдачником Фольдалем у покоях Елі на першому поверсі; ніколи через вісім літ не вказував ся на сьвіт; жінка не заходила до нього. Він уявляв собі, що його пляни здійснять ся, що прийдуть люде і проситимуть, аби забирав ся до величної праці; в тих мріях піддержував його Фольдаль, а Боркман натомісь вмовляє в товариша, що сьвіт ось-ось признає його великим поетом. Так взаімно потішали себе б р е х н е ю.

Драма зачинаєть ся приходом хоровитої і збідованої Елі до Гунгільди. Між ними йде довга суперечка і сварня за сина Боркманового. Еля виховувала Ергарда від коліски; по п'ятнадцятьох літах відібрала його Гунгільда. Мати хоче зробити його великим чоловіком, аби очистив з неслави батьківське імя; тітка хоче мати його при собі як розраду в тяжкій своїй хоробі і наслідника свого майна. Обі намагають ся задержати його при собі. До сього дому навідуєть ся гарна, весела вдова пані Вільтон. Її краса і кокетерія ошоломила Едгарда, він покидає матір і тітку і йде за приманою вдови. Еля спішить на гору до Боркмана, аби він рішив сею справу. Перший раз по вісьмох літах Боркман сходить до жінки; приликують Ергарда і просять його, аби вибрав собі, кого хоче, матір, чи тітку. Ергард полишає дім родичів і шукає щастя в обіймах гарної вдови. Пані Вільтон забирає Ер-

гарда і молоду дочку Фольдаля Фріду, аби одружити з нею теперішнього свого любка, коли вже сама доволі ним наситить ся. Всі троє їдуть на південь уживати сьвіта. Еля, Боркман, Гунгільда не вертають домів, шукають за слідом Ергарда і виходять в чисте поле. Перед Боркманом знов виринають давні пляни, мрії, він чує голос скарбів. Еля нагадує йому про кривду, яку їй заподіяв для марного гроша і для порожньої слави. Боркман не може видержати сьвіжого вітрового подуву, не може слухати докорів, дрижить усім тілом і паде неживий на землю. Розєднані сестри подають собі руки над трупом Боркмана, котрого вбила „холодна ніч“; вони порозуміли основи життя і задумують іти кращим шляхом у кращу будучину...

Егоїзм Боркмана затроїв атмосферу, украв щастє цілого окруження, цілої сім'ї. Основи і ціль подружя опоганив неморальним торгом. Брехня була йому провідником у змаганнях до фіктивної мети. Душна атмосфера розвіваєть ся. Люде пізнають корінь лиха, шукають соняшного проміня. Сесея штука обік „Ворога народа“ є найбільше артистично викінченою і найбільше поетичною. Своім вірним, психологічно умотивованим зображенєм і глибоко етичною ідеєю робить сильне вражінє. За довга і не вповні вірна є суперечка між сестрами, і то з досить благої причини. Ергард міг бути і при тітці і при матери, міг вдоволити їх обох. Еля хоче мати його при собі лиш кілька місяців, бо жити їй не довго і за те віддає йому весь маєток, а мати ніяк не хоче пристати на се. Правда, автор намагаєть ся закрити ті похибки детальним степенюванєм пристрастей і чутя в душі своїх героїв, але все таки чутя тут натяганє.

Ми переповіли отсе коротко зміст усіх Ібзенових драм і схарактеризували їх провідні думки, їх добрі прикмети і їх хиби. Розуміємо добре, що сего ще не досить, щоб виробити собі ясний суд про вагу Ібзена для сучасного покоління, про обшир і глибокість єго впливу. Про се треба би говорити обширно і в звязку з иньшими проявами сучасної думки. Тепер, коли наша громада знати-ме бодай здебільшого зміст 50-літньої Ібзенової праці, дальша розмова буде можлива і зрозуміла. А се власне було головною метою отсего огляду.

Юрій Кміт.

З російської України.

(Виятковий погляд російського публіциста на обрусеніє. — Антитепи обрусенія — д. Розанов та д. Сазонов. — Заздрісна психологія баби Параски в російській публіцистиці. — Як „Кієвлянинъ“ пошив ся в українофіли і що з того вийшло. — „Зачѣмъ?“).

Російська держава складаєть ся з таких різнобарвних окремих націй і національні відносини тут такі запутані, що не дивно, коли національне питанє в Росії — одно з самих живих та пекучих питань. Хоч би ціла обрусительна система і не знати як запевнювала російського „обивателя“ всіх націй, що „всѣ мы — русскіє“, то який небудь дрібний факт самого життя, що не підлягає ніякій примусовій тенденційній системі, переверне зовсім весь „обивательський“ національний сьвітогляд. Тому й не дивно, що національне питанє в Росії здійснюєть ся і на кожному кроці житєвих, звичайних відносин, і в пресі найрізнобарвніших напрямів. І часто буває, що одно так, між иньшим кинуте слово викликає силу палких змагань та дражливої полеміки.

Останнім часом широку полеміку з приводу національного питання викликав російський публіцист д. В. Розанов невеличкою, цілком випадковою заміткою — „Съ юга“ (З півдня), що надрукована була у „Новому Времени“. „Чорненські та біленькі головки дітей, що оригінально перепутувались в Кисловодському парку, — каже д. Розанов, — навели мене на думку про сучасну національну перепутаність; і дивно, — їх іграшки завели в нетри далеких політичних міркувань“. З тих міркувань він дотикаєть ся

до самого пекучого обрусення і маює практичні наслідки сучасної обрусительної системи. Обрусеніє в значіну перетвореня одної нації в другу, на думку д. Розанова, — проста видумка; сучасне обрусеніє єсть не перетворенє, а „ковтанє“ одною нацією другої; „але проковтнуте стає в жолудку „долотом“, від котрого болить „нутро“ Росії. І сей біль непереварених проковтнутих шматків ми називаємо нашим „крайним питанням“... „Обрусити“... Коли-б ми були здатні до того! Але се фільольогічна помилка; бідні „рускою“ свідомістю, „руським“ почутєм, безобличні в собі, ми тільки заходимось зняти обличє індивідуальности з других і се називаємо „обрусительною політикою“. Ся сучасна „політика обрусенія“, на думку д. Розанова, ставить російський уряд у дуже невигідне становище, утворюючи для його протестуючі політичні елементи там, де зовсім не треба „політики“. „Дуже правдоподобно, — каже він, — що джерело „політиканщини“ у нас на окраїнах лежить в невмілости нашого „обрусенія“. Ми наступаємо на норови, на мову і часом хоч трохи на віру: нам відповідають „політикою“. Ми узурпуємо те, на що не маємо права; і в нас теж узурпують те, на що не мають права. Річ вся в тому, що ми заходимось „обезобличити“, думаючи, що се саме й значить — „обрусити“. Така національна обрусительна нівеляція однаково шкідлива як для тих, що „обрушають“, так і для тих, що підлягають обрусенію. „Поглянемо, — каже д. Розанов — на одну дрібницю обрусительного механізму: з наших шкіл на 99 „загально-чоловіків“, що власне ні Богови свічка, ні чортови коцюба, виходить один з „рускою“ душою, з вірою батьків, з центральним потягом до Москви, Калуги, Рязані; значить, ми не вміємо навіть в Росіянині захвати Росіянина, і от тим самим механізмом, без найменьчих змін в його устрою, хочемо Варшавянина, Ериванця перетворити... в Москвича? Тулака? Певна річ, що ні і ні: ми утворюємо теж „загально-чоловіка“, „ні свічку, ні коцюбу“. Щож з того власне виходить? Чи така нівеляційна система вихованя дає хоч ту певність, що людина не-великоруської національности на віки втратить свої національні інстинкти і ніколи не виявить симпатій до ознак рідної національности? „На європейському ґрунті кождий „загально-чоловік“ стає трошки літератом (на ділі, чи іно в душі), трошки пропагатором, трошки політиком. Кождий чоловік, про котрого ми думали, що його обрусили, через згадаві літературні, пропагаторські та політичні інстинкти стає діячем місцевого на-

ціонального „відродження“: воно дає йому тему, дає форму його мові і думці. Ні одно, ні однісеньке з пяти-шести наших „відроджень“ не йде з самої людности, від сел, се — мійське з'явище, і навіть — шкільне, літературно-наукове“. Національне відроджене у наш час — се могутна жива течія, яку викликало саме жите і яке стало, певно прокладає собі дорогу крок за кроком. „Всюди, — каже д. Розанов, — бачимо в ХІХ в. політичних „Лазарів, що воскресаютъ“; три дні був у домовині і вже „смердів“, але настав час і, повитий пеленами по руках і ногах, він виходить з могильної печери — з привітом від одних, з проклоном від других. Латини, Фіни, Поляки, Армяне, Русини, Чехи, раніш Греки, Сербі і Болгари — всі стали або стоять тепер на порозі якогось істновання або може й не стоять, хто се знає? але вони як на муку, всі не хотять знову іти в домовину, і вимагають собі місця серед живих, якого живі їм не хотять або вагають ся дати“.

„Що-ж, — питає далій д. Розанов, — чи злякати ся нам сього з'явища „по австрійському подобию“, чи, взявши приклад з Христа, сказати всім Мартам: „не плач, сестро: брат твій не вмер, а лишень спить“. Я знаю, що думки мої викличуть багато протестів. „Не розкололась би Росня“, — кажуть її фактичні і недалекі розколувачі; а я до політичного цементу додаю і моральний: „послужи всім, щоб і тобі послужили“.

Д. Розанов не помилив ся. Хоч думки його дуже прості і навіть примітивні, хоч вони мають в собі лишень мінімум того, чого можна бажати з погляду національного відродження, все-ж вони викликали проти себе завзяту та прикру полеміку. Першим обізвав ся в „С.-Петербуржскихъ Вѣдомостяхъ“ Москвич Сазонов. Редакція сеї часописи радо надруковала його лист, додавши від себе, що він перейнятий „глибокою національною свідомістю“. І справді, лист д. Сазонова заслугоє на те, щоб його надрукувати, але зовсім не з того боку, як його характеризують „С.-Петербуржскія Вѣдомости“. Думки, що висловлені в ньому, жадним чином не можуть бути характеризовані іменем національної свідомости; се далеко певнійше, дикий безоглядний вираз вузко нетолерантної національної несвідомости.

Основна ідея програми у Сазонова та, що „Росня складаєть ся з „руськихъ и обрусѣвающихъ“ і є лишень для „руськихъ и обрусѣвающихъ“. „Наша державність — язк і віра, — каже д. Сазонов, — то спадщина, о скільки принята нами, осередковим

„руськимъ“ племенем, о стільки і досить розвинена, перероблена і заповнена. У своїм теперішнім вигляді сї основи нашого побуту — цілком продукт творчої вікової роботи осередка, який склали Великоруси сімох теперішніх осередкових губерній Росії“. Виходячи з таких історичних заслуг сімох великоруських губерній, д. Сазонов не може допустити, щоби була в світі нація, яка могла би стати нарівні з нацією, що мала щасте оселитись в сих сімох губерніях. Ідея рівноправности націй, на думку д. Сазонова, се богохульна профанація сьвятого призначеня, яке від віку має в собі людність сімох великоруських губерній: обрушати всіх і все по своїйому. „Що було би стало ся з сим великим збором країв і народів, як Росія — недорозуміває д. Сазонов — коли-б вона сама добровільно зрікла ся своєї ролі виховувати „всіх і все по своїйому“, коли би зрікла ся таким чином і гегемонії та переваги нею вироблених ідей і стала би поруч зо всіма лишень в незначній ролі одноправного учасника з осередковим географічним положенням і більше нічим?“ Ідея національної рівноправности, на думку д. Сазонова, се таке богохульство, що від неї одно лишень спасення — в єдиноспасаючій сьвятій ідеї обрусенія.

„Ідея обрусенія, — каже д. Сазонов -- її необхідність певні і безперечні, а зле лишень одно — наша суспільна невідповідність приймати на свої рамена таке велике сьвяте творче завдання. Наша суспільність у всіх своїх складових частях ще не готова, не сформувала ся для високого морального впливу, і ось тут саме роля адміністративного обрусенія в краю така, що не дасть ся вїким заступити, бо вона не дає окраїнам дійти до сили збиранням до купи своїх вікових відмінностей культур, мови, релігії і побуту, а через те і дає нам надію, що ми станемо висше і дозріємо для сильної підмоги урядови в його великих обрусительних завданнях на користь загального єднання... Коли в суспільности збудить ся патріотизм та сила (sic!), роля адміністрації, певна річ, перейде на ролю бажаного регулятора цілей і результатів політики побільшення централізації „русьництва“ на користь іменно Росії — сьвятій Русі“. Таким чином „політика адміністративного окраїнного обрусенія не є власне політикою обрусенія, а лишень гальмою, щоб задержати відповідний розвиток окраїнних сил та побільшити їх підчас колективної роботи виховання та зміцнення сили самої так тепер інертної до свого спадкового обовязку великоруської („руського“) суспільности“.

Лист д. Сазонова се дуже цінний документ для історії національної свідомости чи несвідомости (не знаю вже як краще і сказати) сучасної великоруської суспільности. Звичайно обрусительні погляди прикривають ся більш-менш делікатними фразами, а так просто і отверто не висловлював ся ні один орґан російської преси, крім, певна річ, „Московскихъ Вѣдомостей“. За теж ся простота і отвертість вислову роблять ясними, як на долони, всі хитби обрусенія, що само себе відкидає. Як можемо, справді, сполучати дві такі характеристики обрусенія, що воно єсть гальмою, щоб затримати відповідний розвиток індивідуальних сил окраїн, і разом — що воно має виховувати „все і вся по своїйму“. Гальма і єсть гальмою: вона гальмує справу, задержує, параліжує її; і де виявляєть ся інертна сила гальми, там нема місця для живої сили виховання. Правда, д. Сазонов каже, що адміністративна гальма потрібна до того часу, поки суспільність сімох великоруських губерній не дозріє в розумінню своїх великих та святих обрусительних завдань. Але коли-ж се буде? Після слів д. Сазонова все дотеперішнє життє великоруського центра складаєть ся з „недріумучо-свідомої та стихійної праці“, щоб дійти до сего розуміння, але і доси він виявляє „інертність“, і доси ще не підготував ся до того, щоби „приняти на свої рамена таке велике святе творче завдання“. Коли так буде і далі, то на процес переймання святими завданнями треба покласти не одно столітє. А тимчасом иньші нації треба загальмувати в їх культурному розвитку... Резон!

Абсурдна сама в собі ідея обрусенія вимагає того, щоби всі її льогічні діри закривали ся сторонними, невідповідними міркуваннями та „висшими принципами“. Д. Сазонов висловив ся, правда, досить отверто, але й він не договорив ся до краю, бо будучи горячим сторонником обрусительної ідеї, не міг виявляти її внутрішнього абсурду. Коли-ж би він був цілком консеквентним, то висловив ся-б зовсім инакше. Замість того, щоб говорити, що великоруський осередок не „дозрів“ ще в розумінню свого святого обрусительного завдання (бо такі Сазонові, яким і ліку нема, аж занадто розуміють ті завдання), він сказав би просто, що великоруський осередок взагалі не дозрів ще культурно, що він стоїть позад других націй в Росії, а через те не може перевести їх асиміляції на свій лад. Тоді й ідея адміністративної гальми виступає в зовсім иньшому світлі. Се — ідея злої, неморальної

заздрости, тим більше гідкої і злочинної, що вона виявляєть ся у сфері не дрібних, але міжнародних відносин, у сфері теоретичній, значить, з повним розумінням цілої справи; девіза такої ідеї: „ні мені, ні тобі!“ Саме під пару заздрісливій психології баби Параски.

Над міру безсоромні Сазонівські претенсії обурили такого навіть завзятого прихильника обрусенія, як „Кієвлянинъ“. „Як Росія історично склала ся — читаємо тут — не осередком сімох великоруських губерній, так і тепер вона держить ся не тим осередком, але силою усього великого „руссаго“ племені, що оселило ся на широкому просторі з півночі, з півдня та в осередку. Усему тому народови, чи живе він в Московській, Рязанській, Астраханській, Архангельській, Київській, Херсонській, Полтавській губернії, треба однаково бажати розвитку, а не дивити ся зеленими очима заздрости на „окраїни“ та запевняти, що лишень ми, Москвичі та Рязанці, сіль землі. Дуже великою стала Росія, щоби всю її просолити Москвичами та Рязанцями, які до того-ж плаксиво нарікають, що соли у них не стає й для себе“.

Розумієть ся, що „Кієвлянинъ“ говорив се з погляду все-російського патріота. Бачити в тих словах щось злочинне могли лишень такі шалені обрусителі, для яких злочинством здаєть ся одно натяканне про рівноправність. Такі запопадливі обрусителі знайшли ся. „Новое Время“ страшенно було зворушене сепаратистичними заявами „Кієвлянина“ і обвинуватило його... в українофільстві!!! Може хто думає, що я жартую, — бо справді сеж абсурд неможливий, — але ось справжні слова прозорливої петербурської часописи: „Дивна ся quasi-історична бухгалтерія (се-б то рахунок історичних заслуг України) в часописи, яка склала собі репутацію, між иньшим, завзятою боротьбою з хохломаньством та другими українськими тенденціями. Але се до речі. Ми тут бажаємо лишень зазначити, що нинішній „Кієвлянинъ“, очевидно, втратив те чутте історичної правди, яким так щасливо відзначав ся колишній „Кієвлянинъ“, і трохи чи не пристав до тих осібних місцевих віянь, проти яких колись гаряче змагав ся“.

— „От вскочив, так вскочив!“ — як каже герой одної з Карпенкових драм. Від потопу сьвіта такого непорозуміння мабуть не бувало! Се сьвідчить, що публіцисти петербурських часописей великі гумористи. Та кому сьміх, а кому й слези. Опинивши ся серед українофілів „Кієвлянинъ“ здійсмає руки до Бога за

таку напасть, подає показчик усіх своїх обрусительних заслуг та присягаєть ся, що більше знимати таких непевних питань не буде. В добрий час!

Еге, бувають на сьвітї речі, що не снили ся їй мудрецам. Хто, наприклад, міг би подумати, що ті самі „С.-Петербурзькія Вѣдомости“, які помістили висше згадану статю д. Сазонова, та ще й з редакційною увагою, що статя та перейнята „глибокою національною сьвідомостю“, надрукують небавом дві статі в оборону українського слова? А між тим вони справді такі статі надрукували. Ви не вірите? Я теж не вірив, поки не прочитав їх у чч. 292 і 297 сеї часописи. Лишаючи такі незрозумілі психологічні скоки на одвічальности самої редакції, подаю тут деякі витяги з сих статей: Перша статя, писана О. Маховеєм, подає з нагоди столітя Енеїди Котляревського коротку історію відносин російської цензури до українських письменників і літератури, почавши від Квітки аж до найновіших часів. Статя подає тільки самі факти, лишаючи осуд їх читачам, і кінчить ся питанням: „Чи на порозі 20-го столітя Українці діждуть ся безпристрасних судів?“ *)

Безіменний автор другої статі п. з. „Зачѣмъ“ доповняє статю О. М. близькими подробицями. Він наводить загально відомі факти цензурно-адміністративних утисків над українським словом і доводить усю їх безпідставність. До 1847 р. українські книжки не підлягали цензурним утискам за саму мову, але з сего року, після відомої ворохобні над „Кирило-Методіївським братством“ відносини цензурні до української книжки стали дуже суворі. Підчас знесення кріпацтва обставини наче відмінили ся на красше та не надовго: р. 1863 українською мовою дозволяло ся друкувати лишень одну белетристику, а книжки духовного змісту, шкільні, науково-популярні були заборонені. За час невеличкого антракту в цензурній суворости з 73—76 рр. видано було багато цінних українських книжок, але 76 р. вийшов циркуляр, яким, кажучи без фраз, українська мова і книжка засуджували ся просто на смерть. Сим окружником забороняло ся ввозити українські книжки зза кор-

*) Тут годить ся згадати, що в ч. 144-ім СП. Вѣдомостей О. Маковей помістив статю про галицьких Українців і москвофілів, а в 230-ім числі сеї-ж часописи про рік 1866-ий в історії галицьких москвофілів на підставі листів Лебединцева. — Ред.

дону, до друку дозволяли ся лишень історичні акти та белетристика, до того-ж остання мусіла друкувати ся російською правописею і обовязково, для свого дозволу, мусіла проходити усі цензурні митарства аж до „Главнаго управління по дѣламъ печати“.

Такий юридичний status quo що - до українського слова істнує і до сього часу. Наслідки того сумні надзвичайно.

„Усі книжки духовного змісту заборонені для перекладу на українську мову. Через те в християнській державі, де єсть Євангелія на 70 мовах і нарічнях, в тім числі: на вогульським, вотяцьким, зрянським, калмицьким, латишським, капландським, осетинським, пермським, естонським, на чотирох нарічнях татарської мови, на європейсько-польському та європейсько-німецькому жаргоні, славянська людність в два десятки мільонів душ не має права читати сьв. Письмо на своїй рідній мові.

„Заборонено друкувати і всі переклади російських та чужоземних письменників. Через те переклади драм Шекспіра (Куліша), Одисеї та Іліяди Гомера (Руданського та Байди-Ніщинського), Метаморфозів Овідія (Сердешного), Божественної Комедії Данта (Сивенького), драм Шіллера (Грінченка), віршів Гейне (Лесі-Українки та М. Стависького) і т. и. і т. и. повинні шукати пристановиска за кордоном та друкувати ся в Австрії, в Галичині.

„Заборонено друкувати всі книжки популярно-наукові, педагогічні та утілітарні. Через те не були дозволені цензурою біографії Богдана Хмельницького (Комарова), Івана Котляревського, Колюмба та Гутенберга (Грінченка), книжки про Сахару (Грінченка); про холеру, народний календар на р. 1898 (Коваленка), книжки про користь від птиць (його-ж) та багато иньших.

„Забороняють ся далі твори, які хоч і належать до белетристики, але сюжети їх взяті із життя інтелігенції.

„Дозволяєть ся друкувати лишень оригінальна белетристика та поезія з сучасного життя.

„Процедура з цензуруванням найдрібнішої української рукописи тягнеть ся звичайно 3—4 місяці, часто пів року, а то й довше.

„Забороняєть ся те, що дозволяло ся учора, і навпаки. На приклад в останній час для нового видання Шевченка цензура

була викреслила з книжки цілу низку творів, що друкувалися в кожному з попередніх видань; заборонені були „Байки“ Глібова для четвертого видання...”

Перечитуючи сі факти, мимоволі завдаєш собі питання: За що? На що? І для чого?

Так і згадують ся наведені у горі слова російського публіциста:

„Не розкололась би Росія...” — кажуть її фактичні і недалекі розколувачі.

Spectator.

ХРОНІКА І БІБЛІОГРАФІЯ.

— Дня 25 падолиста в Київі в салі літературно-артистичного товариства, при участі досить численної громади, відбулося святкування 100-літнього ювілею української літератури. Ювілейне свято почалося читанем привітних телеграм, що надіслані були з приводу ювілею Українцями з різних міст: з Петербурга, Москви, Харкова, Чернигова, Полтави, Одеси, Житомира, Кишинева, Орла, Херсона, Тифліса, Львова і ин.; були телеграми майже від усіх українських драматичних товариств та деяких окремих осіб. Память першого українського поета Котляревського, по читанню телеграм, пошановано звичайним вставаннем. Потім прочитано два реферати: д. Науменка (про значінє Котляревського і його творів в українській літературі) і д. Старицької-Черняхівської (про генетичні звязки писань Котляревського з попередніми книжними і народними українськими творами і артистичну вартість творів Котляревського). Після рефератів деклямовано уривки з „Енеїди“, поезії Шевченка, д. Старицького, Лесі Українки, Олени Пчілки і ин. Окрім того відспівано деякі пісні з „Наталки Полтавки“. Ювілейний вечір закінчився о першій годині вночі кантатою д. Лисенка, що написана на слова відомої поезії Шевченка „На вічну память Котляревському“. Зібрана в салі громада широко виявляла своє пошанованнє і співчутє до свята 100-літнього ювілею української літератури гучними оплесками. На 27 падолиста українське драматичне товариство під управою д. Саксаганського і Садовського призначило ювілейну виставу; відіграно драматичні твори Котляревського „Наталка Полтавка“ і „Москаль Чарівник“.

— Дня 29 жовтня (10 листопада н. с.) петербурзькі Українці сьвяткували столітте відродження української літератури. Сьвято відбулось обідом в салі залізничного клубу, де зібралось з пів сотні Українців і їх гостей — де-кого з російських і польських письменників, прихильних до українського слова. Серед салі, на високій підставі, стояв великий портрет творця „Енеїди“, вбраний вишиваними рушниками. Як звичайно, сьвято відкрив д. Мордовець коротенькою промовою про значінне Котляревського, закінчивши її теплим привітанням до присутних Росиян і Поляків. За ним д. Ж. дрібніше зупинив ся на змісті „Енеїди“, показавши, яким правдивим народним духом, людскістю і любовію до рідного краю тхне сей твір, гумористичний по формі, але зовсім поважний по своїому значінню, як відбиток національного побуту. Далі д. Ц. подав огляд праці наслідників Котляревського, з яких велике тріо — Шевченко, Куліш і Костомарів — довели до вищого розцвіту рідну літературу і разом з тим, зріст національної самосьвідомости. На решті д. Б., перчисливши головних письменників України і Галичини найновішого періоду, показав, яким важким тягаром лежать на українській літературі сучасні цензурні умови в Росії, хоча й не зможуть вони знищити самого жерела творчих сил — українського народу. Відомий письменник-філософ, д. Л., в гарній промові дав нове освітленне літературному обличю Котляревського, показавши ознаки правдоподібного впливу на нього філософії Сковороди. Були ще деякі інші промови, а також прочитано з двадцять одібраних листів і телеграм з привітаннями з України, Галичини, Буковини і Угорщини, між якими відрізнялись листи від Наукового тов. ім. Шевченки, товариства „Просьвіта“, редакції „Київської Старини“, чернігівських Українців і д. О. Кониського. Після обіду товариство ще довго гомоніло про українські національні і літературні питання, а тут-же з'організований охочий хор проспівав кілька українських народних пісень.

-- „Полтавскія Губернскія Вѣдомости“ сповіщають своїх читачів, що полтавський губернатор повідомив полтавську мійську управу про резолюцію російського міністра внутрішніх справ щодо поміщенні написів на пам'ятнику Ів. П. Котляревському. Міністер не згодив ся („призналъ неудобнымъ“) на напис українською мовою: „Рідний край першому народному поетови Іванови Котляревському“, хоч дозволив сей самий напис помістити на пам'ятнику російською мовою. Що-до інших написів, вибраних

з творів Котляревського і Шевченка, то міністер дозволив отсі: „Де згода в семействі, де мир і тишина, щасливі там люде, блаженна сторона“ і „На вічну память Котляревському. Слава сонцем засіяла — не вмре Кобзар, бо на віки його привітала“. В сих українських написах повинна бути „обще-русска“ правопись.

— Столітній ювілей відродження нашої літератури святкувало осібним гарним концертом товариство руських ремісників у Львові „Зоря“ дня 20 листопада. — Перемиські руські товариства святкували ювілей 8 грудня подібнѡ як у Львові. Здвиг публики був величезний. В. Масляк видав з нагоди ювілею окрему одноднівку, гарну памятку з ювілею. — Так само величаво дня 3 грудня відбув ся ювілей в Чернівцях. Руської публики було в театрі так багато, що люде не памятають, щоб коли бачили більше. — Ювілейні концерти відбули ся ще в Станіславі, Самборі, Дрогобичи, Бережанах, Бродах, Сокалі і в декотрих иньших містах та селах Галичини. — Вражінє з тих ювілейних обходів всюди велике, се були незвичайні, рідкі маніфестації народовців. — При нагоді записуємо що вже після концерту у Львові прийшов що такий привіт: „Этнографическій Отдѣлъ Императорскаго Общества любителей естествознанія, антропологій и этнографіи шлетъ Ученому Обществу имени Шевченка въ день его національного праздника свой искренній привѣтъ и жаелаеть уважаемому Обществу дальнѣйшаго процвѣтанія на славу русскаго имени и науки. Предсѣдатель Этнографическаго отдѣла, ординарный профессоръ: *Всев. Миллеръ*. Секретарь: *Вл. Богдановъ*“.

— В Київі справляли сими днями 25-літний ювілей літературної діяльности редактора Київської Старини Володимира Науменка. Між адресами, надісланими ювілятови, були три українські.

— Товариство будови русько-народного театру імени Івана Котляревського у Львові засновалось на підставі рескрипту міністерства внутрішніх справ в дня 9-ого марта 1898 ч. 6600. Комітет основателів товариства уконституовав ся вибираючи на голову п. Ілька Яремкевича а на скарбника і секретаря п. Василя Мороза. Місячна вкладка членська вносять 20 гелєрів, вписового нема. До сего часу вписалось до товариства 64 членів. Вписувати ся в члени можна у голови комітету основателів у Львові, улица Личаківська ч. 22, I поверх, двері ч. 7. щоденно від години 4 до 6 вечером.

— В видавництві „Дешевая бібліотека“ А. С. Суворина, вийшла Наталка Полтавка Івана Котляревського уже в другім накладі; з того видко, який ще й тепер значний попит на сю книжку в Росії.

— Російська цензура (Главное Управление по дѣламъ печати) дозволила друкувати перший том оповідань О. Кониського, куди заведено оповідання: Непримирена, Дід Евмен, Баба Явдоха; Хвора душа; В тісної баби; Надії, Марта Перепичка, Бабуся Харитина, Музика Дрантус, Не люби двох, Казенний Млин, Оттак були вскочили, Завертка, Народна Педагогія і Ковокрад Дранко, — усіх оповідань 15; але абсолютно заборонила: Козарський Ланок, В тумані і Вісім день з життя Люлі. Уважаючи, що книжка обійматиме більш 25 аркушів — великі книжки дуже дуже швидко йдуть на Україні, напр. „Повісті Федьковича“, видані р. 1876 і ин. такі доси не розійшли ся, — видавець хотів, опріч видання цілого тому видати кожне оповідання окремо. На се дозволу не дано і сказано „Рассказы эти разрѣшены для чтенія въ кабинетѣ, а не на улицѣ“.

— Та-ж цензура заборонила друкувати „Квітки з чужого поля“, збірник оповідань, переложених О. Кониським на українську мову: „Халун“ Короленка; „Ходім за Ним“ — Сінкевича; „Великий“ Оржешкової, „Останні часи Юди Іскаріота“ і ин. На заборону пішла скарга до міністра і не знати ще, що він скаже.

— Подано з Київа до Петербургської цензури першу читанку для дітей з назвою „Перший снопок“.

— Подано до цензури: „Богдан Хмільницький“ М. Комара, популярно-історична розповідь. „Добрі бесіди“ його-ж (перерізка з брошури „Де-що про світ Божий“). „Історія моєї січкарині. Олівець“. І. Франка. „Малий Мирін. Слимач. Муляр“ — його-ж. — „Святи Кирило і Методій“. — „Оповідання з святаго писання“ свящ. Опатовича.

— Дозволено цензурою: „Іван Золотаренко“, переклад історичного оповідання Е. Гребінки. Має видрукуватись під час ювілею сего письменника. — „Наймичка“ драма Карпенка Карого (І. Тобі левча). — „Як чоловік собі науку добував“ О. Катренка.

— Доси була думка, що Шевченко намалював тільки один портрет Ольдріджа, той що подарував графині К. Ф. Толстій (по чоловіку — Юнге), а вона подарувала в Московську галерію Третьякова. Тепер же стало відомо, що другий такий портрет з під-

писом Ольдріджа Шевченко подарував Н. Д. Сухановій-Підколзин. Сей портрет син Суханової -- Шевченків ученик — подарував О. Я. Коницькому в купі з иньшими малюнками і листом Шевченка. Лист буде надрукований у нашому Вістнику і буде, як і малюнки, переданий в Шевченків музей.

— Борзенське повітове земство ухвалило подати петицію, щоб в народних школах на Україні була заведена — яко шкільна — мова українська.

— В Петербурзі в урядових сферах розбирають статут приватного товариства для видаваня дешевих книжок українською мовою для українського народу.

— В Кіїві подано на затверженє урядом статут Товариства імени Мпхайла Максимовича „любителей малорусскаго слова“.

— Небавом почнеть ся у Львові друкувати VI том Шевченкового „Кобзаря“. Сей том обіймати-ме Шевченкові листи, котрих О. Коницький зібрав уже більш 170. Є надія добути ще кілька доси не оголошених листів нашого поета.

— І. А. Белоусов, що друкував по російських часописях свої переклади з Шевченка, збираєть ся видати їх окремою книжкою. Про се є звістка в „Извѣстіяхъ книжн. магазиновъ т-ва М. О. Вольфъ“ за падолист сього року.

— Незабаром російська Академія Наук має оголосити до загальної відомости „правила о присужденіи преміи Н. И. Костомарова“ за найкращий український словарь.

— Російський публіцист Оболенський в „Сын-і Отечества“ (ч. 316) подає досить неймовірну чутку, яка ходить в Петербургських „сальонах“, що земство в західніх губерніях Росії (між иньшим у Київщині, на Поділю та на Волині) не буде заведене з причини чисто фінансової, бо земство ніби коштує більше, ніж до-реформенні інституції.

— В справі каменіці Наукового Товариства імени Шевченка подаємо такі близші дані. На засіданю виділу Товариства дня 4 н. ст. мая с. р. вибрано комітет для справи купна каменіці, а на засіданю дня 4 липня виділ вибрав відпоручників, котрі мали занятись купном каменіці; евентуально каменіць чч. 26 і 28 при улици Чарнецкого. Вкінци на засіданю дня 30 серпня виділ, вислухавши справозданя комітету, ухвалив закупити згадані каменіці

(Вайди) при улиці Чарнецького за 120.000 зр.; з того готівкою дати зараз 41.096 зр. а на 1 марта 1899 року 10.000 зр. На тім же засіданню вибрано комісію, котра мала застановитись над перенесенєм друкарні і бібліотеки Товариства до того дому. — Історія купна того дому така: Сього року (в лютім) оден Українець з Росії (поки-що свого імени він не дав до публичної відомости і скромність єго була причиною, що Товариство навіть не могло в своїм часі оголосити сеї жертви) передав з свого майна Науковому Товариству ім. Шевченка капітал 40.000 зр., поручаючи Товариству закупити за сі гроші каменицю. Капітал сей, вложений тепер в дома при ул. Чарнецького ч. 26 і 28, куплені Товариством 31 серпня с. р., має становити спеціальний фонд під управою Товариства. Метою єго є сформоване українсько-руського університета, дорогою-ж до того має служити в першій лінії роздаванє запомог і стипендій людям, що вже заявили свої здібности до наукової роботи, для приготовлення до професур. Сі запомоги роздавати-ме Товариство за згодою і затвердженєм легатора, що зістаєть ся доживотним куратором сього фонду.

— Дня 19 листопада русько-народний театр виставив перший раз у Львові трагедію в 6 відслонах Ю. І. Касиненка і К. П. Мердера п. з. Палій і Мазепа. Трагедія з кожного боку слаба, правдива розбишацька історія, повна всяких неправдоподібностей. — Для 29 листопада театр виставив комедію Якова Невестюка, нагороджену на конкурсі галицького виділу краєвого, п. з. Кандидат. Комедія має кілька сцен справді жвавих і веселих.

— Комітет українсько-руської видавничої спілки подає до відомости, що на нараді 8-го грудня прийнято мериторично статут товариства, а для формального прийнятя і вибору членів надзираючої ради і контрольної комісії скликані будуть учасники підчас латинських свят (час і місце будуть оголошені осібно); право голосу на тім зборі будуть мати ті, що найпізнійше в день збору зложать вписового 1 зр. і якусь частину уділу. З днем 10-го грудня зголошено до спілки 128 уділів. Взиваємо всіх интересуючих ся розвоєм нашої літератури, аби далі зголошували ся і заохочували иньших, щоби спілка могла відразу розвинути ширшу діяльність. Зголошеня і гроші (вписове 1 зр., уділ 25 зр.) посилати треба на адресу адміністрації „Літературно-наукового Вістника“ у Львові, ул. Чарнецького ч. 26.

Конрад Фердинанд Маєр. Д. 28 грудня вмер у своїм домику близько Ціріха в Швейцарії Конрад Фердинанд Маєр, один із найбільших поетів новочасної Німеччини і безперечно найбільший майстер на полі історичної новелі. На літературне поле він виступив маючи звиш 40 літ а вмер у 73-ім році життя. Весь его літературний доробок вміщаєть ся в вісьмох невеличких томах, а проте нема сумніву, що психічна хвороба, яка перед кількома роками витрутила йому перо з руки, була наслідком перенатуги в праці. Кождий його твір, се здобуток величезної праці і глибоких студій, алеж бо ї стоять перед нами его твори як виковані з бронзу. Між его поетичними творами крім дрібних віршів, ліричних і епічних (з них дещо звісне вже нашій громадї з перекладів поміщуваних в „Житю і Слові“ і в „Літ. наук. Вістнику) визначаєть ся особливо поема „Huttens letzte Tage“; між его новелями найкращі „Jürg Jenatsch“, „Die Hochzeit des Mönches“, „Der Heilige“, „Angela Borgia“ „Die Versuchung des Pescara“. Обмежуємо ся поки що на тих кількох словах посмертної згадки, бажаючи в будучім році подати перекладом бодай одну з Маєрових новель і при тій нагоді поговорити докладнійше про его твори і їх значіне для сучасної генерації. І. Ф.

— Виказ складок на виданє творів І. Франка з нагоди його ювілею. Складка на з'їзді радикалів у Львові 2 зр., Гриць Гарасимчук 1 зр., др. Іван Пулюй з Праги 10, Кость Паньковський 10, Б. А. К. з Росії 12·80, А. Кримський з Бейруту 19·88, Тит Ревакович 10, О. Пр. 6, Е. С. 96, О. М. 5, К. Д. 1 зр. П. Телиховський 50 кр., К. Мл. 50 кр., М. Ж. 50 кр., Н. Н. 2 зр., Н. Н. 1 зр., К. Мал. 5 зр., О. П. 5 зр., К. Б. 1 зр., Карпенко-Карий 38 зр. 10 кр., Панас Саксаганський 25·40, А. Спілка з Одеси 63·50, В. Л. з Росії 6·35, І. Шраг з Чернигова 63·50, Гр. Ков. з Чернигова 8·89, Н. Н. 50 кр., редакція К. С. 82·55, Б. з Одеси 3 81, Хв. Вовк з Парижа 2 зр., Е. І. В. з Петербурга 190·50, др. І Горбачевський з Праги 10, Ст. Д. зі Стрия 5, Ів. Богайчук з Відня складка 7·73, др. М. Олійник 3, др. Соневицький 1·70, др. Данилович 3, Е. Г. з Буковини 2, др. А. Кос 10, др. А. Кульчицький 10, др. Дембицький 5, др. Кулик 20, Олеськів 3 зр., разом 654·67 зр. З розпродажі „Привіту“ вплинуло 39 зр., з концерту 169·90 зр., всего приходу 863 зр. 57 кр. Видатки виносять 731 зр. 4 кр., лишає ся в касі 132 зр. 53 кр. Комітет видаєть ще: 1. Композиції Лисенка, Воробкевича і Людкевича до слів І. Франка п. з. „Зівялі листки“; 2. Розвідку А.

Кримського про літературну діяльність Франка разом з показником его творів і 3. повість Ів. Франка п. з. „Бауїт“. — За комітет Вол. Гнатюк. — Складки на почесний дар І. Франкови. Комітет в Борщеві зібрав: Т. Ш. 5 зр., І. Ясеницький 10, Мих. Орм. 5, Ат. Ск. 40·73, Іван Р. 10, А. С. 5, І. Ф. 2, А. Р. 1, Яр. Окуневський від себе і товаришів 50 зр., М. С. 1 зр. з Шершенівців 5, Я. Н. 1, А. Л. 2·50, Єр. К. 5, Т. Гл. 5, А. Г. 50 кр., Гр. К. 2, Н. Св. 2, др. М. Дорундяк 25, Н. Н. 5 зр., Читальня Просвіти в Скалі 20, А. Л. 10 зр. — разом з Борщева 212 зр. 73 кр. Складка зі Стрия 100 зр.. Проф. М. Грушевський 25 зр. З Коломиї через д-ра Кульчицького 60 зр. Зі Львова др. Щ. Сельський і др. М. Косак 40 зр. Др. Ізид. Шухевич 10 зр., Гарасим Нестерна з Стрілковець 3, М. Б. складка в Росії 38·10, Вас. Яворський з Нового Санча 50, Д. К. з Кут 20, В. Ст. з Кут 5, Н. Н. з Кут 1, др. Ів. Горбачевський 25, Роман Сосновський складка 35, А. Кримський 9·30, др. Кобринський складка 32·10, Алекс. Грушевський складка 12·70, М. З. і Б. Ч. з Росії 30·48, п. Ф. Савчинська 1, складка з Полтави 127·25, І. К. складка в Тернополи 48, др. Лев Петровський 2, Андр. Соневицький 3, складка в Чернигові 45·36, Ц. і Перевоз. з Росії 12·60, Евген. Ка. 10, др. Білинський з Тернополя 10, персонал Дністра у Львові 12·65, Громада в Мерешіци 1·90, К. П. у Львові 5, Наукове тов. ім. Шевченка 20·0 зр. Від грошей вложений в щадницю відсотки 15·12 зр. За зібрані гроші куплено $4\frac{1}{2}\%$ лист банку краевого на суму 1.000 зр., а решту вложено в книжечку щадницю і вручено д-рови Іванови Франкови. — Виказ складок від Русинок на ювілейний дарунок І. Франкови: Пані: Чайковська з Бережан разом з другими 7·70, Окуневські з Яворова 5, Дорундяк з Борщева 5, Ярошинська 2, Онишкевичева 5, Коцовська зі Львова 5, Стефановичева 1, Лісецька 3, Шухевичева 2, Гречукова з Квіва 5, Олесницька зі Стрия 10, Окуневська з Городенки 10, Павлишева з Рожнітова 2, Михалина Іванець з Ременова 2, Е. Озаркевичева зі Львова від себе і других 13, О. Гаморак зі Стечеви 2, Марія Мох з Глинян 2, Грушевська зі Львова 5, Ілюкова з Синевідська 5, Анна Мерванова з Пряшева 5, Олеськова 4, Нагірна 1, Савицька 1, Гарасимовичева з Янова 3, Яремова з Перемишля 3, Кобринська з Болехова 10, Куровцева з Калуша 5, Даниловичева з Тернополя 2, Паньковська зі Львова 5, Підлісецька 1, Й. Н. 1 зр. — разом 132 зр.

70 кр. Дарунок коштував 128 зр. 70 кр., решту складок передано з поручення ювілята на заповоговий фонд руських літератів.

— На заповоговий фонд літератів зложили: Ольга Франко 11 зр., Складка на ювілейній вечері 2 листопада 1898 р. 75·82, Кость Паньківський 25, о. Петро Лобода з Глубічка 2, М. Гординський, нотар в Новім Селі 10, Богдан Гузар, Львів (зі складки) 8·50, К. Куровцева в Калуши (зі складки) 2, Теод. Витковицька з Кут (зі складки) 3·77, О. Січинська з Пнівя (зі складки) 10, Іван Білик, з Бережан (зі складки) 5 — разом 153·09 зр. З того видано: на друкарню, інтролігатора і розсилку бльоків 29 зр. 98 кр., остає ся в касі: 123 зр. 11 кр.

Збірник історично-філзофiчної секції Наукового Товариства іменн Шевченка. Том I. Істория України-Руси. Написав М. Грушевський. Том I. До початку XI віка. У Львові, 1898. Сторін 496, великої 8-ки, ціна 2 зр. (4 франки). Автор задумав видати повну науково зроблену історію українсько-руського народу, що обіймала би весь час його історичного розвитку. Сей том є початком сеї історії; автор старає ся, не ухибляючи науковости своєї праці, зробити її приступною і для ширшої публіки.

Часопись правнича. Розвідки правничі секції історично-філзофiчної Наукового тов. ім. Шевченка. Редактор Д-р Кость Левицький адвокат у Львові. Рочник VIII. У Львові, 1898. Зміст: Прикмети зависимости права заставу, д-ра Мих. Зобкова (ст. 1—12). — Про заочність в австрійськiм процесі цивільнім, Александра Менцинського (ст. 1—97). Правна охорона необхідного маєтку зобовязаного, д-ра Костя Левицького (ст. 1—16). Причинок до науки про частинне політе, критика д-ра Мих. Зобкова (ст. 1—42). Нові видавництва 1897/1898. (ст. 1—7).

1798 — 1898. На великі роковини в пам'ять Івана Котляревського. Перемишль 1898 р. Видавець Володимир І. Масляк. Сторін 56. Видане — принагідна т. зв. одноднівка — на дуже гарнім папери, заголовок з мережками, друк синьою краскою, з портретом І. Котляревського і з нотами з кантати І. Кишакевича. Ся збірка, зладжена В. Масляком, складаєть ся з таких творів: В пам'ять Івана Котляревського — поезія В. Масляка до кантати И. Кишакевича. З прольога д. Щурата. На вічну пам'ять Котляревському — Т. Шевченка. До рідної мови — поезія Корнила Н. Устияновича. З прольога д-ра Ів. Франка (уступ з „Великих роковин“). Україні

в день ювілею Котляревського Енеїди — поезія К. Н. Устияновича. У великі роковини — поезія Марка Мурави. Іван Котляревський в світлі російської і рускої критики, афоризми з творів різних учених про Котляревського. Золоті гадки І. Котляревського в его Енеїді. З Наталки Полтавки пісні. Чарка у руки, тоасти на комерсі, слова В. Щурата до музики Й. Кишакевича. Ціна 50 кр.

В. Щурат. Соті роковини. Прольоґ, виголошений на сьвяточнім вечері руських товариств у Перемишлі в соті роковини відродження руського народа. 8. XII. 1898. Сторін 10.

Руська історична бібліотека. т. XX. *Начерк Колітвіщини* на підставі виданих і невиданих документів 1768 і ближших років. Написав Яків Шульгин. У Львові, 1898. Накладом Наук. тов. ім. Шевченка. Сторін 219.

На селі. Повість М. Школиченка. У Львові, 1898. Сторін 146, великої 8-ки. Відбитка з Літ. наук. Вістника. Ціна 60 кр.

Американський претендент. Повість Марк-Твайна З англійського переклав Іван Петрушевич. Львів, 1898. Сторін 182, великої 8-ки. Відбитка з Літ. наук. Вістника. Ціна 70 кр.

Проф. Др. Олександр Колесса. Столітє обновленої українсько-руської літератури. (1798--1898). Львів, 1898. Сторін 27 великої 8-ки. Відбитка з Літ. наук. Вістника. Ціна 20 кр.

„Прикарпатска Русь въ XIX вѣцѣ въ біографіяхъ и портретахъ еи дѣятелей съ увзглядненъемъ замѣчательныхъ людей, котрыхъ 1772 р. заставъ при жизни“. В грудни с. р. появил ся перший випуск І тому сего нового і цінного видавництва Івана Ем. Левицького. Випуск сей містить початок букви А, а то житєписи Антоня Ангеловича, Дмитра Андрейка, Анд. Андрейчина і Евг. Андрейчука, з кількома портретами. Видавши дуже добру „Галицко-руську бібліографію XIX-ого віка“ в двох томах (за роки 1801—1886), д. Левицький має намір, як видко з заголовку праці і проспекту, видати коло 2000 житєписей всіх замітнійших діячів Прикарпатської Русі від прилученя її до Австрії. Вже з першого випуска видко незвичайну сумлінність автора в тій тяжкій праці і можна бути певним, що коли він доведе сей збірник до кінця, то твір його поруч його бібліографії буде правдивим скарбом для всіх істориків Прикарпатської Русі. Пренумерата на 10 випусків 10 корон, на 5 випусків 6 корон, посилати її треба на руки книгаря Антона Хойнадкого у Львові, руська улица ч. 3. Поодиноких випусків не будуть продавати.

— Останніми часами вийшли отсі російські книжки, що дотикають ся України:

Голубевъ С. — Кіевскій Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. Опытъ церковно историчного изслѣдованія т. II. Київ, 1898 р. in 8 стор. 1036.

Дашкевич Н. — Малорусская и другія бурлескныя (шутливыя) Энеиды. Київ, 1898 р. (Відбитка з „Кіевской Старины“).

Тимченко Е. — Русско-Малороссійскій Словарь т. 2, П.—О. Київ, 1899 р. in 8^о стор. 167.

В кінци серпня с. р. в Одесі „Южно-Русское Общество Печатнаго дѣла“ видало написану О. Кониським „Жизнь Украинскаго поэта Т. Г. Шевченна“ 728 стор. з портретами Шевченка і приятелів його і з видами хати батьків поета і його могили. На сю книжку надрукували досі (до 1/13 грудня) рецензії: Кіевская Старина книжка IX, Жизнь и Искусство нр. 261; Новости нр. 263; Новое Время нр. 8132; в „Сынъ Отечества“ нр. 299; Южный край, нр. 6134; Кубанскія Област. Вѣдомости нр. 216; Оренбургскій Листокъ нр. 39, і „Русская Старина“ книжка XI. Всі рецензії обізвали ся про книжку прихильно.

Перегляд часописей.*)

Дѣло 1898, чч. 80—200.

Промова проф. Волод. Левицького на Шевченківських вечерницях в Тернополи, ч. 82. — *Aussi brebis*, гумореска Коломана Міксата, чч. 83 і 86. — *Liber tristium* (Книжка горя). Марка Мурави, ч. 87. — З життя Русинів в обох Америках в Канаді і в Бразилії — (передрук із америк. Свободи і Душпастиря), ч. 88. — З поезій А. Майкова, переклади В. Щурата, ч. 89. — Високій мур, опов. Пера Люті, ч. 90. — Безсонна ніч, гумореска Марк-Твена, ч. 91. — Страх перед утіхою, опов. І. Боліє, ч. 92. — Моя подорож до бігуна, відчит Фр. Нанзена, ч. 94—95. — В 50-ті роковини розсвіту свободи, поезія М. Мурави, ч. 97. — Шекс, нарис Данила Трояна, ч. 106—107. — Протекторка, опов. Мих. Балущкого, чч. 108, 110 і 111. — Нове товариство (малярське), Корн. Устияновича, ч. 113. — Декадент і демон,

*) Гляди Л. Н. Вістник том II, ст. 138.

Марка Мурави, ч. 114. — Голод та єго причини, ч. 116. — Некрольоґ Якова Щоголева, ч. 121. — С. Крушельницькій, поезія М. Мурави, ч. 122. — Франц Паляцкій, як писатель і діятель чеській, ч. 123. — Товарискість у собак, Любомира Селянського, ч. 124. — Про концерт Лисенка 8 марця 1898, ч. 125. — Оповіданє агента, Марк Твена, ч. 131. — О руский язык в Галичині, ч. 134. — З чужих квітників, поезії Кардучіого, Арендсена, Андерзена і Майкова, переклади В. Щурата, ч. 137. — Посередництво жєнщини, повість з анґлійського, чч. 138—190. — Сон, опов. Евг. Горницького, ч. 152. — Місточко Мости великі в окрузі жовківській, статя Василя Чернецького, чч. 168 і 170. — Жарт і правда, фейлтонн чч. 176, 178 і 181. — Говори до него, коли він Німець! фейлтон чч. 193—194. — Дивак, оповіданє Богдана Ленкого, чч. 195—199.

Руслан 1898, чч. 81—200.

Руска улица, фейлтон Стефанова, передрук з „Буковини“ ч. 83. — З сільских образків. З лодійска пасха. Після оповіданя старого злодія написав Д. Л. чч. 85—102. — In deinem Nichts will ich das All finden, статя Людмили Старицької з нагоди критик на Літ. наук. Вістник чч. 103—111. — Спомини з моєї стрічи з Перзами в дорозі до Відня, Ів. Г., ч. 112. — Така єї доля, оповіданє Ю. Варчина, чч. 114, 122—126. — Українсько-руська література та єї будуччина, передрук статі О. Маковєя з Л. Н. Вістника 1898, книжка VI, чч. 117—121. — Як я видавав рільничу газету, гумореска Марк Твена, чч. 127—128. — Маєва ніч, мрія Евгєна Мандичєвского, ч. 129. — Ошибка, правдива подія, чч. 130—131. — Анї на ступінь, оповіданє Елізи Оржєшко, переклад О. Я. Кониського (те саме оповіданє було поміщенє в Л. Н. Вістнику, книжка V, в перекладі О. М.), чч. 134—136. — Цікава сторінка з минулого, спомини О. К. до історії галицького москвофільства на тії листів Ф. Г. Лебєдинцева в Київській Старині 1898, чч. 137—142. — Дещо про побут економічний хрєстьянства на Україні, О. К.—ого, чч. 144—148. — Дзвоник, оповіданє Б. Грінченка, чч. 53—54. — Родинне і суспільне значінє руского жіноцтва, статя Ол. Барвіньского, чч. 155—158. — Поже-

жа Роми, зі споминів поліційного урядника, Йосифа Ерлера, чч. 159—160. — Красатюки, оповіданє з народного життя в Україні Г. Хар—енка, чч. 161—162. — Питання, проза в прозі, Сергія Чигира, чч. 163—164. — Грач, новеля П. Буржета, чч. 165 і 167. — Образочок, Ол. Катренка, ч. 168. — З побуту в Карльсбаді, Юрія Геціва, чч. 170—177. — За батькову вину, сьвяточне дідове оповіданє, Олекс. Катренка, чч. 178—206. — Згадки з життя цїсарєвої Єлисавети, ч. 199.

Народна Часопись 1898, чч. 81—200.

Антилі і Багама, Н. Вербенка, чч. 87—96, 106—107, 111—113, 115—117. — Генїяльна гадка, оповіданє А. Ізмаїлова, ч. 97—98. — Панї Мек Вілемс і блискавка, гумореска Марк Твена, ч. 99. — Тигри, опов. П. Дудорова, ч. 100. — Як я гостив Павла Шперлінга, опов. Коломана Міксата, ч. 101. — Полонений на Кавказі, правдива подія гр. Ф. Толстого, чч. 102—105. — Взятє редути, Проспера Меріме, ч. 108. — Золотом тобі нарід заплатить, опов. Л. К. Лазарєвича, чч. 109—110. — Красний ранок, опов. Поля Мерґеріт, ч. 114. — Послїдна воля, повість із шведського Віктора Гугона Вікстрема, чч. 118—127, 135—147, 160—170. — Яга, опов. Севера, чч. 128—132. — Матео Фальконе, опов. Проспера Меріме, чч. 133—134. — Вовк, опов. А. Ізмаїлова, чч. 148—149. — Служниця Каяфи, опов. Ж. Поммероля, чч. 149—150. — Партия гри в кістки, опов. Пр. Меріме, чч. 150—152. — Гель, опов. М. Гавалєвича, чч. 153—155. — Борба, опов. з французького, переповів А. І. чч. 156—159. — Кум Пера, опов. Янка Веселиновича, чч. 171—172. — Монте Карльо, після Ф. Борхгардта і А. Гольцбока, ч. 173—175. — На згарищах, повість Кл. Юноши, чч. 176—187, 190—194. — Чудеса сьвіта, дальша серия з 1897 р., К. Вербенка, чч. 188, 195, 203. — Два приятелї, Октава Мірбо, ч. 189. — Арабські дотепи, ч. 199. — Ті-трі, опов. А. Бравна з австралїйського життя, чч. 200—202.

Буковина 1898, чч. 1—93.

В домі протопопи, повість Євгенії Ярошинської чч. 1—5. — Нові драматичні твори Льва Лопатинського, чч. 6—7. — Розлука, вірш Сергія Бердяєва. В лавровім вінку, елегія по літератї Сильвестра Яричевського, ч. 9. — Не чаянна

смерть, ескіз Марка Черемшини, ч. 11. — Образки з Канади Нестора Дмитрова (Неділя в Оттаві, Assimilation, Старий батько за морем), чч. 12, 13, 15. — Еміль Золя, Льва Турбацького, ч. 15. — Літературні замітки Льва Турбацького, ч. 16. — Шпіон, оповіданє І. Н. Потапенка, в перекладі Льва Турбацького, чч. 17—18. — Данило Л. Мордовець, про руську мову, Льва Турбацького і Свекруха (справозданє театральне) Богдана Сонішника, ч. 19. — Декадент, образець з натури Михайла Балуцького в перекладі Льва Турбацького, чч. 20—23. — Потішилсь Ореста Берещанина, чч. 24—25. — Село а місто, дві поезії Сильвестра Яричевського і Ненавистю до любови, новелістичний вахляр С. Яричевського, О українсько-руську мову (непідписане), ч. 26. — Штудерний Собко, переповів Е. Дмитрів. В рускій редакції, Степана Хлопова, ч. 27. — Вічна панщина, поезия С. Яричевського, Покуса, драматичний начерк С. Яричевського, З циклю Листки Марка Черемшини (Ледові цвіти, Заморожені фіялки, Весна), ч. 28. — Літературні замітки Лівобічного, ч. 29. — Сватанє літератора, американське оповіданє Анни Фуллер в перекладі Льва Турбацького, чч. 30—35, 37—39. — З Угорської Руси, чч. 31—32. — Записки читача, Некритика, ч. 33. — Німці про будучність своєї раси, чч. 34, 35, 37. — В справі Літературних заміток д. Лівобічного, О. Я. Кониського, ч. 36. — Дещо про переклади урядові в рускій мові, д-ра Смаль-Стоцького, ч. 38. — Дещо про шовківництво, Євгена Якубовича, ч. 39. — Страстний четвер, поезия С. Яричевського, Голгофта, Йоаннеса Шляфа в перекладі Льва Турбацького, Замітки Читача з України, ч. 40. — Хоть раз в житю ситий, оповіданє Гр. Цеглицького. В справі Літературних заміток д. Лівобічного, заява Лівобічного, ч. 41. — Руска улица лист зі Львова Стефанова. Амадорский театр в Коломиї, Анатоля Ленкого, ч. 42. — Початок роману з чеського Вільгельма Мрштїка, переклад П. К., ч. 42, 43, 45. — Цукор а сахарина, ч. 43. — Листи О. Я. Кониського до редакції „Буковини“ і до Лівобічного. Суслатен еугореум Оттона Канова і Лебедь Жюля Ренарда в перекладі Марка Черемшини, Плач цвітів М. Черемшини, ч. 44. — Мій Ізмарагд, поезії Івана Франка, оцінка Льва Турбацького, ч. 45. — З жи-

тя сільського учителя, Н., ч. 46. — Нещасте, оповідане А. П. Чехова в перекладі Льва Турбацького, чч. 46, 48. — Се і те Саламахи, Література й життя Володимира Шемета, ч. 47. — Папугай сватом, з німецького перевела Галя К..., чч. 49, 50. — Записки Читача, Не-критика, ч. 49. — Справедливість у вихованю, ч. 50. — Сонети з марта, Сергія Бердяєва, Едукована, С. Яричевського, ч. 51. — В п'ятидесяти роковини смерті В. Г. Белінського, Льва Турбацького, ч. 51, 53. — У слідчого судії, Спокійненського, ч. 52. — Мемуари Лівобічного, ч. 53. — Се і те Саламахи, ч. 54. — Про швайцарських мужиків Евг. Дмитрова, ч. 55. — Secession, С. Яричевського, чч. 55, 56. — Моральне значінє вправ фізичних, ч. 56. — Жебрачок, оповідане Ореста Берещанина, Крокодилі, поезія С. Яричевського, ч. 57. — В молочарни, гумореска Миколи Івана К., Думка поета, Богдана Лепкого, ч. 58—59. — Мати, Богдана Лепкого, ч. 60. — Оповіданє дяка, Богдана Лепкого, ч. 61. — Над ставом, Б. Лепкого, ч. 64. — З життя і письменства, Осипа Маков'єя, ч. 64—66. — Гусій, Б. Лепкого, ч. 65. — Вечірні думки, Євгенії Ярошинської, ч. 66—67. — Похорон пана, С. Яричевського, Дві ниви, Сергія Бердяєва, Яків Щоголів, ч. 67. — Франтішек Паляцкнй, Льва Турбацького, ч. 68. — Родина шевця, Н. І. К., ч. 68—71. — Залісе, Осипа Маков'єя, оцінка Ольги Кобилянської, ч. 70. — З розправи над малоруским питанєм, ч. 71. — Се і те, Саламахи, ч. 72. — Покора, нарис Ольги Кобилянської, Пісні перелому (Сьпівак старого часу, Сьпівак нового часу), Часом заглядаю, три поезії С. Яричевського, ч. 73. З циклю Листки, Марка Черемшини (Море, Обнова, Симфонія), ч. 74. В столітні роковини видання Енеїди Котляревського, Юрія Кміта, ч. 74—75. З поезій в прозі, Роберта Шая (Молодість, На перекір долі, Добрий ранок), переклад Марка Черемшини, ч. 75. — Дідусь, оповіданє Богдана Єлінка, переклад Марка Черемшини, ч. 76. — Онуфрій, оповіданє Марії Конопницької, переклад Л. Турбацького, ч. 77—79. — Лучі Рентгена і їх значінє в медицині, Льва Турбацького, ч. 79. — Із споминів павука, оповіданє Глиньського, переклад Л. Турбацького, ч. 80. — Нездала пятка, нарис Богдана Лепкого, За батька, драма Бориса Грінченка, оцінка Л. Турбацького, ч. 81. —

Дещо з історії розвитку галицької суспільности, чч. 82—84, 86, 88, 89. — Настя, оповіданє Богдана Лепкого, ч. 82—83: — Різдвяна сьвічка, Б. Лепкого, ч. 84. — Лист до редакції, Івана Дикуня, ч. 85. — Довірочна нарада, С. Яричевського, ч. 86. — Ізза поцілуя, Вартоломея Сальоці, пер. Льва Турбацького, чч. 87—88. — Бубцьо, С. Яричевського, ч. 89. — *Vindobona iubilans*, С. Яричевського, Похід жене, Івана Боєра, пер. Марка Черемшина, ч. 90. — Терорист, Е. Рода, пер. Мих. Догомилі, чч. 91—92. — Про рисунки і геометрию в народних школах, Володим. Григоровича, чч. 92—93. — На обзори нах, М. І. Костецького, ч. 93 і дальші.

